

Національна академія наук України
Інститут історії України

В. А. Савченко

Діяльність анархістських організацій
в Україні у 1903–1929 рр.:
історичний аспект та політична практика

Монографія

Київ
2017

УДК 94:329.285](477)“1903/1929”
ББК 63.3(4Укр)6
С00

Рецензенти:

І. В. Довжук — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Т. Г. Гончарук — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Ю. В. Котляр — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Науковий редактор:

О. П. Реєнт — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України (Київ).

*Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту історії України
НАН України (протокол № 12 від 8 грудня 2016 року)*

Савченко В. А.

С00 Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика: монографія / В. А. Савченко. — К., 2017. — 444 с.

У монографії досліджена генеза анархістського руху в Україні в 1903–1929 рр. Історіографія та джерельна база дали можливість розкрити теоретичні засади проблеми, висвітлити політичну практику, організаційні структури руху, розглянути широке коло питань пов'язаних із виникненням та занепадом руху, соціальною базою руху, місцем анархізму в історії України ХХ ст., в Українській революції 1917 р.

Робота стала результатом вивчення досі малодослідженої в українській історичній літературі теми. Рекомендована науковцям і науково-педагогічним працівникам, краєзнавцям, вчителям, студентам, усім, хто цікавиться історією України.

УДК 94:329.285](477)“1903/1929”
ББК 63.3(4Укр)6

Зміст

Preface.....	5
Вступ.....	7
Розділ 1. Аналіз історіографії, джерельна база, теоретичні основи та методологія дослідження	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	14
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.....	33
1.3. Теоретичні основи та методологія дослідження.....	47
Розділ 2. Діяльність анархістських організацій в добу існування України у складі Російської імперії у 1903–1917 рр.	
2.1. Історичні умови виникнення та початок формування анархістського руху в Україні у 1903–1904 рр.	57
2.2. Формування організаційних комунікацій анархістського руху в Україні в роки революції 1905–1907 рр.....	71
2.3. «Ар'єргардні бої»: анархісти в Україні в 1907–1914 рр.....	111
2.4. Анархістські групи в Україні напередодні та під час Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.).....	144
Розділ 3. Політична практика анархістського руху в епоху революцій та визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні	
3.1. Посилення активності анархістів на першому етапі визвольних змагань в Україні (березень 1917 р. — квітень 1918 р.).....	157
3.2. Участь анархістів України у боротьбі проти режиму гетьмана П. Скоропадського, німецьких та австро-угорських інтервентів, інтервентів Антанти, білогвардійців (червень 1918 р. — березень 1919 р.).....	186
3.3. Анархісти і махновське повстанство в Україні (лютий–грудень 1919 р.): відносини з радянською владою та боротьба проти білогвардійців.....	211
3.4. Анархістський рух в Україні в січні–листопаді 1920 р.	244
Розділ 4. Анархістський спротив в УСРР у часи військового комунізму та НЕПу (листопад 1920 — листопад 1929 рр.)	
4.1. Положення анархістів в УСРР на початку 1920-х рр. (листопад 1920–1922 рр.).....	267
4.2. Анархо-махновський рух в грудні 1920 — грудні 1921 рр. в Україні, вплив анархо-махновської еміграції на події в УСРР	285

4.3. Анархістські структури в Україні в часи розквіту НЕПу (1923–1926 рр.)	301
4.4. Розгром анархістського підпілля в УСРР (1927–1929 рр.).....	320
Висновки	336
Список використаних джерел та літератури.....	346
Перелік умовних скорочень	443

PREFACE

Political Practice of Anarchist Organizations in Ukraine in 1903–1929

The monograph of V. Savchenko is devoted to the origin, formation and evolution of the anarchist movement in Ukraine in the first third of the XX century. During this period, the Ukrainian lands became an arena of revolutionary struggle and experiments on the construction of a “new world”. In Ukraine, the anarchist ideas were able to have captured and raised to fight tens of thousands of people dreaming of freedom and equality.

Aggravation of social contradictions, emancipation of society, alienation of the supreme power from the society, dissatisfaction with the domestic and foreign policy held by the authorities, formation of the labor movement led to developing of the anarchist movement in Ukraine, formed as a part of the international anarchist movement. The countries of Western Europe and America were a “rear” of the movement, and the foreign anarchists and anarcho-syndicalists supported the anarchist movement in Ukraine.

Odessa, Ekaterinoslav (modern name Dnipro), Kharkiv were the centers of anarchism in the Russian Empire, the Ukrainian People’s Republic, the Ukrainian State and the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Namely there the new ideological currents were formed, and the anarchism found supporting of workers. The anarchist movement followed some local tasks, not having any formal center and documentary registration of party members. Coordinating role was played by the leaders and editors of periodicals, and from 1906 — by federations and confederations (“Bread and Freedom”, “Black Flag”, “Tocsin”, etc.). Sympathizers from worker and peasant groups, participants of “direct actions” (rebel brigades of N. Makhno) imparted the mass character to the movement. Illegalists, “spontaneous” anarchists, bohemians sympathizing anarchist slogans were an integral part of the movement.

In Ukraine, there was developed a special form of anarchism — “southern” one. In its tactics, terror was used in order to “push” the protest movement, to intimidate the political and economic elite and to make up a paralysis of the power.

The main tasks of the anarchists’ activity were to attract (with the help of agitation and propaganda) the broad masses to “direct actions” (mass protests, strikes, sabotage, seizure of plants, uprisings).

The victory of the February Revolution (1917) gave the anarchists a possibility of legal activity. And they put forward slogans of socialization, direct democracy, federalization, finishing of World War I. They participated in elections to the Councils of People's Deputies, trade unions leadership, factory committees.

In early 1918, the movement reached its peak, but the anarchists "played the same game" with Bolsheviks, having joined the "Left Bloc". With strengthening of the Bolsheviks' power, the anarchists, instead of allies, turned to be the opposition to the ruling party.

The movement splitted into "Soviet" anarchists who collaborated with Bolsheviks; anarchists who were trying to hold global transformations by themselves ("Tocsin", followers of N. Makhno and others) and Radical (underground) anarchists, who dared to armed struggle against the Lenin regime.

The anarchists sharply criticized the dictatorship. At the same time the followers of Makhno tried to embody the idea of "free Councils of People's Deputies" as an experiment of construction of "anarchy" with the help of military force.

At the end of 1920 the Bolshevik dictatorship matured and did not stop to finally liquidate their «left» opponents. The anarchist movement in Ukraine, after arrests at the end of 1920 — the spring of 1921, was reestablished during the period of the New Economic Policy (NEP)/ Though the Makhno movement was liquidated by the military-punitive actions and by the starvation, organized by the Bolshevik authorities in 1921–1922, which deprived the rebels of any economic base.

In 1923–1926, in the Ukrainian Soviet Socialist Republic there became apparent the phenomenon of the anarchist "renaissance". Anarchists pinned their hopes on peasant revolts, strike movement, dissatisfaction of unemployed and youth involvement. The crisis in the anarchist movement in Ukraine in 1927–1929 was caused by repressions of the authorities, by a loss of idealistic hopes in the society. The anarchists failed to adapt their ideology and organizations to the changed conditions of the era of "Stalinism".

In the revolution of 1905–1907, in the struggle against the monarchy, against the counter-revolution and the Bolshevik dictatorship of 1919–1929, the anarchists objectively proved to be on the same side with the creators of the Ukrainian statehood. The movement led by Makhno occurred to be the creator of the original «project» of construction of the Ukrainian society on the principles of self-organization and federalization.

ВСТУП

Анархізм понад 150 років залишається суб'єктом соціально-політичної картини світу. У розвинених країнах анархізм втілювався як ідеологія та політична практика, яка спрямована на радикальну зміну соціальної дійсності. Доки існує державна модель організації суспільства з її недосконалою бюрократичною системою, анархізм буде зберігати актуальність як опозиція подібному устрою. Ідеологія анархізму впливає на значну кількість політичних та соціальних рухів, напрямків мистецтва, на соціальну поведінку людей, трансформуючись в лібертарний соціалізм, екоанархізм, анархо-фемінізм, формує радикальні молодіжні рухи.

Складне соціально-політичне явище анархізм, довгий час розглядалось конкуруючими структурами як «маргінальне» вчення із статичним змістом і незмінним набором елементів, але його еклектичність, невичерпаність інтерпретаційних можливостей свідчать про незавершеність його репрезентацій. У XIX–XX ст. у суспільній свідомості анархізм сприймався виключно як утопічна теорія, як божевільна спроба знищення цивілізації. В XXI ст. анархістські ідеї вже не справляють враження радикального «погрому» цивілізації, ідеологія анархізму розглядається як рух за звільнення ресурсів особистості для вдосконалення суспільного механізму. Сучасні анархісти в Італії або Ісландії проголошують самоорганізацію, активну участь громадян у самоврядуванні, децентралізацію, залежність чиновників і суддів від громад, що відповідає духу більшості демократичних конституцій.

Колишні махновські гасла «вільних рад», «прямої демократії» (безпосереднього здійснення громадянами функцій управління і реалізації політичних прав) нині сприймаються як позитивна тенденція. Суспільство зрозуміло, що демократія не може існувати, якщо громадяни не проявляють політичної активності, а «десолідаризація» суспільства може привести до соціальної аномії, до диктатури. Науково-технічний прогрес створює передумови для генези традиційних державних структур: глобалізація та мережеві відносини штовхають до індивідуалізації та руйнування ієрархій, поява альтернативних джерел енергії та 3D-принтерів — для федералізації. Розвиток інтернету створює можливості для прямої демократії (перетворення громадянина в законодавця). Людська свобода стала

сприйматися як творча сила, суспільству стала вигідна вільна ініціатива підприємця, інтелектуала.

Сьогодні, в переломний момент історії України, формування та самоорганізація громадянського суспільства виявилася у вигляді «прямої дії» — в епопеї Євромайдану, в волонтерському русі. Розбудова ефективного механізму взаємовідносин державного апарату та суспільства неможлива без аналізу досвіду формування впливових соціально-політичних рухів, аналізу їх можливої діяльності на підставі традиційних сценаріїв.

У той же час доцільно не ідеалізувати практику анархістського руху, яка у другій половині XIX — у першій чверті XX ст. в багатьох країнах світу була тісно пов'язана з екстремізмом, тероризмом, що призвів до загибелі людей. Анархісти намагалися прокласти шлях до «світлого майбутнього» по трупах, терористична практика поставила їх ідеали під сумнів. Дослідження теми спонукає до пошуків адекватних заходів запобігання можливому поширенню лівого екстремізму та тероризму в сучасній Україні.

Сьогодні, коли ми святкуємо 100-річчя лютневої революції, що змінила хід історії XX ст., 100-річчя Української революції, суспільство вимагає від істориків чіткого аналізу доленосних подій 1917 року. Історики досягли деяких успіхів при вивченні революційних рухів часів визвольних змагань в Україні, однак, нерідко, намагаються замовчати або подати в спрощеному вигляді «незручні теми», до яких відноситься і оцінка анархістського руху. Повної картини генези анархістського руху в Україні (яу і у всій Східній Європі) не було створено, як не було зроблено його аналізу, оцінки з точки зору сьогодення.

Вивчення історії анархізму в Україні дає змогу зрозуміти ступінь життєздатності анархістських концепцій, ідей, причини посилення впливу анархістської ідеології, перспективи анархістського руху, що так чи інакше відтворює анархістські традиції, моделі радикальної форми політичної активності.

Об'єктом дослідження є політична практика анархістського руху в усіх формах, проявах, під час присутності анархістського руху в політичному житті України в 1903–1929 рр. Предметом виступає структурно-організаційна еволюція руху, форми політичної боротьби (пропаганда, терор, повстання, страйки, збройна боротьба) і механізми функціонування організацій (вироблення програмних та статутних документів, тактики, комунікацій, партійне будівництво, залучення прихильників, форми співпраці і боротьби з іншими політичними угрупованнями).

Хронологічні рамки роботи охоплюють кілька періодів вітчизняної історії: період початку ХХ ст. коли українські землі перебували у складі імперій (Російської, Австро-Угорської), революції та визвольних змагань, існування УСРР в період НЕПу. Поява в Східній Європі анархізму (як ідеології) і анархістського руху (як масового суспільно-політичного руху) не співпадають у часі. Анархістська ідеологія проникла в Україну (ідеї Прудона, Штирнера, нігілістів) в середині ХІХ ст., однак, анархістський рух постає з початком загального революційного підйому в Східній Європі на початку ХХ ст. Вибір нижньої хронологічної межі пов'язаний з появою анархістського соціально-політичного руху, як частини робітничого та селянського рухів в українських губерніях Російської імперії. В якості верхньої межі існування анархістського руху був узятий 1929 р., оскільки саме в другий половині 1920-х рр. в УСРР стався розгром організаційно оформлених структур анархістів.

Опрацьовані дослідником матеріали стосуються українських губерній колишньої Російської імперії (1903–1917 рр.), земель УНР (1917–1918, 1919, 1920 рр.), Української держави (1918), українських теренів під окупацією французьких збройних сил, «Збройних Сил Півдня Росії», армії генерала П. Врангеля (1918–1920 рр.), УСРР (1918–1929 рр.). Вважаючи Кримський півострів невід'ємною частиною України, автор розглядає анархістський рух на півострові протягом усього періоду, що досліджується. Особлива увага приділяється регіонам України, де анархістський рух став масовим явищем — Південна та Лівобережна Україна.

Метою дослідження є комплексний, всебічний розгляд політичної практики анархістського руху, організаційних форм і механізмів функціонування руху у рамках політико-владних трансформацій в Україні першої третини ХХ ст.

Завдання, поставлені для досягнення цієї мети, були сформульовані наступним чином:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в історіографії, проаналізувати потенціал джерельної бази дослідження, охарактеризувати ступінь її репрезентативності та інформаційної достатності, окреслити методологічні основи дослідження;
- розглянути витоки та процес зародження, етапи розвитку та згасання анархістського руху, причини злетів та падінь анархістського руху;
- розкрити принципи формування і механізми функціонування анархістських структур, інститут «професійних» революціонерів-анархістів, джерела фінансування руху;

- висвітлити організаційні форми діяльності і тактику опору анархістського руху, ціль і завдання анархістського терору;
- виявити основні центри анархістського руху, особливості його координації та регіональних комунікацій, географію та чисельність анархістських організацій, соціальний склад анархістського руху, об'єкти його пропагандистської діяльності, дати оцінку реальній силі та впливу, які мали анархісти в суспільних процесах;
- реконструювати ситуаційні сценарії розвитку подій і обчислити типові моделі анархістських дій;
- показати роль анархістів (анархістських конфедерацій, федерацій, асоціацій) в профспілковому, робітничому, селянському рухах, в русі опору імперській Росії, в Українській революції та визвольних змаганнях в Україні, в опозиційному та повстанському рухах в УСРР в 1920-х рр., з'ясувати особливості їх відносин з більшовиками та радянською владою; спроби махновців створити анархістське суспільство у «вільному районі»;
- знайти місце махновського руху, Конфедерації анархістських організацій України «Набат», течій анархізму (іллегалізму, «стихійного анархізму», махаєвщини, махновщини) в системі анархістського руху і в історії України,
- визначити життєздатність анархізму, можливість анархістської альтернативи в процесах першої третини ХХ ст.

Наукова новизна полягає в тому, що:

- вперше на основі критичного аналізу здобутків історіографії, аналізу історичних джерел здійснено комплексне дослідження феномену та еволюції анархістського руху в Україні від зародження до затухання в якості самостійного предмета дослідження, що дозволило поглянути на цей рух, як на цілісне суспільно-політичне явище. З урахуванням методологічних підходів обґрунтовано методологію дослідження, визначено зміст таких понять як «анархізм», «анархістський рух», «махновський рух», «анархістська течія», «анархістська федерація», «іллегалізм», «дикі» анархістські групи, «Конфедерація анархістських організацій України «Набат», «прямі дії», що є ключовими для вивчення порушеної в дисертації проблематики;
- проаналізовано рівень наукових історичних знань (на даний час) з проблеми історії анархізму в Україні, встановлено, що джерельна база, яка була використана в дослідженні, є

репрезентативною, достовірною, дозволяє розкрити тему дослідження, вирішити поставлені завдання;

- висвітлено форми політичної практики анархістського руху, методи агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи анархістських структур в Україні, роль місцевих анархістських осередків у процесах трансформації суспільства в першій третині ХХ ст.;
- досліджена соціальна база анархістського руху протягом всього часу існування цього руху в Україні в першій третині ХХ ст., наголошено, що цей рух намагався підняти широкі верстви населення (робітників, селян, безробітних) на «прямі дії» проти буржуазної системи, проти білогвардійської та радянської диктатур;
- розглянута генеза анархістського руху в Україні, зовнішні і внутрішні причини, що впливали на зміни в цьому русі, на його піднесення і занепад.

Дістали подальший розвиток твердження про те, що:

- анархістський рух зайняв чинне місце в політичному розмаїтті першої чверті ХХ ст. в Україні, відтворюючи еволюційні тенденції світового анархістського руху;
- особливе місце анархістського руху у соціально-політичних процесах пов'язане з його метою радикальної зміни соціально-політичної, економічної, культурної парадигм світової цивілізації. Що українські анархісти доповнювали світовий анархізм новими формами у вигляді махаєвського та махновського рухів, «єдиного анархізму», «анархізму-платформизму», «радянського анархізму» та ін.

Доведено:

- що анархістський рух в Україні мав на меті «анархістський експеримент»: негайне будівництво нового суспільства разом з повною руйнацією старої суспільно-політичної системи. Для проведення радикальних змін анархісти намагалися підняти широкі маси до рівня «творців нової епохи», яка буде будуватися на засадах самоорганізації, самоконтролю, самоврядування, взаємодопомоги;
- що «анархістський експеримент» анархісти думали провести з допомогою фізичного і психологічного насильства, використовуючи індивідуальний, масовий, економічний терор, «ліквідацію класів». Терор розглядався і як універсальна зброя — у «пропагандистських» цілях для самопрезентації руху та роздмухування радикальних настроїв, для залучення коштів для революційних акцій;

- реконструйовано діяльність анархістів серед робітничих мас по соціалізації виробництва, залученню робітників до «прямих дій» та «прямої демократії».

З'ясовано що:

- у 1905–1914 рр. великі українські міста Одеса та Катеринослав (згодом Одеса та Харків) стали центрами анархістського руху у Східній Європі;
- анархістські групи у 1906–1909 та у 1917–1921 рр. змогли притягнути на свій бік частину робітників та безробітних великих міст Сходу і Півдня України, радикальну частину селянства Півдня та Центру України.

Встановлено, що:

- рух анархістів не був хаотичним, він мав центри впливу (закордонні групи та редакції анархістських газет), «професійних» революціонерів, які виконували функції центрів, зв'язкових, комунікаторів, з 1906 р. — федерації, асоціації та конфедерації.
- верхня межа існування анархістського руху піднята з 1921 р. до 1929 р.;
- масовість руху створювали не члени анархістських «ініціативних груп», а армія співчуваючих, які тимчасово та ситуативно підтримували анархістські «прямі дії» (учасники страйку в Одесі наприкінці 1906 р. — 3 тис. робітників, махновські повстанці та селяни, що підтримували махновців восени 1919 р., бл. 100 тис. чол.).

Основні положення роботи та її висновки обговорювалися на низці наукових конференцій та наукових читань різного рівня, у формі виступів та доповідей на 20-х міжнародних (в тому числі конференціях, що проходили в Польщі, Молдові) та всеукраїнських наукових конференціях, науково-практичних семінарах.

Структура монографії відповідає поставленій меті та виконанню основних завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (2032 показників). Обсяг рукопису становить 490 сторінок (з них — 400 сторінок основного тексту). Робота побудована на основі синтезу проблемно-хронологічного й географічного принципів, які визначені існуючим у той час державно-адміністративним поділом, етапами історичних процесів.

Фактичний матеріал та узагальнення, сформульовані у висновках, можуть бути використані як у теоретичній, так і в практичній сферах викладацької діяльності, в підготовці навчальних лекційних

курсів і програм, спецкурсів з політичної історії, при написанні підручників і навчальних посібників, синтетичних узагальнюючих праць з історії політичних партій, біографічних нарисів, при читанні курсу з історії України та політології у вищих навчальних закладах для студентів-істориків, студентів-політологів, у створенні узагальнюючих праць з політичної історії України ХХ ст. Результати роботи над темою опубліковано у двох монографіях та статтях і тезах у наукових часописах і збірках матеріалів конференцій, з яких 24 — у фахових виданнях, 24 — в наукових нефахових виданнях.

Розділ 1. Аналіз історіографії, джерельна база, методологія дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

Перші спроби концептуального осягнення явища анархістського руху на теренах Російської імперії були зроблені ще на початках становлення цього руху, на етапі його боротьби проти царату. Історіографами виникнення анархістського руху в Східній Європі стали самі анархісти; історичні праці перепліталися зі спогадами, були публіцистичними, грішили фрагментарністю і безсистемністю, автори плутали дати, замовчували «в конспіративних» цілях імена та події. В 1907 р. в анархістському виданні «Буревестник» з'являється «Очерк анархического движения в Екатеринославе за полтора года (июль 1905 — декабрь 1906 гг.)», як спроба проаналізувати формування «Катеринославської федерації анархістів», що був одним з головних осередків анархістського руху в імперії [1378]. У 1908 р. виходить у Парижі біографічна брошура «Феодосий Зубарь», в якій розглядається діяльність одного з лідерів анархістів Катеринослава [1479], через рік саме там видається «Альманах. Сборник по истории анархического движения в России» (за редакцією анархістського лідера М. І. Музіля (Рогдаєва), в якому були зібрані спомини та статті з історії руху («Очерк анархического движения в Житомире за 1904–1907 гг.» та ін.) [1379].

Першою «системною» роботою з історії анархізму можна назвати статтю соціал-демократа Б. І. Горєва (згодом на підставі статті була написана брошура «Анархисты, максималисты и махаевцы»), яка розглядає процес виникнення анархістського руху, «південного» анархізму, географію його поширення (вперше вказуються «столиці» — центри анархізму в імперії: Одеса та Катеринославо), соціальний склад, участь анархістів у робітничих страйках. Автор статті дійшов висновку, який ігнорували історики, про взаємозв'язки анархістських груп у різних частинах імперії, про таємні центри руху, роль анархістських «професійних» революціонерів в організації центрів руху. Б. І. Горєв вважав, що Східна Європа була сприятливим тереном для розвитку анархізму, бо «пролетарська свідомість», робітничий та профспілковий рухи були в «примітивній формі». В той же час він, як симпатик РСДРП, дає анархістам «мар-

гінальну», «кримінальну» оцінку, як ворогам організованого, системного робітничого руху [1590]. Спробу проаналізувати теоретичні передумови анархізму в Східній Європі роблять польський соціаліст Л. С. Кульчицький та М. Г. Березін [1709, 1537].

Після захоплення влади більшовиками історичні дослідження поступилися місцем ідеологічній боротьбі проти конкурентів [1951–1953]. Ідеологи партії більшовиків у своїх працях, що виконували пропагандистську функцію, повторювали критику В. І. Леніна, характеризуючи анархістський рух як «контрреволюційний», обґрунтовуючи необхідність репресій до нього з боку радянської влади.

Книга відомого більшовицького функціонера Я. А. Яковлева (Епштейна) вказувала на «контрреволюційність», регресивність, руйнівну силу анархістського руху, вона стала не лише першою спробою більшовицького осмислення історії анархізму в Східній Європі, але й ідеологічною зброєю. Тенденційно підібрані історичні факти були використані для того, щоб показати ідейне банкрутство анархізму. Махновський рух розглядався як вороже породження українського села, що, втративши зв'язок з містом, опинилося під впливом куркуля. Історію анархізму «як активного фактора революції й контрреволюції» автор розглядає тільки з весни 1918 р., часу, коли анархістський рух став поступатися більшовицькому тискові [1952]. В одній з перших робіт, присвяченій критиці махновського руху, «Махно и махновщина», автор — М. Ю. Равич-Черкасский, підкреслює стихійний характер руху, вказуючи на його «бандитизм» та «ворожість» [1770–1771]. Інший більшовицький діяч Б. М. Ельцін, в рецензії на книгу з історії анархістського руху Я. А. Яковлева, почав таврувати анархістів вже як «агентів буржуазії», «ідеологів дрібнобуржуазної стихії», що не мають «власних гасел та конкретних програмних цілей» [1945, с. 186–187].

Брошура В. В. Руднева, в якій махновський рух розглядається, як «ширма для куркульського руху», не додала до вивчення анархізму та махновського руху нічого нового. Автор використовує відверті домисли, недостовірні факти, звинувачує махновців в антисемітизмі, погромах, «спланованому вбивстві робітників» [1785].

Праця ще одного партійного функціонера Д. З. Лебеда звинувачує все українське селянство як контрреволюційну спільноту, ворожу диктатурі пролетаріату, розглядає махновський рух як «знаряддя куркулів», прояв загальної боротьби «куркульського села» проти «пролетарського міста». В той же час Д. З. Лебедь вважав, що КАОУ «Набат» експортувала анархічні ідеї з Росії до України, що не відповідало дійсності, бо переважна більшість «набатівців» народи-

лися в Україні, значна частина — реемігранти зі США) [1715–1718]. С. І. Черномордик твердить про дрібнобуржуазний характер махновського руху, визначаючи керівну роль анархістів у цьому русі, вважаючи цей фактор ще одним доказом «контрреволюційності» [1920].

Праця М. І. Кубаніна в радянській історіографії стала першим і останнім науковим аналізом махновського руху, що був зроблений на широкій архівній базі й статистичних дослідженнях. Автор наголошував не на анархічному, а на стихійному характері махновського руху, та частково (до початку 1920 р.) «виправдовував» махновський рух, розглядаючи його як загальноселянський. У праці вперше вказується на те, що перехід Н. І. Махна до ворожого більшовикам табору мав «зовнішні» причини: недолугу земельну політику, продрозкладку, що налаштували українське село, навіть незаможне селянство, проти влади. М. І. Кубанін розглядав махновський рух як постійну зміну етапів, «політичного обличчя», як рух від революції до реакції, від «бідняцько-селянського бунту проти буржуазно-поміщицької реакції» до «куркульської контрреволюції». Також науковець вказував на невиразність національного забарвлення руху, на його анархічність, соціальною основою махновського руху він вважав середняків, які на Півдні України були більш заможними ніж середняки інших регіонів. Вказавши на те, що у 1919 р. за Н. І. Махном пішло все селянство, автор згадував, що незаможні селяни на Запоріжжі мігрували до міст або підпадали під вплив куркулів, а село репрезентували середняки та заможні селяни [1703–1705]. Дослідниця історіографії махновського руху Т. І. Мармазова підкреслювала, що ідея М. І. Кубаніна про етапне існування руху, про поступове звуження його соціальної бази була підхоплена радянськими істориками і розроблялася до поч. 1990-х рр. [2009]. Д. І. Ерде намагався відкрити реальні факти формування ідейно-політичних поглядів анархістів, програму махновського руху, що складалася під впливом світових анархістських ідей [1947].

Радянські історики були неспроможні об'єднати «куркульську сутність» махновського руху з анархістськими гаслами «комунізації», зі створенням комун та боротьбою проти приватної власності, тому від наукового аналізу махновського руху вони переходили до пропагандистських кліше.

У другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр. історія анархістського руху стала об'єктом уваги кількох авторів, які продовжили традицію політичної фальсифікації. В. М. Залезський, Б. І. Горев розглядали анархістський рух у Східній Європі з

1860-рр., вважаючи цей рух дрібнобуржуазним. Б. І. Горев намагався підтвердити маргінальність руху, запевняючи, що анархізм підтримували тільки декласовані елементи суспільства. Праця В. М. Залежського аналізувала розвиток анархізму та соціальні коріння цього руху, але вузькість джерельної бази, стислий об'єм, разом із упередженим ставленням до проблеми унеможлилювали об'єктивне висвітлення історії анархістського руху [1612, 1592].

У книгах, присвячених історії профспілкового руху Г. Панкратової, В. Ягова, Б. Колеснікова автори намагалися дати характеристику анархо-синдикалізму, надати приклади діяльності анархістів-синдикалістів як Західної, так і Східної Європи, для того, щоб звинуватити їх у зраді інтересів робітничого класу [1756–1757, 1654, 1949]. Уваги заслуговує брошура Л. Сиркіна, який висвітлює махаєвський рух як початковий етап зародження анархістського руху в Російській імперії, з часу видання вона залишається єдиною спробою наукового аналізу «махаєвщини» [1896–1897].

Окрему групу складають твори так званих ренегатів-анархістів, які були арештовані і змушені писати свої твори під диктовку каральних органів та твори «радянських» анархістів. Ці книги скоріше є споминами, їм бракує історичного аналізу. Колишній «набатівець» І. Теппер (Гордеев) у книзі, що була написана «на замовлення» для критики махновського руху, торкається діяльності КАОУ «Набат», її ролі в махновському русі, що робить цю книгу унікальною в радянській історіографії. І. Теппер (Гордеев) був змушений зробити висновки, які диктувалися владою, про те, що КАОУ «Набат» «теоретизував прагнення куркулів», об'єднуючи буржуазну ідеологію куркуля з анархістською ідеологією «міського дрібнобуржуазного інтелігента», що український селянський рух був підготовлений для сприйняття анархізму у формі махновського руху. Він запевняв читачів, що повстанський рух сприйняв анархічну ідеологію, а селянство стало її носієм, у той же час вказавши на те, що махновський рух мав велике значення у проведенні історичних експериментів розбудови анархічного суспільства, став «явищем не тільки української дійсності». Автор поділив махновський рух на два періоди: революційний (1918–1919 рр.), коли йшла війна проти поміщиків та окупантів, та реакційний (1920–1921 рр.), коли рух став «обслуговувати інтереси куркуля та середняка» [1901].

Закордонну анархістську історіографію відкриває книга анархістського діяча А. Гореліка, яка розглядає долю анархістського руху в Східній Європі в 1917–1920 рр. Автор віддає належне героїчним постатям анархізму, вказуючи, що причиною програшу руху стало

ренегатство та співпраця частини анархістів з більшовицькою партією, неспроможність руху очолити протести робітничого класу. Автор не вважав махновський рух анархічним, а тільки таким, в якому діяли окремі анархісти [1584–1585]. Книга А. Гореліка, А. Комова, Воліна (В. М. Ейхенбаума) «Гонения на анархизм в Советской России» має короткий огляд історії анархістського руху періоду революції і громадянської війни, утисків анархістів радянським урядом, містить цінні біографічні дані анархістських активістів [1586].

Іншої думки про природу махновського руху притримувався один з лідерів махновського руху П. А. Аршинов (Марін) у своїй книзі «История махновского движения», що була видана в Берліні 1923 р. Ця книга стала основним твором махновської апологетики в історіографії. Н. І. Махно вважав її важливою зброєю не тільки для міжнародного визнання анархістського руху, але й зброєю для внутрішнього вжитку, яка може спонукати до спротиву владі нові загони «махновців» в СРСР. Автор запропонував альтернативну більшовицькій концепцію історії махновщини, ввів у науковий обіг нові документальні матеріали, прагнув показати моральну перемогу махновського руху та народну підтримку цього руху. Презентуючи махновщину як революційний масовий селянський рух, рух найбідніших верств українського селянства, П. А. Аршинов (Марін) твердив, що він був спрямований на реалізацію анархістського ідеалу, був суто анархістським за своєю сутністю. Автор показав, що саме анархісти стали ідейними керівниками руху, що Н. І. Махно як анархіст, гуляйпільська група анархістів та КАОУ «Набат» стали ідеологічним ядром руху [1526].

Апологетична традиція в дослідженні історії анархістського руху була продовжена в працях Г. П. Максимова. У книзі «The Guillotine at work» він провів аналіз проблеми виживання анархістів в умовах більшовицького режиму, показав переслідування анархістів як один з елементів загального процесу знищення будь-якої вільної думки в СРСР [1968]. У статті «Syndicalists in the Russian Revolution» Г. П. Максимов спромігся дати опис руху анархістів-синдикалістів в радянських республіках [1969].

Книга В. М. Ейхенбаума (Воліна) «Неизвестная революция» (вийшла в 1947 р. французькою мовою) розглядала махновський рух як прагнення мас до самоорганізації і самодіяльності. Автор твердив, що цей рух не був до кінця вираженим анархічним рухом, але анархісти (Н. І. Махно, «набатівці», гуляйпільські анархісти) взяли на себе завдання його ідейного керівництва. Волін пропонував свою

концепцію об'єднання анархістського руху, прикладом якої він вважав діяльність КАОУ «Набат» [1563]. Джерельна база досліджень західної історіографії того часу складалася з мемуарів, анархістських та махновських брошур, публікацій у пресі. Архіви СРСР для авторів були недоступні, це створювало певний брак фактологічного матеріалу. Характеризуючи післяреволюційний етап розвитку історіографії з питань анархістського та махновського рухів, треба зазначити недоліки, що впливали з апологетики та політичної доцільності, які були притаманні як радянській так і емігрантській історіографії цього етапу.

З сер. 1930-х рр. до сер. 1950 рр. радянські історики позбувалися прав на слово та пам'ять, підтримували усталені, виключно негативні, стереотипи та міфи, відкидаючи фактичний матеріал та здоровий глузд. Політична ангажованість деформувала дослідницьку діяльність, приводила до загальної фальсифікації історичного процесу, догматичного повторення офіційних оцінок. Історики штучно зменшували роль анархістів в революційних подіях, чисельність анархістських груп. Ґрунтуючись на постулатах сталінських робіт, вони мали змогу розглядати анархізм тільки в процесі боротьби з ним більшовицької партії, як «ворожу робітничому класу партію», закриваючи очі на те, що анархістський рух ніколи не структурував партію. «Короткий курс історії ВКП(б)» дав анархізму жорстку негативну класову оцінку, визначаючи його як шкідливу, маргінальну, дрібнобуржуазну політичну течію, що не змогла захопити маси та не заслуговує на самостійне дослідження.

Книга більшовицького ідеолога Є. М. Ярославського (М. І. Губельмана) таврувала анархістів «дезорганізаторами сил революції, агентурою буржуазії в робітничому русі», «реформістами», фальсифікувала їхню соціальну базу, заявляючи, що анархісти проводили свою роботу «серед дрібної зубожілої буржуазії», «серед дрібнобуржуазної інтелігенції». Автор намагався довести, що: «анархістський рух 1905–1907 рр. не дав в Росії жодного великого діяча революції, не запліднив революцію жодною цінною думкою. Анархістський рух не може назвати жодного факту, який би мав позитивне і вирішальне значення для розвитку революції», а за часів царату грав на руку самодержавству [1956]. Виключно негативні оцінки махновському руху давалися в статті Л. Нікуліна, в якій відверто спотворювалися факти [1747].

До дослідження історії анархізму радянські історики повернулися лише після XX з'їзду КПРС. Незважаючи на розвінчання «культу особи», вони не вилікувались від ідеологічних схем і догм,

притаманних марксистській школі. Виконуючи політичне замовлення, відмовившись від наукового аналізу, вони продовжували «обґрунтовувати» другорядність, маргінальність анархізму.

Узагальнюючою працею з історії анархізму радянського періоду була робота В. В. Коміна «Анархизм в России», в якій автор намагався показати історію розвитку, практичну діяльність, стратегію і тактику анархістів, у той же час зазначаючи повну неспроможність анархічної теорії. Великим недоліком роботи було те, що вона ґрунтувалася на вузькому колі анархістської періодики та цитат «класиків марксизму-ленінізму». В. В. Комін вказував на те (не наводячи архівних посилань), що архівні документи про діяльність анархістів після революції 1905–1907 рр. і аж до 1917 р. «настільки мізерні, що лише підтверджують думку про тривалий, затяжний, багаторічний сон російських анархістів» [1656]. Але існують тисячі архівних справ, що висвітлюють діяльність анархістів після першої революції в імперії. Часом, зародженням анархістського руху в Східній Європі автор вважав 1900 р. (1900–1903 рр. він назвав його «закордонно-літературним періодом» розвитку, а його розквітом — січень 1905 — червень 1906 рр., факти вказують на посилення анархістського руху якраз з червня 1906 р.). Подив викликають рамки періоду «поразки і розпаду» анархістського руху, які подає автор: кінець 1906–1908 рр. В. В. Комін твердив, що після 1908 р. можна констатувати «багаторічний сон російських анархістів», що в період 1908–1916 рр. «дуже важко» «сказати що-небудь» про російських анархістів» [1656, с. 124]. Фрагментарність, ідеологічні догми, відмова від пошуків не дали автору змоги об'єктивно висвітлити анархістський рух в історичних колізіях ХХ ст., виділити етапи його генези. До досягнень автора можна віднести намагання представити анархізм масштабним явищем суспільно-політичного життя. В. В. Комін є автором статті з історії махновського руху, але ця стаття не вийшла за межі «марксистської» концепції. Автор стверджує, що гасла махновського руху відтворюють анархістську ідеологію, але вирішальну роль в процесі формування руху грав Н. Махно, а не його анархістське оточення [1658].

Політична ангажованість знижує і науковий рівень праць С. М. Канева, який розглянув історію анархізму в Східній Європі починаючи з 1860-х рр. і до 1922 р. Поза рамками дослідження залишаються головні питання: що являла собою теоретична база анархістів Східної Європи; чи створили вони політичну партію, керуючі структури та центри руху; які соціальні сили ішли за анархістами; яка роль анархістів в революційному русі? Автор,

спираючись на опубліковані джерела, побіжно торкається діяльності окремих анархістських груп, не розглядаючи їх в еволюції, вважаючи анархізм дрібнобуржуазним та деструктивним рухом. Крім феномену «махновщини», автор не приділяє жодної уваги діяльності анархістів в Україні. Виходячи з марксистських кліше, автор виділяє два періоди політичної активності анархістських організацій в Східній Європі, що пов'язані з роками революцій 1905–1907 рр. та 1917–1918 рр. С. М. Канєв твердить, що до посилення анархістських настроїв у суспільстві спонукала війна та зубожіння населення, в той же час вказуючи, що в 1914–1916 рр. анархісти у Східній Європі нічим себе не виказали, запевняючи, що в 1914 р. анархістські групи діяли в трьох містах імперії (насправді, анархістські групи діяли в 9 містах України, по імперії — в 20) [1638–1645]. Дослідження І. Я. Трифонова, О. О. Кучера, Д. Л. Голінкова розкривають форми та методи боротьби радянської каральної системи проти анархістського та махновського рухів [1909; 1583].

У 1960–1970-х рр. дослідження ідеології та політичної практики анархізму продовжили радянські дослідники: М. М. Корноухов, М. Худайкулов, Ф. Я. Полянський, А. В. Шуструйський та ін., але ці праці не вийшли за межі вже існуючих, затверджених владою концепцій, не стали відкриттям нового фактологічного матеріалу. До таврування анархістів додалися звинувачення в організаційному розкладі їх структур, «епізодичності» діяльності груп [1663; 1917; 1762; 1941].

На цьому етапі виходить кілька книг та статей, в яких розглядається історія махновського руху (П. Х. Білого, П. С. Дишлевого, С. М. Семанова), але автори цих творів, незважаючи на вклад у розширення фактологічної бази, так і не відійшли від попередньої практики ідеологічних фальсифікацій [1536; 1871]. Поштовхом до досліджень з історії анархістського (у Східній Європі) та махновського руху на Заході у 1960-х — 1970-х рр. стала «мода на анархізм», що проявлялася у частини західної інтелігенції та молоді [1772].

У 1960–1980 рр. західна історіографія анархістського та махновського руху продовжувала потерпати від неспроможності подолати обмеженість джерельної бази. 1965 р. ліворадикальний французький журналіст та публіцист Д. Герен видав книгу «Анархія», намагаючись узагальнити досвід практичної діяльності анархістів, у тому числі і в Україні. Він схвалював досвід махновців, малюючи їх виразниками волі народу [1576, с. 35–98]. Натомість, книга канадського історика В. Петерса (базувалася на оцінках з білогвардійських джерел) звинувачує махновців в бандитизмі, обмежує

соціальну базу махновського руху [1974]. Праця історика зі США М. Палія характеризує рух Н. Махна як демократичний рух самозахисту селянства, як «третьої шлях», що мав українські риси, постать анархіста Н. І. Махна розглядається критично, робиться висновок про його непідготовленість до місії лідера, неспроможність у вирішенні головних питань руху [1972].

Американський дослідник П. Евріч (Авріч) став автором низки праць, присвячених розвитку анархізму в Східній Європі. Він отримав можливість працювати в радянських архівах, що дало йому змогу ввести в історичний обіг значний фактичний матеріал, але, в той же час, фактичний матеріал залишався неструктурованим і часто-густо не аналізованим. Розглядаючи діяльність анархістських груп, автор концентрував увагу на тероризмі — «пропаганді дією», що призводило до певних протиріч, яких він не зміг подолати. З одного боку він писав про бандитизм у практиці анархістів, з іншого намагався виправдати анархістський рух, показати його альтернативою радянській диктатурі. В книзі «Русские анархисты» було багато помилок стосовно фактичної сторони політичної практики анархістів, проявлявся схематизм, повторення радянських штампів. Автор так і не зміг дати повноцінну картину генези анархістського руху в Східній Європі, хоча і поставив для себе таке завдання [1943].

Американський дослідник Ф. Сисін стверджував, що «український анархізм» Н. І. Махна проявився тільки на еміграції, під впливом політики коренізації в УСРР [1983, р. 271–304]. Англійський історик М. Малет, розглядаючи політичний, військовий та економічний аспекти махновського руху, вказує на те, що його лідери не були спроможні втілювати анархістські гасла у життя [1970]. На питання махновського руху звернув увагу вчений з Ізраїлю М. Френкін, який дає помірковану оцінку махновському руху, вказуючи, що в махновщині анархістське ядро боролось із стихійністю селянського бунту [1914].

Приблизно з 1988 р. почалися доленосні зміни в історичній науці в СРСР, коли компанії «перебудови» та «гласності» спонукали істориків звільнитися від стереотипів та ідеологічних кайданів, що допомогло їм сформувати новий об'єктивний комплексний підхід, пробити стіну догматичного сприйняття історії. Нові публікації відкрили для науки раніше табуовані теми. Саме тоді з'явилися перші публікації нової української історіографії В. Ф. Верстюка та В. А. Савченка, які почали оцінювати махновський та анархістський рух з позицій історизму [1553–1557; 1793–1798]. В статтях, тезах, в

дисертаційному дослідженні я розглянув анархістський рух в Одесі в 1905–1908 рр., еволюцію анархістського руху в 1917–1921 рр., анархістську еміграцію в 1920-х — 1930-х рр., характеризуючи анархістський рух як «революційний та зрівняльний», вказав, що прошарки бідноти були головною соціальною опорою махновського руху, висвітлив підтримку Н. І. Махна селянством Південної України [1795].

Тоді ж з'являється праця В. М. Волковинського «Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста» (друкувалася в «УІЖ» протягом 1989–1990 рр., у повному обсязі вийшла у світ в 1994 р. під назвою «Нестор Махно: легенди і реальність») [1568]. В. С. Горак заперечував поширення ідей анархізму в селянському середовищі, наголошуючи, що селянство виступало не за анархічне суспільство, а ставило перед собою завдання утвердження радянської влади [1582, с. 25]. В. В. Комін у праці «Нестор Махно: мифы и реальность» (1990) продовжував наголошувати на тому, що соціальною опорою махновського руху були куркулі [1657].

Після проголошення незалежності України, заборони КПРС, розвалу СРСР, почався новий етап української історіографії, коли історики остаточно відкинули старі історичні лекала ленінсько-сталінського гатунку. Монографія В. Ф. Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921рр.)» призвела до політичної реабілітації махновського руху в українській історичній науці [1557]. Залучення до наукового обігу значної кількості нових першоджерел, зміна парадигм дозволили досліднику сформулювати аргументовані висновки щодо природи махновського руху. Можна погодитися з думкою В. М. Щербатюка [1942, с. 52], що В. Ф. Верстюку «належить одна із перших вдалих спроб спростувати укорінений в радянській історіографії стереотип махновського руху як контрреволюційного, а образ Н. І. Махна — як виключно негативний». В. Ф. Верстюк вказав на те, що махновський рух формувався навколо боротьби селянства проти поміщицького землеволодіння, проти військового комунізму більшовиків, з продрозкладкою та колгоспами [1557, с. 349]. В статті «Махновщина: штрихи к истории движения» В. Ф. Верстюк вказує на те, що рух махновців був самодостатнім, загальноселянським, базувався на ідеях самостійності селянського господарства, вільного демократичного розвитку, що цей рух був тільки складовою частиною загальноселянської боротьби за «землю і волю», а не унікальним явищем боротьби за нове суспільство, що селяни сприймали анархістські ідеї тільки в тій частині, де мова йшла про «неприйняття державної диктатури,

чи правої поміщицької, чи ультралівої комуністичної». Автор вважає махновський рух стихійним бунтом, підкреслюючи, що керівне ядро повстанства володіло окремими елементами політичної культури [1557, с. 352].

О. М. Лебеденко надрукував у пер. пол. 1990-х рр. низку статей, присвячених історії анархістського руху, а у 1996 р. ним була захищена докторська дисертація «Анархізм в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)» (єдина докторська дисертація з історії анархізму в Україні). Він одним з перших почав «освоювати» історію українського анархізму 1903–1916 рр. У дисертації автор ставив за мету проаналізувати процес формування анархістського руху в Україні, зруйнувати «негативний стереотип анархізму», який тиражувався істориками та ідеологами, створити картину становлення, піднесення і занепаду анархізму. На великому архівному матеріалі О. М. Лебеденко показав еволюцію анархістської ідеології та практики, зв'язок місцевих анархістів із зарубіжними анархістськими центрами [2007]. Автор дійшов висновку, що найбільшого поширення ідеї анархізму набули в західних та південно-західних губерніях Російської імперії, що у період революції 1905–1907 рр. анархізм в Україні досяг свого найбільшого розвитку порівняно не тільки з попередніми роками, але й у співвідношенні з іншими регіонами імперії. Цей успіх автор пояснює національними особливостями українців, ворожістю українського народу до імперської державності. О. М. Лебеденку вдалося розширити уявлення про місце та масштаби анархістського руху у суспільно-політичному житті України кін. XIX — поч. XX ст., але автор не конкретизував питання структури та соціальної бази руху, кількості учасників анархістських осередків, процесу ідеологічної диференціації, політичної практики анархістського руху.

У той же час українська історіографія іноді продовжувала повторювати «радянські штампи» оцінки анархістського руху. Л. В. Петрішина і А. К. Юрій спрямували на адресу анархістів старі звинувачення: «авантюристи», «захисники дрібної власності», що спираються на «дрібну буржуазію, відсталих робітників, молодь, люмпен-пролетаріат, декласовані елементи», їх діяльність оголошувалася «судомною», «епізодичною і суперечливою» [1759, с. 62–63].

Тему діяльності анархістів в Україні в буремні роки визвольних змагань намагався висвітлити М. А. Боровик. Він розглянув поширення в махновському русі анархістських ідей, прийшовши до висновку, що зміст махновської програми «...полягав у пошуку реалістичних шляхів практичної реалізації анархістського суспіль-

ного ідеалу...» [1541, с. 13]. Автор робить висновок про те, що анархістський рух припинився у 1921 р., хоча збереглися численні свідчення про діяльність анархістів після 1921 р.

Проблеми дослідження анархістського руху розглядалися в монографіях та дисертаціях, присвячених формуванню та розвитку політичних партій. Зокрема, в працях Р. І. Ветрова, А. С. Зоріка розглядається місце анархістського руху в історії України [1558; 1617]. Автори дослідження «Політичний терор і тероризм в Україні (XIX–XX ст.)» С. В. Кульчицький (керівник авторського колективу), Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Д. В. Веденєєв, В. М. Волковинський, О. П. Реєнт та ін. провівши глибокий аналіз тероризму, вказували на те, що явище тероризму в дореволюційній Російській імперії «...було спровоковане заскоружлістю й навіть тупістю самодержавної еліти, того панівного прошарку, який не тільки не вмів маневрувати, але й вперто не бажав поступитися власними привілеями», що «анархістський тероризм об'єктивно був складовою частиною революційної боротьби» [1761, с. 8, 18, 101]. Автори, розглядаючи тактику анархістського руху в Україні поч. XX ст. вважали терор головним у діяльності анархістів, центрами анархістського тероризму — Одесу та Катеринослав, зазначивши, що «...ареною економічного терору в Україні 1906 р. став одеський порт» [1761, с. 98, 100].

Діяльність політичних партій на регіональному рівні, а саме в Таврійській губернії в період з 1899 — до 1918 рр., розглядається в дисертації В. І. Корольова [2002]. У багатьох працях О. Б. Шляхова досліджується роль анархістів-синдикалістів у страйковій боротьбі моряків і портовиків, формуванні профспілок чорноморських матросів у 1906–1914 рр. [1931–1935; 2026]. Розвиток емігрантських анархістських центрів та закордонних груп, їх вплив на розвиток анархізму в Східній Європі висвітлювала стаття В. М. Мороко (подібну тематику досліджував історик О. В. Антошин з РФ) [1740–1742; 1525].

Дослідник Є. А. Врадій присвятив свій доробок вивченню анархо-комуністичного руху на Півдні України в 1905–1910 рр. [1571–1574]. Він вдало обґрунтував стратегію і тактику анархістів, показавши зразки діяльності анархістів, але розглядаючи тільки анархістів напрямку анархістів-комуністів і тільки на Півдні України (насамперед у Катеринославській губернії), він штучно обмежив можливості пізнання усього анархістського руху у вказаний період. Подив викликають штучні хронологічні рамки дослідження. Відомо, що анархізм-комунізм почав поширюватися в Україні в 1904 р., в

той же час 1910 р. не був для анархістів-комуністів зламним і мало відрізнявся від 1909 р. або 1911 р.

Серйозним «проколом» в українському «анархознавстві» можна вважати книгу А. С. Бабичевої (написана на основі захищеної кандидатської дисертації). В цій праці заявлена тема не тільки не вивчена, але й замінена фактологічним хаотичним сурогатом, який не дозволив автору ні поставити серйозні проблеми, ні зробити зрозумілі висновки. У розділі «Зародження анархізму в Україні» не було сказано жодного слова про процес формування анархістських груп в Україні, а мова йде лише про теоретичні засади руху, які формували анархісти, перебуваючи в еміграції (теорії М. О. Бакуніна, П. О. Кропоткіна). Розділ, присвячений революції 1905–1907 рр., має назву «Анархістський тероризм», в якому автор перелічує терористичні акти в Кишиневі, Оргееві (Молдова), Петербурзі (Росія), Миколаєві, Херсоні, Єлизаветграді, Одесі, Севастополі, Сімферополі, Ялті. Хоча назва роботи окреслює для висвітлення терен Центральної та Південно-Східної України, про діяльність анархістів саме на цих територіях мова не йде. Автор не звертає уваги на діяльність анархістів в Катеринославі, Юзівці, Олександрівську, Харкові у 1905–1907 рр. Документи в книзі подані повністю, але без аналізу (в тому числі вірші Д. Макая, що не мають відношення до теми роботи), що «...на всьому своєму історичному шляху Південна частина України ніколи повністю не підкорялася центральній владі», або «...1917–1921 рр. в Південно-Східному регіоні України активно діяли Д. Новомирський, І. Гроссман-Роцин, С. Романов, Г. Сандомирський». З названих анархістів тільки І. С. Гроссман (Роцин) у 1919–1920 рр. кілька разів завітав в Україну на кілька тижнів, його основна діяльність була пов'язана із Москвою та Петроградом; С. М. Романов (Бітбей), Я. І. Кириловський (Д. Новомирський) та Г. Б. Сандомирський (Колосов) брали участь в анархістському русі в Україні, але до 1908 р., в 1917–1921 рр. вони діяли виключно в Петрограді і Москві [1530, с. 200–202]. Висновки і сама робота показують, що автор тільки поверхнево ознайомлений з таким важким питанням, як генеза анархістського руху. Висновок про те, що «селянство Центральної та Південно-Східної України до останнього моменту підтримувало і співчувало махновцям», хоча відомо, що селянство Центральної України підтримувало УНР, боротьбистів, і тут вже не може йти мови про загальну підтримку махновського руху всього селянства «до останнього моменту» [1530, с. 202]. Останній висновок вражає: «Більшовицькі каральні органи безжально ліквідували кращих представників анархізму, а

разом з ними — і великі позапартійні робітничо-селянські маси, які виказували свій протест та незадоволення Радянською владою». З цього випливає, що більшовики відбирали для ліквідації тільки «кращих» анархістів та ліквідували «робітничо-селянські маси» [1530, с. 203].

Розглядаючи історіографію питання, не можна оминати творчий доробок авторів, які, будучи непрофесійними істориками, зробили великий внесок в дослідження історії анархізму і махновського руху, а саме відомих за межами нашої країни фахівців з цих питань А. В. Дубовика [1603–1610] та Ю. П. Кравця [1673–1674].

В другій пол. 1990-х — першій пол. 2000 рр. в українській історіографії з'являється низка якісних робіт з історії селянського повстанства (махновського руху) часів визвольних змагань. Значним внеском в історіографію питання повстанського руху на Півдні України стали роботи професора Ю. В. Котляра. В низці наукових монографій Ю. В. Котляр розглядає сутність, рушійні сили, причини та наслідки повстанського руху на Півдні України, селянський опір часів визвольних змагань та непу, аналізує феномен самоорганізації селянських мас — «повстанських республік», повстанський рух етнічних меншин в 1917–1931 рр. в Україні [1667–1671].

Дослідження О. В. Тимощука — кандидатська дисертація та монографія «Анархо-комуністичні формування Н. Махна» — відтворюють події, що призвели до формування махновського руху, автор пропонує ідею того, що цей рух почав формуватися навесні 1917 р. (так вважав і сам Н. І. Махно), що саме тоді були розпочаті революційні анархічні перетворення в Гуляйпільській волості, яка восени 1917 р. стала незалежною від будь-якої влади. О. В. Тимошук вважає, що за соціальною структурою армію Н. І. Махна можна ототожнити з РСЧА, хоча це не зовсім вірно, бо РПАУ(м) будувалася на принципах добровільності, а РСЧА — на засадах примусовості та екстериторіальності, що вплинуло на соціальний склад цих формувань [1905, с. 17].

Дослідження В. М. Чопа вводить в науковий обіг велику кількість нових документів, спирається на значний архівний матеріал [1921–1928; 2032]. Автор намагається уникнути помилок попередніх дослідників, робить оригінальні висновки, характеризуючи махновський рух як окрему «форму українського національного руху», «варіант української ідеї», пропонуючи поняття «Гуляйпільська республіка», запевняючи читачів в існуванні «процесу спонтанної українізації серед махновців» восени 1919 р. (на підтримку цієї ідеї автор не подає жодного факту — В. С.) [2032, с. 11, 116].

Цікаве регіональне дослідження махновського руху на теренах Донбасу провів Ю. Р. Федоровський [2024]. Останній рейд Н. І. Махна у серпні 1921 р., а згодом і військову історію махновського руху проаналізував Д. В. Архирейський [1527]. А. А. Лисенко висвітлив генезу махновського руху в структурі повстанського селянського руху під час гетьманщини, влади УНР, другого періоду радянської влади [1730]. Історіографічні праці з історії махновського руху відкрили царину соціально-філософських та історичних дискусій навколо суті махновського та анархістського рухів. Найбільш змістовною з історіографічних робіт можна вважати дисертацію Т. І. Мармазової [2009].

Про долю Н. І. Махна та окремих махновців в еміграції йдеться мова у працях М. П. Гетьманчука [1577], О. В. Скрипника [1881]. В цих працях висвітлено причини емігрування Н. І. Махна, проаналізована діяльність махновських структур в Румунії та Польщі 1921–1925 рр. До робіт краєзнавчого ґатунку, в яких висвітлюється доля представників махновського руху, можна віднести роботи В. Яланського і Л. Верьовки, Л. Яруцького [1954; 1958]. Роль махновського руху в історії України висвітлюється в узагальнюючих роботах провідних науковців України О. П. Реєнта, В. Ф. Солдатенка, В. А. Смоля, та ін. [1775–1776; 1885–1886; 1883].

З поч. 1990-х рр. в історіографії Російської Федерації відбувся «прорив» у дослідженні анархістського руху 1903–1920 рр. Після довгих років ідеологізації історії дослідники зробили висновок, що анархістський рух не був рухом «бандитів та босяків». В той же час більшість робіт істориків РФ мають описовий характер. Нова історіографія анархізму в РФ почалася з робіт В. В. Кривенького [1675–1701], в тому числі з його ґрунтовних статей з історії анархізму в енциклопедичному виданні «Политические партии России. конец XIX — первая треть XX века» [1678–1701]. Вихід друком цієї енциклопедії в 1996 р. було великим досягненням. В. В. Кривенький намагався обґрунтувати місце анархістського руху в історичному процесі, чисельність анархістів у Російській імперії в 1905–1916 рр. П. О. Коротич розглянув діяльність, тактичні та ідеологічні засади анархістів Російської імперії в роки I-ї світової війни. Автор намагався показати організаційну діяльність та політичну практику анархістів, але основна маса матеріалу його дисертації висвітлює діяльність анархістів в еміграції, автор ігнорує політичну практику анархістів в Україні, Грузії, Прибалтиці, Білорусії, проходить повз аналіз історії анархістського руху до I-ї світової війни [2003].

Внеском у дослідження історії російського анархізму стали роботи В. Д. Єрмакова, в яких автор намагався узагальнити досягнення російського «анархієзнавства», визначити соціальний портрет анархістів [1619–1625]. В. В. Дамье у своїй дисертації, книгах та статтях дослідив історію західноєвропейського та американського анархо-синдикалізму, спроби формування анархо-синдикалістського руху у Східній Європі, висвітлив процеси запозичення досвіду західного анархо-синдикалістського руху анархістами Східної Європи [1597–1600].

В статтях П. І. Талерова [1898–1899] розглядалися проблеми теоретичних соціальних поглядів анархістів Російської імперії початку ХХ ст. на сутність свободи, влади, держави. Д. І. Рубльов вперше торкнувся проблеми відношення анархістського руху до інтелігенції, витоків анархістської ідеології, формування махаєвської ідеології, участі інтелігенції в анархістському русі. В численних статтях Д. І. Рубльов підіймає різноманітні проблеми анархістського руху в Східній Європі в першій чверті ХХ ст. [1778–1784]. І. В. Аладишкін аналізував феномен поширення ідей анархізму-індивідуалізму в колах інтелігенції на поч. ХХ ст. [1517–1518]. В. П. Сапон розглядав ідеологію анархістського руху, її вплив на терористичну практику лівих радикалів, на «радянський рух» в 1905–1918 рр. [1856–1862]. Історики РФ започаткували регіональні дослідження історії анархістського руху. В дисертації В. К. Смирнової, яка розглядає анархістський рух на Дону в 1905–1921 рр., відстоюється думка про те, що в «провінціях» Російської імперії анархістський рух посилювався вже після розгрому революції 1905–1907 рр. [2021]. У дисертації Є. В. Ручкіної розглядалася трансформація теорії П. О. Кропоткіна після революції 1917 р. Дослідниця вважає, що «в Росії анархізм почав поширюватися з середини ХІХ століття», причому до нього домішувалися теорії Ф. Ніцше, містиків-тамплієрів, масонів. Автор заявляє, що Н. І. Махно і «теоретики махновської армії проаналізували всі відомі їм анархічні концепції, намагаючись відібрати з них найкраще і життєздатне», що «друга спроба практичного втілення анархічної теорії на практиці була зроблена анархістами-містиками Кропоткінського комітету», а «діяльність цієї організації («Ордену Світла» — *авт.*) завершує період існування і розвитку анархізму в Росії». Подібні твердження не мають нічого спільного із здоровим глуздом, бо невідомо, як могла група з кількох теоретиків анархізму втілювати на практиці анархістське будівництво, чому квазіанархістський «орден», який не представляв анархістський рух, міг «завершувати» існування десятків напрямків і угруповань анархістів Східної Європи [2018].

В докторській дисертації Л. Г. Орчакової відчувається тенденція повернення до «штампів» радянських часів: «...у складі анархістських організацій спостерігалася майже повна відсутність робітників провідних галузей промисловості» [2013]. Цей вислів суперечить реальності анархістського руху в Україні, де до анархістських груп Одеси, Катеринослава, Харкова залучалися робітники великих підприємств. Історію анархістського руху в 1920-их рр. автор звів тільки до «містичного» анархізму, який не відображав загальних тенденцій анархістського руху. Незважаючи на наукову риторичку, автор не зміг вписати в сучасне анархієзнавство ані нових фактів, ані нових концепцій.

Феномен анархістського руху розглядався авторами досліджень, які торкалися проблем тероризму. О. В. Будницький дослідив зв'язок теоретичних засад анархізму з конкретними формами діяльності руху, але, використавши в дослідженні психологічні методи, він переніс теорію суїцидальної мотивації поведінки терористів на мотивацію анархістських бойовиків [1545–1546]. Проблему анархістського тероризму на поч. ХХ ст. досліджували Д. П. Пейч [2014] та І. О. Трубачов [1910], які підкреслили, що кількість жертв анархістських терактів перевищує кількість жертв від терору всіх ін. революційних угруповань. Специфіку анархістського тероризму І. Трубачов бачив у його спрямуванні не проти конкретних представників влади, а проти буржуазного ладу в цілому. Монографія Д. Б. Павлова розглядає державний більшовицький терор, спрямований на опозиційний рух, спростовуючи тезу радянської історіографії про «ідейне банкрутство» анархістів, розглядаючи напрямки спрямованості більшовицьких репресій проти анархістів у 1920-і рр. Його висновки підтверджують думку про те, що анархістський рух не був остаточно знищений владою в 1921 р., а продовжував існувати в підпіллі у середині 1920-х рр. [1754].

У 1990–2015 рр. в РФ вийшла низка публікацій, в яких висвітлювався махновський рух. У нових книгах «старих» авторів В. В. Коміна та С. М. Семанова пом'якшуються звинувачення на адресу Н. І. Махна, але В. В. Комін зберігає оцінку махновського руху як «політичного бандитизму» [1657], а С. М. Семанов, твердив, що анархізм Н. І. Махна — «ідеологічна демагогія» [1867-1870]. Увагу дослідника анархістського руху О. В. Шубіна привернув «соціальний експеримент» махновського руху, формування та спроби реалізації програмних постулатів суспільних перетворень. Махновський рух він характеризує як «селянсько-робітничий рух» і разом з цим анархістський рух — як «третю силу», що розглядалася

як зародок «самокерованого соціалізму», «локального самоуправління», як «величне історичне явище» [1937–1938]. О. В. Шубін розглядав діяльність анархістської еміграції по створенню «платформи» політичної анархістської партії та дискусії, що точилися в анархістській еміграції в 1922–1930 рр. [1939]. А. О. Куренішев, повторює деякі висновки О. В. Шубіна, розглядаючи махновський рух як «махновсько-анархістське селянське повстанство» [1711].

І. Ю. Назаров присвятив дисертацію ідеології та політичній практиці махновського руху. Він вважає, що «політична лінія махновського руху формувалася під впливом ідей анархізму», але Н. І. Махно, як «теоретик анархізму», відійшов від «традиційного анархістського вчення», створивши «неанархістську» концепцію «вільних рад» [2012]. Але треба нагадати, що анархізм цурався будь-яких традицій, а ідея формування місцевого «вільного та автономного» управління була домінантою практично всіх анархістських течій ще до появи махновського руху (анархістські ідеї «вольних рад» після лютневої революції 1917 р. у Східній Європі). Автор пропонує спрощений підхід до феномену махновського руху, повторює вже відомі концепції, відмовившись від пошуку нових історичних джерел. Загальні питання селянської війни в Східній Європі 1918–1921 рр. підіймають у своїх статтях та книгах професори з РФ А. В. Посадський та В. Л. Тепліцин [1764, 1902–1903]. В останні роки, в зв'язку із посиленням автритаризму в РФ, в російській історіографії помітна тенденція повернення до політизації історії, до оціночної бази радянських часів яка таврувала анархістський рух як «бандитизм» [1773].

Історію анархістського руху в Беларусі (1902–1927 рр.) докладно розглядає гомельський дослідник Ю. Е. Глушаков [1578–1579].

Західна історіографія анархістського і махновського руху в Східній Європі (вже після розвалу СРСР) продовжувала коливатися від апологетики до таврування політичних злочинів анархістів. Так, дослідниця історії терористичних організацій в Російській імперії Г. Гейфман (дослідила великий об'єм іноземних джерел: архіви Гуверовського інституту і Стенфордського університету, Міжнародного інституту соціальної історії в Амстердамі), звинувачує анархістів, як «терористів нового типу», що розв'язали масовий, класовий терор в ім'я терору. Вона наголошує на бандитизмі анархістів, не бажаючи бачити їхньої пропагандистської діяльності, політичної програми, цілей і завдань, бажання змінити імперські закони. Вона змістила дослідницький акцент на особистість анархіста-терориста, абсолютизуючи патологічну складову психіки та корисливі моти-

вації окремих анархістів-терористів, деміфілогізуючи та деромантизуючи революційний рух. Її інтерпретація психологічної та соціальної природи терору анархістів, замовчування цілей терору та інших форм анархістської діяльності наближають оцінки дослідниці до радянських штампів. Для А. Гейфман анархістський рух позбавлений «позитивної програми» будівництва, будь-який анархіст розглядається як терорист або співучасник терору [1575].

З інших позицій розглядає анархістський рух історик з Ізраїлю М. Гончарик, вважаючи анархістів революціонерами, що прагнули докорінних змін. У своїх книгах М. Гончарик концентрує увагу на ролі єврейської молоді у становленні анархізму в Східній Європі, на дослідженні діяльності емігрантських анархістських центрів, зв'язків між єврейськими анархістами Нью-Йорка і Лондона та їхніми однодумцями з українських губерній на початку. ХХ ст. В його роботах вперше, на великій кількості введених у науковий обіг джерел, розглядається історія ідиш-анархізму [1587–1589].

Апологетичний напрям закордонних досліджень репрезентують праці французького історика українського походження О. Скірди. У своїх працях він висвітлив анархістський експеримент щодо створення незалежних рад і вільних ФЗК, профспілок в 1917–1918 рр. у Східній Європі [1876–1880; 1980–1982], формування ідеології махновського руху, діяльність Н. І. Махна на чужині, історію гуляйпільської «Спілки бідних хліборобів». О. Скірда зазначав, що махновці продовжили вільнолюбні традиції запорізького козацтва, були прибічниками «ліберальної революції» в Україні.

Польські історики М. Шіборовський та Д. Вежхос у книзі «Махно в Польщі» розглянули політичні погляди Н. І. Махна, його взаємини з польською владою у 1922–1925 рр., що звинувачувала його у підготовці повстання у Галичині. Автори вийшли на нову джерельну базу: фонди шести європейських архівів, спогади і щоденники, пресу, що допомогло їм висвітити діяльність Н. І. Махна в Румунії, Польщі, Німеччині, Франції у 1921–1934 рр. [1975].

Глобальні питання селянсько-повстанських рухів в Східній Європі взагалі, і махновського зокрема, були ґрунтовно розкриті науковцем А. Граціозі з США), який вважав махновщину складовою частиною «величної селянської війни ХХ ст.» [1593–1594]. Історик з США Х. Куромія розглянув особливості повстанського руху 1918–1921 рр., переважно махновського, на теренах Донбасу [1712]. Проблемамаи махновського руху і анархізму в Україні займається канадський дослідник А. Маккольм, що присвятив низку статей видатним постатям анархістів Східної Європи (Н. Махну, П. Рибіну,

М. Черняку та іншим) [1960–1961]. А. Маккольм публікується на сайті бібліотеки Кейт Шарплі «Kate Sharpley Library», що була створена у 1979 р. як інституція з вивчення історії анархістського руху, архів та бібліотека.

Аналіз історіографії з проблем історії анархістського і махновського руху в Україні дає змогу стверджувати, що в науковій літературі знайшли відображення тільки окремі аспекти заявлених проблем. Незважаючи на значні досягнення, тема залишається недостатньо вивченою. На сьогодні не існує жодного дослідження, яке б узагальнювало шлях анархістського руху в Україні в 1903–1929 рр.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Розглядаючи джерельну базу дослідження, необхідно визначити критерії класифікації джерел, які можна поділити на неопубліковані (архівні джерела) і опубліковані (збірки матеріалів і документів, теоретичні статті, спогади, газетні публікації). До основних груп джерел з теми дисертації треба віднести архівні діловодні документи, періодику та листівки анархістських груп, спогади учасників подій, діячів анархістських груп, складені ними нариси з історії анархістського руху.

Основний джерельний масив дослідження складають архівні джерела з архівів України, РФ, Нідерландів, Франції. Документальні джерела що містять інформацію офіційного характеру можна поділити на дві великі групи: матеріали, пов'язані із діяльністю революційних організацій, що відображають позицію або представників анархістського середовища, програмні документи анархістів (груп, федерацій, анархістських з'їздів) та документацію державних інституцій (центральної та місцевих органів влади, правоохоронних та судових органів Російської імперії, СРСР, УСРР), що здійснювали боротьбу проти анархістських організацій. Невелику групу складають документи профспілкових організацій, в яких точилася боротьба між носіями анархістської ідеології та їх політичними конкурентами.

Вивчення історії анархізму наштовхується на низку істотних труднощів. Анархісти, слідуючи своїм головним ідеологічним постулатам і вимогам конспірації, відмовлялися від «партійності», «партійного будівництва та діловодства», «фіксованого членства». Все це призводило до майже повної відсутності у державних архівах документації власне анархістських структур (конфедерацій, федерацій, груп), виняток становить певний блок документів: протоколи

рішення зарубіжних нарад, конференцій, з'їздів анархістських організацій, які опинилися у слідчих справах каральних органів Російської імперії та її продовжувача — СРСР, як доказ «політичної провини» анархістів.

Найбільш значним і об'ємним джерелом для дослідження історії анархістського руху в Україні можна вважати архівні документи неанархістського походження, що знаходяться у фондах державних судових і каральних установ: документи Департаменту поліції Російської імперії, Головного жандармського управління, судово-слідчих органів імперії (1903–1917 рр.), судових і каральних органів Тимчасового уряду (1917 р.), Гетьманату (1918 р.), Революційних трибуналів радянських республік (1918–1919 рр.), ЧК–ДПУ (1919–1929 рр.), судових та каральних органів УСРР, РСФРР, СРСР (1918–1929 рр.).

Судово-слідча документація правоохоронних органів поділяється на документацію центральних органів (Департаменту поліції, Міністерства внутрішніх справ Російської імперії) та судово-слідчі документи місцевих губернських жандармських управлінь, охоронних відділень, канцелярій місцевих губернаторів, окружного військового суду тощо.

Жандармсько-поліцейська та судова документація часів Російської імперії має певні недоліки: поверхневе і не завжди об'єктивне висвітлення фактів, некритичний аналіз інформації, отриманої від провокаторів, фальсифікації подій та мотивацій, що було наслідком ідеологічної і політичної боротьби. Необхідно зазначити, що при всій обізнаності структур політичного розшуку Російської імперії певна частина анархістських груп (особливо ті, які не рекламували себе за допомогою видання листівок та публікацій у газетах, не проводили гучних терористичних актів) не потрапила до поліцейських звітів, в «історичний контекст», випала з історії. Це стосується і так званих «диких» анархістських груп (що не входили в анархістські федерації), ілегалістських анархістських груп, які владні інституції представляли звичайними «кримінальними бандами». У той же час частина анархістів-ілегалістів об'єднувалася навколо ідей докорінної зміни суспільства і була частиною революційного табору того часу.

Архівні джерела з історії українського анархізму у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) представлені комплексом документів судово-слідчих органів, губернських жандармських установ, закладів Департаменту поліції. Поліцейські, жандармські, судові документи є одним з найголовніших історичних

джерел щодо вивчення анархістського руху в Україні в 1903–1917 рр.

Одеса у 1903–1913 рр. була центром анархістського руху, тому основними фондами зберігання матеріалів з історії анархізму в ЦДІА України є одеські фонди: «Південне районне охоронне відділення м. Одеса» (Ф. 268), «Канцелярія тимчасового Одеського генерал-губернатора» (Ф. 335), «Одеський воєнно-окружний суд», юрисдикція якого поширювалась на справи щодо державних злочинів, вчинених у Центральній та Південній Україні (Ф. 347), «Жандармське управління м. Одеси» (Ф. 385), «Прокурор одеської судової палати» (Ф. 419), «Одеського військово-окружного суду» (Ф. 347), «Одеського охоронного відділення» (Ф. 386) та ін. У цих фондах зберігаються карні справи відносно анархістів, матеріали дізнань, слідчих дій у справах, повідомлення, донесення, звіти, агентурні спостереження, свідчення, матеріальні докази (листування анархістів, листівки, газети, листи-«мандати» та інші джерела анархістського походження). Цікаві факти містяться у листуванні Департаменту поліції з губернськими жандармськими управліннями, поліцмейстерами, в донесеннях помічників поліцмейстера з розшукової частини, в поданнях прокурорів окружного суду про виробництво дізнань, в документації слідчих дій судового слідчого Одеського військово-окружного суду, в донесеннях приставів, помічників поліцмейстерів.

Значний об'єм фактажу дали матеріали попереднього слідства (протоколи допитів, обшуків, листування різних ланок управлінь, звіти, постанови щодо мір покарання тощо). Хоча ці документи містять фактичну інформацію про діяльність анархістів, неможливо без критики приймати цю інформацію на віру, бо арештовані часто давали неправдиві свідчення, намагалися заплутати слідство. Агентурні свідчення отримані від секретних співробітників, які працювали в підпільних анархістських організаціях або мали інформацію про діяльність їх членів, іноді містять невірні свідчення, їх необхідно зіставляти з іншими джерелами. Перлюстрація особистої кореспонденції анархістів дає безцінну інформацію про загальний політичний фон, становище в групах, особисту політичну позицію. Виходячи з документів слідства, можливо зробити висновки про діяльність анархістів, професійний, соціальний, національний та віковий склад анархістського руху.

У цьому комплексі матеріалів можна знайти багато інформації про діяльність не тільки анархістів Одеси, але й анархістських груп що діяли в Єлизаветграді, Севастополі, Катеринославі, Олександр-

рівську, Павлограді, Миколаєві, Херсоні, Юзівці, Луганську, Голті, Балті, Акермані, Хотині. Матеріали, що пов'язані з діяльністю анархістських груп в Одесі (справа «Про Союз Чорноморських моряків» 1913 р.) були знайдені і в інших фондах архіву.

Другим центром анархістського руху в Україні став губернський та промисловий центр Катеринослав, в якому анархісти намагалися очолити робітничий рух. У фондах ЦДІА України наявні документи, що містять інформацію протидії анархістському руху в Катеринославі з боку карних і судових установ імперії): «Катеринославське губернське жандармське відділення» (Ф. 313) «Районне охоронне відділення», «Канцелярія Катеринославського генерал-губернатора», «Судова палата», «Жандармське управління м. Катеринослав», «Прокурор судової палати».

Відомості з історії анархістського руху в Україні у 1903–1916 рр. можна досліджувати у фондах губернських жандармських управлінь ЦДІА України: Київського (Ф. 274, 275), Чернігівського (Ф. 1, 439), Харківського (Ф. 336), Подільського (Ф. 301), Полтавського (Ф. 320), Волинського (Ф. 1335), «Київського охоронного відділення» (Ф. 275), «Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» (Ф. 442), «Канцелярії військового прокурора Київського військово-окружного суду» (Ф. 315) та ін.

Державний архів Одеської області містить значну масу «анархістських» документів у фонді «Канцелярії одеського градоначальника» (Ф. 2). Так, у описі 4 представлені вироки і документи про виконання вироків над анархістськими лідерами. У цьому фонді можна знайти списки осіб, засуджених Військовим судом одеського округу, листування про розшук у політичних справах, листування з Департаментом поліції, з губернським жандармським управлінням. Певну цінність мають об'ємні справи «Про різні події в Одесі» за 1907, 1908, 1909 рр., в яких відображені численні експропріації, акти терору, що були заподіяні анархістами. Фонд 314 «Канцелярія одеського поліцмейстера» і фонд 111 «Одеська міська поліція» містять листування поліцмейстера з приставами одеських поліцейських ділянок з приводу революційних проявів, політичних настроїв одеситів, списки підозрюваних осіб і осіб у розшуку, накази щодо запобігання «революційним проявам». Звинувачувальні вироки та документи про виконання вироків містять узагальнену інформацію, здобуту в ході попереднього слідства, мотивів, обставин здійснення акцій.

Фонди судових і прокурорських інстанцій (Ф. 455 «Одеський військово-окружний суд», Ф. 617 «Одеська судова палата», Ф. 618

«Прокурор одеської судової палати», Ф. 634 «Канцелярія прокурора Одеської окружного суду», Ф. 635 «Одеський окружний суд») рясніють справами про дізнання за звинуваченням одеситів у «зв'язку з анархістськими групами», «збройному нападі», «вимаганні», «вибуху бомб». Серед справ прокурорського виробництва можна знайти справу про першу в Російській імперії анархістську (махаєвську) групу «Спілка непримирених», про групу анархістів «Вільна комуна», про групи анархістів-комуністів Л. Тарло. Документи в є інформація про анархістський рух мають фонди «Одеського жандармського відділу», «Старшого інспектора з нагляду за друкарнями» та ін.

Значний об'єм інформації з історії анархізму знаходиться у Державному архіві Дніпропетровської області, у фондах: «Канцелярія Катеринославського губернатора» (Ф. 11), «Катеринославське Охоронне відділення» (Ф. 32), «Катеринославське губернське жандармське управління» (Ф. 313).

У Державному архіві Російської федерації, у фондах Департаменту поліції (Ф. 102) знаходиться велика кількість документів, у яких анархістський рух не тільки розглядався в цілому на теренах Російської імперії, але й висвітлювалась діяльність окремих анархістських груп в Україні у 1903–1917 рр. Документи Департаменту поліції, Головного жандармського управління дають змогу розглянути питання боротьби урядових установ проти анархістського руху (листування Департаменту поліції з іншими установами, циркуляри та огляди Департаменту поліції, розпорядження, донесення, телеграми, агентурні свідчення, справи по звинуваченню у приналежності до анархістських груп). Ці документи часто виявляються єдиними свідченнями діяльності анархістів в окремо взятому населеному пункті.

У звітах начальників охоронних відділень, які подаються главі Департаменту поліції Російської імперії, міститься інформація про діяльність анархістських організацій на основі оперативних зведень, спроби проаналізувати анархістський рух. Потрапили у розпорядження Департаменту поліції списки вилучених газет, статей і листівок, матеріали анархістських конвенцій і зборів. У фондах архіву знаходиться аналітична інформація, яка стосується історії розвитку анархістського руху, його ідеологічної, тактичної своєрідності, рекомендації та вимоги до місцевих правоохоронців у питаннях боротьби проти анархістів («Нарис Департаменту поліції про виникнення руху анархізму»). Циркуляри центральних органів державної влади Російської імперії, Міністерства внутрішніх справ

зайва) стосуються аспектів протидії поширення впливу анархістських груп, містять списки осіб, яким заборонявся в'їзд на терени Російської імперії. Секретні циркуляри Департаменту поліції є дуже важливим історичним джерелом, оскільки вони містять результати аналізів інформації що давало можливість відтворити достатньо вірогідну картину суспільно-політичної ситуації в країні.

Унікальну інформацію про активних діячів анархістського руху 1903–1917 рр. знайдено у фонді радянського періоду українських відділень Всеросійського товариства політкаторжан і засланих-переселенців. Знайдено листування місцевих українських осередків із Харківським Бюро товариства, в яких йдеться про визнання та невизнання окремих анархістів та колишніх анархістів членами «товариства», відомості про учасників революції 1905–1907 і 1917 рр., особисті справи та анкети анархістів — членів «товариства». У фонді одеського відділення «товариства» є спогади К. Фейгельман про початок діяльності анархістів в Одесі. До цієї групи джерел можна віднести обмежену кількість спогадів анархістів, що збереглися в архівах губернських контрольних комісій КП(б)У, їх розгорнуті автобіографічні довідки, написані «з нагоди» вступу до КП(б)У, партійних «чищень». Однак, подібні джерела досить тенденційні, оскільки анархісти або колишні анархісти прагнули висвітлити тільки «комплементарні» епізоди своєї біографії.

У різних фондах центральних та обласних архівів України зберігаються агітаційно-пропагандистські матеріали (листівки, періодика), які розповсюджувались серед населення анархістськими групами. Листівки були для анархістів головним засобом пропаганди, пояснення своєї діяльності, цілей та завдань руху, містили інформацію про причини, програму дій, завдання скоєння терористичних актів, розтлумачували тактику боротьби, визначали провини жертв терору. Вони дають змогу проаналізувати динаміку активності груп, політичну практику та тактичні цілі анархістів, зрозуміти масштаби їх діяльності, з'ясувати терени розповсюдження анархізму, ідеологічні засади окремих федерацій анархістів, мотивацію терору. Анархістські «сповіщення» з приводу певної «прямої дії» роз'яснювали широкому загалу цілі акції анархістів. Джерелом інформації з біографії окремих анархістських діячів є некрологи анархістських активістів, що були видані окремими листівками, або були надруковані в анархістський періодиці (некрологи П. Салімовського, Ф. Зубаря та ін.).

Матеріали, що відбивають історію анархістського руху в Україні у роки визвольних змагань і в часи НЕПу (1917–1929 рр.), скон-

центровані у Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Галузевому державному архіві Служби безпеки України, у Державному архіві Російської Федерації, Російському державному військовому архіві, Російському державному архіві Військово-Морського Флот, в обласних державних архівах тих областей України, де анархістський рух мав значну кількість прихильників (насамперед Одеської, Дніпропетровської, Запорізької областей). Проблема пошуку анархістських джерел ускладнюється тим, що у вказаних архівах не існує жодного фонду, в якому б концентрувалися документи з анархістською тематикою. Інформація про діяльність анархістів в УСРР збиралася по крихтах у фондах, що стосувалися діяльності місцевих більшовицьких комітетів, рад, структур профспілок, судових та правоохоронних органів.

Значний обсяг документів зберігається у Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України) (Ф. Р.2), де можна знайти окремі документи, у яких йде мова про боротьбу владних структур проти анархістського руху.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (фонди 1, 5, 18, 57, 59: документи партійних органів радянської влади (протоколи засідань Бюро і Секретаріату КП(б)У, стенограми обласних партійних конференцій КП(б)У, циркуляри, листування, інформаційні зведення ЧК–ГПУ) проливають світло на історію анархістського руху в Україні. Велика кількість мемуарних матеріалів рядових учасників подій 1917–1921 рр., інформація, яка стосується анархістського руху у спогадах, подається крізь призму радянських ідеологем.

Найбільша інформаційна база з питань діяльності анархістів в Україні після 1920 р. знайдена у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Слідчі справи дружини Н. І. Махна Г. А. Кузьменко, відомого махновського командира Л. М. Зінковського-Задова та ін. анархістів і махновців, дають змогу відтворити прихований бік анархістського та махновського рухів. Важливим джерелом є аналітичні матеріали і звіти, які відкривають нам діяльність анархістів в Україні (справа «Анархісти» Т. 1, 2), звіти про затримання та виявлення підпільних угруповань (у тому числі анархістських) за 1926–1930 рр.

В Державному архіві Одеської області документи, у яких відображається діяльність анархістів в Одесі після 1917 р., знаходяться у фонді П.3 «Одеський губернський комітет КП(б)У» (Зведення губкому КП(б)У про політичний стан губернії, Інформаційні зве-

дення Губчека), у фонді П.7 «Одеський Окружний комітет КП(б)У» (зведення губвідділу ДПУ та міліції, спецзведення окружного відділу ДПУ про настрої в губернії), у фонді Р.1774 «Одеський губернський революційний трибунал». У радянські часи анархістів продовжували розглядати як кримінальників і тому інформацію про них можна знайти у фонді Р.107 «Одеське губернське управління міліції та карного розшуку». Окрему групу документів становлять спогади, анкети та матеріали учасників революцій та громадянської війни, які збереглися у фонді П.13 «Документи і матеріали з історії революційного руху, громадянської та Великої вітчизняної війни, радянського будівництва на Одещині». Там можна знайти анкети анархістів-червоногвардійців, анархістів — учасників профспілкового руху, згадки про акції анархістів у справах під назвою «Хроніка революційних подій в Одесі».

Новим доступним джерелом стали слідчі справи підозрюваних у «анархістській діяльності», заарештованих у 1919–1938 рр. Подібні справи знаходяться в обласних архівах тих центрів, в яких анархісти проводили активну підпільну боротьбу. В ДАОО зберігаються слідчі справи, що були передані з архіву Обласного управління СБ України.

У фондах Державного архіву Дніпропетровської області та Державного архіву Запорізької області знаходиться унікальні документи, пов'язані із махновським рухом, впливом анархістів на робітничий рух у 1917–1919 рр. У фондах Державного архіву Харківської області можна знайти матеріали, що розкривають особливості політики КП(б)У щодо анархістів та махновського руху, особливості процесу боротьби за профспілки, ФЗК, намагання анархістів очолити страйковий рух.

У Державному архіві Російської федерації (Москва) були розглянуті фонди ВЦВК, ВУЦВК, РНК РРФСР, РНК УСРР, НКВС РРФСР, НКВС УСРР, в яких зображена боротьба цих більшовицьких структур проти анархістської ідеології, профспілкових та анархістських організацій, махновського руху. Значний матеріал, що стосується долі окремих анархістів знаходиться у фондах Всесоюзного товариства політкаторжан і засланих.

У Російському державному військовому архіві (Москва) були досліджені фонди РСЧА за 1919–1920 рр., коли махновська бригада — РПАУ(м) опинялася у складі Червоної Армії, або союзником РСЧА. У Військово-морському архіві Російської Федерації (С.-Петербург) вивчені фонди Чорноморського флоту, які стосувалися подій 1917–1918 рр., що були пов'язані із соціалізацією Чорноморського флоту і роллю анархістів у революційних подіях на Чорноморському флоті.

На жаль, частина важливих аналітичних документів продовжує бути поза доступом дослідників (Архів президента РФ, Центральний архів ФСБ РФ), хоча окремі документи з цих архівів були опубліковані у наукових збірниках.

Значний матеріал з історії анархістського руху у Східній Європі міститься в архівних колекціях Міжнародного інституту соціальної історії (МІСІ) (Archives International Institute of Social History. Amsterdam) та у фондах Національного архіву Франції (Archives Nationales (Paris)). МІСІ є одним з найбільших у світі дослідницьких центрів і архівосховищ в області соціальної історії, історії робітничого руху, містить великі комплекси особистого листування російських емігрантів між собою і з іноземними анархістами, матеріали і резолюції з'їздів і конференцій емігрантських анархістських організацій 1920–1930-х рр. До неформальних джерел можна віднести листування між анархістами, яке знаходиться у фондах архіву (фонди С. Флешіна, О. Беркмана, архівні колекції анархістів Г. Максимова, І. Лазаревич і ін.). В МІСІ знайдені документи з історії російського анархізму, анархістського конгресу в Амстердамі (1907 р.). Досі неопубліковані документи архіву (спогади емігрантів-анархістів, чернетки творів, записні книжки, листування) розширюють наші уявлення не тільки про діяльність анархістів з України в еміграції, але й про положення анархістів в УСРР у 1920-і рр. Особливу цінність для дослідників анархістського руху у 1917–1921 рр. мають спомини Б. Єленського — одного з активістів анархістського руху в Україні.

В Національному архіві Франції знайдено кілька документів поліцейського стеження за представниками анархістського руху, що емігрували з України в 1907–1908 рр. або після 1920 р.

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що найбільш інформативними документами щодо історії анархістського руху є документи каральних і судових інститутів Російської імперії. Загалом використано матеріали бл. 120 фондів (бл. 800 архівних справ), які містяться у 14 архівосховищах (у тому числі 5 закордонних).

Документальні джерела анархістського походження — програмно-організаційні матеріали (матеріали з'їздів, конгресів, конференцій, зборів анархістів, програмні документи махновського руху) почали публікуватися з початку 1990-х рр. У цих документах можна знайти відомості про організаційні структури, цілі і завдання анархістів, розбіжності між угрупованнями анархістів. Важливим джерелом дослідження є матеріали Амстердамського анархістського

конгресу 1909 р., Харківської конференції 1917 р., матеріали з'їзду та конференцій КАОУ «Набат», повстансько-махновських з'їздів та зборів.

Найбільш змістовними з опублікованих джерел з історії анархістського руху в Східній Європі є двотомник «Анархисты: Документы и материалы 1883–1935 гг.» (редакційна колегія: О. В. Волобуев, В. В. Кривенький, О. К. Сорокін, В. В. Шелохаев (відповід. ред.) [1072–1073], в якому представлені анархістські листівки, витяги з періодичних видань, рішення анархістських з'їздів, спомини. Значною базою для вивчення феномену анархізму в Східній Європі став вихід антології «Анархизм: pro et contra» (під редакцією П. І. Талерова). Низка документів з історії анархізму періоду революції 1905–1907 рр. представлена у збірнику «История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях» (сост. О. В. Будніцький) [1087].

Окрему групу опублікованих джерел склали документи, які надходили від лідерів та теоретиків анархізму. Доповіді та праці теоретиків анархічного руху з питань тактики та стратегії дають можливість аналізувати теоретичні основи анархізму і їх практичну реалізацію. Для дослідження політичної практики східноєвропейських анархістів 1903–1929 рр. необхідно розглянути праці теоретиків руху М. О. Бакуніна, П. О. Кропоткіна, Я. І. Кирилловського (Д. Новомирського), В. М. Ейхенбаума (Воліна), П. А. Аршинова (П. Маріна) та ін.

Спогади анархістів істотно доповнюють фактологічну картину розгортання анархістського та махновського рухів у Східній Європі. Праця з мемуарами анархістів потребує врахування фактору ідеологічної приналежності авторів, суб'єктивізму, заангажованості. Автори оминають епізоди, що можуть скомпрометувати рух, намагаються не афішувати анархістів, яким загрожувало переслідування в Російській імперії або в радянських республіках, часто-густо перебільшують вплив анархістів на робітничий клас та селянство, чисельність прихильників анархізму та бійців махновських загонів РПАУ(м). Унікальні факти формування анархістського руху в Катеринославській губернії в 1905–1909 рр. надано у споминах лідера гуляйпільських анархістів В. Г. Антоні [1270]. Перші кроки анархістського руху на українських теренах знайшли своє відображення у спогадах учасників анархістських груп: І. С. Гроссмана (Роштіна), І. І. Генкіна, П. А. Аршинова (Маріна) та ін. [1242–1243; 1230–1233; 1164].

Введені в науковий обіг спомини анархістів, що видавалися англійською мовою. В них є цінні факти про діяльність анархіст-

ських груп в Україні— спогади Е. Голдман, О. Беркмана [1514–1515].

Значний фактичний матеріал міститься у збірках споминів і нарисів, що були видані анархістами: «Альманах. Сборник по истории анархического движения в России», «Очерки истории анархического движения в России (Михаилу Бакунину 1876–1926)». Окремі спомини анархістів — ветеранів революції 1905–1907 рр. побачили світло у 1920-х на поч. 1930-х рр.

Слід відзначити збірку «Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы» (упорядник В. Ф. Верстюк), що стала першою в пострадянській Україні публікацією спогадів, матеріалів, документів з історії махновського руху (більшість матеріалів раніше були недоступні; спомини Н. І. Махна, О. В. Чубенка, В. Ф. Білаша, І. М. Лазаревич (Метт), щоденник Г. А. Кузьменко-Махно, накази, телеграми махновського руху, резолюції повстанських з'їздів, текст військово-політичного договору махновців з радянською владою тощо) [1095]. Низку оригінальних матеріалів містять збірки: «Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии» (упорядник Д. Ю. Борисов) [1096].

Значною подією у вивченні махновського руху став вихід збірки документів і матеріалів з серії «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.» «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: — М., 2006», публікація була підготовлена Інститутом російської історії РАН і містила 456 документів, що супроводжувалися науковими коментарями [1094].

Спогади Н. І. Махна дають уявлення про появу, становлення та діяльність анархістської групи в Гуляй-Полі, махновського руху в 1917–1918 рр. [1331; 1332]. Ціль написання цих споминів полягала у тому, щоб проаналізувати анархістський досвід боротьби за анархічне суспільство, пропагувати шлях боротьби за анархістські ідеали. Але спомини Н. І. Махна обриваються на початку 1919 р. — періоді розгортання махновського руху. Автобіографічні статті Н. І. Махна доповнюють прогалини тритомних спогадів, розкриваючи особливості анархістських селянських угруповань 1906–1908 рр., боротьби махновців у 1919–1921 рр. [1333; 1335; 1346].

Спогади начальника штабу РПАУ(м) В. Ф. Білаша практично єдині з «махновської» мемуаристики намагаються надати цілісну картину цього потужного руху [1193]. Але спогади писалися у той час, коли автор знаходився у радянській в'язниці і виконував певне «замовлення» своїх катів. Дослідник Ю. П. Кравець вказує на те, що

в історичній науці «склалася ситуація, коли спогади однієї людини стали головним і чи не єдиним джерелом з історії махновського руху, а запропоновані в них погляди на події — визначальними. Це далеко не так». Вказуючи на велику кількість неточностей, пере-кручень, чуток, що потребують «ретельної перевірки і звірки з іншими джерелами», Ю. П. Кравець вважає подібні спогади «літературною творчістю», переказами «книг Аршинова, Теппера, показань Чубенко... фрагментів щоденника Г. Кузьменко...», а книгу «Дороги Нестора Махно» «спробою невдалого аматорського дослідження», в якому оригінальні спогади В. Ф. Білаша, що склали основу твору, понівечені до невпізнання, до них штучно долученні міркування сина махновського командира, випадкові архівні документи [1674].

Іншу групу джерел утворюють опубліковані мемуари і спогади конкуруючих з анархістами партій, насамперед РСДРП (більшовиків та меншовиків). Спомини більшовицьких лідерів, які були представлені у збірниках, що видавалися Істпартком, Істмолком, Товариством політичних каторжан і засланих (часописи «Літопис революції», «Революция в Крыму», «Юнацький рух», «Каторга и ссылка», «Кандалный звон» та ін.). Ці джерела дають можливості для аналізу взаємовідносин більшовиків з анархістами, містять унікальну інформацію, але мають певні недоліки, що були властиві для всієї радянської мемуарної літератури (тенденційність, ідеологічна заданість, догматизм, певний вибір тем і сюжетів, стандартизацію в характеристиках ситуацій і людей, формування образу ворога). В мемуарах 1920-х рр. ще допускалася відносна свобода думки, але починаючи з середини 1930-х рр. мемуарна література стає заручником політичних примх диктаторського режиму.

Певну цінність у висвітленні теми генези анархістського руху мають збірки джерел і матеріалів, присвячені розвитку робітничого (документи форумів профспілок та ФЗК) та революційного рухів, подіям революцій 1905–1907 рр. та 1917–1918 рр. Головним недоліком цих видань є обмежений та тенденційний характер відбору джерел і матеріалів, що повинні були, перш за все, показати «керівну роль» комуністичної партії, її історію, як низку безперечних перемог над ідеологічними ворогами.

Документи радянського державного апарату, Політбюро і ЦК РКП, з'їздів РСДРП(б), РКП(б), ВКП(б), КП(б)У, що були опубліковані в радянський період, дають відносно уявлення про «лінію партії» більшовиків у боротьбі проти анархістського руху, точки зору окремих більшовицьких лідерів стосовно ролі та місця анархістського руху в революційних процесах, політичної практики анар-

хістських груп. Ідеологи різних угруповань РСДРП багато писали про анархістів, вважаючи їх конкурентами у боротьбі за вплив на робітничий клас. Ще в 1895 р. Г. В. Плеханов у творі «Анархізм і соціалізм» уперше сформулював позицію РСДРП стосовно анархістського руху, розкритикувавши його за еклектичність вчення, суперечливість, регресивність, низький рівень політичної свідомості, додаючи: «...анархісти служать справі реакції; в ім'я моралі вони схвалюють аморальні дії...» [1391, с. 129]. У 1901 р. В. І. Ленін у роботі «Анархізм і соціалізм» вказав: «Анархізм — породження відчаю. Психологія збитого з рівноваги інтелігента або босяка, а не пролетаря» [1304, с. 378].

В статті «Соціалізм й анархізм» (1905) В. І. Ленін твердив, що анархісти відвертають робітників від політики буржуазної держави, яку вони можуть використати собі на користь, вносять дезорганізацію у революційний рух [1305]. У статті «Держава і революція» (1917) В. І. Ленін показував на неможливість відмирання держави «з сьогодні на завтра» [1306]. Вважаючи анархізм шкідливим для розвитку організованого робітничого руху, він надовго визначив (присвятивши критиці анархізму, прямо чи опосередковано, близько. 120 статей) характеристику його соціальної бази, заявивши, що анархіст — це «скажений від жахів капіталізму дрібний буржуа», закликавши залучати «всі засоби ідейної боротьби» для зменшення впливу анархістів на робітників. У 1906 р. Й. В. Сталін у роботі «Анархізм або соціалізм?» зазначив, що анархісти є «справжніми ворогами соціалізму... а зі справжніми ворогами потрібно вести справжню війну» [1457, с. 294]. У «післяжовтневий» період анархістський рух таврували: Л. Д. Троцький, М. І. Бухарін, В. О. Антонов-Овсієнко, К. Б. Радек, Є. О. Преображенський та ін.

Вищі військові керівники РСЧА Р. П. Ейдеман, П. Сергеев, Є. Ліхоревський, Е. Есбах та ін., що брали участь у боротьбі проти українського повстанства, бачили Н. І. Махна бандитом, приреченим на знищення. Р. П. Ейдеман висловив думку, що повстанська боротьба перетворилася у самостійну форму військового протистояння [1501]. М. О. Єфремов вважав, що структура махновської влади була «радянською», але такою, що опинилася в антагонізмі системи радянської влади [1261], О. Орлінський вказував на те, що однією з причин повстання махновців було «русотяпство» (колоніальне відношення «спеців» з Росії до специфічних українських питань) [1380].

Значною допомогою при вивченні анархістського руху виступають серійні видання «Архив новейшей истории России», що були

створені Державним архівом РФ та Інститутом російської історії РАН, у яких знайшли своє місце документи з російських архівів (в тому числі з Центрального архіву ФСБ), що висвітлюють історію анархістського руху в Україні. У цих збірках містяться матеріали слідства про діяльність анархістів до 1917 р., інформаційні зведення, циркуляри ВЧК–ДПУ, що відображають спадкоємність у висвітленні діяльності анархістів з боку каральних державних органів.

В 1995 р. у Москві була републікована збірка «ВЧК–ГПУ», що вийшла шістьма роками раніше в США (укладена Ю. Г. Фельштинським за документами колекції Б. І. Николаєвського з Гуверівського інституту) [1111]. Винятковий інтерес представляє багатотомна публікація документів «Совершенно секретно. Лубянка — Сталину о положении в стране. 1922–1934 гг.» у 8 томах та 12 книгах [1105].

У роботі ретельно аналізувалися матеріали періодики першої третини ХХ ст., що видавалася як на українських теренах, так і в Російській імперії — Радянській Росії. Особливе місце зайняли емігрантські анархістські періодичні видання закордонного походження: «Хлеб и воля», «Листки «Хлеб и воля», «Бунтарь», «Анархист», «Безначалие», «Листки группы «Безначалие», «Черное знамя», «Буревестник», «Набат», «Голос труда» та ін., що видавалися у 1903–1917 рр. у Лондоні, Женеві, Цюріху, Парижі, Нью-Йорку. Ці газети і журнали містили інформацію про діяльність анархістів з різних частин Російської імперії, аналітичні статті і спомини, кореспонденцію і програмні документи. Ці матеріали допомагають вибудувати цілісну і послідовну картину тих чи інших ключових подій.

Значну групу періодичних видань складають підпільні та напівлегальні видання анархістів 1917–1920 рр. Для розуміння особливостей розвитку анархістського руху в Україні у 1918–1920 рр. виняткову цінність мають видання Конфедерації анархістських організацій України «Набат», Асоціації анархістів-індивідуалістів, анархістських структур Москви, Петрограда, Одеси, Катеринослава, Харкова, Єлизаветграда. Розвиток анархістського руху в Україні після 1917 р. знайшов свій відбиток на шпальтах закордонних видань анархістів-емігрантів, що друкувалися у США: «Американские известия», «Волна», «Рассвет», «Пробуждение», «Дело труда — Пробуждение», Аргентини: «Голос труда», «Анархист», Німеччини: «Анархистский вестник», Франції: «Дело труда». Були вивчені та використані центральні і місцеві газети різної політичної спрямованості що видавалися у Російській імперії. У 1905–1910 рр. шпальти столичних та провінційних газет рясніли інформацією про

терор та експропріації, що проводили анархістські групи в українських губерніях.

Після лютневої революції 1917 р. ліберальна та меншовицька преса представлена у дисертації виданнями: «Приазовський край»; есерівська преса — газ. «Знамя борьбы»; більшовицька преса — виданнями: «Правда», «Известия», «Вісті ВЦІК», «Звезда», «Донецкий пролетарий», «Одесский коммунист», «Известия Одесского губкома КП(б)У», «Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов», «Революционный фронт» та ін.

Матеріали періодичної преси, незважаючи на їх тенденційність, мають важливе значення як джерело, що характеризує політичну обстановку, розстановку політичних сил.

Вважаємо, що розглянута джерельна база дослідження є достатньою, вірогідною та репрезентативною для вирішення поставлених завдань із комплексного вивчення політичної практики анархістського руху в Україні у 1903–1929 рр.

1.3. Теоретичні основи та методологія дослідження

Методологію дослідження становить сукупність наукових підходів, теоретико-методологічних принципів, методів історичного пізнання. Їх поєднання спрямоване на всебічне та об'єктивне висвітлення подій, фактів і явищ, пов'язаних із діяльністю.

У роботі використано аналітичний, порівняльний, системний, структурно-інституційний, соціокультурний методологічні підходи. За умов широкого використання аналітичного підходу відкриваються можливості для всебічного та змістовного історичного дослідження. Порівняльний підхід застосовується під час проведення аналогій динаміки розвитку та соціальної структури руху, практичної діяльності. Системний та структурно-інституційний підходи дають змогу з'ясувати причини виникнення анархістського руху та його організацій, прослідкувати їх генезу та діяльність.

У процесі написання наукового дослідження ключовими стали принципи історизму, об'єктивності, системності та відповідності. Провідним у роботі став принцип історизму, що конкретизується підходом до історичних процесів та явищ з позиції динаміки, взаємозв'язків, взаємообумовленості. Він вимагає розглядати кожне явище історично, у зв'язку з іншими явищами, з конкретним досвідом історії, висвітлювати явища з точки зору того, як воно виникло, які етапи у своєму розвитку проходило, чим воно стало на конкретному етапі. Врахування конкретної історичної ситуації, характеру епохи дозволяє виявити закономірності у діяльності полі-

тичних рухів, уникнаючи суб'єктивізму в оцінці історіографії, модернізації або архаїзації історичних поглядів. Принцип історизму передбачає діалектичний підхід (діалектичний метод пізнання) до аналізу концепцій істориків, виявлення як позитивних, так і негативних сторін їх історичних концепцій, ґрунтується на критичному аналізі джерел та об'єктивній оцінці ситуацій в контексті властивих даному періоду тенденцій.

Анархістський рух розглядається у розвитку причинно-наслідкових змін, широкі хронологічні межі дослідження дають змогу прослідкувати процес еволюції анархістського руху в Україні.

Принцип істини визнає істину вищою метою і цінністю історичного пізнання. Принцип об'єктивності надає можливість подолання суб'єктивних помилок і впливу інтересів, не пов'язаних з досягненням наукової істини. Він вимагає виявлення всіх чинників і умов, що детермінували суспільно-політичний розвиток історичного явища та реалізується через комплексний аналіз джерельної бази дослідження. Принцип всебічності передбачає виявлення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків, комплексний аналіз сукупності джерел. Зіставлення різнохарактерних (за політичним походженням) матеріалів дає змогу виявити реальну історичну картину руху, спираючись на соціально-політичну неупередженість.

У роботі використовується принцип системності, коли різні фрагменти (сюжети) історичного дослідження розглядаються у взаємозв'язку усіх його елементів та в системі зовнішніх зв'язків. Принцип системності дозволив структурувати матеріал, з'ясувати умови історичних подій, процесів та явищ, встановити причинно-наслідкові зв'язки, завдяки використанню значного обсягу архівних джерел, періодичних видань, аналізу праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Системний підхід нерозривно пов'язаний із діалектикою та орієнтує дослідників до зведення різноманітних типів зв'язків і напрямків в єдину картину розвитку історіографії. Принцип системності невід'ємний від принципу конкретності, який твердить, що будь-який предмет історичного дослідження має вивчатися в його конкретності, з урахуванням визначеності місця і часу розвитку.

Порівняльно-історичний метод пізнання дозволяє розглянути варіантність подій і побудувати їх типологію. Під час роботи застосовувався критичний метод до змісту першоджерел та історіографічного комплексу з урахуванням заангажованості більшості видань, в яких присутня інформація про історію розвитку анархістського руху в Україні, пропагандистського характеру більшості

матеріалів самого анархістського руху, або владних інституцій, що були спрямовані на боротьбу з анархізмом. У дослідженні автор використовує принципи опори на історичні джерела та принцип історіографічної традиції.

У роботі був застосований принцип багатofакторності — сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних факторів історичного розвитку, що впливали на еволюцію руху. Так фактори слабкості українського національного політичного руху на Півдні України обумовили інтернаціональні тенденції; ситуація глибокої економічної кризи 1920–1921 рр., переросла у голод 1921–1923 рр.; фактори постійного військового тиску на Гуляйпільську анархістську федерацію обумовили її мілітарний характер.

Принцип синкретизму пропонує розгляд проблеми крізь призму взаємозв'язків усіх чинників та характерних рис, притаманних історичному явищу в цілому, коли трансформація одного фактора тягне за собою ланцюг змін у всіх сферах діяльності суспільства. Принципи реалізуються через залучення комплексу методів, як інструментарію аналізу історичних процесів.

При написанні роботи використано філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження. Філософські методи наукового пізнання (аналіз, синтез, класифікація, узагальнення) розкривають загальні підходи і принципи пізнання реальності та характеризують хід досліджуваного процесу в цілому. Загальнонауковими методами, що використовувалися у дослідженні, є конкретно-історичний метод, що розкриває конкретний світ явищ тоді як логічні методи — їхню внутрішню суть. За їх допомогою було виявлено причино-наслідкові зв'язки між явищами й подіями суспільно-політичного характеру, а також визначено тактику діяльності організацій.

Порівняльно-історичний метод дає змогу співставляти явища, що вивчаються з подібними, вже дослідженими, для того щоб зрозуміти суть перших з них. Цей метод разом із синхроністичним вимагає конкретно-історичного аналізу однорідних явищ, визнання певних відмінностей між ними. Він був використаний у дослідженні при порівнянні ідеології та політичної практики різних напрямків анархістського руху. Історико-генетичний метод за формою викладення інформації щодо досліджуваного явища є описовим, що дозволяє наблизитись до відтворення реальної історії об'єкта. Він використовується у дослідженні для аналізу розвитку і послідовного розкриття властивостей, функцій та змін, що вивчаються у процесі історичного розвитку. Застосування у дослідженні історико-типо-

логічного методу передбачає упорядкування сукупності об'єктів або явищ шляхом виявлення того єдиного, що було притаманне розмаїттю тих чи інших поєднань індивідуального.

Метод історичної періодизації дає можливість визначити основні особливості етапів розвитку анархістського руху, побачити важливі якісні зміни, що відбувалися на етапах його еволюції. Проблемно-хронологічний метод передбачає розшарування великої теми на декілька вузьких тем, кожна з яких розглядається у хронологічній послідовності стосовно історичних явищ і подій, у динаміці, русі і змінах, що відбувалися всередині анархістського руху протягом 1903–1929 рр. Статистичний метод використаний для визначення загальної чисельності анархістських груп, з'ясування вікового, соціального та національного складу їхніх членів (базується на звітах жандармських та чекістських чиновників, повідомленнях агентів поліції та ЧК–ДПУ, тощо).

У роботі були використані спеціально-наукові методи історичного дослідження: історико-генетичний, історико-системний, синхронний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, персоналістичний, методи історичної періодизації й узагальнення, ретроспективний метод. Застосування історико-генетичного методу забезпечило послідовне розкриття властивостей, функцій і змін реальності в процесі її історичного розвитку, що дозволило наблизитись до відтворення історії реальних подій політичного життя, простежити в динаміці генезу місцевих анархістських організацій, їхню діяльність та розвиток.

Синхронний метод дав можливість показати події та явища, що відбувалися водночас у різних місцях. Завдяки ньому одночасно було досліджено та вивчено діяльність різноманітних осередків у межах всіх українських губернії, та осередків анархістів-емігрантів з України в країнах Західної Європи та Америці. Застосування історико-типологічного методу створило можливості для поділу об'єктів і явищ на певні типи, в основі яких закладені спільні ознаки.

Історико-порівняльний метод характеризується встановленням схожих і відмінних рис у досліджуваних подіях. Логічною основою цього методу є аналогія. Цей метод використаний для проведення порівняння стану розвитку структур анархістського руху на різних етапах їхньої діяльності. Проблемно-хронологічний метод дав змогу сприймати події і явища у хронологічній послідовності та взаємозв'язку (розділи та глави дисертації мають чітку хронологічну послідовність). Метод історичної періодизації створив можливості

для систематизації за хронологічними періодами, що відрізнялися між собою певними особливостями та були обумовлені суспільно-політичним розвитком українських теренів. Кількісно-аналітичний метод застосовувався у визначенні чисельності місцевих організацій і кількості їхніх членів. Персоналістичний метод допомагає у висвітленні характеру і спрямованості анархістської діяльності враховуючи біографічні дані активістів місцевих анархістських груп. Для розуміння мотивацій вчинків анархістів використовувався історико-психологічний інструментарій.

У дослідженні застосовувалися спеціальні історичні методи джерелознавчого аналізу, принципи археографічної обробки джерел. У роботі з історичними джерелами застосовувалися комплексно-хронологічний та комплексно-тематичний методи дослідження, які систематизували розрізнені дані, одержані у результаті окремих видових, міжфондових та тематичних досліджень, дозволяючи виявити загальну структуру джерельної бази, комплекс джерел з точки зору однієї проблеми, проаналізувати структуру анархістського руху, розкрити складні процеси і явища, що відбувалися в ідеологічній, організаційній, політичній сферах руху протягом всього періоду його існування.

В епоху розвалу СРСР (1989–1991 рр.) та в перші роки після проголошення незалежності України (1991–1992 рр.) українська історична наука опинилася у стані «методологічної кризи» (кризу відчули й інші соціально-гуманітарні науки), бо частина істориків продовжувала використовувати радянську методологію або зовсім відмовилася від будь-яких методологічних «обмежень». «Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без розпізнавального прапора», — зазначав професор О. П. Реєнт [1775, с. 3]. Він вказав, що «зближення пострадянської історіографії з західною» не веде до досягнення рівня системно-структурних, узагальнюючих досліджень засобами власне історичної науки, що перспективним для українських істориків може стати концепція холізму (цілісності) [1775, с. 162, 166].

Майбутнє історичної науки в універсальному, цілісному, системному вивченні історії на засадах «синтезу» усіх суспільно-гуманітарних дисциплін, міждисциплінарному синтезі. У той же час професор Н. М. Яковенко зазначала, що «...теоретична позиція історика — це значною мірою справа його вибору або самостійної творчої розробки» [1950, с. 52].

Будь-яке дослідження неможливо без визначення чіткого понятійного апарата, термінології, ясності хоча б з головними тер-

мінами. В історичній науці на пострадянському просторі, у царині дослідження анархізму, існує певна термінологічна неузгодженість, тому необхідно зупинитися на цьому питанні. Саме слово «анархія» по-різному тлумачиться та використовується. У радянських та частини сучасних істориків «анархія» виступає синонімом хаосу, розбещення, дезорганізації, злочинності, відсутності порядку і системи. Але «батьки анархізму» вважали анархію формою справедливого соціального устрою та порядку. І. Кант розглядав анархію як закон та свободу без примусу, П. Ж. Прудон розглядав анархію як «мати порядку», М. О. Бакунін бачив анархію вільною організацією робітничих мас знизу до верху, сучасні західні дослідники вказують на анархію як на бездержавне суспільство, що спирається на організацію активних громадян, самодисципліну, федералістську інтеграцію, з метою самоорганізації суспільства. Терміни «анархізм» можна пов'язати з ідеологією, яка намагається обмежити втручання центральної влади у життя суспільства, яке можливо побудувати на принципах «прямої демократії» та федералізму (спробу відтворення такої системи зробив Н. І. Махно у вигляді «вільних рад»). Анархісти виступали за усунення експлуатації людини людиною, за передачу контролю над виробництвом і розподілом матеріальних і духовних благ до рук виробників, за урівноваження інтересів особистості і суспільства. Анархізм заперечує будь-яку державну, політичну, економічну, духовну владу, разом з тим анархісти не відмовляються від соціально-економічного структурування соціального організму.

Межі анархізму, як соціально-політичного явища (сукупності теоретичних розробок та соціально-політичних практик) досить розмиті, анархізм є проектом динамічним, не має чітко окреслених кордонів. Сьогодні проблематично знайти якийсь закінчений досвід, закінчену версію анархізму, в анархізмі існує безліч напрямків та тлумачень. Більша частина істориків і політологів вважає анархізм радикальним напрямком лібертарного соціалізму. Російський історик В. М. Сапон пропонує слово «анархіст» замінити словом «лібертарій» (на поч. ХХ ст. французький анархо-теоретик С. Фор почав використовувати це слово в політичній практиці, у 1926 р. у Франції група анархістів на чолі із Н. І. Махном, П. А. Аршиновим (Маріним) сформулювала «Організаційну платформу лібертарних комуністів») [1858, с. 222].

Анархістський терор у першій чверті ХХ ст. привів до ворожого ставлення з боку суспільства і влади до будь-який анархістських теорій і організацій. Виходячи з подібних реалій частина анархістів замість слова «анархізм» стала використовувати слово «ліберта-

ризм», що дозволяло уникнути репресій з боку держави, упередженості з боку громадськості.

Спірною тезою постає неорганізованість анархістських угруповань, на яку постійно вказує частина істориків, що підміняла політичний рух хаосом «стихійного анархізму». Такий концепт знаходився у протиріччі із визнаним терміном «анархістський рух», бо саме поняття політичний рух уособлює структуру (інститут), як самостійний суб'єкт політики, що на добровільних засадах залучає значну частину населення до суспільного життя для вирішення соціально-політичних проблем. Соціально-політичні рухи створюються для вираження і захисту інтересів певних соціальних верств, мають відкритий характер, вільне членство, неоднорідність соціальної бази, різноманіття ідейного спектру та різносторонність світоглядних позицій учасників руху. Ці ознаки притаманні анархістському руху.

До поняття «анархістський рух» входить сукупність організаційних форм різних рівнів складності, що проводили організаційну та пропагандистську діяльність, поширення та втілення у життя анархістських ідеалів. Анархісти ставили собі за мету завдання політичної боротьби (формально відкидаючи політичні форми цієї боротьби) і соціальної революції, не прагнучи прийти до влади, вважаючи за необхідне знищення будь-якої державної влади в усіх її формах, заперечуючи такі визнані елементи політичної організації, як інститут членства і наявність центральних керівних структур.

Найпростіший, початковий рівень анархістського руху — ідейне співтовариство у вигляді нечисленних гуртків, груп однодумців. Вони сформували анархістське підпілля, з якого почав формуватися масовий рух. У широких колах громадськості (за допомогою газет, листівок, усної агітації) формувалася прошарок симпатиків анархістської ідеології. Наступний рівень складності анархістського руху — формування анархістських організаційних структур (асоціацій, конфедерацій, федерацій), створення масових груп підтримки, формування ідеологічних напрямків всередині єдиного руху, поширенням ідей, що захоплювали значні верстви населення у вигляді «стихійного», «побутового» анархізму, анархізму, що був характерним для частини богемного середовища початку ХХ ст. Анархістський рух у різні часи існував у статусі легальних, напівлегальних, нелегальних структур, у комбінованому «надпільно-підпільному» вигляді.

Як політичний рух у Східній Європі анархізм заявляє про себе напередодні революції 1905–1907 рр. «Перші «справжні» анархіст-

ські організовані групи з'явилися в Україні на початку ХХ ст. — вважає доктор політичних наук І. І. Бегей [1533, с. 26–39]. В. В. Кривенький твердив, що в Російській імперії: «На початку ХХ ст. в умовах загального революційного піднесення і напруження класової боротьби, анархізм оформився як самостійний суспільно-політичних рух...» [1678, с. 32].

Щодо класифікації термінів, що відображають анархістські течії, ідеологічно-організаційні напрямки, то і тут багато розбіжностей. Так С. М. Канев, виходячи з ідеологічних суперечностей, поділяє анархізм (що існував у Східній Європі в пер. третині ХХ ст.) на: анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-федералізм, анархізм-індивідуалізм, пананархізм, анархізм-універсалізм, анархізм-біокосмізм, неонігілізм, містичний анархізм, анархо-кооператорство, мирний анархізм (толстовство), махаєвський рух [1639]. Ф. Я. Полянський поділяв рух на дві основні групи: анархо-комунізм і анархізм-індивідуалізм (до групи анархо-комунізму він вносить анархо-синдикалізм, усі інші течії відсилав до анархо-індивідуалізму) [1762, с. 11–21]. Л. М. Спірін виділяв течії анархістів-комуністів (від них анархісти-кооператори), анархістів-синдикалістів (від них анархісти-федералісти), анархістів-махаєвців, анархістів-індивідуалістів (від них містичні анархісти, пананархісти, анархісти-універсалісти, біокосмісти) [1889, с. 304–309]. В. В. Кривенький виділяє три напрямки анархізму: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм [1678, с. 33]. С. Ф. Ударцев поставив питання про наукові засади класифікації анархічних течій, пропонуючи поділити їх за особливостями поглядів на особистість і суспільство, по відношенню до форм власності, до суспільного ладу, за рівнем і масштабом теоретичних концепцій, по відношенню до терору і т. д. Він запропонував еволюційно-структурну класифікацію анархізму, виділивши дві великі групи: класичний анархізм (в т. ч. анархізм М. О. Бакуніна і П. О. Кропоткіна) і посткласичний. У кожній групі виділяється ранній і пізній анархізм. Ранній класичний анархізм у цій схемі включає анархо-колективізм М. О. Бакуніна, пізній — анархізм-комунізм П. О. Кропоткіна і християнський анархізм. Ранній посткласичний анархізм містить анархізм-індивідуалізм, християнський (толстовський) анархізм, комуністичний анархізм, анархізм-синдикалізм, «некласичний анархізм» — анархізм-універсалізм, анархізм-біокосмізм, містичний анархізм та ін. [1911, с. 21–24].

Для українських реалій 1903–1929 рр. характерні такі течії анархізму як: махаєвський рух, анархізм-комунізм, анархізм-синди-

калізм, анархізм-федералізм, анархізм-індивідуалізм, іллегалізм, пананархізм, анархізм-універсалізм, махновський анархізм, стихійний анархізм. Особливе місце займає анархізм-іллегалізм (течія, що близька до анархо-індивідуалізму, яка розглядала грабунки як «індивідуальне відшкодування»), якого частина дослідників анархізму намагалися не помічати. Для поповнення кас своїх організацій анархісти (особливо іллегалісти) вдавалися до експропріацій (ексів), як до спроби перерозподілу власності в часи соціальних змін та революцій. Будь-яка державна влада, проводячи державні експропріації та конфіскації на підставі законів чи доцільності, в той же час, вважає позадержавні експропріації порушенням основних законів, злочином (грабіжництвом). Анархісти, розглядаючи приватню та державну власність як «крадіжку» (за Прудоном), вважали свої злочинні дії (грабунки) виправданими з точки революційної моралі (до ексів в Україні в першій половині ХХ ст. долучалися майже всі революційні партії та організації: РСДРП, БУНД, ППС, ПСР, ОУН).

Досліджуючи анархізм як суспільно-політичний рух, треба звернути увагу і на стихійний анархізм, притаманний суспільству в часи послаблення центральної влади або «аномії суспільства». Це явище потрібно вважати частиною анархістського руху в широкому його розумінні. Неоформленим напрямком анархістського руху можна вважати і «мистецький» анархізм, що не створював організаційні структури для боротьби проти влади, а був спрямований на руйнацію комплексу «старої феодально-буржуазної культури» (в 1903–1925 рр. у Східній Європі цей анархізм так чи інакше вплинув на творчість і життя представників літературної та мистецької богеми).

Історіографія руху, незважаючи на значний обсяг наукових робіт, увагу професійних істориків, громадську зацікавленість, не змогла досягти належного результату у висвітленні проблеми історії анархістського руху в Україні. Анархістська історіографія зосереджувала свої інтереси на ідеологічних аспектах, радянська — на висвітленні збройної боротьби з «махновськими бандами», українська еміграційна — на ставленні махновців до національного питання, сучасна зарубіжна, українська та російська — історії махновського руху.

Аналіз історіографії свідчить про певне нехтування з боку частини істориків досліджень історії анархістського руху в цілому, окремо розроблені аспекти разом не склали цілісну історичну картину подій. В історіографії анархізму в Україні утворилися лакуни, цілі періоди й аспекти, що залишаються малодослідженими.

Подібний стан справ був обумовлений, в першу чергу, ідеологічною упередженістю, станом обмеженої кількості інформації з теми. На сьогоднішній день від першопочаткового корпусу анархістських джерел, внаслідок об'єктивних та суб'єктивних обставин, вціліла лише мала частина. Комплексний аналіз джерел різного походження і видової ознаки, подальша евристична робота, у цілому, допоможуть дослідити обране коло проблем. Принципи та методи, що є в арсеналі сучасної історичної науки, при їх широкому використанні, під час дисертаційного дослідження, дозволяють дослідити історичну картину анархістського руху і тенденції його еволюції.

Розділ 2.

Діяльність анархістських організацій в добу існування України у складі Російської імперії у 1903–1917 рр.

2.1. Історичні умови виникнення та початок формування анархістського руху в Україні у 1903–1904 рр.

Глобальні зміни ХХ ст. пов'язані із феноменом «вибуху» політичної та громадської активності мас, з появою та розвитком громадсько-політичних рухів і партій у світі. Успіхи загальноєвропейських демократій, громадсько-політичних рухів та соціалістичних партій підштовхували радикалів Східної Європи до наслідування досвіду формування масових рухів. Зростання активності мас у Східній Європі, при відсутності гарантованої законами свободи громадської діяльності, породжувало соціальний вибух, штовхало маси до радикальних «протиправних дій». В українських губерніях Російської імперії селянські повстання (1902 р.) та масові страйки на підприємствах (1903 р.) стали першими проявами глобальних соціальних змін.

Актуалізація ідей анархізму у Східній Європі на початку ХХ ст., поява анархістського руху в Україні, стали похідною модернізаційного зламу в Російській імперії, пробудження мас до політичного життя, до захисту своєї гідності, похідною розвитку анархістського руху в країнах Західної Європи, Азії, Америки.

Питання про появу анархістського руху в Україні в історичній науці досі залишається дискусійним. Більшість істориків ведуть історію анархістського руху у Східній Європі або з кінця 1840-х рр., або від появи закордонних груп анархістів-емігрантів у 1900 р., інколи — від початку революції 1905–1907 рр., або схиляються до нечіткої характеристики, вказуючи, що анархізм став поширюватися «напередодні» революції 1905–1907 рр. Радянський історик С. М. Канев взагалі обходить поняття анархістський рух, кажучи про анархізм, як про ідеологічну течію до 1903 р. і про «відродження» анархізму як «політичної течії» у 1903 р. (вважаючи початком «ідеологічного» анархізму епоху нігілізму, час поширення ідей М. Штірнера та П. Ж. Прудона в російському суспільстві, а його розвитком — діяльність підпільних гуртків народників-бакуністів). Заплутавшись у висновках, С. М. Канев вказував на те, що емігрантські центри та емісари з Західної Європи почали поширювати

анархістський рух в Російській імперії, з чого можна зробити висновок, що, на його думку, анархізм не був продовженням «місцевих традицій» [1639, с. 221].

1903 р. став початком формування анархістського руху на теренах Російської імперії, в Україні. Революційний народницький рух, складовою частиною ідеології якого був бакунізм, до середини 1880-х рр. був розгромлений поліцією. П. О. Кропоткін та кілька революціонерів з його оточення (В. А. Черкезов, М. П. Сажін) уособлювали історичний зв'язок бакуністів і анархістів початку ХХ ст. за кордоном, але в Україні не було випадків участі народників-бакуністів в анархістських групах на початку ХХ ст. (за винятком В. Н. Гурарі). Народницький та анархістський рухи формувалися різними людьми, у різних соціально-політичних та економічних умовах, з розривом у 20 років. Анархістський рух у Російській імперії формували у 1903–1905 рр. молоді люди «нової формації» 20–25 років, замість шляхетсько-різночинського складу народницьких гуртків ХІХ ст., анархістські групи початку ХХ ст. були сформовані робітничо-різночинською молоддю.

Анархістський рух початку ХХ ст. в Україні базувався не тільки на ідеях М. О. Бакуніна і П. О. Кропоткіна, але й на ідеях «прямої дії» італійських, іспанських, французьких, польських анархістів та анархістів-синдикалістів, на досвіді боротьби, участі в профспілковому і робітничому рухах, на нових теоріях західноєвропейських анархістів (Е. Малатести, М. Неттлау, Ж. Грава, З. Нахта та ін.).

У 1899–1904 рр. в Україну з Західної Європи завозиться анархістська література та періодична преса російською мовою і на мові ідиш. У жовтні 1900 р. в Харкові поліції стало відомо про анархістський гурток В. Карфункельштейна, який був ліквідований поліцією при його створенні [1720, с. 60]. У 1901 р. до Києва з Австро-Угорщини прибув анархіст І. М. Оболенський, у січні 1903 р. з вантажем анархістської літератури на кордоні з Австро-Угорщиною був заарештований анархіст М. Надєдін. У березні 1903 р. з'явився Циркуляр департаменту поліції Російської імперії про заборону в'їзду до імперії анархістам, Департамент поліції надіслав до Одеси списки анархістів, яким заборонявся в'їзд до імперії [1720, с. 60; 262, арк. 1–4]. У червні 1903 р. «охранка» з'ясовувала авторство листів, відправлених з Києва та Відня на ім'я одеситки Л. Плотницької, що належала до анархістів, поліція розшукувала анархіста Цитовича [220, арк. 3–6; 55, арк. 6; 56, арк. 2–6]. У 1904 р. під час обшуку у студентів поліцією були знайдені книги П. О. Кропоткіна [60, арк. 1–10].

На межі століть Англія, Швейцарія, США були країнами, де могли знайти притулок анархісти, не побоюючись переслідувань з боку влади. Основний потік трудових біженців з Російської імперії, переважно єврейського походження, осідав у Лондоні і Нью-Йорку, студенти з імперії обирали навчання у Женеві і Парижі. На початку 1900-х рр. анархісти, вихідці з українських земель, у Лондоні співпрацювали із 16 місцевими єврейськими анархістськими групами. Анархіст М. І. Музиль (Рогдаєв) писав: «...пропаганда анархізму концентрувалася головним чином у Женеві і Лондоні... у першому місті — серед російської молоді, у другому — серед численного єврейського пролетаріату, у кварталі Уайчепель» [1072, с. 249].

Анархістський лідер Р. Роккер згадував: «Лондон був, так би мовити, школою, де нові прибульці з Росії та Польщі, гнані в Англію безперервною емігрантською хвилею, знайомилися з новими ідеями. Звідси пропаганда розливалася по всіх країнах... багато товаришів повернулися з Лондона назад до Росії для постановки анархічної пропаганди за допомогою нелегальних груп... Поступово налагодився підпільний зв'язок між Росією і Лондоном, який підтримувався шляхом живої переписки та спеціальними посланцями. Маса літератури російською та єврейською мовою переправлялася контрабандою з Лондона до Росії... Для якнайшвидшого розвитку руху в Росії був заснований журнал «Хліб і воля», керований Кропоткіним». Єврейські анархісти США — емігранти з Російської імперії надали П. О. Кропоткіну фінансову допомогу для видання «Анархічної бібліотеки» російською мовою. У 1896–1903 рр. масовими тиражами російською та мовою ідиш в Англії та США стали видаватися брошури та книги П. О. Кропоткіна, що нелегально, через одеський порт, «вікна» на кордоні, завозилися до Російської імперії, де знаходили свого читача [878, 890].

Сотні євреїв-емігрантів, переїхавши до Англії і деякий час знаходячись в анархістському середовищі Лондона та Ліверпуля, вирушали до Північної і Південної Америки, надаючи матеріальну підтримку центрам руху в Лондоні, щоб забезпечити друк анархічних видань. У Лондоні центром анархістського руху став єврейський «Міжнародний клуб по освіті трудящих». У 1885 р. цей клуб став видавати газету на мові ідиш «Arbeter fraynd» («Друг робітника») — «видання федеративних ідишмовних анархо-комуністичних груп Великобританії та Парижу». У 1900 р. в Лондоні на мові ідиш почав видаватися анархістський журнал «Жерміналь». Одною з перших організацій анархістського спрямування була

група «Лицарі волі» (заснована в 1889 р. в Філадельфії), що випускала серію книг суспільно-політичного характеру на ідиші. Це видання орієнтувалося як на єврейських емігрантів з Російської імперії, що жили в Англії, Німеччині, США, так і на єврейське населення «смуги осілості» Російської імперії [1965, с. 50–65; 1587, с. 22].

У 1900 р. в Женеві під керівництвом сина полтавського купця М. Е.-Р. Дайнова (М. Дубинського), виникла «Група російських анархістів-комуністів за кордоном», незабаром П. О. Кропоткін створив лондонську анархістську групу російських емігрантів «Хліб і воля». У 1901 р. женецька «група» видала відозву «Товарищам в Росии!», закликавши російських радикалів до негайної революції [1074, с. 40]. В 1903 р. в Женеві сформувалася анархістська група «Вольная воля», яка видала два числа газети під подібною назвою. Влітку 1903 р. студент Г. І. Гогелія (К. Орґеіані) організував у Женеві анархістську групу «Хліб і воля» (в цій групі починали майбутні лідери анархістських груп в Україні: з 1901 р. — студент Г. Б. Сандомирський (Герман), з 1903 р. — І. С. Гроссман (Рошцін), О. Г. Таратута та Ол. І. Таратута (Е. Рувінська), видав перший журнал російських анархістів-комуністів «Хлеб и воля» (виходив до листопаду 1905 р.). У журналі розроблялися стратегія і тактика анархістського руху, розглядалася організація майбутнього суспільства.

У першій половині 1904 р., для видання анархістської літератури російською мовою та її поширення в Російській імперії анархістами Б. Я. Енгельсоном та Л. Алешкером (Мориц) була створена Паризька група «Анархія» [1699, с. 715]. Групи анархістів-емігрантів з Російської імперії також утворюються в Німеччині та США [1678, с. 32]. Анархіст О. Г. Таратута писав: «в цю епоху багато наших товаришів було у Франції та Англії» [1465, с. 302].

Анархізм, що «експортувався» до Російської імперії з Лондону, Женеви, Парижу мав назву анархізм-комунізм. Його основу склали ідеї П. О. Кропоткіна, що доповнювалися його однодумцями. В той же час генеза анархізму-комунізму була настільки суттєва, що приводила до появи значних розбіжностей у трактуванні анархістського ідеалу, у тактиці боротьби. На створення анархістського руху в Україні вплинув й анархістський рух, що склався в Болгарії та Османській імперії. Анархістські групи Турецької громади анархістів виникали 1901 р. серед єврейського населення у Салоніках та Стамбулі, під анархістським впливом були загони повстанців Македонії. Матроси-чорноморці перевозили з Туреччини до Одеси для

потреб анархістського підпілля літературу, зброю, вибухові речовини. Австро-Угорщина також стала джерелом анархістської небезпеки: російська поліція попереджала, що з Відня до Російської імперії готуються приїхати анархісти Розенштейн та Фінбрін «для вибухів пароплавів» [1986; 1955, с. 22–25; 8. арк. 4; 26 арк. 14].

Колишній соціал-демократ М. І. Музиль (Рогдаєв) у 1902 р. став анархістом у Болгарії. 1903 р. він входить до Женевської групи анархістів-комуністів, а у 1904 р. створює у Львові і Станіславі (тоді Австро-Угорська імперія) групи анархістів-комуністів [1693, с. 374]. У Львові перші анархісти з'являються ще у 1896 р. коли М. Єтер видавав у Львові журнал анархістського забарвлення «Трубин Ludowy». У квітні 1904 р. польські анархісти М. Лозинський та М. Нахт надрукували у Львові одне число анархістського журналу «Wolny Świat», який був конфіскований поліцією. М. Лозинський опинився під арештом, М. Нахт втік до Швейцарії. Згодом, у 1907–1908 рр. М. Лозинський видав у Львові три числа журналу «Nowa Erocka», 1910 р. — брошуру П. О. Кропоткіна «До молодіжи» українською мовою (наклад був консіскований) [1964; 1971].

Промислова криза вдарила по розвинутому Півдню Російської імперії, погіршивши матеріальне становище населення регіону. Серед робітників стали популярними ідеї формування масової організації у вигляді професійних спілок, що були занесені у робітниче середовище творцем «поліцейського соціалізму» В. С. Зубатовим [1280, с. 88]. Прихильники В. С. Зубатова в Одесі створили «Незалежну робітничу групу (партію)», яка намагалася боротися із впливом політичних партій у робітничому середовищі, за підвищення платні та поліпшення умов праці робітників. В Одесі були створені робітничі союзи та загальноміський робітничий комітет «незалежних». Під час одеського страйку влітку 1903 р. (складова Південно-російського страйку — першого масштабного протесту робітників в імперії) робітничий рух вислизнув з рук «незалежних». Їхня діяльність спричинила побоювання влади, структури «незалежних» та профспілки були ліквідовані [1498, с. 113–117]. Робітничий рух намагалася структурувати «комітетники» — лідери місцевих комітетів РСДРП, ПСР, Бунду. У робітничих колективах відчувалося невдоволення «комітетниками» -інтелігентами, поширеним явищем стали «опозиції» проти керівної ролі інтелігенції у робітничому русі. Цими настроями скористалися представники махаєвської групи.

М. І. Музиль (Рогдаєв) у своїй промові на Міжнародному анархістському конгресі (Амстердам, 1907 р.) вказував: «... на півдні Росії, і потім у Західному краї, виникли напіванархічні групи так

званих «махаєвців». Ці групи визнавали виключно анархічну тактику, енергійно пропагуючи загальний страйк, економічний терор, масову експропріацію буржуазії, різко нападаючи на державний соціалізм і критикуючи політичну (парламентську) діяльність. Закликаючи пролетаріат до насильницької класової боротьби, «махаєвці» спочатку працювали на руку анархічному соціалізму», «махаєвщина» зіграла «...чималу роль у справі формування перших анархістських груп» [1072, с. 250].

Ідеолог цього напрямку, колишній польський соціаліст Я. В. Махайський (Вольський) створив теорію перебудови світу «без панування інтелігенції», яку опоненти охрестили «махаєвщина». У своїй праці «Умственный рабочий» (1898 р.) він писав: «інтелігенція — вовк в овечій шкурі, це підступне дитя буржуазії стоїть за спиною буржуазії... інтелігенція вигадала ідею соціалізму для перетворення робітників на знаряддя для досягнення своїх цілей... нав'язавши соціалізм робітничому класу, інтелігенція хоче не звільнити його, а на його плечах прийти до безроздільного панування, створивши «нове рабство». Гасла соціалістів він називав «фразою економічного маскараду», інтелігенцію — «паразитичним класом» — ворогом пролетаріату, пропонуючи тактику відволікання робітників від політичних організацій. Я. В. Махайський вважав завданням боротьби «загальною майнову і освітню рівність», яка може бути досягнута «всесвітньою робітничою змовою» — економічним терором, загальним страйком, «розгромом власників, інтелігенції і влади та захоплення всього необхідного для життя силою» [1978, с. 21–25].

Махаєвці обрали Одесу центром для розповсюдження свого вчення і реалізації своїх ідей, виходячи з можливостей: перехопити у «незалежних» керівництво створеним в Одесі робітничим рухом, скористатися географічним положенням Одеси для політичної контрабанди, наявністю в Одесі значної кількості опозиційного владі єврейського населення. Гектографічні копії книги «Умственный рабочий» стали проникати до Одеси, де навесні 1902 р. була зроблена спроба організувати групу з махаєвськими ідеями — вихованці училища «Труд» створили «Партію терористів», яка відразу ж була ліквідована поліцією [31, арк. 2; 454, арк. 1–4].

В липні 1903 р. до Одеси подалися члени групи махаєвців з Іркутська: О. В. Шейтліх, Б. Міткевіч, А. Чупріна. Навколо них збирається єврейська молодь, переважно ремісники і робітники, які називають себе «Союз непримиренних». Вони ще не використовують термін «анархізм», але їхні гасла і їхні дії не відрізняються від анархічних. Махаєвці вирішили просочитися до системи розхитаних

робітничих союзів і спілок, «комітетів» РСДПР, Бунда, ПСР, для того, щоб перетягнути до себе найбільш радикальну частину «зубатовців», соціал-демократів, бундовців, есерів. Більшість махаєвців стали «перебіжчиками» з РСДРП, ПСР, Бунду, що втомилися від партійних чвар, демагогії лідерів, пасивних методів боротьби. Поліцейське дізнання вказує, що група махаєвців складалася з осіб, що раніше належали до Одеського комітету ПСР і залишили «комітет» після суперечок і розбіжностей з питань відношення до терору [454, арк. 5–18]. На початку 1904 р. в Україну з Женеви вирушила група анархістів (Ольга та Олександр (Овсей) Таратути, Л. С. Лапідус (В. Стріга), К. М. і Х. Е. Ердалевські), які, вступивши до місцевих груп «махаєвців», пов'язала ці групи з анархізмом. О. Г. Таратута згадував: «в нас були ідейні попутники — представники махаєвського руху» [1465, с. 300]. Серед новоприбульців переважали колишні активісти «херсонської» групи соціал-демократів — «Південно-російського союзу робітників», що розчарувалися у лідерах РСДРП та опинилися у лавах анархістів, яких вони знайшли у Женеві [1687, с. 166; 1700, с. 715]. Значна частина анархістів «першого призову» була єврейського походження, у «Союзі непримиренних» євреї становили близько 80%. «Південна група анархістів-комуністів», що була створена у Кишиневі на початку ХХ ст., була моноетнічна — єврейська, подібні єврейські махаєвські (анархістські) групи існували у західних та південно-західних губерніях імперії — у Белостоці, Варшаві, Вільно, Кам'янець-Подільському, Києві, Бердичеві, Острозі [1692, с. 349]. Опозиційність єврейського населення посилилася після Кишинівського погрому 1903 р. Налагоджені зв'язки серед єврейського населення «смути осілости» допомагали махаєвцям і анархістам взаємодіяти в масштабах імперії і підтримувати зв'язок із зарубіжними центрами анархізму. Соціальна закритість єврейської громади і стійки зв'язки з центрами еміграції (Лондон, Нью-Йорк, Відень) обіцяли широкі можливості для революційної конспірації та неофіційних комунікацій [39, арк. 25]. Не маючи єдиного політичного, ідеологічного центру, організаційної єдності, махаєвці і анархісти налагодили таємну систему «обміну послугами» — літературою, зброєю, вибухівкою, грошима, інформацією. «Професійні революціонери» грали головну об'єднавчу роль, гуртуючи та контролюючи рух. Мандруючи по містах імперії, вони підтримували таємні комунікації та певний рівень організованості руху. «Союзом непримиренних» були встановлені контакти із «Білостоцькою групою анархістів-комуністів», від неї до Одеси надходили видання анархістів-комуністів.

Білостоцька група була створена на початку 1903 р., в 1903–1904 рр. вона була найсильнішою анархістською групою в імперії, проводила робітничі страйки, експропріації, акти терору. Поліція фіксувала у Білостоці 7 гуртків, по містах, близьких до Білостоку (Гродно, Заблудів, Кринькі, Більськ, Барановичі, Брест, Ружани, Сувалки, Сморгань, Хоріще, Цехновічі, Волковиськ), було ще 70 місцевих анархістів, що гуртувалися в автономні групи [1984, с. 50–78].

Одеським «Союзом непримиренних» було скоєно кілька дрібних експропріацій і терористичних замахів. Захоплені кошти частково були відправлені для допомоги анархістам Білостоку (що каже про щільні контакти анархістів імперії, про наявність певної структури), частково — для організації підпільної друкарні, в якій було видано гектографічні листівки: «Что такое политическое свободь», «Симон Адлер», «К рабочим!», «К товарищам рабочим!», «К безработным и рабочим!» [454, арк. 20–40]. Назви листівок та їх зміст вказують на об'єкт пропаганди групи — робітничий клас, хоча у вітчизняній історіографії прийнято вважати, що махаєвці намагалися залучити до своїх груп злочинців та люмпенів. У жовтні 1906 р. анархістський автор писав: «Середовищем, в якому розвивався до цього часу анархізм, було переважно робітниче середовище... На початку анархічним групам було дуже важко діяти: брак пропагандистів, брак літератури, бідність коштів, люта ворожнеча з боку інших партій — все це створювало вкрай важку атмосферу. Групи діяли урозбрід...» [1140, с. 9]. У квітні 1904 р. поліція заарештувала більшість членів одеського «Союзу непримиренних» (39 чол.), згодом було заарештовано ще 7 махаєвців. Під час арештів поліцією були виявлені типографський верстат, два гектографи, листівки, журнали «Хлеб и воля» [454, арк. 20–22]. Влітку 1904 р. у Катеринославі десяток махаєвців створили групу під назвою «Партія боротьби з приватною власністю і всякою владою». Серед організаторів були Н. П. Брумер, А.-Б. М. Раковський з білостокської групи анархістів-комуністів, К. М. Ердалевський, Х. Е. Ердалевська з одеських «непримиренних». Зведення поліції фіксували серед організаторів п'ять революціонерів зі Швейцарії, по одному з Парижа і Лондона [641, арк. 16]. Революціонери організували робітничий гурток, проводили агітацію серед робітників підприємств Катеринослава, закликаючи робітників не брати участі у соціал-демократичних групах, знищувати заводське обладнання. «Махаєвці вже користуються серед робітників великою популярністю, по два рази на тиждень під їх головуванням відбуваються збори, де вони ведуть вдалу пропаганду», —

повідомлялося у поліцейському звіті. 7 серпня 1904 р. поліція заарештувала К. М. Ердалевського і Н. П. Брумера, діяльність групи призупинилася, кілька організаторів залишили Катеринослава [1604, с. 77–78]. Поява нового радикального угруповання в революційному русі стурбувала Департамент поліції, який у квітні 1904 р. розіслав по охоронним відділенням циркулярну телеграму, що вимагала стежити за революційними організаціями і особливо за одеськими «непримиренними», яких керівництво поставило на друге місце за ступенем небезпеки після ПСР. Можливо, «непримиренні» мали відношення до організації убивства міністра внутрішніх справ імперії В. К. Плеве. У серпні 1904 р. по «справі Плеве» були заарештовані, доставлені до С.-Петербургу та допитані кілька махаєвців з Одеси та Катеринослава [454, арк. 102–103]. Завідувач зовнішнім спостереженням Департаменту поліції Є. П. Медніков у листі начальнику Київського охоронного відділення (від 4 серпня 1904 р.) припускав: «...здається, що дізнання одеських непримиренних і білостоцьких, і віленських, і вбивць міністра з'єднають в одне дізнання... Може бути, Ви тепер все зрозумієте за даними різних партій, особливо непримиренних, які тут відігравали головну роль» [1390, с. 194–200]. Поліція підозрювала анархісток Розу та Ольгу Таратут у «терористичних» зв'язках із вбивцею В. К. Плеве. Справа по «непримиренних» розсипалася унаслідок хиткості доказової бази, на початку 1905 р. припинилося кримінальне переслідування, у жовтні 1905 р. заарештованих звільнено [229, арк. 3–10].

Часом формування першої анархістської групи в Одесі вважається середина 1904 р., хоча, ймовірно, перша суто анархістська група склалася наприкінці 1903 р. як «Південноросійська анархокомуністична група «Бунтівник». Після звільнення більшість «непримиренних» вирішила приєднатися до цієї групи. М. І. Музіль (Рогдаєв) стверджував, що в Одесі анархістська група склалася «на початку 1904 року» [1072, с. 248]. Анархіст С. Меккель згадував про групу анархістів що діяла в Одесі у 1903 р. [519, арк. 3–4]. У 1903 р. анархіст В. К. Виноградов був заарештований за агітацію (заклики селян до бунту) по селах під Одесою (Северинівка, Білка, Янівка) [513, арк. 5–66].

Влітку 1904 р. до Одеси прибувають кілька анархістів з метою організації бойової групи (М. А. Магазинер з Нью-Йорка, «Гриша-фотограф» — з Білостоку, Л. Гершкевич — з Лондона, І. С. Гроссман (Рощин) та М. Завадська — з Женеви) [221, арк. 2–14]. До Білостоку, а згодом до Києва та Кременчуга, вирушив ще один «професійний революціонер» — Саша Бейлін (Шлюмпер), що у 1903 р. став

анархістом в Лондоні, потім завітав до Нью-Йорку, в квітні 1904 р. став членом Женевської групи анархістів-комуністів [1610].

Терористична діяльність анархістів у 1892–1902 рр. на Заході (вбивство президента США, короля Італії, прем'єр-міністра Іспанії, австрійської імператриці, прокурора Франції) відкрила «моду» на терор, який для анархістів став інструментом політики, класового залякування, пропаганди. Гучні акти есерівського терору створили умови для «терористичного ажиотажу» в Російській імперії. У 1903 р. Г. І. Гогелія у статті «Про терор» закликав до антидержавного, антибуржуазного, аграрного, фабричного, масового, індивідуального терору [1639, с. 224–225]. П. О. Кропоткін в листі товаришеві розкрив своє ставлення до терору: «Терор — жахлива річ, є тільки одна річ гірше терору: це — покірливо зносити насильство» [1298, с. 307]. Він вважав тероризм неминучим супутником революційного руху, але терор повинен рости знизу, справа ж революціонера-анархіста прийняти в ньому участь.

У серпні 1904 р. одеські анархісти видали гектографічну відозву «К русским пропагандистам (Правдивое слово об анархистах)», звернувшись до «рядових» членів соціалістичних партій із протестом проти антианархічної агітації їх лідерів. У листопаді 1904 р. була видана листівка «Товарищи рабочие», яка закликала робітників покінчити із «мирною поступовістю», перейти до прямої дії — страйків, масових збройних нападів на приватну власність і державні структури, експропріації предметів виробництва і споживання. Восени 1904 р. в Одесі анархісти готували і реалізовували акти терору: невдалі замаху на градоначальника та поліцмейстера, вбивство філера, експропріації на «потреби революції». В своїх листівках анархісти таврували не тільки буржуазію, що заслуговувала, на їхню думку «повного знищення», але й політичних конкурентів соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, що «сподіваються накласти кайдани вічного невігластва і рабства» на трудящих і можуть дати робітникам «тільки те, що замість самодержавних панів і гнобителів будуть конституційні» [454; 455].

30 вересня 1904 р. одеські анархісти Х. Молчанський, Л. Гроссман, М. Ташлицький, Р. Таратута були арештовані під час облави на сходці есерів і анархістів [228, арк. 2–6]. Лідер анархістів С. М. Борисов під час облави поранив околочного наглядача. У березні 1905 р. в Одесі відбувся перший в імперії судовий процес проти анархістів над С. М. Борисовим, якого засудили за збройний опір поліції під час арешту до чотирьох років каторги [455, арк. 3–4].

У жовтні 1904 р. (за іншими даними влітку 1904 р.) в Одесі пройшла таємна конференція анархістів півдня Російської імперії.

Згодом О. Г. Таратута стверджував, що на одеську конференцію з'їхалися представники від анархістських груп Одеси, Катеринослава, Єлизаветграду, Миколаєва, Херсона [1464, с. 165]. Одеська конференція визначила цілі анархістського терору і експропріацій, обрала О. Г. Таратуту (вказувалося, що він представлятиме анархістів Катеринослава) делегатом на I-у конференцію російських анархістів-комуністів у Лондоні. У поліцейських архівах немає підтвердження того, що подібна конференція відбулася, що пояснюється поганою інформованістю поліції про анархістське підпілля, відсутністю там секретних інформаторів. О. Г. Таратута згадував що 1904 р. певні групи анархістів існували поза Одесою; «на півдні — Катеринослав, Миколаїв, Херсон, Севастополь природно тяжіли до Одеси, часто спілкувалися з нами, просили літератури, порад, вказівок та загального організаційного плану». О. Г. Таратута проїхав по цих містах літом 1904 р., вказав, що у Катеринославі «були наші товариші», а анархістам цих міст бракувало грошової підтримки від анархістських «центрів» [1465, с. 301]. Ол. І. Таратута також завітала до Катеринослава з метою формування анархістської групи (одною з перших анархістів Катеринослава стала народна вчителька А. І. Галаєва). Анархіст В. Г. Антоні стверджував, що перша група анархістів Катеринослава була створена у 1904 р. [1270, с. 41]. У Ол. І. Таратути та О. Г. Таратути на Півдні України ще з кінця XIX ст. залишилися зв'язки в революційному підпіллі, скоріш за все вони змогли залучити до анархістської діяльності деяких своїх знайомих з соціал-демократичних гуртків [1697, с. 603].

Крім Півдня, анархістські групи 1900–1904 рр. виникають і в інших містах України. Влітку 1904 р. у Харкові був арештований француз Лебрен, що підтримував зв'язки із закордонними анархістами [86, арк. 76]. Існують окремі свідчення про те, що перші анархістські гуртки у Кам'янці-Подільському та Бердичеві почали створюватися на межі 1902–1903 рр. [1907, с. 223–224]. Л. С. Лапідус (В. Стрига) у Миколаєві в 1903 р. створив серед місцевих пекарів групу «Чистих соціалістів», близьку до махаєвців та анархістів [454, арк. 20–25].

Неоднорідним був склад групи анархістів-комуністів «Хліб і воля», що виникла у Ніжині влітку 1903 р. У її формуванні взяли участь: «емісари» з Женеві (студент київського університету Г. К. Якобсон (Аскарів), колишні члени Революційної Української Партії Є. Л. Гелецький, Безручко, Горбак, Шенделов. Соціальну опору анархісти бачили в студентах Історико-філологічного інституту, в учнях училища, гімназії, вважаючи їх потенційним «мате-

ріалом» для роботи по селах. До анархістів долучилися місцеві робітники, що були звільнені із Чернігівської в'язниці. Ніжинські анархісти, розгортаючи пропаганду серед робітників, зіткнулися з протистоянням з боку місцевих соціал-демократів і есерів. Група отримала з Женеви революційну літературу, підтримувала зв'язок з анархістським центром у Лондоні. Анархісти провели експропріації державної власності. Вибір Ніжина, як центру пропаганди анархізму, стався внаслідок аграрних бунтів на Чернігівщині (1903 р.) [279, арк. 2–41]. Анархісти намагалися підштовхнути селян на новий бунт пропагандою по селах Ніжинського та Конотопського повітів. У листопаді 1904 р. група випустила листівку «К запасным», у групі розпочинав анархістську діяльність С. М. Романов (Бітбей), з Білостоку до Ніжина прибув анархіст Кнашевський [1395, с. 117; 1100, с. 237].

Емісарами групи «Хліб і воля», що приїхали з Лондона, Женеви, Відня (Н. Брумер, А. -Б. Раковський та ін.), була створена Житомирська анархістська група «Хліб і воля» (С. Айнзаф, Х. З. Ярчук, Е. Франковський та ін.), що підтримувала зв'язок із анархістським центром у Лондоні, звідкіля отримувала журнали «Хлеб и воля», «Арбайтен Фрейнд». В. В. Комін зазначав, що анархісти — одинаки з'являються в Житомирі на початку ХХ ст., а група була створена на початку 1904 р. емісарами з Австро — Угорщини [1379; 1656, с. 62]. До 1905 р. група обмежувалася дрібними експропріаціями, пропагандою серед робітників меблевої фабрики [1720, с. 66; 1100]. Житомирська група «Робітнича воля», що сформувалася з колишніх бундівців та соціал-демократів, проводила близьку анархістам агітацію «проти політиків та інтелігентів» і в 1905 р. перейшла на бік анархістів, що привело до критики анархістів з боку організацій Бунду і РСДРП. Крім групи «Хліб і воля» (22 чол.) в Житомирі сформувалася група анархістів-комуністів «Інтернаціонал», до якої перейшла частина місцевих есерів. В. В. Комін зазначав, що «...після того, як до Житомиру приїжджає один з білостоцьких анархістів і проводить низку лекцій і доповідей на ідиш, утворюється досить сильна організація... Утворилася єврейська, в більшості, група «Хліб і воля». Експропріації, що проводили анархісти, закінчувалися роздачею захоплених продуктів і речей робітникам» [1656, с. 62–63].

У середині 1904 р. анархістська група виникає у Бердичеві, у грудні 1904 р. кілька житомирських анархістів, переїхавши до Черкас, створюють там анархістський гурток «Хліб і воля», до якого увійшли робітники, що були під впливом активістів РСДРП, сту-

денти. Згодом у Черкасах сформувалася ще одна анархістська група «Безвладдя». Група постала в боротьбі з впливом на робітників місцевої групи соціал-демократів, які оголосили анархістів «зłodіями і вбивцями». Згодом черкаські анархісти змогли організувати гурток серед місцевих залізничників, частина черкаських соціал-демократів оголосила себе анархістами-синдикалістами [805].

Кримський півострів став для анархістів місцем «підвищеної активності» у зв'язку з тим, що там базувався військовий Чорноморський флот. Перші кримські анархістські групи сформувалися в Сімферополі і Ялті наприкінці 1904 р. У січні 1905 р., серед судової команди броненосця «Князь Потьомкін-Таврійський», що базувався в Севастополі, поширювалися анархістські прокламації [1997, с. 55].

У грудні 1904 р. в Лондоні пройшла I-а конференція російських анархістів-комуністів (напряму груп «Хліб і воля»), на якій були присутні 15 делегатів. Вона засудила угодовство та парламентську діяльність, виробила стратегію створення структури руху на базі незалежності автономних груп, вказавши, що існує: «...нагальна потреба створити в Росії окрему, самостійну анархічну партію». Конференція накреслила головні цілі діяльності анархістів: організація загального страйку, збройної боротьби, економічного терору, підготовка революції в Російській імперії, знищення самодержавства. Анархісти-комуністи заперечували необхідність перехідних форм від буржуазного суспільства до анархічного ладу, вважаючи, що всі перетворення необхідно провести відразу і одночасно, в рамках соціальної революції. Вони прагнули негайного знищення капіталізму, приватної власності і держави, запровадження принципів комуністичного суспільства. Здійснення соціальної революції, на їхню думку, було можливе шляхом загального страйку, що закінчиться експропріацією власності. Конференція запропонувала тактику анархістів по відношенню до соціалістів: «Укладати союзи з якими б то не було іншими партіями, хоча б і соціалістичними, не відмовляючись від своїх принципів, ми не можемо. Ще менш може анархіст вступати в ряди цих партій або йти під їх прапором, не змінюючи своїм принципам» [1680, с. 36–37].

Восени 1904 р. одеська група приймає нову назву — «Робоча група анархістів-комуністів «Хліб і воля» (бл. 70 членів). У 1904 р. робилися спроби заснувати групу анархістів-синдикалістів в Одесі, але організатор групи М. Слуцький був заарештований поліцією. Наприкінці 1904 р. анархісти розробили план страйку і збройного повстання робітників в Одесі, для чого поширювали відповідні

відозви. Анархісти створили кілька пропагандистських гуртків в Одесі, поширювали серед робітників листівки, емігрантську літературу, надавали допомогу новим анархічним групам в інших містах, підтримували зв'язки з анархістськими центрами: Білостоком, Вільно, Бердичевим, Житомиром. Налагодивши зв'язок із женецькою групою (через дворянина В. Островського), одесити організували нелегальну доставку транспортів літератури і зброї через кордони, за маршрутом Женева–Новоселиці–Бричани–Одеса. У грудні 1904 р. виникає нова одеська «філія» — Пересипська група, що сформувалася із районної організації РСДРП, яка частково перейшла до анархістів. До лав анархістів приєдналося кілька відомих соціал-демократів (Я. І. Кириловський (Новомірський), П. Непомнящий) і есерів (білостоцький активіст А. Ясенівський) [122–123; 178–179; 231].

Початком анархістського руху в Україні можна вважати 1903 р., коли в Україні сформувалися анархістські та махаєвські групи в Одесі, Ніжині, (можливо, групи почали формуватися у Острозі, Києві, Кам'янець-Подільському). За твердженням російського історика В. В. Кривенького у 1903 р. в Російській імперії було 22 анархістські групи, у 1904 р. — 27 груп, з них шість нових груп в Україні: в Херсоні, Харкові, Нікополі, Олександрівську, Ялті, Сімферополі [1675, с. 25]. О. Г. Таратута згадував: «У 1903–04 роках анархістський рух в Росії прийняв широкі масові розміри... Великі маси робітників боролися і проти самодержавства, і проти демократії, не вірячи політиканам від демократії і від соціал-демократії... Особливо на Півдні і на Заході Росії не було містечка, де б не було значних анархічних організацій. Анархісти проводили страйки, влаштовували демонстрації, проводили багатолюдні мітинги і масовки, читали лекції і вели інтенсивну пропаганду» [1464, с. 164].

На початку 1905 р. в Україні існувало приблизно 15 груп (з близько 30 по всій Російській імперії). Анархісти намагалися створювати свої перші групи в робітничих центрах, сподіваючись підняти на бунт проти влади насамперед робітників. Етап формування анархізму (1903–1904 рр.) був тісно пов'язаний із «махаєвським епізодом» — махаєвський рух проклав шлях анархізму. Особливістю анархізму було те, що цей рух не поширювався із С.-Петербургу або Москви, базами руху стали торгово-промислові центри в «смузі осілости», де до початку 1905 р. склалися групи анархістів загальною чисельністю до 300 чол. В епоху, коли організований революційний рух в імперії ще знаходився у зародковому стані, навіть така незначна кількість «протоанархістів» помітно впливала на розвиток загального революційного руху в імперії.

України Західної Європи стали слугувати анархістам з Російської імперії тилом у боротьбі з царатом. За кордоном розроблялися плани дій, видавалася література, яка переправлялася до Російської імперії, купувалася зброя, збиралися групи. В Україні структура анархістського підпілля була «експортована» з Західної Європи. С перших кроків анархістські групи розгорнули пропаганду не тільки проти буржуазного ладу та держави (закликаючи до терору, експропріацій, загального страйку), але й проти конкурентів с ПСР та РСДРП. Успіх перших анархістських груп був пов'язаний з успіхом тактики яку обрали «професійні» анархісти — проникнення у середовище вже існуючих «лівих» організацій та перетягування на свій бік найбільш радикальних елементів з «незалежних», РСДРП, ПСР, Бунду, РУП. Раптовий «вибух» інтересу до анархізму у суспільстві і швидкість його поширення по містах Російської імперії стали наслідком кризових явищ в РСДРП, ПСР, радикалізації і політизації суспільства, у зв'язку із активізацією робітничого руху, дискримінацією євреїв, невдачами влади в російсько-японській війні.

2.2. Формування організаційних комунікацій анархістського руху в Україні в роки революції 1905–1907 рр.

9 січня 1905 р. «кривава неділя» стала початком першої революції в Російській імперії. Громадська думка засудила злочини царя і його генералітету, значна частка інтелігенції опинилася в опозиційному таборі, по країні прокотилася хвиля робітничих і студентських страйків під політичними гаслами. Лідери революційних партій закликали народ до збройного повстання, повалення династії. Січневі події пробудили, в середовищі революціонерів, надії на глобальні зміни, підштовхнули процес повернення політ-емігрантів до імперії.

На початку січня 1905 р. одеські анархісти зробили спробу організувати загальний робітничий страйк, що мав би потенцію перейти у збройне повстання. 13 січня поліцейські виявили анархістів за друкуванням на гектографі листівок «К товарищам рабочим», «К безработным и рабочим». Тоді було арештовано 55 анархістів: О. В. Шейтліх (лідер групи на поч. 1905 р.), Ол. І. Таратута, М. Мец та ін. [458, арк. 10–17, 26]. Незабаром більшість заарештованих відпустили «за відсутністю прямих доказів». Одеська «Південноросійська група анархістів-комуністів» у березні 1905 р. відновила свою діяльність, з Женеви були отримані транспорт літератури, друкарське обладнання, що дозволило встановити друкарню. Група

посилилася завдяки звільненим з в'язниць та прибулим із-за кордону анархістам, які привезли гроші для організації. «Парижанин» Л.-М. Алішкер (Моріц) (анархіст з 1899 р.) у квітні 1905 р. очолив одеську групу. До анархістів перейшла частина членів есерівської бойової дружини із зброєю і лабораторією вибухівки, серед робітників були створені гуртки, під час страйків квітня–травня 1905 р. анархісти взяли участь у демонстрації біля одеської міської думи [22, арк. 2–9; 1102].

У другій половині квітня 1905 р. сталися арешти 18 одеських анархістів. Поліція арештувала студента В. Гологорема, що прибув з Швейцарії, у якого було знайдено анархістські листівки, за перевезення «транспорту» анархістської літератури були арештовані А. Урбіно і Ф. Хайфефер [409, арк. 2–10]. В. Мейер, один з лідерів одеської групи, був арештований за пропаганду серед робітників, він очолював групу що видала гектографічні листівки: «Нужен ли анархизм в России», «Собственность», «Стачка», «Ко всем рабочим», листівки на ідиш. Тоді ж було виявлено дві «фабрики» з виготовлення бомб, поліція заарештувала причетних до цієї «фабрики» підпільників: шість робітників і студента М. А. Магазінера (колишній «непримиренний»). Лідер групи Л.-М. Алішкер (Моріц) був арештований у травні 1905 р. [222, арк. 80–88].

У червні 1905 р. одеська група анархістів-комуністів випустила листівку «К одесским рабочим», взяла участь в організації загального страйку, незабаром група була «знекровлена», втративши до половини складу заарештованими та висланими (з літа 1905 р. поліція почала застосовувати до підозрюваних «в причетності до анархістів» адміністративні висилки)[457, арк. 4–18].

Революційні події 13–18 червня 1905 р. в Одесі ледь не призвели до захоплення міста протестувальниками. Робітники (під впливом лідерів РСДРП, ПСР) припинили роботу на заводах, штурмували поліцейські дільниці, будували барикади, нападали на поліцейських. Анархісти кидали бомби в городового, в роз'їзд козаків. В одеський порт зайшов повсталий броненосець «Князь Потёмкин Таврический», на його борт підіймалися представники місцевих революційних партій, в тому числі анархіст А. Фельдман. Керівники повстання планували провести збройний десант матросів, але очікуваного захоплення Одеси «потьомкінцями» так і не відбулося [1078, с. 93; 519].

Влітку 1905 р. з Англії до Одеси прибули анархісти Л. Л. Гершкович (Кибальчич) (колишній соціал-демократ) та Р. Майденберг (Роза Кишинівська), з Франції у листопаді 1905 р. прибуває

Я. І. Кириловський (Д. Новомирський) (колишній керівник Пересипської організації РСДРП, член агітаційного центру більшовиків, анархіст з 1904 р.) [1943, с. 85]. Я. І. Кириловський разом з Л. Симановичем (колишнім членом РСДРП) створили групу «Союз комуністів», прийнявши анархо-синдикалістську програму. Я. І. Кириловському у створенні нової групи допомогли його контакти з місцевими робітниками-мулярами, що склалися, ще в часи його соціал-демократичної діяльності [1694, с. 402]. Я. І. Кириловський контрабандою привіз до Одеси видання, що були надруковані ним у Парижі: видання групи анархістів-синдикалістів «Новый мир» (за серпень 1905 р.); брошури «Манифест анархистов-коммунистов», «Основы синдикального анархизма» «Программа синдикального анархизма». В цих брошурах він виклав програму створення підпільних робітничих синдикатів, стратегію участі анархістів у профспілках для протидії впливу соціалістичних партій і бюрократизації. Я. І. Кириловський закликав до економічного терору, загальних страйків, саботажу, диверсій, бойкоту державних установ [992]. Експропріації анархо-синдикалісти розглядали як засіб «самофінансування робітничого руху» під час страйків. Анархо-синдикалісти виступали проти «ідеологізації» робітничого класу, стверджуючи, що інтелігенція — клас «ворожий пролетаріату», проти ідеології і тактики груп «Хліб і воля», «Чорний прапор», «Безвладдя» [1362, с. 254–260]. Анархо-синдикалісти з'являлися серед моряків і портовиків, брали участь у діяльності профспілок, вважаючи їх «зародком» майбутнього комуністичного суспільства.

У серпні 1905 р. в Одесі поліція заарештувала вісім анархістів групи В. Гологородського, на волі залишилися три групи анархістів: М.-Г. Патлажана (12 чол.) (проводили експропріації, друкували листівки), М. Я. Ердальєвського (Роберта) (20 чол.) (видала листівки «К рабочим», «Одесский май», у січні 1906 р. 17 її членів були заарештовані), група І. Альтмана «Безвладдя», група «Хлеб и воля» [647, арк. 6–10, 471, арк. 2–8; 473, арк. 7–11].

У Житомирі у першій половині 1905 р. анархісти активізували свою діяльність, надрукувавши на гектографі декілька листівок, створивши гуртки у робітничих передмістях, зробивши спробу підірвати відділок поліції. Житомирські анархісти вплинули на «Федерацію робітників гнутих меблів», підштовхнувши її до страйку, в якому взяло участь бл. 500 чол. Анархісти стали одними з організаторів страйку заготівельників у Бердичеві [645, арк. 2; 1379, с. 27; 1508, с. 90].

Навесні 1905 р. фіксується діяльність анархістських груп у Луцьку, Рівному, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Херсоні [1720, с. 60; 645, арк. 28; 262, арк. 1–4, 71]. Херсонська група анархістів-комуністів встигла випустити листівку, провести кілька експропріацій, поки у червні 1905 р. не стався провал групи [642, арк. 18]. У Миколаєві влітку 1905 р. діяла анархістська група переважно з євреїв, що перейшли до анархістів з лав РСДРП, на чолі із Х. Молчанським та Г. Винницьким (14 чол.). Група видала листівку, намагалася вбити миколаївського градоначальника, підняти на страйк булочників [642, арк. 89]. К. М. Ердалевський сформував групу анархістів в Єлизаветграді, що перейшла до експропріацій [38, арк. 28].

У березні 1905 р. анархістські лідери М. І. Музиль (Рогдаєв), В. І. Забрежнев, О. І. Малицька виїхали з Женеви до Києва для організації нових анархістських груп. О. І. Малицька в листі до невідомого повідомила, що вступила до київського есерівського комітету для перетягування його членів до анархістів: «...комітетом доведеться користуватися як готовим матеріалом для цілей перевороту, так абсолютно всіма очікуваного та бажаного... Направити його виключно на бойову ціль» [51, арк. 30–32]. Навесні 1905 р. в Російській імперії з'являються анархісти-общинники, що закликають селян до бунту [822]. У Києві С. М. Романовим (Бідбеем) була організована «Південноросійська група анархістів-комуністів (общинників)» (15 чол.), лабораторію бомб [51, арк. 31]. В той же час в Києві діє група «махаєвців» [1692, с. 349].

М. І. Музиль (Рогдаєв) і В. І. Забрежнев посилили у Ніжині місцеву анархічну групу, організувавши підпільну друкарню (в с. Куріловці під Ніжином), в якій планували друкувати перший в імперії анархістський журнал «Набат» — «загальноросійський орган» (редакція журналу перебувала в Києві, Київ вказувався як місце видання). Типографія запрацювала завдяки захопленню анархістами типографічного обладнання в Ніжині. Єдиний номер «Набат» був надрукований у липні 1905 р., але за тиждень майже весь його тираж був конфіскован поліцією під час обшуку друкарні. Навесні-влітку 1905 р. ніжинські анархісти організували замах на чернігівського поліцмейстера, пристава і городского, поширювали листівки серед селян Ніжинського повіту, солдат гарнізону (група видала листівки на гектографі: «Ко всем рабочим», «К солдатам», «К крестьянам», поширювала виданий у Білостоці «Маніфест анархистов общинников» та ін.) [1395, с. 119].

Влітку 1905 р. для організації терору до Ніжина з Одеси прибув анархіст Н. Пащенко, але у вересні 1905 р. він був вбитий полі-

цейськими, після чого анархісти (прибули до Ніжина з Одеси, Києва, Білостока) оголосили «помсту терором» — жбурнули бомби у поліцейський відділок [643, арк. 5]. Поліція з'ясувала, що групу ніжинських анархістів (40 чол.) очолювали: К. І. Хельмовський та студент Е. Л. Галецький. Восени 1905 р. масові арешти членів ніжинської групи, захоплення складу зброї підпільників, призвели до тимчасового припинення діяльності групи [279, арк. 25–37; 1395, с. 120].

З Білостоку, Одеси, Ніжина до Києва у липні 1905 р. прибули анархісти: І. С. Гроссман, Ол. І. Таратута, М. І. Черкаський, С. П. Дзінкевич, М. А. Шевченко, О. С. Стрілець — Пастушенко, С. А. Базаркін, А. Гелінкер (Єлін), К. Городецький, С. Каракоз, до групи приєдналися київські студенти [66, арк. 22]. У Києві було сформовано кілька невеликих автономних груп (Л. Я. Левицького, Ф. М. Краснощока, С. Рубенштейна). У серпні 1905 р. київськими анархістами була надрукована листівка «К безработным», але поліція ліквідувала друкарню, лабораторію вибухівки, заарештувавши кількох анархістів [51, арк. 5; 62, с. 15; 109, арк. 1–4]. О. І. Малицька писала, що група «...не може бути поставлена на гідну ідейну висоту... настрої страшенно млявий... товариші збираються виїжджати». В. І. Забрежнев виїхав до Москви, М. І. Музиль (Рогдаєв) і анархіст «Костя» — до Катеринослава [51, арк. 107].

В Катеринославі М. І. Музиль (Рогдаєв) знайшов «відсутність освічених людей» та «млявий настрої» в групі яку у травні 1905 р. структурував анархіст Ф. Штейнберг (Самуїл), що прибув з Білостока [51, арк. 107–110]. М. І. Музиль (Рогдаєв) почав агітувати серед робітників заводських передмість Катеринослава, виступив перед ремісниками з рефератом «Анархизм и русская революция». Катеринославські соціал-демократи забороняли членам своїх організацій і співчуваючим РСДРП робітникам відвідувати заходи анархістів, представники Бунду закликали робітників-бундовців не слухати анархістів [1063, с. 6, 13]. До анархістів перейшла «Амур-Ніжньодніпровська районна організація ПСР», яка склала бойове ядро «Катеринославської групи робітників анархістів-комуністів». Керівник есерів, катеринославський робітник А. Кравець, став одним із лідерів групи анархістів. До анархістів приєдналися робітники, ремісники, єврейська молодь, частина яких до цього відвідувала гуртки соціал-демократів. До жовтня 1905 р. діяльність анархістів Катеринослава обмежувалася агітацією і пропагандою, у вересні вони видали першу гектографічну листівку накладом 150 екз. «К оружию», закликаючи до загального страйку, та, згодом,

листівку «К Каменским крестьянам». На «сходках-масовках» анархісти збирали до 200 робітників, серед яких поширювалися отримані з Женеви, С.-Петербургу, Білостоку анархістська література і листівки [1610].

У першій половині 1905 р. анархізм став поширюватися в губернських центрах Лівобережної України: Харкові, Полтаві, Чернігові. На початку 1905 р. студент Харківського університету М. А. Мірзоев (Мірзошвілі) організував групу анархістів-комуністів у Харкові [131, арк. 8–10; 269, арк. 91]. Влітку 1905 р. у Харкові були створені ще дві групи анархістів: О. Коритіна та М. Х. Носовицького. Перша встигла створити динамітну майстерню, видати кілька гектографічних листівок, до того, як наприкінці 1905 р. була ліквідована поліцією, друга — намагалася долучити до анархістського руху залізничників, робітників паровозобудівного заводу, студентів технологічного інституту [1228, № 1, с. 51–53; 268, арк. 16].

Групи анархістів Полтави і Лубен були тісно пов'язані з місцевими есерами та рекрутувалися зі студентів та колишніх засланців-революціонерів (І. Доброволенко, В. Родушевський, Л. Льовенталь, М. Орлов) [640, арк. 4]. Чернігівська анархістська група головну увагу звертала на пропаганду серед селян у Чернігівському, Борзнянському повітах. В містечках Шостка та Стародуб були створені місцеві групи [806, с. 14].

У першій половині 1905 р. сформувався Ялтинський комітет «Бойової дружини анархістів», що провів декілька експропріацій. У Сімферополі постала група анархістів-комуністів «Інтернаціонал», заявивши про себе кількома гектографічними листівками («Ко всем истинным друзьям народа» та ін.) та експропріаціями [641, арк. 10; 847].

У серпні 1905 р. царський уряд, шукаючи шляхи приборкання революції, видав маніфест про скликання Державної Думи. Анархісти сприйняли цей крок як тимчасову тактичну поступку з метою омани населення та придушення революції, закликавши трудящих до бойкоту виборів у Думу, до недовіри «угодовцям»-кадетам і соціал-демократам. У листопаді, коли почалася виборча кампанія з виборів у Думу, в Катеринославі на заводі Езау, в залізничних майстернях робітники, за «підказкою» анархістів, відмовилися розповсюджувати листівки комітету РСДРП, які закликали до участі у виборах [1495, с. 288].

У серпні 1905 р. до Одеси прибув І. С. Гроссман (Рошцін), що порвав з групою «Хліб і воля», ставши засновником та ідеологом нового радикального анархічного напрямку «Чорний прапор». Він з

успіхом виступив перед одеськими студентами та разом із К. М. Ердалевським почав організовувати групи «Чорний прапор» по містах України [177, арк. 22; 179, арк. 207]. У жовтні в Білостоці І. С. Гроссман (Рошін) скликав конференцію своїх послідовників, призвавши їх перетягнути членів групи «Хліб і воля» до «Чорного прапору». Частина прихильників «Чорного прапору» прибула в Україну з Білостоку, Я. І. Кириловський (Новомирський) вказував, що вони мали успіх «серед єврейських ремісників» Одеси [1362, с. 256]. У листопаді в Одесі на мітингу, що організували анархістсько-комуністи, виник конфлікт між групами «Чорний прапор» та «Хліб і воля», у результаті якого більшість анархістів заявила про свою підтримку «Чорного прапору» (Ол. І. Таратута, Б. Шершевська, М. І. Мец, Х. Молчанський та ін.) [492–493]. Одеса стала одним з головних центрів «Чорного прапору», до цієї групи приєдналися робітники з числа колишніх членів і прихильників РСДРП і ПСР. Згодом «Чорний прапор» став позиціонувати себе як міжрегіональна федерація анархістських груп, її відділення заявили про себе в Миколаєві, Луцьку (в місті встановлена типографія федерації), Рівному, Єлизаветграді, Катеринославі, Бердичеві, Житомирі, Києві, Чернігівській губернії, Сімферополі, Севастополі, Варшаві, Білостоці, Мінську, Вільно, Курську, Баку, на Північному Кавказі [1067]. «Чорний прапор» влада вважала найбільш небезпечною анархістською групою імперії, на її рахунок були сотні актів терору та експропріацій. Одеський анархіст Л. І. Тарло, переводячи ідеї групи на практику, застрелив городскогоого [525, арк. 32].

Анархісти шукали «штучні» способи підстьобування революції, яка здавалася їм занадто повільною. Лідери «Чорного прапору» закликали почати тотальний терор для того, щоб викликати кривавий бунт проти влади, проводити «постійні партизанські виступи» у формі захоплення підприємств, акти безмотивного терору, масових та приватних експропріацій — «організацію безробітних для експропріації життєвих продуктів»: «Нападайте на магазини і захоплюйте предмети першої необхідності! Ми повинні боротися з буржуазними законами незаконними засобами...» [1158, с. 280–289]. Газета «Черное знамя», критикувала як прихильників П. О. Кропоткіна, так і послідовників інших напрямків анархізму: «...не маємо наміру піти у «Новий світ» Новомирського, де точний виклад («по-Богданову») марксизму з'єднується з анархізмом», ми будемо «керувати боротьбою робітників і босяків» [1067]. Заперечуючи необхідність мирної «підготовчої» роботи у профспілках, тактику економічних страйків, критикуючи анархо-комунізм і анархо-синдика-

лізм, І. С. Гроссман (Рошцін) пропонував залучати в групи «не тільки робітників, селян, але й покидьків і відщепенців суспільства», виступав проти участі анархістів у профспілках, бо вони привчають робітників до легалізму, до боротьби за мінімальні вимоги, за демократичну республіку [1943, с. 35]. Л. С. Лапідус (В. Стріга) пропагував ідею «тимчасової комуни»: «Треба було захопити місто, озброїти маси, витримати важкий ряд битв з військами, вигнати їх за межі міста. Паралельно з усіма цими військовими діями треба проводити захоплення фабрик, майстерень і магазинів» [1158]. Лідер анархістської федерації «Хліб і воля» Західного краю (Литва, Польща, Білорусь) І. М. Гейцман (Хаїм Лондонський) на скликаній восени 1905 р. у Вільно анархістській конференції виступив проти «Чорного прапора», критикуючи їх тактику «дрібних експропріацій» [1578, с. 32].

До жовтня 1905 р. можна розглядати історію анархістського руху в Україні як «підготовчий період». У цей час анархізм ще не став значною силою, яка могла б кардинально впливати на події. Новий етап розвитку анархізму почався у зв'язку з початком Всеросійського загального страйку — найвищого підйому революції. На початку жовтня катеринославська анархістська група поширила серед робітників листівки: «К оружию!», «Ко всем рабочим», «К рабочим Машиностроительного завода», закликавши робітників до партизанської боротьби, самоозброєння, повстання (вплив анархістів на робітників відчувався на заводах: Шадур, Трубний, Брянський, у Нижньодніпровських майстернях) [1376, с. 11]. Тоді ж анархісти отримали транспорт літератури з Женеви. У відповідь на страйк адміністрація оголосила локаут, звільнивши близько тисячі робітників, що підштовхнуло анархістів до терору: в квартиру директора машинобудівного заводу була кинута бомба (видана листівка, в якій висвітлювалася мета акції), підготовлено замах на директора заводу Езау [1072, с. 106]. З 10 жовтня в Катеринославі почався загальний страйк, на околицях міста з'явилися барикади. В сутичках робітників з козаками, солдатами і поліцейськими з обох сторін загинуло і поранено близько сотні людей, (загинув анархіст І. Корякін) [1610].

12 жовтня в Одесі страйк почали робітники, студенти захопили університет. Чутки про царський Маніфест надали впевненість натовпу, що захопив вулиці Одеси та Катеринослава, міста перетворилися на безперервний мітинг. Одеський ревком прийняв тактику «лівого блоку», об'єднав представників більшовиків, меншовиків, есерів, бундівців. Анархісти, агітуючи за переростання страйку в повстання, не увійшли до ревкому. 19–20 жовтня в Одесі стався

погром, під час якого було вбито бл. 300 євреїв. Єврейська самооборона, дружини, що складалися із студентів, соціал-демократів, есерів, бундівців, анархістів, боролися з погромниками на вулицях Одеси [1915]. Під час погрому поліцією були заарештовані 11 анархістів [191, арк. 64–65]. Під керівництвом Л. Л. Гершковича була створена бойова анархістська дружина, члени якої стріляли по погромникам, кинули бомби, внаслідок чого було вбито шість людей. Від вибуху загинув бомбист «Яша — кравець», про якого анархістська преса писала як про «піонера анархізму в Вільно» [647, арк. 20; 805, с. 35].

Анархісти планували розставити «пекельні машини» в центрі Одеси і «підірвати всіх великих буржуа», «здійснити захоплення фабрик і магазинів». У грудні 1905 р. одеська група «Чорний прапор» видала єдиний номер «Листка «Черное знамя» (Дискуссионный листок анархистов-коммунистов) (ред. Фейн), дві листівки: «Ко всем рабочим» і «Что такое анархия?». В Одесі з'являється підпільне видавництво «Черное знамя», яке змогло надрукувати і розпоширити по Україні книгу відомого французького анархіста Ж. Грера «Умирающее общество и анархия». 6 грудня в Одесі анархісти кинули бомби в натовп, в козаків. У той же день поліцейські арештували сім членів групи Гершковича, що займалися збором бомб для терористичного акту. У них було вилучено гектограф, типографічний верстат, листівки: «Российскому рабочему люду», «Листки группы «Безначалие», журнал «Новый мир». По справі «Союзу комуністів» в Одесі було заарештовано 25 чол. [459, арк. 2–30]. Я. І. Кириловський (Новомирський) емігрував до Нью-Йорку, де створив нову групу «Новий світ» [579, арк. 97].

21 жовтня в Катеринославі вибухнув єврейський погром, під час якого анархісти організували загін самооборони, втягнувшись у сутички з чорносотенцями та військами [639, арк. 141]. У листопаді 1905 р. катеринославські анархісти провели велику експропріацію, надрукували листівки: «Политическая революция или социальная?», «Нужна ли конституция в России», «Крестьяне и рабочие», «Голод, невежество и страх», «К солдатам», «К оружию»; створили лабораторію вибухівки; підтримали групи по містах і селищах Катеринославщини: Олександрівськ, Кам'янка, Гришине, Каховка, Нікополь. Місцевий комітет РСДРП, в опублікованому у легальній пресі листі, називав дії анархістів «хуліганськими» [1100, с. 473, 518; 1610].

13 грудня в Одесі спалахнув загальний робітничий страйк. Грудневий хаос в імперії, збройні повстання по містах, здавалися

радикалам початком розвалу держави. 17 грудня в одеську кав'ярню М. Лібмана анархісти кинули чотири бомби (організатори: К. М. Ердалевський, М. І. Мец, Й. Г. Брунштейн, Ол. І. Таратута, С. Шашек, Б. Л. Шершевська (є припущення, про участь В. Бахраха та А. Єліна). «Лібмановський акт» мав величезний резонанс як акт анархістського «безмотивного» терору. З його приводу анархістами були видані пропагандистські листівки. В Одесі листівка «Ко всем рабочим и работницам» закликала до масового терору: «17 грудня грянув грім! Бомби Анархістів-Комуністів вибухнули у вертепі буржуїв... Нехай терор особистий і масовий широкою хвилею розіллється по всій країні! Нехай буржуазія відчуває, що повстав, на решті, робітничий клас не задля гри з нею в політику, а для повного її знищення і захоплення її власності!» [461, арк. 113]. Наприкінці грудня 1905 р. поліція арештувала вісім терористів по «лібманівській справі», у листопаді 1906 р. М. І. Мец, Б. Л. Шершевська, Й. Г. Брунштейн були засуджені до смертної кари та страчені, до 17 років каторги були засуджені С. Шашек і Ол. І. Таратута (втекла із в'язниці) [414, арк. 10–32].

У 1905–1907 рр. жертвами терору в Російській імперії стало бл. 9 тис. осіб, в той же час (1905–1908 рр.) було винесено понад 10 000 смертних вироків, в ході зіткнень з військами і поліцією загинуло понад 14 тис. чол. Найбільше число замахів фіксувалося в південно західних губеніях, на Кавказі, в С.-Петербурзі [1895, с. 164; 1724, с. 13]. В 1905–1908 рр. тероризм вважався анархістами ефектним засобом пропаганди. Неанархістські газети поволі ставали засобом пропаганди, транслюючи ідеї насильства, публікуючи матеріали про терористичні акти та судові процеси, провокуючи паніку. Влада надавала радикалам надмірного значення, розглядаючи терористів як рівну сторону, тим самим прославляючи їх в очах суспільств [1895, с. 158].

У грудні 1905 р. під час загального страйку у Катеринославі анархісти видали листівку «Ко всем рабочим», в якій лунали заклики провести захоплення продовольства, зброї, перетворити страйк у збройне повстання. З подібними гаслами на робітничих мітингах виступали анархісти А. Кравец, З. Кирпанов, М. Белий. Шість анархістів (І. Ш. Виленський та ін.) приїхали з Білостока до Катеринослава з метою «підняти збройне повстання і організувати революційну комуну». В боях з каральними військами в Олександрівську у грудні 1905 р. брали участь декілька анархістів. У Харкові анархісти взяли участь у повстанні на заводі Гельферік-Саде. У Житомирі анархісти кинули бомбу в магазин, організували ло-

каут кравців. Спроба підірвати Житомирське охоронне відділення в грудні 1905 р. привела до арешту 15 анархістів (Ю. З. Ярчук та ін.) [679, арк. 16; 639, арк. 141; 134, арк. 3; 135, арк. 1–9; 1379, с. 27].

В лютому 1906 р. катеринославська група анархістів-комуністів провела експропріації, здобувши 3 тис. руб. Ці гроші розділили між групами Катеринослава, Білостока, Сімферополя, Ялти, Києва, Черкас, групи Л. С. Лапідуса (В. Стріги). У квітні група П. Гольдмана захопила ще 6,5 тис. руб., а за літо 1906 р. катеринославськими анархістами було захоплено бл. 8 тис. руб. Кошти дали змогу створити у Катеринославі другий (після Одеси) центр анархістського руху. До Катеринославу з Білостока прибули анархістські лідери С. Бейлін (Шлюмпер) та І. Зільберблат, з Одеси — С. М. Борисов. З травня до серпня 1906 р. анархісти налагодили випуск листівок у підпільній друкарні. По Катеринославу пройшла хвиля терору проти поліцейських, офіцерів, шпигунів, група П. Гольдмана і Ф. Зубаря провели акт немотивованого терору — жбурнули бомби в вагон I-го класу, бо там «їздить одна буржуазія» [1479, с. 6–10].

1906 р. став «ерою терору» в Катеринославі: у передмісті Амур встановилося беззладдя, в цей район боялися навідуватися поліціанти, там були вбиті керівник охоронного відділення, начальник стражників, три околдочних наглядачі, стався вибух козачих казарм. Навесні 1906 р. в Катеринославі анархістами було вбито начальника потягу Катеринославської залізниці (листівка, накладом в 4 тис. екземплярів, поясняла сенс цього акту). 26 липня послухати анархістських агітаторів за містом зібралось до 500 осіб; після закінчення мітингу загін анархістів Ф. Зубаря (30 бойовиків) відбив напад роти кінних драгунів, 9 драгунів були вбиті. В липні загін Ф. Зубаря провів «анархічний обхід» передмість, обеззброюючи і вбиваючи городових, під час якого було вбито і поранено 16 поліцейських та 10 провокаторів [1377, с. 4–6]. Катеринославські анархісти підтримували тісні стосунки з анархістами Білостоку. У другий половині 1906 р. з Білостоку до Катеринослава приїхали 4 анархіста, а з Катеринослава до Білостоку анархісти привезли вибухові речовини [1578, с. 60–61].

Влітку 1906 р. анархісти Катеринослава готували загально-міський страйк на заводах, створили групу серед залізничників, надрукували листівку «Ко всем рабочим Брянского завода» [669, арк. 10-18]. Анархістська преса сповіщала, що влітку 1906 р. анархісти Катеринослава видали шість листівок загальним накладом 19 тис. екземплярів, безкоштовно розпоширювали серед робітників брошури П. О. Кропоткіна, Е. Малатести, журнал «Хлеб и воля»,

кожен день проводили мітинги по заводах [1376, с. 11]. Анархісти робили набіги на «місця таємних зборів соціалістів та єврейських партій» і, погрожуючи револьверами, закликали робітників не слухати промови «буржуазних синків» [1407, с. 319].

У провінційних містах Катеринославської губернії, в Донецькому басейні, анархісти створили мережу місцевих груп (у Олександрівську (1905–1909), Луганську (1905–1910), Кам'янську (1905–1909), Новомосковську (1906–1907), Нікополі (1904–1907), Павлограді (1906–1908), Каховці (1906), Єнакієвому (1906–1907), Бахмуті (1906–1908), Маріуполі (1906–1911), Юзівці (1906–1909), Гришиному (1906–1909), Микитівці, в Довжанській волості), в які рекрутували робітників та шахтарів. У серпні 1906 р. стався замах анархістів на директора Петровських заводів (Бахмутський повіт) [668, арк. 44–45; 98, арк. 1–7; 106; 139, арк. 34; 170, арк. 1–10; 824, с. 28; 1100, с. 123, 270].

В Луганську анархісти (С. Прянишнікова, Х. Кудрявцев) почали діяти у грудні 1905 р., відзначившись пропагандою на патронному заводі, вбивством пристава [353, арк. 42]. В Олександрівську утворилися групи анархістів-комуністів «Інтернаціонал», «Земля і воля», «Кровава рука» (здійснили експропріацію волосного правління Бердянського повіту на 6 тис. крб., замаху на маріупольського поліцеймейстера та заводчика Бодовського), у Павлограді — група «Хліб і воля», у Нікополі — «Чорний прапор», об'єднана група анархістів-комуністів і анархістів-синдикалістів. У Юзівці організувалася бойова група Л. Кожурова і П. Жилиякова, що проводила експропріації кас залізничних станцій, у Краматорську — група «Ваньки Каїна» провела низку експропріацій, обладнала свою друкарню. Анархіст С. К. Філіпов створив «Кам'янську групу анархістів-комуністів», що агітувала серед робітників Кам'янського заводу. Анархіст О. Чернецький здійснив замах на майстра Кам'янського заводу, а В. Доценко — на поліцейського пристава, дві бомби були кинуті в поліцейську дільницю [668, арк. 161; 671, арк. 8, 25; 670, арк. 91; 825, с. 14; 1100, с. 123, 639].

«Епоха ексів» в Одесі почалася 8 грудня 1905 р., коли була кинута бомба в магазин І. Зусьмана, як відповідь на невиконання вимог анархістів. З приводу цього вибуху від імені анархістів вийшла гектографічна листівка «Товарищи рабочие!». Одеська поліція фіксувала до 30 злочинів за місяць, пов'язаних із збройними нападами, здирництвом, вибухами, вбивствами, в яких були замішані анархісти. Терористи зробили ім'я «анархіста» страхітливим для підприємців, після вибухів «у Зусмана, у Лібмана, в магазині

Бомзе» ставки анархістів і ціна їхнього слова зросли. Своє політичне існування і реалізацію своїх цілей анархісти почали пов'язувати із грошовими коштами, «здобутими» шляхом експропріацій і вимагань.

Ідеологи РСДРП, бачучи в анархістах конкурентів впливу на маси, називали анархістів «покидьками», «злочинцями», «провокаторами», есери — «носіями сумбуру», бундовці — «кретинами соціалістичної думки». Агітатори РСДРП і ПСР на робітничих мітингах звинувачували анархістів як «грабіжників і вбивць» [1376, с. 11]. Анархісти не залишалися в боргу, заявляючи, що гальмом революції є соціалістичні партії, що прагнуть до «угодовства» з буржуазією і владою, до «брехливої конституційної свободи». Тактикою анархістів був відрив радикальної частини членів ПСР, РСДРП, Бунду від цих партій, залучення «колишніх партійців» до анархістського руху. Перехід «до анархістів» посилювався 1906 р., що значною мірою пояснювалося розчарування мас діями соціалістичних партій. Партійна робота, вивчення партійних «класиків» та дисципліна негативно оцінювалися радикалами, які в умовах спаду революції шукали шляхи до активізації мас.

В той же час одеські анархісти разом із бойовиками соціал-демократів здійснили експропріацію поштамту, поліція розкрила співпрацю анархістів із есерами, які вели антиурядову пропаганду в робітничий школі Петропавлівського початкового училища, співпрацю анархістів і соціалістів для розробки плану спільних дій для бойкоту виборів до Державної Думи [468, арк. 2–27; 490, арк. 1].

До початку 1906 р. у анархістів в Україні вже була «армія» активістів і прихильників, що налічувала близько 1 тис. чол.), проте у них не було коштів для того, щоб створювати свої штаби (федерації). Нестача грошей в касах груп змушувала анархістів проводити експропріації. М. І. Музиль (Рогдаєв) вказував: «...анархістам потрібні були величезні кошти для постановки друкарень, лабораторій, організації транспортів літератури, утримання нелегальних працівників, нарешті, озброєння широких мас, коли насувається революція. Де взяти ці кошти?... Не маючи друкарень, вони друкували листки «захватним правом», не маючи динаміту і своїх лабораторій — вони викрадали його в Донецьких рудниках і на Уралі. Цього було мало, і у груп з'явилася ідея здобувати гроші, конфісковуючи їх в урядових установах і у дрібної буржуазії. Настає ера експропріації, тобто збройних нападів «на представників Держави і Капіталу» [1072, с. 120]. Анархістів підтримувало невеликими сумами дрібне купецтво (в Одесі Любарський, Коріман,

Вайсман), але в них не було великих «спонсорів» (на відміну від ПСР, РСДРП, Бунда), перспектива для розширення руху була одна — вилучення цінностей шляхом експропріацій [472, арк. 69; 1369, с. 31–32; 1279, с. 411–412]. Один з анархістів писав: «Збройні напади були першою необхідністю, бо не було коштів. Але ... для організації великих експропріацій необхідні були дрібні». Екси породжували ненависть до анархістів «...не тільки постраждалих від них осіб, а й членів партій соціал-демократів і соціал-сіоністів» (за якими стояли спонсори з-поміж буржуазії). Пізніше «тактика мандатів була... замінена частковими експропріаціями, збройними нападами» [1910, с. 82–87].

У 1906 р. в анархістських групах з'явилася звітність про отримання грошей по «мандатах», «чекові книжки» збирників, листки-розписки в отриманні грошей, що видавалися об'єктам вимагання після отримання грошей, як гарантія від нових вимагань. Частина дрібних бізнесменів була вимушена віддавати гроші анархістам. В 1904 р. — першій половині 1905 р. у анархістів були деякі засоби для розгортання свого руху. У Парижі з японським штабом, що видавав гроші «на революцію», співпрацював емігрант-анархіст Г. Г. Деканозов, що в свою чергу співпрацював з групою «Хліб і воля». П. О. Кропоткін писав про те, що анархісти США і Англії давали гроші «на поточні справи» [1734, с. 119; 1575, с. 273; 1755]. Перехід до постійних експропріацій, відхід більшості анархістів в українських губерніях від федерації «Хліб і воля» стався після Посмутського миру з Японією (серпень 1905 р.).

В Одесі налічується близько десятка анархістських груп, а загальна кількість анархістів наближається до 300 чол. [589, арк. 13]. Близько половини становили анархісти-іллегалісти, що відстоювали ідею «індивідуального відшкодування» — право кожного анархіста на крадіжку і терор, право на індивідуальну війну особистості проти суспільного устрою, коли вбивство або крадіжка вважалися не кримінальним злочином, а ударом по буржуазній системі, а злочин, як боротьба проти несправедливості. Індивідуальні акції іллегалістів були небезпечні для влади, так як не піддавалися прогнозуванню, контролю, не були прозорі для провокаторства. У містах з'явилося багато стихійних «диких» анархістських груп, практикою яких були експропріації та вимагання: «Чорні круки», «Чорна маска», «Яструби», «Шантажисти», «Група вільних стрільців-анархістів»... «Ідейні» анархісти намагалися боротися з іллегалістами, критикували їх за «змичку з бандитами», «грошову розпусту». «Паралельно з діяльністю анархістів, самостійно або під маскою

анархізму, працювали в Одесі виключно експропріаторські елементи... Вони сприйняли руйнівний елемент анархічної тактики і, працюючи самостійно, все ж таки співчували, хоча і не ясно розуміли і усвідомлювали ідеал анархістів. Збройні напади, мандати, вбивство городових, наглядачів, агентів і ін., оскільки останні заважають їх експропріаторській діяльності, — ось головні риси псевдоанархічного руху сьогодні» — писав один з ідеологів анархізму [1279, с. 411–412].

М. І. Музіль (Рогдаєв) розповідав на анархістському конгресі: «Була ще в Одесі група «Чорні круки», яка здійснила низку зухвалих нападів і грабунків. Але вона не мала ніякого відношення до ідейного анархізму. Це були просто «бомбісти-експропріатори», за якими не можна було заперечувати тільки одного — божевільної відваги при нападах, що нагадує «бандитів-ножовиків» Південної Італії» [1072, с. 250]. М. Мец на суді згадав: «Останнім часом народились групи під різними назвами: «Чорні круки», «Вільні соколи» і т. д. ... Вони, ці експропріатори, — гнилий продукт гнилого ладу, — нічим не відрізняються від тих, до кого вони йшли за вимаганням» [1587, с. 12]. У той же час федерація анархістів-індивідуалістів «Чорний круг» мала розгалужену структуру, яка трималася на ідеологічній спільності і субординації, групи фіксувалися поліцією в Києві, Ромнах, Бердичеві, Кам'янці-Подільському, Баку, в Криму, Білорусії, Сибірі, на Північному Кавказі. Отамани груп називали себе «чорними» або «білими круками». В Одесі «Чорні круки» провели напади на торгівельну контору товариства «Гвоздь», квартиру статського радника [1720, с. 79; 479].

З колишніх членів Бунду утворилася «Міжнародна організація анархістів-індивідуалістів «Вільний сокіл», що проводила експропріації, подібної практики дотримувалися «Федерація анархістів-комуністів «Червона сотня», «анархісти-ексисти», група анархістів-комуністів «Коршуни», група анархістів-шантажистів «Чорний сокіл», «Група анархістів-терористів», група «Безпартійної робітничої голодної армії». Подібні групи діяли в Одесі, Катеринославі, Ялті, Херсоні, Ананьєві, Києві [128, арк. 202; 194; 225; 410, арк. 10–15; 415, арк. 261; 426; 463, 1035]. Наприкінці 1905 р. по містах України з'являються анархісти-комуністи з групи «Безвладдя», які пропагували ідеї, що були близькими до іллегалізму: «Визнання крадіжок і будь-яких відкритих нападів на крамниці і будинки, скоєних пригнобленими класами» [421, арк. 2, 10 об].

У 1906–1908 рр. по містах України фіксувалися групи «Союзу безробітних», що складався із робітників, звільнених за політичну

неблагонадійність. Його структура та організація були близькі анархістським об'єднанням. Анархісти намагалися впливати на «Союз», анархістська група «Вільна комуна» озброювала одеський «Союз безробітних» [415, арк 74, 134; 426, арк. 84].

У другій половині січня 1906 р. активісти «Чорного прапору» організували в Кишиневі конференцію анархістів-комуністів (головував Л. С. Лапідус (В. Стріга), брали участь представники груп з Одеси, Катеринослава, Києва, ін. міст). Присутні виступили за антибуржуазний терор, негативно поставилися до участі анархістів у профспілках, критикували соціалістів та «Хліб і волю», останніх за ідейну аморфність і «м'якотілість». На конференції була створена «Російська терористична летюча група анархістів», що складалася з терористів південних і західних губерній, було намічено здійснення замахів. Частина учасників, назвавши себе «комунарами», вирішила, що в даний момент пролетаріат знаходиться в «екстазі революційного стану» і потрібно негайно підняти повстання на півдні імперії з ціллю організації «тимчасової революційної комуни» в одному з мегаполісів [1158, с. 288–291].

У січні–лютому 1906 р. групи «Чорного прапору» та ін. анархістські групи здійснили в Одесі експропріації каси фабрики «Неофіт», господаря каретної фабрики, комісійної контори, пекарні, пральні, перукарні, восьми магазинів. 9 січня анархісти «Чорного прапору» підірвали Одеське жандармське управління, у лютому кинули бомби в Одеську біржу, пекарню, магазин, будинок купця [410; 411; 467–481; 987; 1046–1047]. 20 лютого стався вибух магазину Бомзе, з приводу якого анархісти випустили «Заявление», пояснюючи вибух як помсту за арешт членів групи [478, арк. 27; 482, арк. 2–8]. У лютому Л. І. Тарло, Д. Черкаський, Х. Ердалевська організували нову бойову дружину (27 чол.), транспортний маршрут через австрійський та румунський кордони, але перший транспорт револьверів і літератури був заарештований поліцією [472, арк. 15–16]. У березні–квітні в Одесі анархісти напали на взуттєву та ковбасну фабрики, торговий дім, два гастрономи, вісім магазинів, підірвали два магазини [235, арк. 7; 236, арк. 2–9]. Терористи «Чорного прапора» готували замах на тимчасового одеського генерал-губернатора П. Глаголева, смертельно поранили пристава та околдочного наглядача. 6 березня стався вибух у жандармському управлінні, з приводу якого група випустила відозву «Ко всем рабочим» [182; 464; 467, 472].

У березні–квітні 1906 р. поліція ліквідувала групи одеських анархістів-комуністів, лабораторію бомб, підпільну друкарню.

Значна частина бойовиків була арештована, залишки групи в Одесі очолив В. Ямпольський [411, арк. 69; 473, арк. 3–5]. У агентурному звіті начальника Одеського охоронного відділення повідомлялося: «Після неодноразової ліквідації різних груп анархістів їх діяльність у місті Одесі майже припинилася» [452, арк. 2]. Але це були тільки ілюзії: у травні анархісти провели напад на дачу купця, три магазини, пограбували механічну майстерню, склад, кинули бомбу в магазин. Теракти супроводжувалися випуском листівок, надрукованих захватним шляхом в легальних друкарнях (листівка «К товарищам рабочим» накладом 10 тис. примірників надрукована в захопленій друкарні «Техник») [487, арк. 2–5; 488, арк. 1–10]. У травні 1906 р. анархіст П. Пославський вбив агента поліції А. Лопату, після чого анархісти захопили друкарню та надрукували листівку про цей замах [589, арк. 34].

Для відновлення групи «Чорний прапор» до Одеси приїхали лідери руху І. С. Гроссман (Роцін), Г. Б. Сандомирський, С. М. Борисов, Ол. І. Таратута. Вони налагодили зв'язок із анархістами-синдикалістами, від яких отримали бомби, спрямували агітаторів по селах, щоб підбурювати селян до захоплення земель [453, арк. 4], готували новий вибух жандармського управління, замах на прокурора Военно-окружного суду. провели низку експропріацій, захоплені друкарень, де надрукували три листівки [189, арк. 46]. Г. Б. Сандомирський на «масовці» закликав робітників Одеси до загального страйку. 9 травня — 1 червня відбувався страйк друкарів «Южно-русского акционерного общества печатного дела» та інших друкарень (страйкувало 250 чол.). На зборах робітників і анархістів було вирішено вбити директора «акционерного товариства» Л. Кірхнера. Його вбив анархіст І. Ш. Покатілов 31 травня після чого «товариство» задовольнило вимоги страйкарів [1005, 1162, с. 6]. І. Ш. Покатілов, що був повішений, став одним з найпопулярніших мучеників «анархістського іконостасу». За кордоном масовим тиражом була видана листівка з портретами страчених анархістів І. Ш. Покотілова і Л. І. Тарло, викарбована пам'ятна медаль з портретом І. Ш. Покатілова. У серпні 1906 р. анархістка Л. О. Інзінська кинула бомбу в карету командувача Одеським військовим округом О. В. Каульбарса, але від вибуху він майже не постраждав. Невдало закінчилися замах на прокурора одеського військово-окружного суду, на градоначальника Миколаєва [589, арк. 39; 103, арк. 187].

18 червня 15 анархістів захопили друкарню та надрукували 400 листівок «Письмо товарища Покотилова», в якому твердилось,

що: «Кірхнер належав до кадетської партії і, отже, разом з соціал-демократами та іншими політиканами вимагав загального виборчого права для робітників, не тільки виявляв підлу завзятість у відхиленні всіх вимог страйкуючих друкарів... виписав з сусідніх міст штрейкбрехерів» [469, арк. 2–9].

У травні 1906 р. в Одесі була створена група анархістів «Вільна комуна» Є. М. Бурдейного, що намагалася організувати «бунтівні зграї» для партизанської боротьби у містах. Група змогла експропріювати 6 тис. руб., створити «філію» — селянську групу в Балті. Наприкінці серпня 1906 р. 13 анархістів групи, разом із Є. М. Бурдейним, були арештовані, поліція захопила друкарню групи, в якій анархісти встигли віддрукувати дві листівки [468, арк. 1–3; 471, арк. 2–15]. В Одесі діяла і «Бойова дружина анархістів-комуністів «Хліб і воля» В. Усатова (Бандури), що готувала вбивство Бесарабського губернатора [589, арк. 56; 1882, с. 72].

У травні–червні в Одесі діяла група «Молодих анархістів-комуністів» К. Тодорова, яка планувала вбити голову Одеського військово-окружного суду, організувала лабораторію вибухівки. Одеською поліцією був ліквідований «загін молдаванських анархістів» (в одеському районі Молдаванка). Під час обшуків поліція виявила друкарню загону. До кола одеських анархістів 1905 р. потрапив солдат-дизертир О. К. Семенюта (майбутній організатор «Союзу бідних хліборобів» Гуляй-Поля — анархістської групи, в якій починав свій шлях Н. І. Махно) [1193, с. 556]. В червні агітатор і пропагандист одеського комітету РСДРП Х. Рит вийшов з лав цієї партії, перейшовши до групи анархістів. За собою він перетягнув підпільний робітничий гурток друкарських робітників, які симпатизували РСДРП [589, арк. 58].

9 липня 1906 р. імператор Микола II розпустив I-у Державну Думу, 19 серпня був введений у дію закон про військово-польові суди. Через арешти анархістів Катеринослава припинилися заняття робітничих гуртків, була розібрана підпільна друкарня, зникли анархістські листівки. Катеринославі просили «Федерацію одеських анархістів» надати допомогу людьми і грошима. У другій половині 1906 р. анархістські групи Катеринослава зазнали значних втрат — було заарештовано до 40 анархістів, у тому числі лідери: В. К. Ушаков, О. О. Мудров, Г. Холопцев, у перестрілках загинули Ф. Штейнберг і П. Гольдман, за кордоном сховалися С. Шлюмпен та С. М. Борисов. Шість бойовиків групи С. Трубіцина і три бойовики з Каховки були заарештовані під час експропріації банку в Каховці, за вироком військово-польового суду катеринославі і один каховець

були розстріляні. У жовтні в Олександрівському повіті були арештовані лідери анархістів, були розстріляні або загинули у сутичках шість катеринославських бойовиків. Невдачею закінчився замах анархістів на київського, подольського та волинського генерал-губернатора В. О. Сухомлинова. Поліція доповідала губернатору про «викорінення анархії» в Катеринославі. Але, це не відповідало дійсності — 13 листопада на конвой, що віз до місця страти засуджених анархістів, напали 20 анархістів та есерів. П'ятеро конвоїрів були вбиті, засудженим вдалося втекти [91, арк. 31; 1164, с. 10]. В грудня 1906 р. була відновлена підпільна друкарня, що пропрацювала півроку і видала масу листівок від імені «Федеративної організації робітників анархістів-комуністів» (листівки «Смерть катам, гнобителям смерть», «Ко всем рабочим Брянского завода» та ін.). У лютому 1907 р. анархісти Катеринослава провели експропріацію 50 тис. руб., що поліпшило економічний стан групи [1997, с. 142]. Навесні в Катеринославі посилюється терор анархістів: «відстріл» поліцейських в районі Чечелівка, вбивство інженера, помічника директора Брянського заводу, адміністратора заводу Шадур, напади на економії. Після того, як група анархістів М. І. Музеля (Рогдаєва) вбила директора Брянського заводу, підприємство закрили, 4 тис. робітників були розраховані, 20 арештовані, влада ввела війська на територію заводу. Анархісти організували мітинги протесту в залізничних майстернях, на трубо-прокатному заводі Шадур. Керівництво «Амур-Нижньодніпровської районної організації анархістів-комуністів», намагаючись очолити страйк на Трубному заводі, перейшло на позиції анархо-синдикалізму [38, арк. 64–66; 89, арк. 214; 90, арк. 64; 353, арк. 100; 895, арк. 10, 30; 824, арк. 10].

Навесні 1907 р. до Катеринослава приїхав анархіст П. А. Аршинов (Марін), разом з В. Бабешко він об'єднав анархістів у нову терористичну групу, яка здійснила напади на економії, напад і вибух поліцейської дільниці у передмісті Амур, вбила трьох козачих офіцерів, околочного наглядча. До Катеринослава повернулася бойова група анархістів-комуністів І. Передерія. В квітні, у відповідь на масові звільнення страйкарів, П. А. Аршиновим (П. Мариним) та В. Бабешко був вбитий начальник залізничних майстерень Олександрівська [1164, с. 13–18; 1263, с. 5–20].

Київські анархісти у 1906 р. вели пропаганду в робітничих передмістях Києва (Куріневка, Деміївка), серед харчовиків, каретників, безробітних, студентів університету (студентська група Г. Б. Сандомирського), брали участь у страйковому русі спілки

пекарів. Київські анархісти об'єднувалися в 8–10 автономних груп, кожна мала 10–20 членів). Навесні-влітку 1906 р. вони видали шість видів листівок. Керівником одної з київських груп, деякий час, був І. С. Гроссман (Рошцін), який робив спроби об'єднати розрізнені групи [524, арк. 5]. Група С. Шлюмпера (Бернштейна) поширювала в Києві революційну літературу на ідиш. Київ розглядався анархістами як один із центральних транспортних пунктів. У серпні 1906 р. поліція виявила друкарню і провела арешти анархістів, у тому числі їх лідерів К. П. Городецького і С. І. Каракоза. У грудні 1906 р. анархісти (С. Бейлін та ін.) готували терористичний акт проти генерал — губернатора В. О. Сухомлінова [660, арк. 156–274].

Частина Федерації «Чорного прапора», вирішила створити Федерацію груп «Бунтар» (кер. О. Г. Таратута), до якої приєдналися деякі анархісти з Києва, Одеси, Катеринослава, Луцька, Кам'янець-Подільська, Смоленська, Москви, С.-Петербурга [1578, с. 84; 1696, с. 603]. Ці групи намагалися видати число журналу «Бунтар» в Луцьку [846].

В 1906–1907 рр. на Волині анархістські групи діяли в Житомирі, Рівному, Луцьку, Кременці, Заславлі, Дубно, Новгород-Волинському (до 1909 р.). В Луцьку до групи анархістів (кер. В. Нікітін (Белов)) приєдналися учні гімназії, що поширювали анархістські листівки серед робітників [846; 274, ак. 2–18; 275, арк. 10–27; 276, арк. 23–40, 277, арк. 3–6]. У лютому 1906 р. житомирські анархістські групи були розгромлені поліцією, у вересні 1906 р. ще 30 анархістів було заарештовано, але через місяць група відродилася. Анархісти Житомира створили друкарню, видали кілька накладів листівок. На початку 1907 р. вони влаштували кілька вибухів магазинів, вбивство двох городових. Нові провали анархістського підпілля в Житомирській губернії сталися у квітні 1907 р. [264, арк. 1–23; 275, арк. 2–30; 666, арк. 12–28, 47; 667, арк. 7–9; 678, арк. 16–28; 1379, с. 9, 25]. В лютому, грудні 1906 р., на початку 1907 р. у Бердичеві анархістські групи були розгромлені поліцією [47, арк. 14; 1100, с. 347].

На Поділлі в 1905–1907 рр. невеликі і малоактивні анархістські групи існували у Вінниці (з 1905 р. група влаштовувала мітинги подільських селян), Кам'янець-Подільському, Проскурові, Умані, Летичеві. Найбільш сильна подільська група сформувалася в Кам'янець-Подільському. Вона сконцентрувала свої зусилля на транспортуванні літератури та зброї з Австро-Угорщини до України, налагодила зв'язок з анархістськими групами у Чернівцях та

Станіславі (Австро-Угорська імперія), з «Колом товаришів емігрантів», що утворився у Львові, та його анархістським «крилом» (В. К. Ушаков та ін.), яке вело агітацію по галицьких селах. «Транспортні» функції виконували ще дві анархістські групи: Хотинська (існувала в 1906–1911 рр., створена народним учителем В. С. Горбенко, колишнім членом РСДРП) і група с. Окопи [79, арк. 28; 827, с. 30; 1100, с. 127].

Влітку 1906 р. одеськими і кам'янець-подільськими анархістами був створений «Подільсько-Бесарабський селянський союз анархістів-комуністів», що намагався спровокувати селянський спротив в Подільській та Бесарабській губерніях (дослідник С. А. Ткач помилково твердить, що цей «союз» утворився в середині 1907 р.) [1907, с. 224–226]. Осередки «союзу» діяли в Одесі, Вінниці, Кам'янеці-Подільському, Балті, Богопільлі, Кишиневі, Хотині, Акермані, Оргієве, Ізмаїлі, по селах Цвіліхівка, Брага, Атакі, Янушпіль та ін. Селянин М. Рибак з Хотинщини взяв участь у створенні «Подільсько-Бесарабського селянського союзу анархістів-комуністів», проводив акти аграрного терору, перевозив зброю через кордон. Кілька груп анархістів виникли по селах східної частини Подільської губернії. У 1906–1908 рр. «Союз» видав листівки: «Голод. Небезежество. Страх», «Письмо к товарищам», «Крестьяне и рабочие», один примірник газети «Вольная Воля» (1908 р.), видання друкувалися за рахунок здириництва та експропріацій. Згодом починає діяти анархістський «Селянський союз Подолії та Херсонської губернії» [110, арк. 22; 647, арк. 2–4].

У Балті анархізм пустив серйозне коріння, яке два роки «викорчовувала» поліція, тільки наприкінці 1907 р. поліція арештувала у Балті близько 60 анархістів з «Подільсько-Бесарабського селянського союзу анархістів-комуністів» та групи анархістів-синдикалістів «Союзу праці». У грудні 1908 р. поліція ліквідувала осередок «союзу» у Вінниці, арештувавши її керівника — Н. Вакуленка [680, арк. 20–27].

У Голті в 1907 р. була створена місцева селянська група анархістів-комуністів, яка діяла до 1909 р. (відома 7 вбивствами, в т. ч. пристава, урядника, друкувала листівки). В с. Криве озеро одеськими анархістами М. Репічем, П. Граніком, Г. Шварцем була створена терористична група [80, арк. 24; 806, с. 29]. Анархісти збирали гроші для видання у Летичеві газети українською мовою «Вільна громада» «Української групи анархістів-комуністів (селянської федерації) «Вільна громада» [416, арк. 2–3, 78; 653, арк. 2; 1049].

Акерманська група (створена у 1905 р.) анархістів-комуністів здійснила кілька пограбувань з використанням бомб, які виготовлялися в місцевій лабораторії вибухівки. Адміністративно вислані до Акерману анархісти Олександрів, Пількевич, Петров, від імені «Одеської групи анархістів-комуністів» захопили 30 тис. руб. Одеські анархісти П. Кулешов і В. Захаров виїжджали до Акерману, де сприяли місцевій групі анархістів у підготовці вибухів будівель В. М. Пурішкевича, місцевого відділення «Союза Русского народа» повітового земства [193, арк. 40; 208, арк. 2–8; 417, арк. 104].

«Експедиційні загони» анархістів діяли по селах Півдня України, сподіваючись підштовхнути селян на бунти. На Київщині у 1906–1907 рр. анархістські групи існували у Радомишлі, Білій Церкві, Умані, Ржищеві, Кам'янці, Каніві, Звенигородці, Золотоноші, Крюково, с. Лебедін Шполі, Ротмістрівці, Городищі, Чигирині. Анархістська газета писала, що в Київській, Полтавській, Катеринославській, Харківській губерніях анархістські пропагандисти «зустрічають найширші симпатії», число селянських груп зростає і деякі з них вже обходяться без підтримки анархістів з міських центрів [1373, с. 12].

«Київську федерацію вільної селянської спілки» очолили анархісти-вчителі народних шкіл, надаючи рухові українського національного забарвлення. З літа 1906 р. по селах діяла група селянських анархістів-комуністів (Р. Г. Сельська, І. К. Бабич, В. П. Полубояр, О. Ціцерух та ін.). У Черкасах таємно видавався анархістський часопис «Земля и воля», група колишніх соціал-демократів, що перейшла на бік анархістів, видала три листівки в Смілі, закликаючи селян до бунту. У Чигирині була надрукована листівка «Слушай, брат крестьянин, анархиста!», частина есерів Чигирини та представників українських соціалістів подалася в анархісти [175, арк. 1; 806, с. 28; 830, с. 26; 1373, с. 12; 1057; 1100, с. 270].

В Херсонській губернії анархістські групи фіксувалися поліцією по селах: Нововоронцовка, Гладоси, Плетений Ташалик, Шестірка, Широке, Акметечка, Інгулець. У с. Гниляково дворянином М. Надеждіним була сформована селянська група анархістів-комуністів [6, арк. 183, 330; 124, арк. 68; 164, арк. 2–4; 252, арк. 3–15; 253, арк. 2–10; 254, арк. 3–6; 80, арк. 24; 264, арк. 3–15; 1373, с. 12]. «Анархист» сповіщав, що справою «свідомих селян анархістів» є: «Всі наступні бойові виступи по селах Херсонської губернії, що почалися з масового нападу на маєток Келеповських, вбивства поміщика Бурачка» [806, с. 21]. Спільна анархистсько — есерівська група селян (кер.

анархіст-комуніст А. Желтухін) існувала в с. Нова Прага Херсонської губернії (пропаганда серед селян Верблюжки і ін. сіл району Олександрії, експропріації та вбивство городского [1483, с. 92].

На кордоні Катеринославської і Таврійської губерній були створені селянські анархістські бойові групи: Пологи (1906–1910), Гуляй-Поле (1906–1913), Новоспасівка (1906–1913), Гур'ївка (1906–1907). Анархістська пропаганда у 1907–1908 рр. фіксувалася в селах Кам'янське та Балки Мелітопольського повіту [353, арк. 40; 369, арк. 176], с. Сухорабівка Хорольського повіту [386, арк. 290], по селах Вознесенка, Андріївка, Михайлівка — Левішіно Олександрівського повіту [348, арк. 22]. В 1907 р. в с. Миколаєвка Верхньодніпровського повіту колишній вчитель Сокіл та земська вчителька Ю. Ф. Дембінська організували групу анархістів з сільської молоді [369, арк. 229, 382]. Анархістська група з 30 активістів фіксувалася поліцією в 1906–1907 рр. в с. Софіївка Верхньодніпровського повіту. Члени цієї групи (лідери О. Гусев, М. Сопко) намагалися пограбувати поштове відділення [354, арк. 264; 357, арк. 121, 259].

У квітні 1906 р. в Гуляй-Полі був створений «Союз бідних хліборобів», що налічував до 30 активістів (кер. В. Г. Антоні (Заратустра), О. К. Семенюта), ще 30 селян відвідували анархістський «гурток». Анархісти Гуляй-Поля видавали та поширювали листівки («К рабочим», «К крестьянам») та листівки катеринославської групи, підтримували зв'язок з анархістами Олександрівська, Катеринослава, з 1907 р. з анархістами-емігрантами в Парижі. До Гуляй-Поля доходили емігранські анархістські видання «Хлеб и воля», «Листки Хлеб и воля», «Анархист», «Буревестник», підпільна газета з Одеси «Вольный рабочий» [97, арк. 2–9; 103, арк. 91–101: 668, арк. 10–18; 1244, с. 15; 1270; 1748; 1714, с. 17–26]. На ст. Мачетная анархісти — брати Таран намагалися сформувати анархістську групу, підтримували зв'язок з анархістами Гуляй-Поля [367, арк. 1–10].

У Херсоні в 1906 р. існували невеликі групи анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів, анархістів-індивідуалістів [233, арк. 1–6; 234, арк. 2–5]. Група анархістів-комуністів, що складалася з робітників, обладнала майстерню з виготовлення бомб, одна з вироблених в ній бомб була застасована проти начальника в'язниці [239, арк. 16; 241, арк. 2–7; 528, арк. 4]. На початку 1907 р. до Херсона була перевезена анархістська друкарня, в якій було надруковано дві листівки. У червні 1907 р. херсонська група анархістів-комуністів була ліквідована поліцією, але відродилася у листопаді 1907 р. [664, арк. 2; 674, арк. 150–180]. Анархісти-

синдикалісти Херсона та Єлизаветграда організовували таємні профспілки на деяких підприємствах. Обласний херсонський з'їзд есерів планував об'єднатися із анархістами-синдикалістами, але реального об'єднання так і не сталося. Селянські анархістські групи Голти та Ольвіопіля (видала листівку «К населению») діяли у постійному зв'язку з анархістськими групами у Балті, с. Підгур'є, в Богопільці Подільської губернії. Восени 1907 р. анархістами в Ольвіополі, Голті, Богополі було скоїно 8 вбивств та 2 замаху на вбивство (серед потерпілих урядники, пристави, члени СРН), 5 підпалів і 2 спроби підпалу; 4 експропріації [1907, с. 225–227].

У Миколаєві частина соціал-демократів перейшла до групи анархістів-комуністів. Миколаївські анархісти у червні–жовтні 1906 р. видали кілька листівок, створили лабораторію бомб, прийняли участь в організації робітничої міліції [174, арк. 67; 586, арк. 88; 236, арк. 1–10; 239, арк. 2–4; 185, арк. 1–5]. По Херсонській губернії групи анархістів ще існували у Кривому Розі, Тирасполі, Златополі, Бобринці (група робітників залізниці) [6, арк. 183–184, 330; 80, арк. 24; 124, арк. 68; 164, арк. 4–8; 252, арк. 3–14; 253, арк. 2–9; 254, арк. 2–6; 265, арк. 3–15].

У Полтавській губернії поліцією фіксується анархістська група (С. Жданов, В. Ратнер та ін.), що існувала з весни 1906 до 1909 р., група проводила експропріації та терор, друкувала листівки [118, арк. 300–338; 111, арк. 2–9]. 1906 р. анархісти вбили вихователя Полтавського кадетського корпусу, техніка сахарного заводу, поліцейського [356, арк. 213]. Ромни стали центром анархістського руху в Полтавській губернії, там був створений бойовий загін анархістів-комуністів і анархістів-індивідуалістів «Вільна особистість» під керівництвом О. В. Найдиш (30 бойовиків, діяла до 1909 р.), «Чорний крук», що проводили акти економічного терору (вибухи магазинів та підприємств), вбивства городових. Анархісти друкували у Ромнах листівки, перетягли частину бундівців та соціал-демократів до своїх груп [284, арк. 5–12; 677, арк. 4–34; 693, арк. 2; 1655, с. 229].

У 1906 р. в Лубнах анархісти скоїли замах на керівника відділку поліції, у Кременчуці - кілька актів терору. Групи анархістів існували у Прилуках, Переяславі, Золотоноші, Пирятині. Анархіст Галущенко агітував в найближчих до селх Полтавщини: Крутий берег, Дублящина [119, арк. 2–18; 676, арк. 4; 1720, с. 71]. По селх Полтавщини були створені групи федерації «Вільна громада» [677, арк. 20–24].

З весни 1906 р. анархісти-«общинники» активізували свою діяльність в українському селі, намагаючись підняти селянство на

бунт. В 1907 р. анархист С. Бейлін заявляв про формування підпільних анархістських зв'язків серед селян шести губерній півдня імперії [372, арк. 66, 80–96]. «Південно-західна група анархістів-комуністів» створювала групи по селах Чернігівщині (Чернігівський, Новозибківський, Конотопський, Борзнянський, Глухівський повіти), поширювала там свої листівки [1707, с. 10–13]. Видання «Листки «Хлеб и воля» звітувало, що Чернігівська губернія — «сприятливий ґрунт» для анархістської пропаганди, що для пропаганди серед селянства «створюються групи для видання анархістської літератури малоросійською мовою» [1140, с. 9]. На Чернігівщині в 1906–1907 рр. анархістські групи існували у Чернігові, Ніжині, Клинцях, Новозибкові, Шостці, Глухові, Конотопі, Борзні, Новгород-Сіверську [48, арк. 2–34; 103, арк. 102; 1100, с. 391; 676, арк. 1–4].

Як твердили поліцейські звіти, у Харкові в 1906 р. діяла «досить значна» група анархістів комуністів «Хліб і воля» (кер. А. К. Лісовий), що мала друкарню (видала листівку «Ко всем рабочим», відозви проти виборів до Державної Думи та ін.), група Г. Дунаєва, анархістів-іллегалістів «Бойова терористична партія» (С. Остапенко), «Союз терористів-індивідуалістів». Частина місцевих есерів на чолі з учасниками бойових дружин грудневого повстання 1905 р. в Харкові та на ст. Н. Баварія Д. О. Кузнецовим та П. І. Трібулевым (Г. Є. Левандовської, Г. М. Борзенко (Москаленко) та ін.) перейшла до групи анархістів-комуністів. Відомі спроби анархістів стати членами Ради робітничих депутатів у Харкові 1906 р. [2013, с. 250]. Харківські групи відрізнялися присутністю в групах інтелігенції та студентства (шляхтичі О. Родзянко, Л. Сліцкоухов, викладач комерційного училища О. І. Пироженко, ін.). У вересні 1906 р. у Харкові з'являється анархістська група (була пов'язана із анархістськими групами Тули і Таганрогу) дворяніна М. Г. Петрусенко и Г. П. Олейникова (8 анархістів), що намагалися провести в місті експропріацію банку [138, арк. 2–4, 44, 74].

У жовтні 1906 р. анархісти (разом із ПСР та РСДРП) організували страйк залізничників і робітників Харкова. У Харкові існували автономні групи анархістів на паровозобудівному заводі, у залізничних майстернях — «спілка залізничників», в передмісті Іванівка, Харківські анархісти-комуністи підтримували зв'язки з Цюріхом, Москвою, Ростовом на Дону, Катеринославом, Полтавою. У листопаді 1906 р. та січні 1907 р. пройшли масові арешти анархістів (бл. 40 осіб) Харкова, під час яких поліція ліквідувала підпільну друкарню [114, арк. 1–39; 135, арк. 3; 143, арк. 87; 270, арк. 71; 1720,

с. 80–87]. Анархісти діяли у містах: Люботин, Погребище, Охтирка, Суми. На Харківщині група анархістів І. Нечаєва створювала в Сумському, Охтирському, Ізюмському, Лебедянському повітах селянські анархістські спілки (с. Хобени, Сватівка, Краснопілля, Должанська волость ін.). В Сумському повіті «Селянські спілки» створювалися анархістами разом з есерами [113, арк. 1–7; 131, арк. 4–5; 136, арк. 3; 137, арк. 36; 670, арк. 25, 33, 91; 679, арк. 142, 33].

У Північній Таврії анархістська група «Земля і воля» формується у Бердянську, у Мелітополі — група анархістів-комуністів та колишніх соціал-демократів (випускала гектографічні листівки), подібна група виникає в Олександрівську [678, арк. 11–34; 824, с. 28; 1578, с. 59]. Навесні 1906 анархіст А. Штокман прибув до Криму, де організував експропріації і акти терору в Сімферополі, Євпаторії, Керчі, Феодосії, Севастополі (невдалий замах на градоначальника Севастополя). Сімферопольська група анархістів друкувала листівки, створила робітничі гуртки, Ялтинська група взяла участь у замаху на головного начальника Ялти — полковника І. А. Думбадзе [1100, с. 379].

Частина кримських есерів і соціал-демократів на початку 1906 р. перейшла до анархістських груп, після чого була сформована «Вільна федерація Сімферопольських та Євпаторійських робітничих груп анархістів-комуністів», паралельно з нею у Сімферополі сформувалася група «Безвладна громада» (Т. Алексєєв та ін.), у Севастополі — група анархістів на чолі із колишнім матросом С. Ціохом та група анархістів-синдикалістів. У березні 1906 р. сімферопольська група захопила в банківській конторі 7 тис. руб. У червні-липні 1906 р. анархісти Сімферополя та Ялти вбили кількох поліцейських, агента поліції, жбурнули бомбу в губернське охоронне відділення. Восени 1906 р. місцева група «Чорний прапор» пограбувала бл. 20 магазинів по містах Таврійської губернії [1100, с. 237; 829, с. 19; 239, арк. 3–8; 240, арк. 1–10].

Анархісти намагалися підняти повстання на флоті; 8 травня 1906 р. в Севастополі був страчений анархіст Синьків-Терещенко, засуджений за підготовку повстання матросів Чорноморського флоту. Активізація кримських анархістів була пов'язана з активною підтримкою з боку анархістських федерацій Катеринослава і Одеси. У липні 1906 р. під Ялтою була створена таємна друкарня «Гідра», якою керували анархісти: В. К. Ушаков, катеринославець О. О. Мудров і кримчанин Т. Липовський. 24 серпня відбувся їхній арешт і провал друкарні, поліцією було захоплено 3 тис. вже надрукованих листівок, 2 тис. брошур, тираж (500 екз.) першого видання «Бун-

тарь» (органу анархістів-комуністів Катеринославської та Таврійської губерній)[38, арк. 64–65; 827, с. 7; 830, с. 28].

Поява у 1905–1906 рр. значної кількості анархістської літератури сформувала певний інтерес населення до цього політичного руху. Спочатку наклади анархістських брошур друкувалися і продавалися цілком вільно у книгарнях, але з середини 1905 р. література почала конфіскуватися. У 1903–1912 рр. в Україні анархісти друкували газети та журнали в Одесі, Ніжині, Ялті, Чернівцях. Головним агітаційним матеріалом стали закордонні видання анархістів, так часопис «Буревестник» (Женева-Париж) був найбільш популярним виданням анархістів, налічував 19 випусків та 6 «додатків», «Хлеб и воля» — 24. Листівки намагалися видавати в кожному місті і навіть у селі. Більшість з анархістських листівок друкувалися гектографічним способом, який зумовив низьку якість копій. Планувалося створення «Фонду Української анархістської літератури», друк літератури українською для широких верств «Австрійської та Російської України». Українською мовою було надруковане «Повідомлення» «Спілки бідних хліборобів» 1909 р. Листівки на ідиш для західноросійських губерній видавалися закордонними анархістськими осередками та транспортувалися до Російської імперії. В цілях пропаганди анархісти використовували легальні періодичні видання, отримавши привід заявити про своє існування перед широкою читацькою аудиторією. Практичне значення мало розповсюдження збірок, присвячених особливостям ведення бойової діяльності [1606; 1997, с. 182].

У першій половині 1907 р. у Криму діяли групи анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів, анархістів-«безвладників», «Чорного прапору». У Сімферополі вони створили кілька гуртків серед робітників, видали листівки «К оружию», «Чего хотят анархисты-коммунисты» [822, с. 28; 827, с. 32]. Влітку 1907 р. група анархістів-«безвладників» та бойова дружина есерів (складалася з чорноробів і робітників порту) створила Севастопольську революційну бойову дружину анархістів-індивідуалістів «Свобода внутри нас» (лідери Ф. Морозов, О. М. Андреев), що «мала свої філіали серед селян Херсонської губернії, де велася агітація». Дружина мала лабораторію бомб і друкарню, в якій було видано сім видів листівок, загальним накладом 30 тис. екземплярів, підтримувала зв'язки з Одесою, Єлизаветградом, Києвом, матросами Чорноморського флоту, портовиками Севастополя. У 1907 р. дружина провела експропріації поштово-телеграфних контор в Севастополі та Євпаторії, кас на станціях Шостаківка та Розсипна, вбивство помічника коменданта

Севастопольського порту, помічника пристава, організувала втечу 21 арештанта з севастопольської в'язниці [828, с. 21; 1148, с. 308–310].

18 вересня 1906 р. П. О. Кропоткін організував з'їзд російських анархістів у Лондоні, на якому виступив проти тактики, яку проводив «Чорний прапор», у резолюції з'їзду «Про грабежі і експропріації» йшлося: «Експропріація — це насильницьке відчуження, проведене цілим суспільством в інтересах усього суспільства, а не акт особистого чи групового привласнення коштів». Лідери «Хліба і воли» вирішили, що «захоплення грошей де попало» («перехід їх з одних приватних рук до інших переслідують цілі особистої наживи») не є анархістською практикою. Послідовники П. О. Кропоткіна вважали доцільним терор «з педагогічною метою» у вигляді «вилучення з обігу» представників влади: «...ми зовсім не думаємо, щоб терор міг служити засобом для зміни існуючого порядку, а бачимо в ньому тільки прояв абсолютно природного почуття обуреної совісті, або ж самозахисту, яке, саме внаслідок цього, і має агітаційне значення, сприяючи розвитку такого ж почуття обурення серед народу». П. О. Кропоткін висунув найближче завдання руху — створення загальної анархістської федерації [1678, с. 32].

Наприкінці грудня 1905 р. одеські матроси і кочегари провели страйк, відмовившись йти в рейси, з причини того, що судна перевозили війська для каральних дій проти революціонерів. За організацію страйку радикали в керівництві профспілки «Реєстрації судових команд» — анархісти Г. В. Реев та О. Бузинний були арештовані [591, арк. 2].

12 травня 1906 р. в одеському порту почався страйк (тривав 42 доби) під проводом «Морського стачком», керівником якого було обрано М. П. Адамовича (соціал-демократа, який був близьким до анархістів), есера П. Салімовського (згодом став анархістом), депутатом для створення проекту угоди між командою і судновласниками було обрано анархіста М. Бацоева. О. Д. Яковлев згадував: «...з часу відкриття «Реєстрації» навколо неї достатньо широко розгорнули свою роботу політичні партії, особливо есери і анархісти різних відтінків» [1509, с. 24]. Вплив соціал-демократів та есерів ослаб завдяки арештам міського комітету РСДРП, розколами в есерівському комітеті. М. П. Адамович згадував, що під час страйку: «...почалися суперечки навколо питання, висаджувати на вітер пароплави чи ні, справа на цьому ґрунті доходила до серйозних бійок ...анархістська і анархо-есерівська ідеологія негайно підвела під ці настрої фундамент... Завдання, яке обговорювалося в цих

групах, полягало в тому, щоб вивести з ладу перший пароплав, що вийде в море, підірвати його з вантажем і пасажирями...» [1117, с. 21–22]. Анархісти вбили завідувача технічною частиною, керуючого елінгом «РОПиТ» Г. Л. Гречіна. Страйк закінчився тим, що адміністрація «РОПиТ» погодилася виконати вимоги матросів, легалізувати профспілку «Реєстрація». Ця перемога привела до зростання впливу анархістів, що проводили дискусії в порту «все літо» за запрошенням голови «Реєстрації» М. П. Адамовича. За свідченням О. О. Сухова, М. П. Адамович проводив «анархо-синдикалістську лінію» в РСДРП [1460, с. 15–16].

Робітники порту готували експропріацію каси «РОПиТ» (30 тис. руб.), але керівництва одеського комітету ПСР заборонив цю акцію, критикуючи експропріації, запропонувавши незгодним піти «до анархістів». Частина «портових» есерів перейшла до анархістів-синдикалістів (П. Кулешов, П. Салімовський та ін.) [589, арк. 8]. У вересні 1906 р. до Одеси з США повернулися активісти групи анархістів-синдикалістів «Новий світ» на чолі із Я. І Кириловським (Новомирським). Навколо них зібралася «Південно-російська група анархістів-синдикалістів «Новий світ», що готувала страйк моряків та портовиків. Анархіст Я. Фейгерльман згадував, що в групі було багато синдикалістів з робітників заводів Гена, Вальтуха, «РОПиТ», заводів Добровольчого флоту [523, арк. 4–5; 1362, с. 262–263; 1694, с. 402].

У середині листопада 1906 р. адміністрація «РОПиТ» розірвала угоду про визнання профспілки «Реєстрація». У відповідь на заборону «Реєстрації» 20 листопада «Комітет виборних матросів» оголосив страйк, що став найбільшим і найтривалішим виступом одеських трудящих часів революції 1905–1907 рр. У страйку взяли участь близько 3 тис. матросів, кочегарів, вантажників, робітників порту і судноремонтних заводів [589, арк. 73; 988]. До організації страйку приєдналися групи анархістів, соціал-демократів і есерів, на початку грудня керівництво страйком перейшло до анархістів-синдикалістів (кер. штурман П. Салімовський, один з членів — Я. І. Кириловський). Керівники страйкому — колишні соціал-демократи Я. Вехов та Х. Рит приєдналися до організації анархістів-синдикалістів. П. Салімовський запропонував для «ефективності страйку» підірвати кораблі і вбивати капітанів, та соціал-демократи і есери відкинули тактику економічного терору [1362, с. 253–263]. П. А. Аршинов (Марін) писав: «Роки 1905–1906 були часом, коли майже всі анархісти надавали велику данину боевізму — тим або іншим терористичним актам. Майже не було анархістів, котрі

після вступу до лав руху не ставали на сто відсотків бойовиками» [1164, с. 5].

29 листопада експропріація відділення банку в Одесі принесла групі «Новый мир» і місцевим есерам 71 тис. руб. Анархісти-синдикалісти випустили листівку, що пояснювала мету акту і призначення захоплених сум [989]. Гроші пішли на видання двох листівок, підпільної газети анархістів-синдикалістів «Вольный рабочий» (ред. Я. І. Кириловський, № 1. 25.12.1906), брошур «Из программы синдикального анархизма», «Программа Южно-русской организации анархистов-синдикалистов», на допомогу страйкарям [1362, с. 256–258].

Анархісти підтримували зв'язок з емігрантською організацією колишніх «потьомкінців» — «Круг русских матросов» в Румунії, який допомагав анархістам-синдикалістам таємно провозити до імперії зброю і літературу. За допомогою моряків анархісти налагодили зв'язок між Одесою — Стамбулом, з Західною Європою і США, з групою «Буревестник», контакти були встановлені із революційними моряками Балтійського і Каспійського морів, з анархістами С.-Петербургу, Риги, Баку, Астрахані. За погодженням з емігрантським центром Я. І. Кириловський (Новомірський) вів роботу з підготовки об'єднавчого Всеросійського з'їзду анархістів (планувався на грудень 1907 р.) [1943, с. 86].

На одеському заводі Гена була сформована група анархістів-робітників — «...страйк моряків підтримували багато робітників Пересипського району... а особливо робітники геновського заводу, які з власної ініціативи при кожній зарплаті відраховували від своєї платні відомий відсоток і віддавали його А.-К. (анархістам-комуністам — *авт.*) для страйкуючих моряків» [523, арк. 19].

Після того, як керівництво страйкому перейшло до анархістів-синдикалістів, Я. І. Кириловський (Новомирський) заявив про те, що «...єдиним засобом чинити тиск на акціонерів морських підприємств, а також підняти настрій серед страйкуючих моряків, є розпочати широку терористичну боротьбу» [1362, с. 262]. На початку грудня 1906 р. анархіст О. Лаврушін організував вибух на судні «Император Николай II», анархіст Я. Вехов — пожежу на пароплаві «Новороссийск». З цього почалася компанія економічного терору на підтримку страйкуючих. Анархісти групи П. Салімовського підірвали пароплав «Аю-Даг», кілька разів намагалися підірвати океанський пароплав «Григорій Мерк» [411, арк. 95–98]. Одеський комітет РСДРП випустив прокламацію «Ко всем товарищам рабочим» з критикою тактики вибухів, намагаючись домогтися від матроської

маси засудження анархістів, але більшість страйкуючих підтримувало анархістів. У зв'язку з цим представники Портового комітету РСДРП вийшли з страйкому, в якому залишилися анархісти-синдикалісти і деякі есери [10, арк. 11–18]. Страйком видав листівку «К морякам», закликавши страйкуючих не слухати соціал-демократів, заявляючи, що «мирною солідарністю нічого не доб'ється». Листівка таврувала штрейкбрехерів, набраних з членів «Союза русского народа». Наступна листівка страйкому закликала до «боротьби до останньої можливості», пропонувала жертвувати на страйком гроші, показавши звіт про жертводавців, вказавши, що жодна партія не жертвувала на страйкуючих, окрім «Південно-російської групи анархістів-синдикалістів» (пожертва 755 руб.). Забезпечення страйкуючих грішми стало одним з головних завдань анархістів-синдикалістів [193, арк. 180].

18 грудня 12 анархістів з групи П. Салімовського напали на судна «Георгий Мерк» і «Королева Ольга», вчинивши вибух на «Королеве Ольге». 3 січня 1907 р. судно «Григорий Мерк» було підірвано анархістами. Судна надовго були виведені з ладу, втрати судовласників сягали 100 тис. руб. Страйком взяв на себе відповідальність за вибух, випустивши відозву, закликавши до продовження терору. Страйкуючі вирішили вбити 12 капітанів та керівників «РОПиТ» для того, щоб вони відмовилися формувати рейси з командами штрейкбрехерів. 15 січня П. Салімовський вбив капітана пароплава, секретаря «Союза русского народа» «РОПиТ» М. Сенкевича [1048, 1431, с. 19–20]. Загін П. Салімовського захопив друкарню надрукувавши листівку: «К морякам и ко всем рабочим», пояснюючи причини цього вбивства: «Ми, анархісти-синдикалісти, кличемо робітників не до виборчих урн, а грізно проголошуємо гасло: Товариші! Організуйтеся і озбройтеся!... є уявні «друзі» робітників, які запевняють пролетарів, що боротьбу з капіталістами потрібно вести мирним і коректним способом, щоб не дратувати буржуїв і поліцію. Ці «друзі» ваші вам стануть кричати, що вбивство було безцільно, що жертви були марні. Не вірте цим жалюгідним брехунам і боягузам» [1072, с. 176].

5 січня 1907 р. група одеських анархістів І. Івасенко експропріювала на ст. Любашівка 2800 руб., 13 лютого група П. Салімовського провела експропріацію в Кривому Розі, 17 лютого анархістами було захоплено 500 руб., 25 лютого — 1200 руб. з каси заводу Белліно-Фендріха. Захоплені гроші анархісти-синдикалісти віддали «на допомогу страйкуючим». Бойовики на чолі з Я. І. Кириловським (Новомирським) подалися до Відня, щоб організувати експропріацію банку, але зазнали невдачі [1431, с. 19].

Анархісти-синдикалісти скоїли кілька невдалих спроб вбити лідера одеського «Союза Русского народа» графа О. І. Коновіціна, 7 лютого 1907 р. вони вбили капітана пароплава М. Золотарьова, 10 лютого кинули бомбу в одеського поліцмейстера. Згодом анархісти віддрукували і розповсюдили 5 тис. листівок, вважаючи, що кожен терористичний акт має бути зрозумілий масам [415, арк. 6, 26].

Чисельне зростання лав анархістів привело до утворення Федерацій анархістів в Одесі, Катеринославі та ін. містах, що об'єднували автономні групи, бойові дружини, робітничі пропагандистські гуртки. З ініціативи анархіста С. Бейліна була заснована Федерація робітників анархістів-комуністів Катеринославського трубопрокатного заводу. Анархісти провели мітинг серед робітників трубопрокатного заводу, що прийняли резолюцію представників «Катеринославської федерації анархістів» про бойкот II-ї Державної Думи, протест проти парламентської діяльності соціал-демократів і есерів. О. Г. Таратута писав: «...не було жодного маленького міста, в якому би не було анархістів. Широко розвилася та всюди проникала анархічна думка» [1465, с. 304].

В історіографії не знайшло свого відображення важливе питання про наявність у анархістів України потужних центрів — федерацій, відсутній аналіз їх ролі в анархістському русі. 1906 р. ротмістр Окремого корпусу жандармів О. Левдіков повідомляв одеському поліцмейстеру, що діяльність автономних груп анархістів Одеси стала координувати «Федерація груп одеських анархістів», наводив програму федерації: 1) широка агітація мас для загальних експропріацій, як приватної, так і казенної власності у великих розмірах; 2) групи виділяють осіб, які скоюють експропріації для придбання сум, необхідних для існування груп; 3) терор проти адміністративних осіб; 4) об'єднання груп повинно мати власну літературу та друкарню» [223, арк. 496]. Організатори «Федерації одеських анархістів» особливу увагу звертали на робітничу молодь, групи анархістів-комуністів утворилися серед учнів адміралтейства, в електротехнічній школі. У повідомленні Департаменту поліції начальникам губернських жандармських управлінь, охоронних відділень і розшукових пунктів від 13 грудня 1906 р. вказувалося: «За отриманими даними, у робітничому середовищі помічається сильне захоплення анархізмом. Не довіряючи більше соціалістичним комітетам, що обмежують нібито їх діяльність, і налаштованим, на їх думку, занадто мирно, робітники переходять на бік анархістів, бойове вчення яких найбільш відповідає їх справжньому збудженому стану духу» [1101, с. 111].

«Федерація одеських анархістів» сформувалася навесні 1906 р., до неї увійшли анархісти-комуністи, анархісти-індивідуалісти: «Центральна робоча група анархістів», I-а та II-а «Пересипські групи» (утворилася шляхом виходу з місцевого комітету РСДРП 28 осіб і групи «Вогнем та мечем»), I-а та II-а «Молдаванські групи», «Слобідська група», I-а та II-а «Групи молодих анархістів-комуністів», «Автономна Бойова група «Чорного прапору» (кер. Б. Н. Берков), «Селянська група анархістів — Селянський союз», «Група українських анархістів «Вільна громада». Одеські анархісти мали постійний зв'язок з групами анархістів Миколаєва, таємна друкарня, що працювала в Одесі, віддрукувала листівку «Ко всем рабочим и работницам» від імені миколаївської анархістської групи. У вересні анархісти підготували друкарню для відправки до Миколаєва, але вона була захоплена поліцією під час транспортування [193; 205; 226; 435, арк. 2–6; 468, арк. 2–4; 519, арк. 4].

Восени 1906 р. представники федерації анархістів Одеси зібралися на нараду, що вирішила створити власну типографію і газету, групи бойовиків для експропріацій, зосередитися на «політичному терорі» — вбити командувача Одеським військовим округом, голову Воєнно-окружного суду, начальника в'язниці, організувати вибух жандармського управління. Федерація проводила «широку агітацію для загальних експропріацій, як приватної, так і державної власності у великих розмірах» [589, арк. 30].

В грудні 1906 р. «Південноросійська група анархістів-синдикалістів» с центром в Одесі стала найбільш численною і активною анархістською федерацією груп, головним центром анархо-синдикалістського руху в імперії. Кілька десятків активістів («центровиків») були пов'язані із сотнями анархістів-«масовиків» і співчуваючими. К. Фейгельман писав: «...організація ця була досить велика... Організації анархістів-синдикалістів вдалося пустити глибоке коріння серед робітників, особливо моряків» [522, арк. 8]. Годлевський додає: «Робітничча молодь хитнулася до анархістів» [1235, с. 109]. До анархістів-синдикалістів приєдналося 15 есерів-максималістів (на чолі з П. Л. Імасом), десятки есерів, члени РСДРП, Бунду, «Чорного прапору», селянська група анархістів-комуністів (30 чол. на чолі з П. Гриньком, П. Чорним). Група перетворилася у федерацію анархо-синдикалістських автономних груп, у її складі існували: штабна «Центральна група» (Я. І. Кириловський (Новомирський), Д. Левенбук ти др.), групи терористів О. Задорожного та П. Салімовського, літературно-друкарська група, група з виготовлення вибухівки, «Південноросійська федерація селян анархістів-синдикалістів», що

мала осередки по селах Київщини, Таврії, Бессарабії, Поділля. Поліцейські зведення відзначали «працю» анархістів-синдикалістів в частинах Одеського військового округу [421, арк. 10; 1431, с. 19].

Я. І. Кириловський (Новомирський) писав, що федерація анархістів-синдикалістів: «...мала великий успіх в околицях Одеси, Голти, Тирасполя, Херсона», об'єднавши до 50 селянських груп, які до цього були під впливом ПСР [1362, с. 262, 271]. Синдикалісти намагалися створити профспілки і підключити до страйку вантажників, друкарів, пекарів, бляхарів, кравців, шіткарів, заготівельників, каменярів, студентів Новоросійського університету, залучити «інтелектуальні сили» В університетських аудиторіях Я. І. Кириловський (Новомирський) та Х. Рит проголошували промови та читали реферати, в результаті чого до анархістів приєднувалися десятки студентів [589, арк. 30].

За словами Я. І. Кириловського (Новомирського), до одеської групи, що була «найбільш сильна організація в місті», «найбільш популярна», входило: «...близько 5.000 членів, але сфера впливу її була, звичайно, значно ширша... Роботу організації ускладнювала відсутність матеріальних засобів» [1362, 264]. Він вніс в цей перелік всіх можливих симпатиків анархізму, бо реальна кількість членів групи нараховувала близько 400 осіб, з них в Одесі — 250 чол. Інша крайність, що перейшла у спадок від радянської історіографії, — штучне заниження, в рази, кількості анархістів, яка і сьогодні властива для російських істориків. В. В. Кривенький пише про федерацію «Новый мир»: «Ймовірна чисельність найбільшої на Півдні Росії організації визначається нами в межах 35–55 чоловік» [1072, с. 155].

Анархістська пропаганда захопила частину робітників заводів, майстерень Одеси: «РОПиТ», портових вантажників, матросів і кочегарів торгового флоту, робітників заводів Белліно-Фендеріха, сільськогосподарських машин Гена, жерстяних виробів Вальтуха, ливарного заводу Шполянського, стеаринового заводу, заводу білої жерсті, пробочного заводу Арпса і Юліуса, тютюнової фабрики Попова, цукрово-рафінадного заводу Бродського, друкарень і булочних... Бойові дружини анархістів були сформовані на заводах: Гена (1906–1907) та «РОПиТ» (1906–1908) (Ф. Зайко, І. Гурколов та ін.), на елінгу «Товарищества механических и чугуно-литейных заводов Одессы», серед робітників Пересипу [204, арк. 2, 10; 246, арк. 2; 415, арк. 9; 672, арк. 12].

Поліцейські повідомляли, що анархісти-синдикалісти мають «таємні профспілки» серед одеських заготівельників, кравців, пека-

рів, портовиків, моряків, вантажників, робітників судноремонтних і суднобудівних заводів, каменярів, чорноробів, безробітних і прагнуть «...виробити для них програми, які урядом можуть бути затверджені як такі, що не мають нічого злочинного, але для тих же спілок у них програми нелегальні — анархістські. Вказані союзи, маючи зовнішній вигляд легальних закладів, є, у той же час, цілком зорганізованими анархічними групами». Керівники поліції вважали, що вбивство господарів підприємств під час страйків, вибухи бомб під час страйку пекарів 1906 р., псування заводського майна рекламувалися анархістами як засоби забезпечення перемоги страйкуючих.

Я. І. Кириловський (Новомирський) пропонував створити позапартійну робітничу організацію, побудовану за зразком «Загальної конфедерації праці» (профспілкового центру Франції, що був під впливом анархо-синдикалістів). Для пропаганди цього проекту він видав брошуру «Устав Всероссийского Союза Труда» (Одеса, 1906). Синдикалісти намагалися створити на заводах осередки «Союзу праці» з метою бойкоту, підготовки загального страйку: «Загальний страйк, як свідомий чи несвідомий акт повстання проти всього буржуазного суспільства, повинен, за необхідності, перейти у збройний напад на державну владу і приватну власність». «Союз» не повинен був брати участь у політичних компаніях, виступати проти парламентаризму, «таємні синдикати» мали входити у професійні спілки з метою боротьби із соціал-демократами. Планувалося, що незалежні профспілки об'єднуються в «робітничі комуни», створять обласні комуни. «Таємні синдикати» розглядалися як «анархістська робітничка партія» [1072, с. 170–171; 1361; 1363]. В. В. Кривенький стверджував, що «Союз праці» анархістам створити не вдалося, хоча існує звітність поліції про діяльність цієї організації. Про його існування писали М. Н. Равич-Черкаський та Л. М. Спірін [1771, с. 43; 1889, с. 306–307; 1547, с. 69].

Анархісти розглядали можливість організації загальноміського страйку в Одесі. Їм вдалося організувати кілька дрібних страйків солідарності. Щоб підштовхнути робітників до активних дій анархісти влаштували вибух на сірниковій фабриці. На цукровому заводі Бродського анархісти підбурювали робітників до страйку, на одеському ринку сформували «Революційний синдикат робітників з упаковки фруктів», організували страйк цих робітників [415, арк. 25–34]. Анархісти підняли на боротьбу за свої права робітників фабрики Стотланда, шевців та заготівельників, робітників майстерні та магазину взуття, вчинили терористичний акт проти господаря магазину [1139, с. 7].

Формувалися групи — «філії» анархістів-синдикалістів у Тирасполі, Голті, Ананьєві, Акермані, Миколаєві, Херсоні, Севастополі, Керчі, Сімферополі, Євпаторії, Маріуполі, Катеринославі (вплив на місцевих пекарів і кравців), Єлизаветграді, Кривому Розі, Харкові, Києві, Новоросійську [1362, с. 271]. «Потьомкінець» П. М. Матюшенко навесні 1907 р. став анархістом-синдикалістом, був арештований в Миколаєві разом з групою місцевих анархістів-синдикалістів. Успіхи одеських «профспілкових» анархістів вплинули на поширення ідей анархо-синдикалізму в інших містах. Анархісти-синдикалісти створили у Харкові «Союз робітників для захисту своїх прав». Участь анархістів у профспілках фіксувалася в Миколаєві, Катеринославі, Києві, Житомирі. До Севастополя з Одеси завітала делегація страйкарів з пропозицією підтримати морський страйк [1441, с. 48; 589, арк. 74].

Анархіст П. А. Аршинов (Марін) писав про вплив анархістів в Катеринославській губернії в 1906 р.: «Анархістські групи були в кожному місті, на кожному заводі» [1164, с. 5]. Стаття в анархістському виданні сповіщала: «Планується встановлення постійного федеративного зв'язку поміж групами... Рух об'єднується, народжується анархічна партія» [948, с. 10]. Керівники «Катеринославської федерації анархістів-комуністів» твердили, що вона налічувала до 10 тис. анархістів (37 груп, гуртків і бойових дружин), але це було перебільшенням. Навіть у часи піку популярності анархізму кількість її членів (разом із усіма місцевими групами Катеринославської губернії) не перевищувала 1000 членів. На чолі «Катеринославської федерації анархістів-комуністів» (центр знаходився в передмісті Катеринослава «Амур») стояв Центральний комітет з місцевих робітників: М. І. Музиль (Рогдаєв), Ф. Зубар, В. Г. Антоні, О. Рябовол, Л. Огібалов, М. Марков, брати Мудрови та ін. «Федерація» розмежувала функції окремих груп на «центровиків-пропагандистів» та «груповиків-терористів» (подібний розподіл фіксувався поліцією і в федераціях Білостока та Одеси). Згодом між групами «федерації» виник конфлікт, який доходив до перестрілок, «центровики» «...керувалася ідейними завданнями, вели пропаганду, зносилися з Головним Комітетом, рідко брали участь в експропріаціях і, якщо брали участь, то всі гроші витрачали на потреби організації», «груповики» (Т. Шуба, Г. Шевченко та ін.) займалися експропріаціями і здирництвом, розтративши гроші, що були захоплені під час ексів [369, арк. 155–332]. Про подібні конфлікти в Одесі згадував В. П. Козловський: «...анархісти-синдикалісти ніколи не посилали «мандати» з вимогою грошей, доводилося боротися з

«мандатчиками», які підробляли печатки анархістів-синдикалістів... після кожної великої експропріації група збільшувалася, і часто такими «товаришами», у яких розігрався апетит до легкої наживи і спокійного відпочинку» [1294, с. 22].

На початку 1907 р. була створена «Київська конфедерація анархістських груп», крім неї у місті діяли федерації «Чорний прапор» та «Чорний круг». Поліція фіксувала анархістські «кружки» серед студентів університету, жіночих курсів та Комерційного інституту (Д. Г. Благаєв, А. Ф. Вацелко, Г. О. Тамілін, К. І. та А. І. Гройсмани, М.-Х. Левіт, Г. Д. Ізотов, М. Х. Носовицька та ін.), булочників, цукроварів, каретників, техніків, робітників заводу Бромлей... Анархісти Києва налагодили зв'язки із анархістами Одеси, Кам'янець-Подільська, Катеринослава, Сімферополя, Ростова-на-Дону, Москви [117, арк. 4–8; 666, арк. 47; 805, с. 32; 1100, с. 357; 1234, с. 202–207; 1442, с. 13–18].

Чини поліції в центрах анархізму стали масово залишати службу, а ті, що залишилися на службі, боялися з'являтися у вечірні часи в небезпечних районах міст. Телеграма директора Департаменту поліції М. І. Трусевича від 24 грудня 1906 р. начальникам жандармських управлінь вимагала: «...слід прийняти посилені запобіжні заходи через посилення терору» [1758]. Поліцейські реляції повідомляли, що анархісти-синдикалісти намагаються організувати робітничий рух, в їх плани входять: «залучення інтелігентних сил... входження до легальних профспілок, боротьба там проти соціал-демократів, бойкот виборів на державному та місцевому рівнях, бойкот служби в армії та збору податків, страйки, саботаж, знищення державного майна, терор проти «видатних» державних чиновників і капіталістів, але проти жбурляння бомб в ресторани і проти приватних ексів, екси тільки для допомоги страйкуючим робітникам і безробітним, і на партійні потреби» [672, арк. 32–33].

У листопаді 1906 р. значна частина одеської групи анархістів-комуністів С. М. Борісова була заарештована (Х. Молчанський, І. Полозов, Х. Вайсман та ін.) [187, арк. 56]. 7 листопада та 26 грудня 1906 р. на похоронах учнів професійного училища та електротехнічної школи, анархістів Вейланда та Соколовського, відбулися перестрілки анархістів з поліцією, в яких були вбиті поліцейський пристав, помічник пристава, три анархіста. У грудні 1906 р. з-за кордону до Одеси повернулися І. С. Гроссман (Рошцін) та його дружина Зінаїда, які об'єднали активістів груп «Чорний прапор», «Вільна комуна», анархістів-комуністів в «Південноросійську групу анархістів-комуністів «Чорний прапор». Анархіст К. Фейгель-

ман стверджував, що влітку 1907 р. особливу увагу «Чорний прапор» приділяв пропаганді серед робітників порту і району Пересип, які «потрапили під наш вплив». «Чорний прапор» складався «з робітників і частини напівінтелігентів. Інтерес до анархізму серед робітників був величезний», група поповнилась за рахунок колишніх членів РСДРП, Бунду, ПСР. Анархісти-комуністи намагалися керувати робітничим рухом, агітували в «Спілці типографських робітників і товаристві робітників графічних мистецтв», організували страйк пекарів, відновили роботу гуртків серед робітників. Анархістка Є. Пославська вела пропаганду серед робітників пробочного і свічкового заводів Одеси, К. Меккель — на фабриці жерстяних виробів [521, арк. 2; 527, арк. 2–7].

Анархісти «Чорного прапора» провели терористичні акти, скоїли напади на банківські і торгівельні контори, напали на друкарню Швейцера, де надрукували 4 тис. листівок «К морякам и ко всем рабочим». Група встановила в Одесі підпільну друкарню і надрукувала листівки: «Ко всем рабочим!» (накладом 3 тис. примірників), «Ко всем рабочим и работницам!», «Ко всем крестьянам!». В одній із листівок було звернення до моряків, де анархісти пропонували «надати страйку різкий бойовий характер». В інших — закликали громити фабрики, маетки, виступати проти «Союза русского народа» і виборів до Державної Думи [411, арк. 111–113 об.]. Але у групи не було «пропагандистів-інтелігентів», а привезена з-за кордону підпільна друкарня «Чорного прапора» не могла працювати через арешт технічних працівників [524, арк. 8–9].

Револьюційні партії у лютому 1907 р. готували спільний виступ проти «Союза Русского народа» Одеси, але він не відбувся через те, що поліції вдалося заарештувати організаторів акції. Боротьба анархістів із загонами «Союза Русского народа» в одеському порту у січні–лютому 1907 р. доходила до стрілянини, під час якої гинули бойовики ворогуючих сторін [415, арк. 12]. У березні анархісти так оцінювали ситуацію в порту: «...страйк під тиском репресій ледве дихає і щоб його підтримувати далі потрібно для такої маси сімей моряків величезні грошові кошти, які порівняно мала група А.-С. (анархістів-синдикалістів — *авт.*) не в змозі добувати постійними експропріаціями, у яких гинуть найкращі наші товариші». У квітні 1907 р., після арештів і загибелі анархістів (21 березня був арештований П. Салімовський), страйк припинився. Я. І. Кириловський (Новомирський) втік за кордон [1431, с. 20; 1694, с. 402].

На початку 1907 р. до Катеринослава з-за кордону з метою об'єднання всіх анархістських груп Катеринославської губернії при-

був С. Бейлін, до Катеринослава було нелегально перевезено два пуда анархістських брошур мовою ідіш, в місті постала підпільна друкарня на чолі з М. І. Вовк та П. К. Краснощек [372, арк. 5–26]. Потужним анархістським утворенням стала «Федерація анархістів-комуністів Катеринослава». В листі до І. С. Гроссмана (Рощина) керівництво цієї федерації сповіщало, що у березні 1907 р. до неї входили 4 районні федерації (Амур-Нижньодніпровська, Чечелівська, Кайдацька, Міська-Центральна) та 20 гуртків робітників (групи анархістів були створені серед пекарів, кравців, робітників дрібних підприємств, на Брянському заводі було 20 членів федерації та 35 «гуртківців», на Трубному заводі — 15 «інтелігентних робітників»-анархістів, у залізничних майстернях — 150 членів, у Нижньодніпровській майстерні — 20 гуртків). До «Федерації» входили селянські спілки та групи по містах Катеринославської губернії. Найбільш сильною районною федерацією був «Амур-Нижньодніпровський комітет анархістів-комуністів» [268, арк. 209].

Гучними актами катеринославських анархістів стало вбивство інженера Брянського заводу О. В. Милова 26 березня 1907 р. (яке, на думку анархістських лідерів, мало підштовхнути робітників до страйку), з приводу цього акту анархісти видали листівку та експропріація 48 тис. руб. на станції Ігрень [369; 386, арк. 16, 177, 217].

У квітні–червні 1907 р. поліція Катеринослава вийшла на слід анархістського підпілля, провела арешти та обшуки, конфіскувала типографію (арешт 8 анархістів: М. Вовк, П. Краснощекову та ін.) [1492, с. 136–137]. У липні 1907 р. загін катеринославських анархістів Ф. Зубаря провів три вдалі експропріації захопивши бл. 4 тис руб., анархісти вбили урядника, поранили кількох стражників. В кінці місяця в перестрілках з жандармами загинуло кілька анархістів, у тому числі Ф. Зубарь, стався провал центральної групи катеринославської «федерації» анархістів (арешти Г. О. Мудрова, Т. Оніщенко та ін.) [1479, с. 11–15].

Серед анархістських груп існував своєрідний обмін послугами: в 1906 р. анархісти Одеси і Катеринослава допомагали один одному грошима, в 1907 р. делегати від анархістів України були присутні на конференції «Об'єднаного союзу Північнокавказьких анархістів-комуністів», допомагали московській групі встановити друкарню та розгорнути терор, мінська група виконувала замовлення для анархістів з України у своїй підпільній друкарні [672, арк. 94]. Анархісти здійснювали експропріації поза своїми містами. Так, одеські анархісти проводили експропріації в Харкові, Бахмуті, Бердичеві, Херсоні, Миколаєві, Севастополі, Акермані, Тирасполі, Кишиневі [167, арк 1–10; 420, арк, 37–38, 74, 99, 134, 183].

У березні — на початку квітня 1907 р. бойовики «Чорного прапору» кинули бомбу в Головне жандармське управління Одеси, провели експропріації в готелі, шести магазинах, захопили 700 руб. 11 квітня анархісти вбили начальника Одеської в'язниці І. Шафарука [502, арк. 3–9]. Наприкінці квітня 1907 р. поліції вдалося провести масові арешти членів груп «Чорний прапор» в Одесі завдяки зраді трьох анархістів, що видали структури груп. Група Б. Беркова потрапила у засідку і чотири бойовики були заарештовані під час збройного опору поліції. Поліції вдалося арештувати в Одесі 78 анархістів-комуністів, кілька анархістів-синдикалістів, ліквідувати лабораторію вибухівки. Після цього розгрому продовжувала діяти II-а група «Чорний прапор», в середині червня 1907 р. вона була ліквідована поліцією разом із друкарнею, з набором листівки «Ко всем трудящимся». Було заарештовано підпільне керівництво морського страйкому, після чого спроби організувати страйк припинилися [10, арк. 28; 452, арк. 2; 453, арк. 6; 593, арк. 63–65]. Поліція заарештувала 13 анархістів-синдикалістів, одночасно ліквідувавши пов'язані з одеситами синдикалістські групи по містах Херсонської губернії і в Києві. Я. І. Кириловський (Новомирський), уникнувши арешту, втік за кордон, групи Д. Граценштейна, Л. Симановича, П. Чорного (31 чол.) «відкололися» від синдикалістів та створили III-ю групу «Чорного прапору»: «...тому що синдикалісти не визнавали безмотивного терору» і направляли всі сили виключно на організацію протесту робітників [523, арк. 8].

13 квітня 1907 р. поліція арештувала значну частину групи «Чорний прапор» і її лідера І. С. Гроссмана (Роціна) [1140, с. 1]. Навесні 1907 р. арешти анархістських груп знекровили рух в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Кременчуці, Костянтинограді [1139, с. 6]. Настрої розчарування й занепаду, які утвердилися в революційних колах, захопили і частину анархістів. Інтелігенція частково відійшла від революції, робітники стали менше йти на відкритий протест, морський страйк в Одесі припинився. Анархісти стали вважати, що революція перебуває на етапі свого «занепаду». Редакційна стаття в «Буревестнике» відбила ці настрої: «Даремно ми обманюємо себе, що все добре, що революція триває. Ні, не продовжується вона. Замовк гуркіт грому жовтневих днів, вщухли аграрні хвилювання, вляглися революційні настрої... Російська революція завмерла, тимчасово, звичайно, але все ж завмерла. Не припинилися акти революційного протесту, але народні маси ніби втомилися, охололи до боротьби». У «зниженні революційних настроїв» анархісти звинувачували соціалістичні партії, насамперед

РСДРП, яка «відволікала пролетаріат і селянство від безпосередньої революційної боротьби», нав'язувала їм ілюзії «думської демократії» [1416, с. 1–2]. Стаття «Анархизм и революционный синдикализм», критикуючи синдикалізм, як «не анархізм», констатувала «...захоплення синдикалізмом серед анархістів поступово проходить, замінюючись більш критичним ставленням до нього» [1130, с. 6].

Поліцейські зведення травня–червня 1907 р. нагадують «фронтів», в Одесі проходила «міська партизанська війна». Як висловлювалися одеські публіцисти, події в Одесі того часу «за своїми масштабами сумірні з громадянською війною» [1732, с. 142]. 1 травня проходила «масовка» робітників, на якій анархістські, есерівські і соціал-демократичні агітатори закликали одеських робітників до загального страйку. Страйки на заводі жерстяних виробів і гнотовій фабриці організували анархісти Е. Файнгольд (організатор профспілки робітників білої жерсті), А. Беккер і М. Місошнік [452, арк. 1; 583]. 7 травня З. Черков (Чертков) кинув бомбу в поліцейських, вбивши пристава, помічника пристава, околодочного наглядача, городского. У середині травня 1907 р. в Одесу повернувся Я. І. Кириловський (Новомірський) для того, щоб відновити пропаганду, терор, підготовку страйків. Була повторно видана листівка «Письмо товарища Покотилова», анархісти готували замах на генерал-губернатора, оголосили про винесення смертного вироку дев'яти членам «Союзу Русского народа», трьом капітанам, лікарському інспектору (вбили головного лікаря «РОПит» С. Попова «за знущання над страйкуючими»), вбили директора заводу білої жерсті, кинули бомбу в картонажну майстерню, підірвали кілька магазинів [221, арк. 3–12; 227, арк. 8; 415, арк. 156, 259; 1196, с. 112].

В 1906 р у Російській імперії діяла 220 груп анархістів у 155 містах, за 1904–1910 рр. діяльність анархістів проявилася в 218 населених пунктах, в 51 губернії і 7 областях. Чисельність анархістів в Російській імперії за цей період склала близько 7 тис. чол. з них половина припадає на українські губернії. У роки революції 1905–1907 рр. анархістам вдалося створити підпільну мережу груп, що об'єднувалися в федерації і мали між собою постійний зв'язок. Анархісти впливали на робітничий та профспілкові рухи в Одесі, Катеринославі, Харкові, Олександрівську, але організувати та очолити «загальний бунт» проти влади вони не змогли.

2.3. «Ар'єргардні бої»: анархісти в Україні в 1907–1914 рр.

3 червня 1907 р. цар розігнав II-у Державну Думу і видав новий виборчий закон, який забезпечував формування лояльного до влади

складу Державної Думи. Цей день вважається останнім днем революції 1905–1907 рр., але для анархістів революція не закінчилася, вони закликали громадян бойкотувати вибори до нової Державної Думи, до економічної та терористичної боротьби.

В історіографії затвердилося хибне уявлення про те, що анархістський рух у Російській імперії занепав разом із «формальним» закінченням революції. Б. І. Горев твердив, про зникнення анархістського руху після 1907 р.: «навіть в епоху революційного піднесення, починаючи з 1912 р., анархізму майже не було видно». Історики радянської епохи стверджували, що анархістський рух перейшов до своєї кризової фази — майже повного зникнення у 1907 р., що навесні того року поліцією були розгромлені анархістські групи і про впливовий анархістський рух у період з весни 1907 до березня 1917 р. не може йти мови. Це твердження відповідало «офіційній» ленінсько-сталінській концепції революції 1905–1907 рр., виходячи з якої ні одна партія чи руху не міг бути «більш революційним» ніж більшовики, а ленінська ідея «загасання» і «закінчення» революції в середині 1907 р. повинна була «підтверджуватися» неодмінним «загасанням» активності всіх без винятку політичних партій і рухів. Радянський історик С. М. Канів вважав піком анархістської діяльності 1906 р., вказуючи, що цей рік дав «максимум» анархістської згуртованості — 73 групи (радянські історики боялися «перебільшити» анархістський вплив на робітничий клас, були вимушені показувати анархізм «блідю тінню» революції). Він писав, що після 1907 р. «анархістам зовсім не залишалося місця в робітничому русі» [1639, с. 183]. Радянський дослідник В. В. Комін твердив, що в 1907 р. стався «повний провал» анархістського руху, від якого в Україні залишилася тільки одна активна група в Катеринославі [1656, с. 103–110]. В. Д. Єрмаков стверджує, що вже до 1908 р. анархічна активність фактично припиняється, а про існування анархістських груп у Російській імперії в 1908–1914 рр. «практично нічого невідомо» [1621, с. 45–46]. Виняток було зроблено для груп анархістів-емігрантів (Франція, Швейцарія, Англія, США). У той же час В. В. Кривенький, спираючись на дані архівів Департаменту поліції та Міністерства юстиції Російської імперії, стверджував, що свого «розквіту» анархісти досягли саме в 1907 р., вказуючи на 157 груп анархістів у 117 населених пунктах, зазначаючи, що ще, ймовірно, до цієї цифри можна додати 26 анархістських груп, діяльність яких він може простежити з дослідження архівів [1675, с. 42–43]. Згодом російська дослідниця В. К. Смірнова «продовжила» час найвищої анархістської активності, вказуючи, що на Дону в 1908–1909 рр. «в

умовах вимушеної бездіяльності всіх інших революційних партій (у результаті арештів більшості членів організацій соціалістів-революціонерів і РСДРП) організація анархістських груп стала найбільш доступною можливістю вираження невдоволення з боку трудящих... Вони (анархісти — *авт.*) взяли на себе роль «вождя мас» у період спаду революції, коли інші партії не мали можливості цього зробити. Внаслідок цього анархічний рух на Дону отримав, у відомому сенсі, масовий характер» [2021, с. 158].

Одеські анархісти об'єднали зусилля активістів з груп анархістів-синдикалістів, анархістів-комуністів і «Чорного прапора», створивши нову організацію. За поліцейським звітами, влітку 1907 р. в Одесі була відновлена «нова група синдикалістів, яка розпалася після від'їзду за кордон Я. Кириловського», яка отримала назву «Робоча група анархістів на Півдні». На думку її організаторів, вона повинна була мати характер федерації й об'єднати анархістів південного заходу імперії: Одеси, Миколаєва, Херсона, Єлизаветграда, Акермана, Ізмаїла, Тирасполя, міст Криму, затвердивши лідерство Одеси як центру «південного» анархізму [11, арк. 55].

Гучною «справою» групи «анархістів на Півдні» став напад у ніч на 1 липня 1907 р. на паролав «Софія», експропріація на ньому 50 тис. руб. Загін анархістів з 17 чол. (кер. П. Кулешов, О. Задорожний, П. Коротков, Д. Робінзон та ін.) зі шлюпок «десантувався» на «Софію», захопив паролав. Після отримання звістки про цей напад поліція «зачистила» всіх відомих їй анархістів в Одесі, заарештувавши бл. 20 осіб [11, арк. 4, 9, 294]. Матрос-анархіст І. Чумаченко дав поліції докладні свідчення, видавши структуру групи (кер. Я. І. Кириловський (Новомирський), керівник «технічної частини» В. П. Козловський, до керівництва входили О. Задорожний, студенти В. Сіденко та О. Д. Зафріди). По справі до листопаду 1908 р. були арештовані 16 чол. (з них 4 чол. — страчено, ін. отримали великі строки покарання) [11, арк. 180–181; 200, арк. 115]. Я. І. Кириловський (Новомирський) згадував, що в руках анархістів з'явилися великі гроші, що «розповзлися по кишнях окремих учасників, почалися пиятики. Організація стала розкладатися» [1910, с. 84]. Анархіст Знаменський додавав: «...наявність великих грошових сум у синдикалістів призвела до «грошової розпусти»... Група розлізлася» [1279, с. 410].

Влітку-восени 1907 р. поліцією фіксується діяльність в Одесі II-ї групи анархістів-комуністів Пересипу (кер. І. Хлебніков «Ванька Главний»), що керувала двома гуртками робітників. Група провела

експропріації кас свічкового заводу, млина, готувала підриг Пере-сипської поліцейської дільниці, вбивство генерал-губернатора Оде-си, голови військово-окружного суду, військового судді. Лідери групи погрожували знищувати соціал-демократів як «політичних шуле-рів», але далі погроз дії анархістів проти есдеків не йшли. У грудні 1907 р. Пересипська група була розгромлена поліцією [496, арк. 2–8]. У травні–серпні терор проводила бойова портова дружина анар-хістів-комуністів «Чорна маска» (кер. М. М. Курська — «Манька Портова», 17 чол.). Ця дружина, що складалася з моряків і порто-виків, готувала теракти проти одеського градоначальника, началь-ника в'язниці, охороняла страйкарів, боролася проти штрейкбре-херів, зуміла випустити листівку «Ко всем трудящимся порта!». Бойовики дружини вимагали від адміністрації «РОПит» звільнити службовців, які несли службу під час страйку, у капітанів паро-плавів, під загрозою смерті анархісти вимагали звільнення з паро-плавів матросів-штрейкбрехерів [1297, с. 219].

Найчисленнішою групою анархістів в Одесі у другий половині 1907 р. була «Дружина анархістів-комуністів «Молода воля». З цієї групи вийшов «злочинський король Одеси» часів громадянської війни М.-Я. В. Вінницький — «Мішка Япончик». У поданні про-курора Одеського окружного суду прокурору Одеської судової па-лати від 25 серпня 1907 р. йдеться про те, що в Одесі: «...орга-нізували особливу самостійну партію під назвою «Молода воля» з програмою: активна боротьба з чинами адміністрації, активні ви-ступи проти «Союза русского народа» і проведення посиленних екс-пропріацій як у приватних осіб, так і в казенних установах. Партія ця не має Центрального комітету, а керується своїм особливим місцевим «колективом»... Перші прояви діяльності «Молодої волі» складають: 1) залишення оболонки артилерійського снаряду в Щеп-ному провулку, що став пасткою для чинів Петропавлівської діль-ниці; 2) вбивство городових і важке ураження наглядача Любин-ського, якого оточили майже кільцем, і провели як по ньому, так і по городовим, залши...» [1827, с. 50–70]. З донесення начальника жан-дармського управління Одеси можна дізнатися, що «Молода воля» формувалася ковалем Кірпічниковим серед робітників заводу Гена та ін. фабрик і заводів, як «дружина для протидії членам «Союза русского народа». З травня 1907 р. до «Молодої волі» стали при-єднуватися робітники, ремісники, безробітні, члени груп анархістів-комуністів, «Чорного прапору», іллегалістських груп під орудою Л. Мічмана та Я. Фукса. Поліція визначала кількість членів «Моло-дої волі» «до 500 осіб», але це було перебільшення більше ніж вдвічі можна твердити, що їх кількість доходила до 200 чол. [416, арк. 220].

Бойовики «Молодої волі» обклали «даниною» дрібний бізнес Одеси, видаючи «чеки з печаткою» про сплату «податків на революцію». Вимагання грошей у єврейських підприємців, мотивувалися тим, що для оборони єврейських кварталів від погромників потрібні великі суми [416, арк. 196, 156–156 об.]. Групі вдавалося «збирати» великі гроші, купувати озброєння, оплачувати діяльність бойовиків. «Молода воля» співпрацювали з «Групою анархістів на Півдні», ставши її «молодіжною філією», бо значне число «Молодої волі» (до 60%) становили підлітки 14–19 років [494, арк. 83–84].

У червні–серпні 1907 р. одеські анархісти, прагнучи підштовхнути робітників заводу Бродського до нового страйку, вчинили замах на директора заводу, провели експропріації кас пивоварного заводу, гастроному, контори компанії Зінгер, пароплава «Чорномор», вбили господаря млина Ванштейна за використання штрейхбрехерів під час страйку [10, арк. 32; 415, арк. 265–268]. 17 серпня в Одесі були страчені анархісти З. Черков і Я. Шумахер, що призвело до «терору помсти» — анархісти вбили околочного наглядача і двох городових [415, арк. 14]. 18–20 серпня сталися перестрілки і зіткнення анархістів із дружиною «Союза Русского народа» (під час сутички 3 особи були вбиті, 42 — отримали вогнепальні і колоті поранення). Лідери «Союза Русского народа» використовували невдоволення частини населення революційним хаосом, терором, нацьковували слов'янське населення на євреїв, звинувативши останніх в організації революції. До міста для патрулювання вулиць були введені дві роти піхоти, дві сотні козаків [415, арк. 304, 346–348]. Поліції вдалося арештувати 35 анархістів, у тому числі 12 бойовиків загону М. М. Курської (Портової) [503, арк. 2–17].

У серпні–вересні 1907 р. до Одеси прибули анархістські емісари: із Швейцарії приїхав член федерації «Земля і воля» П. Ніколаєв, який намагався створити подібну групу в Одесі, італійський підданий М. Бодє виявився агентом «Чорного прапору», з-за кордону повернулися Ол. І. Таратута, С. М. Борисов, що намагалися організувати вбивство командуючого воєнним округом, експропріації, які дадуть «економічну базу» для продовження роботи федерацій (напад на артільника заводу Гена приніс анархістам 3400 руб.). До Одеси повернувся Я. І. Кириловський (Новимірський), який намагався об'єднати анархістів-синдикалістів і анархістів-комуністів, організувати лабораторію вибухових речовин. Він та В. П. Козловський (з жовтня 1907 р. став керівником групи — федерації) провели збори лідерів анархічних груп Одеси, затвердили програму дій з активізації анархічного руху в південно-західному регіоні імперії.

«Робоча група анархістів на Півдні» стала федерацією груп, прийнявши девіз «Смерть буржуазії — життя робітникам». Вона орієнтувалася на створення таємних робітничих синдикатів та «безперервний» економічний терор та «терор помсти», відмовившись від використання мандатів, дрібних експропріацій. Для ведення терору була створена дружина «Смерть буржуазії» (16 осіб), що готувала замах на командуючого військовим округом, вибухи на пароплавах, провела екси в Одесі (напади на контору заводу та на артільника міської управи дали 4500 руб.) [496, арк. 8].

31 серпня одеські анархісти виступили на захист страйку учнів механічного заводу «Елінг», майстерень механічного заводу адміралтейства «РОПиТ». Анархісти розраховували підняти страйк в одеському порту, але змогли організувати лише короточасний страйк портових робітників і деяких суднових команд. 20 вересня поліція заарештувала керівника профспілки службовців «РОПиТ», а згодом був заарештований таємний страйком «Реєстрація», що складався з анархістів та їх симпатиків (Д. Чізмареv, Я. Вехов, С. Беляев) [416, арк. 11, 250; 411, арк. 102–102 об.].

У вересні федерація «анархістів на Півдні» розпалася на десяток конкуруючих між собою груп. Бойовики під керівництвом П. Кулішова напали на пасажирський потяг (напад супроводжувався вбивством жандарма, вибухом бомби), групи П. Макарова, П.-Л. Імаса, А. Зафріді провели численні експропріації кас магазинів, млинів та пекарень, напад на дачний потяг, вимагання грошей у директора пробочного заводу (захоплено близько 3 тис. руб.) [247, арк. 4–18; 416, арк. 219, 272]. Анархісти вбили майстра заводу, двох власників магазинів, кинули бомби в майстерню та магазин, стріляли у помічника капітана пароплава [496, арк. 8. 98–99; 416, арк. 47–200; 417, арк. 135]. Вбивство околочного наглядача призвело до ескалації конфлікту між «Союзом Руского народа» і «Молодою волею» — через перестрілки було поранено десятки людей [990; 1050–1051; 416, арк. 59–200]. 20 вересня під час спроби арешту сходки «Молодої волі» був вбитий помічник пристава, два поліцейських важко поранені. На сходці анархістів П.-Л. Імас роздавав експропрійовані гроші нужденним членам «Молодої волі», керівники бойових груп робили звіт про вимагання та напади, обговорювали плани і підготовку вибухів поліцейських ділянок, в'язниці [416, арк. 240–252]. У листопаді сталося вбивство майстра пробочного заводу [419, арк. 13, 20, 23, 41].

З вересня 1907 р. поліція почала робити серйозні успіхи у справі ліквідації підпілля після того, як один із ватажків «Чорного пра-

пору» В. Остроумов почав співпрацювати з поліцією: було заарештовано бл. 100 анархістів на чолі із ватажками Я. І. Кириловським (Новомирський), Ю. Крижанівським, С. Гунченком, М. Тригером [160, арк. 1–10; 129, арк. 84; 418, арк. 100; 421, арк. 49; 495, арк. 2; 499, арк. 2; 5000, арк. 2; 1278, с. 134]. 27 листопада поліція знешкодила дві лабораторії бомб групи «Смерть буржуазії», арештувала ще 15 анархістів. 30 листопада в Одесі були затримані П.-Л. Імас та М. Присяжнюк (з анархістської селянської групи на Київщині). Осінні арешти та бойові втрати анархістів сягали третини кількості членів одеських груп [192, арк. 377; 416, арк. 1–18; 421, арк. 46–51; 434, арк. 2–4; 493, арк. 3–5; 512, арк. 9–10].

В жовтні–листопаді 1907 р. анархістська група Рогдаєва проводила пропаганду серед робітників і селян Катеринославщини и соседних городов и сел. Невдалі спроби анархістів вбити Катеринославського генерал-губернатора, невдалий наліт бойовиків на катеринославську в'язницю, під час якого загинуло 9 анархістів (жандарми відкрили вогонь по арештантах в камерах, вбивши 32 чол.), підірвали спроможність Катеринославської федерації анархістів. У грудні 1907 р. анархісти організують вибухи в готелі «Асторія», поліцейської дільниці в Катеринославі на Амурі (загинули три офіцера, околочний наглядач). На початку 1908 р. катеринославські анархісти-комуністи скоїли напад на типографію, захопили друкарський верстат, змогли відновити анархістську друкарню, де надрукували 6 тис. листівок «Павел Гольдман» [99, арк. 4–8; 101, арк. 10–87; 1263, с. 10–12].

Рятуючись від арештів, до Парижу були вимушені податися лідери катеринославської федерації — М. І. Музіль (Рогдаєв), Т. Жерков-Жерченко, О. Мудров, згодом П. А. Аршінов (Марін). Терористи зі Східної Європи планували проведення актів терору в країнах Західної Європи. Французька поліція звітувала, що в 1907–1908 рр. в Парижі було бл. 100 анархістів-індивідуалістів та 450 анархістів-комуністів «з Росії», що об'єднувалися в групах: «студентська» (керівник І. С. Книжник-Ветров), «єврейська» (керівник Касавельський), група «Агітатор» (видавала часопис на ідиш), групи Гутмана, Л. С. Лапідуса (В. Стриги), Б. Енгельсона, Гринштейна, «Володі». В групах емігрантів-анархістів були професійні революціонери, студенти, кравці. Група Гутмана збирала анархістську літературу на російській мові і мові ідиш для її переправлення в українські губернії [792].

У 1908 р. закінчився етап анархістської активності, поліція розстрошила структури федерацій і «диких» груп. Потужні структури

анархістів-синдикалістів були пригнічені арештами. Анархісти «Чорного прапора» так і не змогли відійти від розгрому поліцією, «Молода воля» була послаблена арештами і загибеллю бойовиків. У часописі «Буревестник» анархісти нарікали на «розгубленість революційних сил», на провину «могильників революції», роль яких зіграли політичні партії, що вплуталися в «думську авантюру» [831, с. 1]. М. Знам'янський писав, що у грудні 1907 р. «...центр російського анархізму перенісся з волі до в'язниці. Ми повинні поглянути прямо в очі дійсності: цілковитий розгром, цілковите розкладання анархізму... Проіснувавши не більше 7–8-ми місяців, група руйнувалася, три чверті її членів йшли в тюрми і на шибениці, а на її руїнах виникала нова, з ще більшою люттю, бажаючи помститися за товаришів і змушена загинути, в свою чергу...». Він скаржився, що «Чорний прапор» «...згубила відсутність коштів, необхідність черги дрібних експропріацій», критикував тактику «терору помсти»: «...йдеш на смерть не тому, що вважаєш свій акт необхідним для справи, а тому, що тебе тягне почуття помсти за загиблих борців, обмінюєшся життям з городовим...». Автор вважав, що «захоплення приватною експропріацією, коли вона замість засобу стала метою, дало поживу польовим і військовим судам. Кількість засуджених за нальоти анархістів перевищує 60% всіх засуджених судом анархістів. Недостатня фільтрація приводить до нас непевні елементи, наслідком чого є посилена провокація і маса непорядних витівок під маскою анархізму. Нехтування методів організації мас, мирної пропанди та агітації анархічного ідеалу і тактики...» приводить рух до занепаду, вказуючи, що тільки анархо-синдикалісти «...наполюгали на організації робітників, селянських і матроських нелегальних спілок і, якщо тепер ще є сліди анархістської роботи в масах, то це лише сліди роботи синдикалістів» [1279, с. 410–411].

Незважаючи на «провали», в Одесі продовжувала діяти «Центральна група анархістів-комуністів», що друкувала листівки, анархісти-синдикалісти видали листівку «Ко всем рабочим», «Рабочая группа анархистов на Юге» [420, арк. 74, 99, 134, 183, 410–411]. Анархісти Одеси скоїли напади на касу млина і банк, на купця, вбили банкіра, провели експропріацію кафе, пограбували артільників (разом здобувши бл. 7 тис. руб.) [672, арк. 13, 41; 830, с. 25]. Анархісти докладали зусилля для створення об'єднаної федерації, скликання всеросійського з'їзду анархістів. У середині грудня 1907 р. анархістам вдалося підштовхнути деяких одеських моряків до страйку, але більшість моряків і портовиків не підтримала страйкуючих [10, арк. 12].

У березня 1909 р. анархісти Кам'янець-Подільської та Хотинської груп панували відкрити підпільну друкарню у Кам'янці-Подільському та здійснити акти терору у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Хотині [662, арк. 5–21; 633, арк. 28–44; 219, арк. 9]. У 1907–1912 рр. діяла група у Кам'янець-Подільському (бл. 50 чол), лідери групи І. Фасерман, А. Файнгольд, П. Деконський емігрували до Парижу та США, групу очолив К. Ердалевський. Сусідня група у Хотині (30 чол., кер. О. Дудниченко), селянські групи Хотинщини (сіл Атаки, Пригородок, Брага, лідер Г. Маланпуха) обслуговували «вікна» на кордоні з Австро-Угорщиною [65, арк. 7–8; 785, арк. 4–24; 257, арк. 1–7; 661, арк. 27; 662, арк. 12–17; 653, арк. 10–31; 675, арк. 27–28].

Анархістський ватажок Т. П. Бабій (Самсонов) організував автономний загін анархістів «Руйнуй і створюй», проводив експропріації, напади на панські маєтки на Поділлі. У 1907–1908 рр. групи на Поділлі фіксувалися у містах Вахнівка, Янушполь, Жмеринка, Гайсин, Балта, по селах Цвіліхівка та Джулинка Гайсинського повіту, м. Деражня Летичівського повіту, с. Куча Ушицького повіту; по селах діяла мобільна група експропріаторів. Анархісти Вінниці, незважаючи на перманентні арешти, протримали існування групи до 1912 р. [35, арк. 13; 163, арк. 2–10; 248, арк. 1–5; 47, арк. 14; 678, арк. 7–28; 679, арк. 212; 1100, с. 475; 1438, с. 5–12].

Київська федерація анархістів втратила багато членів під час літніх арештів 1907 р., але у другій половині 1907 р. вона продовжувала діяти, поновивши друк листівок. У Києві працювали групи анархістського «Червоного хреста», анархістів-індивідуалістів. Київська група у жовтні-листопаді 1907 р. видала листівки: «Крестьяне и рабочие», «К новобранцам», «Братья рабочие», провела публичні акції. Київський комітет РСДРП, вважаючи анархістів конкурентами, видав листівку «Что такое анархисть» [33, арк. 1–4; 63, арк. 40–51]. У грудні 1907 р. поліція ліквідувала групу кримських бойовиків «Свобода внутри нас», залишки групи перебрався до Києва, де вони утворили союз з групою анархістів-індивідуалістів В. В. Білозерова (Левченка) [62, арк. 2–50; 250, арк. 10–13; 258, арк. 1–7, 28; 167, арк. 10]. Харківська група анархістів-комуністів у 1907 р. скоротилася до 24 активних членів, але продовжувала видавати листівки у підпільній типографії, створила нову бойову групу у Чугуєві [669, арк. 51; 670, арк. 41].

Терористичну діяльність та експропріації продовжили у 1907–1908 рр. анархісти-синдикалісти та анархісти-комуністи Херсону, Кривого Рогу, Єлизаветграду, Радомишля, Бердичева, Умані, Шост-

кі, Юзова, Луганську, Глухова... В Стародубі утворилася група революційної молоді, що складалася з есерів і анархістів (в групі фігурує М. Г. Нікіфорова) [35, арк. 13; 47, арк. 14; 163, арк. 2–3; 248, арк. 1; 678, арк. 7–28; 679, арк. 212; 1100, с. 475].

У липні 1907 р. в Ковно «Федерація анархістів Литви і Польщі» провела підпільну конференцію на який пропанувала розпочати боротьбу проти РСДРП, створити «федерацію» анархістів всієї імперії, встановити міцні зв'язки з Південною федерацією анархістів [1578, с. 82–83]. Восени 1907 р. в Женеві була створена «Бойова інтернаціональна група анархістів-комуністів» — «Бойовий загін «Інтернаціонал» (кер. М. І. Музіль (Рогдаєв), С. М. Борисов). На «загін» покладалося завдання — «підстьобнути» нову революцію шляхом вчинення терористичних актів, організації «міської війни». До «загону» (бл. 40 чол.) увійшли відомі анархісти: О. С. Гроссман, Ол. І. Таратута, Н. Я. Тиш, Г. Б. Сандомирський та ін. «Інтернаціональна група» встановила співпрацю із анархістами Сербії, Болгарії, Румунії, Австро-Угорщини [112, арк. 1–2].

25 вересня 1907 р. М. І. Музіль (Рогдаєв) та С. М. Борисов організували пограбування поштового відділення, захопивши 60 тис. рублів на ст. Верхньодніпровськ (в акції взяли участь 18 анархістів) [369, арк. 628]. Анархісти провели ще кілька експропріацій, що принесли їм ще 30 тис. руб., катеринославські анархісти захопили друкарню газети «Южная Заря» та викрали друкарський верстат. С. М. Борисов повернувся до Женеви з частиною експропрійованих грошей, виділив редакції «Буревестника» 7 тис. руб. на видавничу діяльність, основна сума була спрямована на створення підпільних баз анархістів в Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі. «Селянський союз» отримав 250 руб., Севастопольська анархістська група — 1500 руб., Катеринославська група — 1800 руб. [1442, с. 20–21].

Перший етап реалізації плану почався у вересні 1907 р., коли до Одеси прибув С. М. Борисов, а до Києва — Г. Б. Сандомирський, І. Дубинський, Н. Я. Тиш з транспортом літератури та 70 браунінгами. Київ був обраний транспортним вузлом, з якого переправляли на Південь, в Прибалтику та Москву зброю і літературу. Анархісти вирішили організувати замах на київського генерал-губернатора, ректора київського університету, начальника охоранки [286, арк. 25]. Г. Б. Сандомирський готував об'єднуючий з'їзд анархістів, який планувалося провести у Києві в грудні 1907 р., або в січні 1908 р. Він встановив зв'язки із організаціями у Катеринославі, Одесі, в Польщі, на Кавказі та Дону, зібравши на з'їзд близько 80 делегатів із різних регіонів і напрямків. Своєчасність

з'їзду анархісти усвідомили, під впливом рішень Міжнародного анархічного конгресу (Амстердам, 1907), на якому представники 27 держав затвердили резолюцію «Про ставлення до російської революції», в якій містилося звернення до анархістів усіх країн надати «всіляку матеріальну і духовну підтримку» революції, заклик пропагувати «анархістські методи боротьби з самодержавством», підкреслювалося «міжнародне значення російської революції», від результату якої залежало «найближче майбутнє світового пролетаріату» [146, арк. 282].

Анархісти, ознайомлені з ідеєю скликання з'їзду, висловлювали побоювання, що це може закінчитися масовими арештами делегатів. Лідери груп визнали за необхідне проведення попередніх регіональних конференцій, і лише після них проведення загального з'їзду. В грудні 1907 р. київським анархістам вдалося провести регіональну конференцію, в якій взяли участь Г. Б. Сандомирський, В. В. Молочко, І. Дубинський та ін. Конференція виробила та надіслала групам свої резолюції [176, арк. 7]. Поліція була повідомлена, що в Києві має пройти конференція анархістів, існували припущення, що з'їзд анархістів може зібратися навесні 1908 р. у Катеринославі [286, арк. 79–82]. На початку 1908 р. Циркуляр Департаменту поліції Начальникам Охоронних Відділень повідомляв про запланований «з'їзд представників від усіх анархістських груп» та про конференцію в Києві, на яку запрошені делегати від анархістських груп Катеринослава, Одеси, Харкова, Ростова, Варшави, «а також від дрібних груп» [351, арк. 20].

15–17 грудня Київська поліція арештувала 22 анархістів київської групи, що була пов'язана з «Бойовим загоном», на початку січня 1908 р. був затриманий емісар Н. Я. Тиш. Ліквідація групи поклала край спробам анархістів створити в Києві центр анархічного руху. Редакція «Буревестника» відреагувала на арешти заявою: «...беручи до уваги кризу, яку переживає зараз анархістський рух у Росії, повсюдні провали груп, сильно розвинуту за останній час провокацію, вважаємо за необхідне, перш за все, зайнятися відродженням місцевої роботи і очищенням груп від підозрілих елементів; доти, поки це не зроблено, з'їзд буде не тільки передчасним, й надзвичайно небезпечним» [828, с. 1].

У січні 1907 р. емісари «Бойового загону» прибули до Катеринославу і Одеси, де зіткнулися з тим, що місцеві анархістські сили, на які вони розраховували, були розгромлені поліцією. Тільки окремі місцеві анархісти увійшли до складу «загону». Так у грудні 1907 — на початку лютого в Одесі були арештовані організатори

«пересипської» і «селянської» груп анархістів-комуністів і членів «Молодої волі». Арештовані чи вбиті у перестрілках з поліцією або «Союзом Русского народа» були лідери груп: Л. Коган (Давид Самарський), П. А. Дівакова (Петро Чорний), М. М. Нехорошев, П. С. Кулешов, Т. С. Вишневський, Л. Мічман, С. Яровенко [10, арк. 180–182; 130, арк. 91; 195, арк. 1–56; 426, арк. 14, 52, 68–90 об., 141, 272–316, 331; 450, арк. 38; 502, арк. 1–10; 672, арк. 13, 41; 1532, с. 253].

Поліцейські провокатори змогли виявити близько сотні «молодовольців», дозвіл влади для «благонадійних осіб» використовувати проти злочинців зброю призвів до того, що кожне друге вимагання закінчувалося арештом, вбивством, пораненням здирників. Ворог «Молодої волі» — дружина «Союза Русского народа» була розпущена, що позбавило мотивації вимагання на утримання самооборони. На початку 1908 р. поліцією були ліквідовані одеські іллегалістські групи «Чорний заряд», «Загін міжнародної боротьби» [198, арк. 20–90; 426, арк. 324].

Ватажок анархістського «загону» С. М. Борисов призначив Ол. І. Таратуту координатором терористичних актів в Одесі, до Одеси прибули п'ять анархістів «Бойового загону», що планували замах на командувача військовим округом, градоначальника Одеси, голову військово-окружного суду, вибухи будівлі військово-окружного суду та з'їзд гірських промисловців. Наприкінці лютого 1908 р. С. М. Борисов був заарештований, під час арешту застрелився емісар О. С. Гроссман. У березні в Катеринославі поліція затримала Ол. І. Таратуту У лютому, під час ліквідації «загону», були арештовані кілька десятків катеринославських анархістів, група Зав'ялова-Самодурова. Поліції вдалося нанести удар по мережі підпільних місцевих організацій в Одесі, Катеринославі, Києві, Харкові, Хотині, Житомирі, Бердичеві, Ніжині, Кременчуці, Севастополі. У Харкові був арештован один з місцевих лідерів анархістів Н. М. Львович (Альтер). Суд над членами «Бойового загону» розпочався в 1909 р., до цього часу на лаві підсудних опинився 21 бойовик, ще 11 анархістів померло або було вбито у в'язниці, під час ліквідації «загону» 4 бойовики були вбиті у перестрілках, один застрелився. Всього «по лінії загону» у грудні 1907 р. — березні 1908 р. було заарештовано або вбито близько 110 анархістів [1123, с. 5–6; 1150, с. 129–140; 1578, с. 58]. Після краху «загону» «Буревестник» констатував, що в анархістському середовищі панує «розчарування, смуток, туга, доходить часом до відчаю... остаточний розгром нашої роботи 1908 року... припинилася пропаганда та агітація в робітничих масах» [834, с. 14].

Кривава практика військових і військово-польових судів, масові висилки «підозрілих» до Сибіру змогли збити хвилю революційних протестів в країні. У Російській імперії в 1906–1909 рр. було страчено в 18 разів більше терористів, ніж у всіх країнах Європи і Північної Америки разом узятих. За даними «Буревестника» в 1907 р. в імперії військово-окружними судами було страчено 164 анархіста. В Одесі у 1906–1907 рр. перед судом (за неповними даними) постали 12 анархістів-синдикалістів, 94 члени «Чорного прапора», 5 — «Чорного хреста», 51 співчуваючий анархізму, 5 анархістів втекло з в'язниці. До цього переліку не входили численні іллегалістські групи. У 1908 р. анархісти склали 75% з 120 страчених в Одесі революціонерів (повішені: П. Сулімовський, П. Кулешов, П. Коротков, Ф. Ігнат'єв, Б. Берков, М. Непомнящий, С. Іщук, Ю. Крижановський, І. Івасенко, А. Яценко, А. Яровенко та ін.). У поліцейських звітах з другої половини 1907 р. анархісти (особливо це стосується іллегалістів) записуються як грабіжники, а їхні заяви про політичне підґрунтя експропріацій і вимагань ігноруються слідством і судом. Їх позбавляють переваг політичних в'язнів, тримають разом з кримінальними злочинцями. Іноді анархісти, розуміючи, що за одну тільки приналежність до терористичної організації їм загрожує каторга, заявляли, що вони соціал-демократи (бундівці), щоб «отримати» не такий суворий вирок та права політичних в'язнів. Каральні структури, відзвітувавши центральним органами про «знищення анархістської крамоли», не хотіли показувати, що на місцях анархізм так і не був ліквідований. Цими факторами пояснюється різке скорочення кількості репресованих за «анархістськими статтями» з весни 1908 р.

Останнім оплотом анархізму, на думку В. В. Коміна, у 1908 р. залишався Катеринослав — «єдине місце в Росії, де існувала постійна група анархістів, яка продовжувала вести роботу» [1656, с. 110]. У 1908 р. анархісти Катеринослава продовжували компанію терору вбивствами начальника арештантських виправних рот, майстра заводу Шадур, околочного наглядача, Анархісти здійснили замах на Катеринославського губернатора О. М. Клінгенберга, провели експропріацію касира Азовського банку на станції Горяново, експропріацію 14 тис. руб. на ст. Гришине [369, арк. 194]. Поліція вважала, що на чолі анархістів «Амурської групи» Катеринослава стоять М. І. Музіль (Рогдаєв), що повернувся з Парижу, та його брат І. І. Музіль, що анархістська «група на Амурі» відкидає співпрацю з міською анархістською групою «незначною за кількістю і якістю» [352, арк. 47, 60–70]. Група анархістів-залізничників

(В. С. Марков, З. І. Сиротський та ін.) готували замах на директора залізничних майстерень, начальника депо, залізничного інженера, на Брянському заводі був убитий інженер-начальник цеху [386, арк. 221]. Поліція мала інформацію про те, що у травні–червні 1908 р. в Катеринославі діє група анархістів,– яка володіє значними грошима та технікою, серед керівників групи були втікачі з каторги Е. Ганенко та І. Новіков [684, арк. 94, 113]. Ще одна анархістська група (А. Галаєвой та ін.) скоїла вибух в готелі «Франція» [93, арк. 10–14; 1464, с. 229].

У серпні 1908 р. сталися арешти членів «Амур-Нижньодніпровської групи анархістів-комуністів». Вцілілі бойовики катеринославських груп втекли з міста до Москви, Нікополя, Херсону, Північного Кавказу. На початку березня 1909 р. поліція провела масові арешти членів анархістської групи «на Амурі», не зважаючи на розгром катеринославської «федерації анархістів» 1910 р. поліція сповіщала, що на заводах (Брянському, Трубному, Гвоздільному), в Залізничних майстернях Катеринослава анархістську агітацію ведуть С. Вишневський, Г. Лебедев, Хуторський [362, арк. 2–8]. Поліції було відомо, що в Катеринославі ще діяли група анархістів — синдикалістів, анархістська група «Чорна маска» (лідер Д. Г. Устінов), анархістське «Бюро» — «Чорний хрест», бойовики ліквідованої поліцією групи «Воля всередині нас» намагалися сформувати подібну групу в Катеринославі [354, арк. 2; 355, арк. 34; 369, арк. 245; 375, арк. 7]. З Катеринослава до Аргентини тоді емігрував анархіст С. Радовіцький який у 1909 р. у Буенос-Айресі скоїв терористичний акт проти керівника поліції аргентинської столиці полковника Р. Фалькона [1872].

Полтавська група анархістів-комуністів (кер. П. Савінський) у 1907 р. була розгромлена поліцією, нову групу очолив землемір Ф. Яринний, але, незабаром, і він був заарештований, групу очолив О. Ліповок, арештований в січні 1908 р., після чого група розпалася, але влітку 1908 р. зібралася знову з місцевих робітників (лідери: І. Сіндер, І. Рябушенко, П. Оніщенко), тісно співпрацювала з катеринославськими анархістами. В 1910 р. полтавські анархісти намагалися об'єднатись, створивши міжрайонну «Малоросійську бойову групу анархістів» [111; 112; 681, арк. 5, 17, 43; 682, арк. 4–16]. У другій половині 1907–1910 рр. на Полтавщині групи анархістів існували у Кременчуці, Хоролі, Ромнах, Переяславі, Лохвиці, Прилуках, Кобеляках, с. Лисовка [73, арк. 2–8; 75, арк. 21–23; 118, арк. 76–80; 119, арк. 2–18; 667, арк. 10–42; 681, арк. 4–13; 688, арк. 120–125; 806, с. 29; 1720, с. 79]. Роменська група анархістів

продовжувала бути сильнішою на Полтавщині (лідери: А. Найдиш, брати Безпальчеви), її бойова група складалася з 30 чол. На початку 1908 р. анархісти в Ромнах вбили двох жандармських офіцерів, городского, готували замах на пристава. Це призвело до ліквідації групи у березні 1908 р., арешту одного з лідерів Е. Занудько та втечі іншого лідера — О. Залужного до Женеви [6, арк. 22, 98].

Харківські анархісти у 1908 р. (лідер О. П. Моисеєнко (Басаргін), Г. М. Борзенко, О. Т. Горбатенко) проводили вдалі експропріації, друкували листівки, вели пропаганду серед робітників паротягобудівного заводу, студентів університету. Кілька десятків соціал-демократів Харкова перейшли до лав анархістів-комуністів (І. С. Бердяєв (Островерхов) соціал-демократ з 1902 р. та ін.). У Харкові мешкав анархіст-начальник шляху, інженер паравозних майстерень О. В. Гамаженко, який давав гроші анархістським групам, ховав в своєму домі анархістських ватажків. 1909 р. стався арешт більшості членів харківської групи анархістів [367, арк. 37].

У 1908 р. в Києві залишалися діючі групи анархістів-комуністів, анархістів-«безвладників», «Група анархістів-інтернаціоналістів» (що використовувала друкарню Печерської Лаври для друку листівок), «Бойовий загін здириків» (кер. О. Ярославський), група Р. Сельской, що поставила лабораторію з виробництва бомб у Дарниці. Анархісти черговий раз вели підготовку до замаху на В. О. Сухомлинова (Ківського, Подільського та Волинського генерал-губернатора) та ректора Київського університету М. М. Цитовича [206; 207]. Один із лідерів-анархістів І. Дубинський відновив зв'язок групи з «Федерацією анархістських груп «Буревісник» [64, арк. 14]. У листопаді 1908 р. київські анархісти провели експропріацію поштового відділення ст. Апостолово, спробували пограбувати Печерську Лавру та Володимирський собор у Києві. Восени 1908 р. нові арешти «знешкодили» близько 30 київських анархістів-комуністів на чолі із В. В. Молочко та анархістів-індивідуалістів, лабораторію вибухівки [54, арк. 5–15; 112, арк. 1–20; 116, арк. 1–89; 679, арк. 22, 82; 1100, с. 493], але у грудні 1908 р. до Києва зі Швейцарії приїхав анархіст А. Бродський, що створив нову групу анархістів [61, арк. 247; 70, арк. 220–243; 256, арк. 11–14].

У Житомирі 1908 р. фіксувалася анархістська група І. Загурського, що мала лабораторію бомб та типографію, підтримувала зв'язок із Києвом та Мінськом. З Варшави до Житомира приїхало три анархіста, щоб допомогти місцевим анархістам підірвати жандармське відділення. В червні і вересні 1908 р. у Житомирі пройшли арешти анархістів, вони втратили типографію і 2/3 складу

групи, залишки групи продовжували діяти до 1912 р. [678, арк. 7–28; 679, арк. 130].

У 1908 р. анархістські групи в Вінниці та Бердичеві мали підпільні типографії, видавали листівки. В грудні 1908 р. ватажок групи К. М. Ердалевський був вистежений поліцією, під час арешту він закінчивши життя самогубством [686, арк. 1–4; 824, с. 1]. Група анархістів-комуністів Бердичева «Буревісник» восени 1907 р. скоїла експропріацію банківської контори, у лютому 1908 р. — вбивство пристава та городского. Влітку 1908 р. у перестрілці з поліцією були вбиті організатор групи Я. Андрейчук, бойовик С. Любович, заарештовано шість членів групи [47, арк. 14–18; 72, арк. 4–36; 264, арк. 1–5; 680, арк. 23–46; 678, арк. 100–108; 685, арк. 120–316]. В 1908–1910 рр. у Луцьку, Рівному, Острозі, Овручі, Володимирі-Волинському, Умані, Заславлі, Радомишлі продовжували діяти анархістські групи, які склалися з єврейської молоді, мали контакт з центром анархізму в Білостоці, звідки отримували листівки і зброю [656, арк. 21–47].

У травні 1908 р. поліція доповідала, що в Одесі немає анархістів, Я. І. Кириловський (Новомирський) згадував, що до цього часу «революційний рух в Одесі зійшов в сутності нанівець», «про ідейну працю мова не йшла», «втрачаються зв'язки з робітничими масами» [1362, с. 277]. Але архіви свідчать про те, що в Одесі в 1908 р. діяло до десятка анархістських груп, які проводили експропріації каси цегельного заводу, магазинів. У лютому 1908 р. в Одесі утворилася нова анархістська група (25 чол., лабораторія вибухівки), яку створив лідер анархістів-синдикалістів В. П. Козловський, який повернувся до Одеси з Австро-Угорщини. Група розробляла плани замаху на тимчасового генерал-губернатора Одеси, вела пропаганду серед матросів і робітників «РОПиТ», експропріації принесли групі 40 тис. руб. У липні 1908 р. В. П. Козловський був арештований, група розгромлена. У лютому–травні в Одесі діяла група анархістів-комуністів (кер. Р.-А. Мільштейн, Б. Гутман), яка готувала замах на тимчасового генерал-губернатора. У серпні були заарештовані 16 осіб «Південної групи анархістів-комуністів» та лідери матросько-анархістської конспірації: Х. Рит та О. Лаврушін. У листопаді поліцією були ліквідовані група одеського «Чорного прапора» і дружина анархістів-комуністів — робітників заводу «РОПиТ» [156, арк. 88, 125; 196, арк. 88–90; 426, арк. 343; 430, арк. 160, 174; 448, арк. 455; 450, арк. 246, 378].

Восени 1908 р. поліція констатувала, що «...в Одесі утворилася нова група анархістів-комуністів: «Південноросійська група анархістів-комуністів «Смерть буржуазії є життя робітників» (прибічники

групи «Безвладдя»). До цієї групи входило до 30 осіб, частина з яких одночасно були бойовиками «Бойового загону матросів-анархістів» [450, арк. 6].

Для відновлення організації анархістів-комуністів до Одеси з Парижу, Женеви та Варни прибуло кілька анархістів, які намагалися налагодити доставку з Болгарії «для потреб анархістів» вибухових речовин і літератури [5, арк. 171–172]. У 1909 р. за підготовку замаху на начальника одеського жандармського управління були арештовані 4 анархіста, за експропріації — ще 17 бойовиків з «Молодої волі» (керівник Ф. Славинський), що призвело до самоліквідації групи. В той же час продовжували діяти групи анархістів з районів Молдаванка та Пересип. Остання група (кер. Д.-Г. Гальберштат (Григорій Красний) у липні 1909 р. була розгромлена поліцією. У січні 1910 р. поліція заарештувала ще 10 анархістів, у тому числі лідерів групи Д.-Г. Гальберштата, С. Шахворостова [446, арк. 8–10].

В 1909 р. в Одесі були створені: група анархістів-комуністів «Земля і воля» (входила до федерації «Земля і воля», що мала в Україні 5–6 груп, курівництво групи знаходилося в Швейцарії); група анархістів-синдикалістів І. Клейнера (мала підпільну друкарню та гурток серед студентів університету), «Летучий загін інтернаціональної федерації анархістів-синдикалістів», в яку входили Д. Гортенштейн, М. Вульф (швейцарський анархіст), Р. Чорний, брати Грінберг та ін. [443, арк. 64]. Анархістська група Б. Розенталя провела у грудні 1909 р. пограбування каси клейового заводу. У с. Кулішове під Одесою була зафіксована анархістська агітація, що велася з амвону церкви: священник П. Шидловський та псаломщик Присяжнюк підтримували зв'язок з анархістами групи сестер Присяжнюк на Київщині, вели пропаганду, зберігали бомби і анархістську літературу [510, арк. 29]. У 1909 р. в Одесі було заарештовано близько 80 анархістів [1720, с. 171–172].

У 1910 р. поліція отримує відомості від інформаторів про те, що одеські анархісти, налагодивши зв'язок з анархістами Олександрівська, Нікополя, Херсона, Миколаєва, Єлизаветграда, Києва, готують спільні експропріації в цих містах. У Миколаєві влітку 1907 р. поліцією була розгромлена група анархістів-комуністів, але в листопаді 1907 р. вона відродилася [674, арк. 10]. На початку 1908 р. миколаївські анархісти провели експропріацію артільника Чорноморського заводу отримавши 82 тис. руб., але більша частина коштів була втрачена [1997, с. 125]. В українській частині Бессарабської губернії у 1908 р. діяли організації анархістів-комуністів, що вида-

вати листівки і підпільний рукописний журнал «Разрушение» (4№). В Акермані фіксувався «Бойовий загін південної групи анархістів-руйнівників», арешти анархістів пройшли містом у червні 1908 р. (М. Козубченко та ін.) [17, арк. 1–2, 8, 28].

В період з другої половини 1907 — до початку 1909 рр. анархістський рух розгорнувся в українському селі, частина анархістів розійшлася по селах, поширюючи листівки «К рабочим и крестьянам», «Ко всем городским и сельским рабочим», «Чего мы хотим» [806, с. 32]. У серпні–жовтні 1907 р. по Херсонській губернії прокотилася хвиля селянських виступів, підпалів економій, у підготовці яких активну участь брали анархісти. Анархістська агітація проводилася в Глодосах, Богопіллі, Плетеному Ташлику, Акметечкі, М. Виські, Вахнівці, Нововоронцовці, Ольвіополі, Ананьєві, Широкиному, Шістці, Інгуліці (Херсонська губ.). Одеські анархісти налагодили агітацію та пропаганду у сільських районах, розповсюдження прокламацій серед селянства [45, арк. 323–324; 1743]. До Чигиринського повіту 1909 р. прибув одеський анархіст Ф. Горбань з метою «поставити» нову групу в с. Медведівка [685, арк. 138–140; 369–405; 683, арк. 52].

Одеський тимчасовий генерал-губернатор доповідав: «Одеса є головною квартирою злочинців, що поширюють свою діяльність на всю губернію... З Одеси до Херсонської губернії надсилаються загони агітаторів, що збурюють селянські маси і робітників проти уряду» [991]. У травні 1908 р. Департамент поліції в секретному циркулярі повідомляв керівництву охоронних відділень про формування в південно-західних губерніях імперії нових нелегальних «селянських братств». Вказувалося, що активісти аграрних заворушень приєднувалися до анархістських організацій, закликаючи селян до бунту. У листопаді 1907 р. — червні 1908 р. поліція ліквідувала низку селянських анархістських груп Херсонщини. У Єлизаветграді були страчені члени терористичної селянської анархічної групи, що базувалася на Соколовських хуторах [675, арк. 10-20].

Селянські анархістські групи діяли в Ново-Павлівці Таврійської губернії, Качанівці Харківської губернії, Новоспасівці, Гуляй-Полі Катеринославської губернії. У 1908 р. листівки анархістів («К крестьянам» та ін.) розійшлися по селах Олександрівського, Новомосковського, Верхньодніпровського повітів Катеринославської губернії. Анархіст Г. Лебедев з Катеринославської групи агітував серед селян в с. Щегловка [369, арк. 7]. Поліція доповідала, що в с. Раївка Слов'яносербського повіту селяни беруть участь в анархістських ексах [354, арк. 250–263].

Радянський автор писав: «На Півдні Росії взагалі, а у Київській губернії зокрема, анархістський рух був розвинутий надзвичайно широко» [1743, с. 12]. У другий половині 1907 р. активізувала свою діяльність «Південноросійська федерація селян анархістів-синдикалістів», однією з груп, що діяла по селах і містечках Васильківського, Черкаського, Чигиринського, Канівського повітів (по містечках і селах Сміла, Городище, Хлистунівка, Товсте, Ротмістрівка, Смілянка, Костянтинівка, Ковалівка, Погребище, Топільня, Старосельці, Тернівка) [806, с. 28] керували брати І. П. та А. П. Жуки, П. Маліновський, В. Москальова, Я. Лісовий, студент Г. Л. П'ятаков. Група Жука стала відома пропагандою серед селянства «прямих дій», експропріаціями, терором, сутичками з поліцією та загонами інгушів — охоронців. У 1907 р. бойовики групи вбили в Городищі стражника, напали на касу цукрового заводу, в 1908 р. скоїли експропріації каси контори заводу (захопили 5 тис. руб.) [36, арк. 10–12; 1743]. Г. Л. П'ятаков згадував, що: «Влітку 1906 р. вів активну анархістську роботу серед селянської і робітничої молоді; був керівником гуртка з 50 чоловік. З цього гуртка і сусіднього, що був керований Іустином Жуком, виділилася експропріаторська група на чолі з Жуком» [405, с. 591].

Група селян анархістів-комуністів братів Казакових у Черкасах поранили помічника пристава, вбили городского. Група анархістів-комуністів та есерів-максималістів М. Кухарського провела напад на казначейство в районі Черкас, акти терору [36, арк. 4–6; 41, арк. 2–6; 43, арк. 1]. В Черкаському та Канівському повітах, у Фастові, Ржищеві, Богуславі, Грушеві діяли групи «Південноросійської федерації груп анархістів-комуністів», групи української федерації анархістів-комуністів «Вільна громада» — «Вільна селянська анархічна спілка» (керівники: вчитель Я. Коваль, О. Ворошевич, Т. Штепа). До анархістів переходили місцеві есери (вчителька Ю. І. Зеленська) [34, арк. 4–6; 44, арк. 9; 685, арк. 207–209].

Чигиринсько-Златопільська група анархістів-комуністів у 1907–1910 рр. провела низку експропріацій і терористичних актів (напад на Маріїнський завод та ін.) [41, арк. 34–36]. В 1907 р. у с. Лебедін Чигиринського повіту анархісти друкували листівки «Слушай брат крест'янин, анархіста!» [40, арк. 25]. У Єлизаветграді діяв «Союз червоної помсти», у Білій Церкві — іллегалістська група «Ангел мести» (кер. М. Лукін) та сформована з єврейської молоді «Летуча група анархістів-комуністів» (кер. М. Тартаковський), що провела експропріації банку, економій, акти терору проти поліції, друкувала гектографічні листівки, проводила агітацію серед солдат [37, арк. 59; 115, арк. 30–33].

Два майбутніх повстанських отамана громадянської війни Д. І. Терпило — «Зелений» та С. Коцор — «Коцора» були учителями, що створили у 1906–1907 рр. в Трипільлі і Чигирині анархістські групи [1650, с. 15; 1080]. Поліцейські архіви зберегли інформацію про затримання С. Кацори, та ще кількох анархістів за пограбування каси Краснопільського волосного правління Екатеринославской губернии [358, арк. 25, 52].

Наприкінці 1908 — на початку 1909 р. поліції вдалося вбити десяток лідерів анархістських селянських груп (М. Мирошник, «Аріс» та ін.), арештувати І. П. Жука. Поліція виявила, що систему анархістського спротиву на Київщині очолили вчителі черкаського повіту (С. С. Мищенко, Е. К. Соловйов, С. И. Рубенштейн, І. Фоменко). Так вчитель С. Семенко створив анархістсько-комуністичну групу в с. Товсте, Ф. Симінський — у Залеському, Буревич — у Кирилівці, В. Даниленко та З. Кононенко — в Моринцях, А. Фесенко — у Поповці, регенти церковного хору В. Гнедюк і Іваненко — в Гнилці [6, арк. 312–324; 42, арк. 60–66; 46, арк. 2–4, 142; 84, арк. 10–19; 124, арк. 68; 146, арк. 1–5; 164, арк. 4–15; 252, арк. 3–15; 254, арк. 3–6; 265, арк. 3–15; 267, арк. 46].

Непокоїло поліцію те, що анархістський рух почав співпрацювати із національним українським рухом. У Чигирині члени підпільної групи «Українська народна самооборона» (українські есери) діяли в союзі з місцевими анархістами [37, арк. 59; 115, арк. 30–37]. По селах Київщини був знайдений український переклад брошури російського ідеолога анархізму Л. Чорного [43, арк. 2–3; 685, арк. 135–149]. Анархістські групи Київщини мали зв'язок із партизанським загonom О. Савицького (отаман «Поліських лісів» на Чернігівщині, який в 1907–1909 рр. очолював партизанський загін, проводив експропріації і терор під есерівськими та анархістськими гаслами) [688, арк. 3–5; 693, арк. 7–28].

До 1909 р. діяла анархістська група в Боборинці [355, арк. 209]. У 1910 р. поліцейські зведення вказували, що у с. Погребище частина місцевих мешканців співчувала анархістам і створила «Групу селян анархістів-синдикалістів». Численні групи анархістів продовжували непокоїти владу до літа 1910 р., коли структура анархо-селянського спротиву на Київщині була розгромлена. Але деякі селянські групи в інших українських губерніях продовжували діяти до 1913 р.

У 1908 р. поліцейські зведення вказували на успіхи поширення анархізму серед студентства та інтелігенції. Серед анархістів України був кандидат філософії Бернського університету П. Позняков. У лютому 1907 р. в Новоросійському університеті пройшла сходка

анархістів-комуністів, які прагнули залучати студентство до активних дій, анархісти створили групу в університеті (студенти Д. Гапш та Л. Розенштейн були ідентифіковані поліцією як анархісти-комуністи). У 1907 р. відбувалися арешти студентів цього університету, звинувачених у приналежності до анархістів-синдикалістів: Литвака, Зоріна, вільного слухача М. Бруна; 1908 р. одеські журналісти Л. Г. Блюмкін та І. Лазарович, студенти П. Іовановіч та Г. Ситін були розкриті поліцією як анархісти-комуністи. За підозрою приналежності до групи анархістів перевірялися поліцією учні і вчителі Одеського художнього училища, був затриманий художник С. Мазурін, в якого були знайдені листівки, мандати анархістів. У Харкові, Ніжині, та Києві студенти були активістами всіх анархістських груп [1813].

У серпні 1908 р. анархісти-комуністи Російської імперії провели в Женеві свою конференцію (жневські групи «Хліб і воля» та «Буревісник», представники деяких закордонних та російських груп). На конференції групи «Буревісник» та «Хліб і воля», об'єднавшись, створили на платформі анархо-синдикалізму «Союз російських анархістів-комуністів». М. І. Музіль (Рогдаєв) прийняв участь в конференції в якості представника Катеринославських анархістів, він зміг очолити редакцію найбільш впливової газети анархістів-емігрантів «Буревестник» (було надруковано 19№, накладом до 5 тис. пр.), відсторонивши старого редактора М.-Е. Р. Дайнова (Дубинського). До нової редколегії видання увійшли анархісти з українських теренів: В. П. Козловський, Т. О. Жерков-Жерченко, О. І. Малицька та ін. М. І. Музіль (Рогдаєв) друкувався в багатьох анархістських виданнях Швейцарії, Австро-Угорщини, Сербії, Греції, Болгарії. Він став визнаним лідером анархістів-комуністів не тільки в українському, але й в загальноімперському масштабі [1693, с. 374].

В січні 1909 р. припинив своє існування паризький журнал «Бунтарь», у вересні того ж року закотився паризький журнал «Анархист». В колах анархістів-емігрантів стали домінувати ідеї «анархістського синтезу» — синдикалістського анархізма-комунізма. На конференції російських анархістів у Лондоні в квітні 1910 р. лунали заклики до проведення більш енергійної анархістської агітації, були намічені населені пункти для нових великих ексів та терористичних актів. В той же час, навесні 1910 р. з причини фінансової скрути видання в Парижі — часопису «Буревестник» було припинено.

У Галичині анархістський рух постав незалежно від анархістського руху в центральній Україні. Анархістські групи Львова та

Чернівців, підтримували зв'язки з групами в Відні, Празі, Кракові, Варшаві, Женеві. В групах переважала міська молодь єврейського та польського походження. Завдяки діяльності М. І. Музеля (Рогдаєва) анархісти Галичини стали співпрацювати з анархістами центральної України. Керівник анархістів-синдикалістів В. П. Козловський на початку 1908 р. перебрався до Львова, з якого налагодив транспортування зброї та літератури до Одеси. Львів перетворився на одну із баз анархістського руху, тут діяла «школа бомбістів» М. Бородоноса, група анархістів-комуністів та анархістів-синдикалістів, в останній перебував А. Г. Бараль (В. Савко) — майбутній член ЦК Компартії Галичини [634, арк. 175].

Ще однією базою для українських анархістів стали Чернівці, де анархісти-комуністи в 1908–1910 рр. облаштували типографію, якою завідував катеринославський бойовик О. О. Мудров. 1909 р. у Чернівцях виходила анархістські газети «Гасло» та «Боротьба», їх українською мовою видавали місцеві анархісти за допомоги анархістів із «великої України». Газети перевозили до Російської імперії контрбандой через Слободзею, села Топоровець та Новосельці [5, арк. 76; 17, арк. 1–10, 28; 19, арк. 40–43; 38, арк. 64–65; 79, арк. 28, 186, 204].

Н. І. Махно стверджував, що М. І. Музіль (Рогдаєв) у 1909 р. створив «Ініціативну групу анархістів на Півдні» («Південну федерацію анархістів», «Південноросійську групу анархістів-комуністів») як складову федерації «Буревісник» («Союзу російських анархістів-комуністів»). Є відомості про існування у Парижі в 1908–1909 рр. «Малоросійської групи анархістів» (М. І. Музіль (Рогдаєв), В. Бюре, брати Мудрови та ін.) [386, арк. 31]. «Ініціативна група анархістів на Півдні» відправила до Києва О. Каминського, який зміг організувати групу з 12 чол. з анархістів-комуністів та анархістів-синдикалістів, група була ліквідована поліцією в липні 1910 р. «Сашка сибіряк» (емісар з Парижу) організував нові анархістські групи в Херсоні та Кривому Розі. На початку 1909 р. В. П. Козловський, повернувшись зі Львова до Одеси, очолив «Південноросійську групу анархістів-комуністів-синдикалістів «Смерть буржуазії — життя робітникам», яка відновила пропаганду серед моряків і портовиків, створила лабораторію, встановила зв'язок із групами Кишинева, Керчі, Миколаєва. Анархіст Ф. Куц у грудні 1909 р. емігрував до Австро-Венгрії (разом з В. Антоні, Г. Крижевським) і приєднався до групи М. І. Музеля (Рогдаєва), згодом він був направлений в Україну [389, арк. 32–40; 1714, с. 45–48].

Про «Федерацію анархістів Півдня» — «Південну групу анархістів-комуністів» йшлося у поліцейському звіті 1911 р. Вважалося, що

ця федерація була створена в Парижі, а районом своєї діяльності визначила Катеринославську, Херсонську Бессарабійську губернії, що її емісари приїхали до Олександрівська, Катеринослава, Одеси, Херсона, Кишинева [364, арк. 95–104]. У поліцейських зведеннях (1909 р.) є інформація про те, що в Чернівцях був створений «центр» цієї федерації, до якої увійшли М. І. Музіль (Рогдаєв), В. Г. Антоні, Н. В. Дрікер. Активісти федерації проводили у Хотинському повіті агітацію серед селян, підтримуючи «центр так званого анархістського кордону». У 1909 р. М. І. Музіль (Рогдаєв) організував експропріацію Хотинської пошти на 90 тис. руб. (в акції взяли участь члени Хотинської, Гуляйпільської, Катеринославської груп), що дало змогу федерації фінансувати свою організаційну структуру, типографію, закупити зброю, видати «Альманах» з історії анархістського руху [36, арк 20; 687, арк. 100–115; 1346, с. 21–24].

В 1909 р. були заарештовані керівники анархістів-комуністів Кам'янець-Подільської та Хотинської груп, «Подільсько-Бессарабського селянського союзу анархістів-комуністів». За інформацією начальника Подільського ГЖУ починаючи з 1910 р. по губернії вже не було анархістських організацій, а діяли лише окремі представники руху (З. Броверман, Н. Васерман, Н. Дрікер, А. Шляхман), частина анархістів групи обрали шлях еміграції до Англії та Аргентини. У 1910 р. для налагодження роботи з перевезення літератури до Кам'янець-Подільська прибули члени Кавказької групи анархістів-комуністів та Одеської групи анархістів-комуністів. Кам'янець-Подільська та Хотинська анархістські групи існували до 1914 р. [1907, с. 226–227; 1959, с. 272].

Катеринославський поліцмейстер доповідав, що у 1909 р. з-за кордону та з інших міст імперії до Катеринослава повернулися 30 анархістів, маючи за мету «створення комітету анархістської партії», для відновлення терору [361, арк. 56–57; 369, арк. 216; 1346, с. 22–23]. М. І. Музіль (Рогдаєв) таємно відвідує Центральну Україну, беручи участь у створенні «Південної федерації анархістів», підготовці з'їзду анархістів, у експропріаціях. Частина групи прибула з Франції та Бельгії (через Чернівці) для проведення крупних експропріацій (пограбування артільника катеринославській залізниці, пошти, казначейства, касс заводів). Відомі члени групи «Південної федерації анархістів», що діяли на Катеринославщині у 1909–1910 рр.: П. А. Аршинов (Марін), вбивця товариша прокурора О. В. Скопінського О. Дорогобед (Єлагін), Г. Борісов (Жандарм), Л. О. Мехеев (Отаман), І. С. Опанасенко (Старий), Т. О. Дудник (Солдат), П. Полуціганов (Петро), І. В. Овчаренко (Турок), Ф. С. Де-

мідов (Апполон), В. Бюре, Т. Шуба, Чалий, «Альоша», «Сергій», «Рафаїл», «Японець», «Китаєць». До групи приєдналася частина бойовиків з амурсько-нижньодніпровської групи: Г. Лебедев, С. Вишневський, А. М. Галаєва, Н. Бабич, М. Півнева, Лазаренко, Р. Черкес... Поліція сповіщала, що група користується підтримкою селян сіл Гуляй-Поля та Покровського [385, арк. 257]. Члени групи формували селянські осередки в Олександрівському повіті, поширювали серед місцевих селян привезені з Парижу листівки та брошуру «Групи анархістів-комуністів Запорізького краю» українською мовою «Кілька спогадів про Прокопія Семенюта, Назара Зуйченка, Івана Шевченка». З брошури можна дізнатися, що Н. Зуйченко та І. Шевченко скоїли напад на пошту, вбили пристава, друкували на гектографі прокламації, агітували в районі Гуляй-Поля, причому «організація охопила великий регіон». Автори брошури підкреслювали те, що згадані анархісти розмовляли українською і були «славними правнуками запорожців» [386, арк. 103–105].

Група намагалася структурувати анархістський рух на Донбасі, мала прихильників серед робітників Луганську, Гришино, Дебальцево, Юзово, Петровських заводів, копалень Донбасу [383, арк. 76, 255; 354, спр. 185, 220–260], допомогла грошима анархістам з Єлизаветграду, мала постійний зв'язок із анархістськими групами Харківа, Одеси, Ростова [354, арк. 65, 127].

Група мала зв'язки і за межами Катеринославщини, її члени листувалися з Парижем, Женевою, Монпельє. Поліція отримала інформацію про те, що анархіст О. Чміль підтримує зв'язок анархістів Олександрівського повіту з паризьким «Буревестником» [353, арк. 224–237]. В Білгороді члени групи В. Бюре та Г. Борісов вбили двох городових До Олександрівська приїхали анархісти «Сергій» та «Китаєць» маючи на меті відродити місцеву анархістську організацію [369, арк. 128; 383, арк. 106–160].

Після разгрома гуляйпольської групи анархістів в 1908 р. в Гуляй-Поле продовжує діяти окремі анархісти, поширюватися анархістські відозви (анархістську діяльність вів Е. А. Грищенко «Нога») [383, арк. 165]. Гуляйпільська анархістська група посилилася після повернення з-за кордону кількох місцевих активістів «Південної федерації анархістів» В. Г. Антоні, О. К. Семенюта та ін. навколо яких зібралася «Група селянських анархістів-комуністів Запорізького краю» (25 чол.), що контактувала з «Малоросійською групою анархістів». У 1910 р. О. К. Семенюта вбив пристава Караченцева в Гуляй-Полі, стражника в Пологах, готував напад на конвой та втечу арештованих анархістів, підірвав в'язниці, експропріацію потягу.

Група анархістів Т. Шуби та З. Рубльовського скоїла пограбування двох волосних управлінь, Щербинівського поштового відділення [386, арк. 31]. Поліція мала інформацію про те, що група Т. Шуби зуміла захопити 12 тис. руб. (пограбування контори Ясинівського рудника, напад на потяг у Олександрівська) [364, арк. 6–41, 83]. Нові арешти та загибель у перестрілці О. К. Семенюти, І. В. Овчаренка З. Рубльовського, підірвали спроможності групи. У 1911 р. п'ять анархістів групи виїхали до Парижу, двоє — в Чикаго [1714, с. 39, 45–48].

У 1909 р. поліція Катеринослава мала відомості на 26 анархістів, що переховувалися у місті, хоча їхня чисельність була значно більшою. Активними продовжували залишатися група анархістів-індивідуалістів та «Амур-Нижньодніпровська районна група анархістів-комуністів», остання готувала замах на імператора в Полтаві під час святкування 200-річчя Полтавської битви [358, арк. 160]. У квітні 1909 р. по справі цієї групи були страчені: О. М. Калмиков, Т. І. Кириленко П. М. Ословський, С. Павлюченко, В. В. Сусликов (лідер групи «Чорна маска») [684, арк. 3, 20, 36]. Після арештів у першій половині 1909 р. анархісти Катеринослава продовжували боротьбу. Керівництво головною катеринославською групою анархістів — комуністів «на Амурі» перебравли «студент Беленький», А. М. Галаєва, Г. Лебедев. Група підтримувала зв'язки з полтавськими та харківськими анархістами, готувала експропріацію в Олександрівську. В Катеринославі анархісти стріляли в агента розшуку, анархіст-залізничник В. О. Аносинський взяв участь у експропріації каси потяга, вбив поліцейського наглядача, анархіст В. Андреев вбив інженера Брянського заводу. Група «амурських» анархістів змогла вивезти з-за кордону транспорт революційної літератури, в тому числі часопис «Буревестник», який анархісти поширювали в Олександрівську, Пологах, Гуляй-Полі. Катеринославські анархісти видали листівку, присвячену загибелі в перестрілці анархіста М. Черновола — «К рабочему люду» [684, арк. 118; 148, арк. 2–10]. Навесні 1911 р. кількох ватажків з «амурської» групи було арештовано, що привело до тимчасового припинення активної діяльності анархістів в Катеринославі, хоча по місту продовжували існувати анархістські групи, які засередилися на експропріаціях [387, арк. 30–80; 356, арк. 145; 360, арк. 33]. В липні 1910 р. московська поліція ліквідувала анархістську групу, що через П. А. Аршинова (Маріна) була зв'язана із анархістами Кам'янець-Подільська, Катеринослава, Чернівців [387, арк. 27, 88]. Катеринославський анархіст Т. Жерков-Жерченко був арештован під час переходу кардону в Бессарабії [361; 364].

Зв'язок з Катеринославом в 1909–1910 рр. підтримувала Польська група анархістів (Варшавська група «Інтернаціонал», групи з Бельська, Честнохова). Поліційські звіти вказують, що катеринославські анархісти чекали двох бойовиків з Варшави для спільних експропріацій в Сімферополі і Олександрівську [354, арк. 123, 155]. Поліції стало відомо, що з Риги до Катеринослава прибули анархісти К. К. Янсен і М. Грабатайс, а з Ростова анархіст Ф. Каврига [383, арк. 208–210; 354, арк. 250–263].

В Луганську в 1908–1909 р. діяла група анархістів-експропріаторів Ф. Демчука [369, арк. 138], в Маріуполі — анархістська група «Сашки-електрика» О. О. Рудмана, яка готувала вбивство поліцмейстера [384, арк. 1–8]. У 1910 р. поліція фіксувала анархістські експропріації в районі Маріуполь–Бердянськ [369, арк. 165–194]. пограбування касира заводу на 800 руб., напад на потяг на ст. Магедово (намагання захопити 38 тис. руб. закінчилося невдачею) [355, арк. 133, 209, 424].

1909 року Російська імперія вступала в епоху нового промислового зростання. Більшість революціонерів ще відбували терміни ув'язнення, частина зачалася за кордоном або, змирившись з обставинами, відійшла від революційних рухів. Тактика анархістських груп у 1909 р. змінилася, замість гучних терактів (на організацію яких не вистачало коштів і сил) анархісти перейшли до кропіткої роботи серед трудящих. Відсутність коштів для розширення організацій, небезпека такого розширення, призвела до консервації груп, а відмова від громіздких організаційних і федеративних конструкцій — до тактики дій автономними групами у «глибокому підпіллі». Нехтування політичними формами боротьби, відсутність партійної структури, відсутність фіксованого членства виявлялися перевагами, так як поліцейські провокації і внутрішня зрада швидше підточували великі партійні структури. Влада так і не змогла знайти інструментів для повного «викорчовування» руху. Анархісти стали менш вразливі для поліції, тому помилково в деяких поліцейських звітах вказувалося, що анархістські групи в тій чи іншій губернії були повністю ліквідовані в 1908 р., в 1909 р., в 1910 р. У той же час в поліцейських звітах вказується тенденція повернення анархістів, які вже відбули свій термін покарання на каторзі, заслання, у в'язниці, залучення їх до підпільної діяльності. Це повернення перманентно посилювало анархістські групи.

Доповідь завідувача Особливим відділом Департаменту поліції (серпень 1909 р.) так описує стан анархістських організацій: «...анархічний рух зараз переживає важку і гостру кризу і зане-

падає, вироджуючись в потворні форми і хуліганство, причому анархістські групи в більшості випадків вироджуються у звичайні грабіжницькі зграї». Водночас у доповіді стверджувалося, що російські анархо-синдикалісти прагнули створити «таємний анархістський Революційний Всеросійський Союз Праці» [699, арк. 15]. Доповідна записка Департаменту поліції повідомляла, що Одеса «...до останнього часу була серйозним центром діяльності анархістів усіх напрямів, відігравши велику роль у поширенні руху анархізму в пунктах, що так чи інакше тяжіють до неї (Кишинів, Миколаїв, Херсон, Єлизаветград)» [1283]. Циркулярний лист начальників губернських жандармських управлінь, жандармсько-поліцейських управлінь залізниць і охоронних відділень повідомляв про те, що анархісти розробили план поставити нові підпільні друкарні, лабораторії, підпільні осередки, школи агітаторів, селянські і робітничі кооперативи, спілки синдикатів, бойову дружину, що «...візьме на себе добування коштів для існування групи, буде здійснювати терористичні акти і керувати школою бойовиків». У листі вказувалося, що анархісти створили «Федерацію анархістів Півдня» як союз «Революційних синдикатів робітників», «братств» селян [700, арк. 132–133; 894, с. 16].

У квітні 1910 р. в Циркулярному листі по Особливому відділу начальник районного Охоронного відділення Москви повідомляє, що анархісти «...мають намір у близькому майбутньому скликати з'їзд з представників усіх анархістських груп», з метою створення загальної анархістської організації. Поліцейські звітували, що в квітні 1910 р. анархісти створили в Лондоні «Головну організацію» («Особливий комітет»), для об'єднання анархістів з Російської імперії та анархістів-емігрантів, для збору коштів, створення анархістської бібліотеки [385, арк. 52].

На початку 1911 р. активізувалася підготовка з'їзду анархістів у Львові силами кам'янець-подільської, одеської, київської груп (організатори М. Ястребцев, М. Руднев, Ш. Шікман). До цієї справи долучився М. Баран, журналіст з Галичини, що перекладав анархістську літературу на українську мову. Але, з'їзд так і не відбувся [633, арк. 342].

У 1910–1911 рр. поліцією фіксувалася діяльність анархістів у Ялті, Севастополі, Вознесенську, Кременчуці, Чугуєві, Олександрівську, Бердянську, Вінниці, Нікополі, Кривому Розі, Маріуполі, Гришино, Софіївці, Сербеновській копальні. Анархо-синдикалістські гуртки відновилися в Акермані, Єлизаветграді, Ізмаїлі, Керчі, Миколаєві, Херсоні, в гірничозаводській частині Катеринославської губернії.

Незважаючи на арешт групи анархістів на початку 1909 р. у Києві в 1909 — на початку 1911 р. продовжувала діяти «Південноросійська група анархістів-комуністів» (кер. В. Медущенко і Г. Ємельянов, бл. 30 людей, більша частина — студенти), «університетська» група анархістів-комуністів (кер. К. І. Городецький, П. К. Лятківський), група анархістів-синдикалістів, анархістська група О. Беліченко, іллегальська група «анархістів-месників» [29, арк. 235; 685, арк. 34–56]. 1 вересня 1911 р. анархіст Д. Г. Богров убив у Києві голову Ради міністрів імперії П. А. Столипіна, що призвело до тотального полювання на київських анархістів. На початку 1912 р. була ліквідована група київських анархістів-комуністів, до якої входили Д. Г. Богров, Р. Чорний, Р. М. Литвак та ін. Згодом діяльність анархістів у Києві відновилася, бо в липні 1912 р. в Києві анархісти планували провести підпільну «Південну» обласну конференцію [44, арк. 25; 108, арк. 382; 1218, № 3, с. 42–43].

На початку 1910 р. ватажок одеських анархістів В. П. Козловський розчарувався у подальших перспективах руху і виїхав до Аргентини; групу, яка проіснувала до серпня 1910 р., очолила І. І. Топальська [212, арк. 200–210]. У травні 1910 р. невдалий напад групи анархістів на кур'єрський потяг біля ст. Вигода закінчився перестрілкою з поліцією. У вересні пройшов арешт п'яти членів «Південноросійської групи анархістів-синдикалістів», під час нападу на касу заводу був заарештований 21 бойовик, відбувся арешт групи анархістів-комуністів, яка готувала збройний експропріацію ресторану [994].

У 1911 р. в Одесі з'явилися члени лондонської анархістської групи: «Соломон» і А. Цукерман, які прибули для організації вбивства одеського градоначальника. У липні 1911 р. в Одесі стався напад на контору «компанії жнивних машин», в якій анархісти захопили 3,5 тис. руб., поліцією були вбиті 2 анархісти, один був захоплений і страчений [155, арк. 342].

В 1909 — на початку 1911 р. в Бахмутському та Слов'яносербському повітах діяла іллегальська анархістська група Р. Ф. Вергунова (Сили), що провела пограбування кас заводу в Дружківці, пошти, волосного правління Старобільська, Щербинівській копальні [361, арк. 5, 29; 364, арк. 100]. В районі міст Слов'янськ, Попасная, Дружківка, Краматорськ, Маріуполь діють групи анархістів — іллегальців М. Осмоловського, Є. Кучеренко (Ляха), О. Ситненко, Бондара, що чинили напади на потяги, копальні, заводи (експропріація каси Троїцького заводу на 4 тис. руб.) [383, арк. 165–179; 386, арк. 265]. Анархістським групам Донбасу вдавалося заволодіти великими сумами — експропріація на

ст. Рубіжна принесла 20 тис. руб. Поліцейські зведення вказували на підтримку анархістів селянами с. Верхне біля Лісичанську [358, арк. 60–68]. В Бердянському повіті в цей час діє анархістська група С. Пасечнікова, що проводить пограбування поштових потягів. С. К. Лошонков став ватажком загон анархістів, що діяв в Чернігівських лісах в 1909–1910 рр. [383, арк. 28]. Анархісти Юзівки у 1911–1912 рр. скоїли вбивство околочного наглядача, експропріації артільника рудника, поштової контори, касира залізничної станції (в групі починав Л. М. Задов — майбутній махновський лідер) [606]. У с. Мар'янівка Єлизаветградську повіту анархіст О. М. Рябоштан готував напад на потяг, для чого організував анархістську групу з місцевих селяни [365]. До 1911 р. діяла анархістів с. Новоспасівка [2032, с. 83].

Розглядаючи діяльність анархістських груп 1910 р. по всій Російській імперії, В. В. Кривенький рахує 17 анархістських груп у 15 населених пунктах (вказавши на ймовірність існування ще 20 груп у 19 населених пунктах), 1911 р. — 21 групу [1675, с. 34]. Такі висновки суперечать нашим підрахункам (за повідомленням поліції з українських губерній) — в 1910 р. тільки в українських губерніях фіксувалися групи у 27 населених пунктах, а 1911 р. — у 18. У таких містах як Одеса, Катеринослав, Київ поліцією фіксувалося по кілька діючих анархістських груп. За підрахунками А. В. Дубовика 59,1% анархістів Російської імперії (бл. 2,5 тис. анархістів) (1904–1916 рр.) складали фабрично-заводські, транспортні та ін. робітники, 4,5% — належали до нижчих службовців (поштово-телеграфні працівники, прикажчики, фельдшери, вчителі). У Катеринославі частка робітників серед анархістів становила 78%, найбільша кількість анархістів була серед слюсарів, токарів, кравців, друкарів, харчовиків, матросів цивільного флоту, залізничників [1607].

Починаючи з 1909 р. анархо-синдикалісти, анархісти-комуністи, есери і меншовики почали процес відтворення нелегального профсоюзу моряків. На кораблях «РОПиТ», серед одеських портовиків були «активізовані» профспілкові осередки, створений новий страйком (від анархістів В. Чернявський, О. Лаврушін). Листівка одеського комітету анархістів-комуністів «Товарищи моряки и портовые рабочие!» (1909 р.) закликала відродити таємну профспілку «Союз чорноморських моряків — Союз чорноморських судових команд — Реєстрацію», провести страйк. У квітні 1909 р. революціонери не змогли підняти трудящих на страйк, він був перенесений на липень 1909 р. Арешт 33 осіб під час передстрайкової сходки в порту

привів до вислання з Одеси активістів протестів [15, арк. 12, 44; 206, арк. 4; 701, арк. 13–13 об.].

1910 року одеська поліція інформувала Департамент поліції про відновлення анархо-синдикалістської агітації серед моряків «РОПиТ», про створення на судах низки таємних профспілкових осередків. Емісари профспілки вели агітацію серед річковиків півдня України [366, арк. 17]. Поліцейські отримали інформацію про те, що матрос М. Іванов вів анархістську пропаганду на пароплавах Дніпровської флотилії. Анархіст І. Рабенко, кочегар І. Самороков налагодили канал «контрабанди пістолетів з Туреччини до Одеси». Синдикалістам із «Союзу чорноморських моряків» вдалося створити підпільні «бази» у Варні, Афінах, Галаці, Констанці, в портах імперії були організовані місцеві комітети «Союзу чорноморських моряків». У травні–червні 1911 р. сталися арешти одеських синдикалістів, члена «Чорноморської групи анархістів-комуністів» І. Рабиновича. У серпні 1911 р. в Одесі пройшов страйк кочегарів 13 пароплавів, під час якого 17 кочегарів та 11 агітаторів було арештовано. Страйк підтримали водники Чорного, Азовського, Каспійського морів, Дунаю, Дніпра, Волги. Під час страйку остаточно постала організація «Союз чорноморських моряків» — «Союз чорноморських судових команд». У листопаді 1911 р. в Одесі поширювалася прокламація «Ко всем черноморским морякам», в якій повідомлялося, що у Стамбулі створено «Ініціативну групу чорноморських моряків», серед її лідерів був анархіст В. Терський (К. Мирський), — який закликав матросів до експропріації пароплавних кас, поширював серед них листівки анархістів. У серпні 1912 р. революціонери планували провести всеросійський морський страйк, а установчий з'їзд «Загальноросійський союз морських та річкових судових команд» — весною 1913 р. [591, арк. 6–7].

На початку 1913 р. закордонний центр «Союзу чорноморських моряків» переїхав до Олександрії, де організувався загін з 18 матросів-емігрантів, який мав намір нелегально повернутися до Російської імперії для продовження революційного терору [2026, с. 125–129]. В Олександрії в лютому 1913 р. «Союзом чорноморських моряків» була проведена I-а всеросійська конференція морських професійних організацій судових команд чорноморських, балтійських, каспійських і азовських моряків, таємних професійних організацій торгівельного флоту, на якій був створений «Загальноросійський союз морських та річкових судових команд». На конференції, в організації якої участь взяли і анархісти, вказувалося, що таємні морські профспілки, які об'єднали до 6 тис. членів, е

базою майбутньої революції. Названа цифра є перебільшенням, бо «Союз» об'єднував бл. 2 тис. моряків 84 кораблів торгового флоту Чорноморсько-Азовського басейну [953–955; 1217, с. 220–230; 1118, с. 199–108].

З серпня 1912 р. в Російській імперії почалися облави і арешти підпільних структур «Союзу чорноморських моряків». У січні–лютому 1913 р. на суднах на Чорному та Азовському морях було заарештовано ядро «Союзу». За участь у групі анархістів-синдикалістів був заарештований службовець пароплава Я. Антоненко, у заслання було відправлено матроса П. Буряка [958]. У травні 1913 р. в Олександрії були арештовані лідер «Союзу» М. П. Адамович, член редколегії газ. «Моряк» В. Терський (К. Мирський) (російський консул називав його анархістом, «ворогом соціал-демократів»). Під арешт потрапило близько 150 активістів морської профспілки Чорного і Азовського морів [1121, с. 55–59].

В 1912 р. анархіст Г. І. Гогелія вказав, що в анархістському русі триває «період бездіяльності» [1639, с. 254], але в той же час лідери анархістів вирішують, що «маси починають пробуджуватися», фіксували поживлення анархістського руху. Як зазначав анархіст В. С. Худолей почався «підйом такої хвилі», яка досягне свого піку у 1917 р. [1490, с. 315–320]. У 1912 р. в Одесі існувало кілька анархістських груп: «Південноросійська група анархістів-комуністів «Смерть буржуазії — життя робітникам», група під проводом не встановленого поліцією матроса з броненосця «Потьомкін» на прізвисько «Потьомкінець», група анархістів-синдикалістів Л. Вольфензона і Файнштейна. На початку 1913 р. в Одесі з'являються група анархістів-здириків отамана «Коршуна», «Чорноморська група анархістів-комуністів», група анархістів-синдикалістів, що намагалася організувати підпільну спілку робітників-деревообробників. За характеристикою поліції в групі одеських анархістів-синдикалістів панували «бунтарські настрої» [443, арк. 7–11].

У 1912–1913 рр. помітну активність проявляли анархісти С.-Петербургу, з цього міста до Одеси, Харкова, Катеринослава, Києва були направлені емісари, щоб посилити анархістську діяльність по всій імперії. У 1912 р. з С.-Петербургу на Полтавщину прибули анархісти — брати Матвієвські, які намагалися створити там терористичну групу, М. С. Наводничий (петроградський анархіст) проводив анархістську діяльність в Херсоні з Одеси до Полтави переїхав анархіст К. І. Марченко (Лашкевич) [121, арк. 41; 1100, с. 381]. 1912 р. в Одесі проходило полювання поліції на анархіста Р. Чорного, який приїхав із Києва, де поліція фіксувала «Кружок

анархістів» [995; 50, с. 3–65]. Тоді ж поліція виявила «бойову селянську групу» гуляйпільців Ф. Куца та І. Андрющенко (бл. 60 чол.), що проводила експропріації по Катеринославській губернії [389, арк. 32; 1714, с. 45–48].

Поліцейські звіти в 1912 р. фіксували анархістську групу «Комуна», групи бойовиків К. Ромашина, М. Савицького в Катеринославі (агітація серед робітників Трубного заводу), діяльність анархістів В. Дикого (повернувся з Франції), С. Пекеліса [363, арк. 86; 365, арк. 3; 387, арк. 6–29], групи анархістів-комуністів в Олександрівському та Павлоградському повітах, групу анархістів студента А. Сархісянца в Харкові, «загін анархістів» вчителя Г. Ахтирського у Єлизаветграді. За даними поліції у червні 1913 р. в Катеринославі мала відбутися підпільна конференція анархістів Півдня України за участю закордонних «колег» [367, арк. 60–82, 98].

Пожвавішала діяльність анархістських центрів за кордоном, серед анархістів-емігрантів постало питання про створення єдиного центру руху — «головної анархістської організації» (з представників усіх течій анархізму) з центром у Лондоні, в Льежі (Бельгія) планувалося організувати «Чорний хрест» (касу допомоги ув'язненим анархістам) [176, арк. 14–16]. У 1911 р. в Лондоні готувався анархістський з'їзд, але у 1912 р. частина анархістів вирішила провести його в Чернівцях, частина — у Льежі. У 1912 р. в Парижі анархістами А. А. Кареліним, В. М. Уйхенбаумом (Воліним) та ін. було організовано «Товариство активної допомоги політкаторжанам». В Парижі була створена анархістська федерація «Братство вільних общинників» (складалося з 8 груп, керівник А. А. Карелін), тодіж у Швейцарії та Франції була створена «Федеративна спілка «Вільна громада» — «Набат», що була пов'язана з таємними селянськими спілками анархістів в Україні (4 групи, керівник М. І. Музіль (Рогдаєв). «Федеративна спілка» ставила за мету створення загальної селянської анархістської федерації, планувала видавати в Женеві або Парижі газету українською мовою від імені «Анархічної селянської спілки «Вільна громада» [695, арк. 118–219].

У 1912–1913 рр. в Парижі в друкарні анархістів-комуністів під редакцією А. А. Карелін вийшли видання російських «вільних общинників»: «Молот», «Светоч» (надруковано по два числа видань), журнал «Вольная община» (1№), «Летучий листок «Братства Вольных Общинников», 3 прокламації (одна на ідиш), 2 брошури. А. А. Карелін тимчасово об'єднав емігрантські анархістські групи, створив канал політичної контрабанди з допомогою матросів торгового флоту. У травні 1913 р. під керівництвом М. І. Музіля (Рог-

даєва) відбулася Конференція швейцарських груп анархістів-комуністів, яка заявила про необхідність скликання з'їзду анархістів-комуністів. Тоді виник конфлікт між «південними анархістами», що орієнтувалися на анархістське підпілля в українських губерніях та групою А. А. Кареліна, що підтримувала зв'язки із анархістами Москви та С.-Петербургу. В № 7, 8 газ. «Рабочий мир» (Цюріх) почалася критика «карелінців» [1857, с. 66]. Газета «Рабочий мир» звернулася до закордонних груп російських анархістів-комуністів вказуючи на «пробудження народних мас» у 1913 р., на необхідність створення федеративного союзу анархістів, проведення з'їзду анархістів, «широкої практичної роботи в Росії» [1035, с. 2].

У листопаді 1913 р. в Парижі пройшла конференція (з'їзд) «Федерації анархістів-комуністів — Братства вільних общинників», але замість єднання стався розкол між лідерами руху М. І. Музілем (Рогдаєвим) та А. А. Кареліним. 26 «рогдаєвців» (від Женевської групи анархістів, «Спількі вільна громада», групи анархістів «Вільна праця») проголосували проти 13 «карелінців». А. А. Кареліна було виключено зі складу анархістської федерації, спровокований агентами поліції конфлікт між лідерами анархістів, що тривав у 1914–1916 рр., привів до розпаду емігрантського анархістського руху [49, арк. 4–10, 36–38, 45]. Групі Музіля вдалося захопити паризьку друкарню «карелінців» [1857, с. 69–70].

Анархісти-синдикалісти з Російської імперії підтримували міцні зв'язки з анархо-синдикалістами інших країн: з «Загальною конфедерацією праці» (Франція), з «Аргентинською регіональною робітничою федерацією» (ФОРА) та «Аргентинським об'єднанням синдикалістських профспілок», з «Індустріальними робітниками світу» (США–Канада). У 1907 р. в США утворюється «Союз російських робочих в США і Канаді» — анархо-синдикалістська організація, яка вважала себе частиною синдикату «Індустріальні робітники світу» [1597, с. 65–89]. У Лондоні в вересні 1910 — липні 1914 рр. російською мовою і мовою ідиш видавався журнал «На помощь — Голоса русских заключенных» (орган Федерації анархічних «Червоних хрестів» Європи та Америки, редактори: П. О. Кропоткін, В. М. Черкезов, Р. Роккер, О. Шапіро), який мав надавати інформацію про російських анархістів, які перебували у в'язницях і засланнях, і організувати допомогу анархістам.

В Лондоні пройшла I-а Об'єднавча конференція російських анархістів-комуністів за кордоном (30.12.1913 — 1.1.1914), на якій були присутні як однодумці П. О. Кропоткіна, так і послідовники І. С. Гроссмана (Роціна) (групи емігрантів з Лондона, Парижа,

Льєжа, Цюріха, Женеві). Серед делегатів конференції була представниця «українських» анархістів М. Г. Нікіфорова, майбутня «отаманша Маруся». Конференція прийняла рішення про створення «Федерації анархо-комуністичних груп за кордоном», про участь в організації анархістського Інтернаціоналу на Лондонському міжнародному анархічному конгресі в 1914 р., про скликання з'їзду російських анархістів-комуністів усіх течій в серпні 1914 р. Конференція визначила стратегію і тактику руху в умовах революційного піднесення, яке спостерігалось в Російській імперії з 1912 р. Але щойно почалася світова війна, розкол світового анархізму залишив ці проекти нереалізованими. [1072, с. 284–297].

Російські історики вказують 12 анархістських груп по всій імперії у 1912 р. та 5 груп у 1913 р. Ці дані не відповідають дійсності, так як тільки по українських губерніях можна вказати 12–15 груп анархістів, що діяли у 1912–1913 рр. Документальні підтвердження з боку поліцейських джерел або анархістської преси вказують на наявність у 1913 р. груп в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Хотині, Бердянську, Єлизаветграді, Полтаві, Бердичеві, Рівно, Олександрівську, Херсоні, по селах Новоспасівка і Брага [77, арк. 288; 149, арк. 101–103; 894, с. 16]. Відомо, що в той час групи анархістів, крім України, фіксувалися в Москві, С.-Петербурзі, Царстві Польському, Прибалтиці, Сибірі, на Кавказі і Дону. Можна з упевненістю казати про існування анархістських груп (на поч. 1913 р.) не менше ніж у 25 населених пунктах Російської імперії.

В 1907–1913 рр. анархістський рух продовжив існувати, у першій половині цього етапу (липень 1907–1908 рр.) він зберігав свої потенції для розвитку, але у 1909–1913 рр. рух опинився в стані організаційної та ідеологічної кризи, що відбилося на різкій втраті чисельності анархістських груп і авторитету в масах.

2.4. Анархістські групи в Україні напередодні та під час Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.).

Перша половина 1914 р. була пов'язана з піднесенням робітничого та страйкового руху в Російській імперії, в червні 1914 р. П. О. Крпоткін писав: «настає пробудження... підготовка до революції» [1639, с. 255]. У 1914 р. В. І. Забрежнев писав: «останні місяці свідчать про підйом революційного руху». Анархісти-синдикалісти планували видавати в Російській імперії «замаскований» легальний, теоретичний орган. Я. І. Кириловський (Новомірський) засудив синдикалістів з групи В. А. Поссе [1037, с. 6, 8].

У січні 1914 р. конференція російських анархістів-комуністів за кордоном прийняла рішення про те, що газ. «Рабочий мир» стає органом «Федерації закордонних груп російських анархістів-комуністів»; до редакції були обрані: О. Ю. Голберг (Ге), Г. І. Гогелія, М. І. Гольдсміт (Корн), І. С. Гроссман (Рошцін) був виведений з редакції. Видання «Рабочего мира» було перервано початком I-ї світової війни. У Лозанні в березні–грудні 1915 р. група анархістів-комуністів, що згуртувалася навколо газ. «Рабочий мир», стала видавати газ. «Рабочее знамя» (1916 р. газета перестала виходити через нестачу коштів) [1033].

1914 року Департамент поліції констатував припинення анархічної пропаганди по всій імперії, але це повідомлення не було правдивим. У першій половині 1914 р. одеська поліція проводила політичну перевірку осіб, причетних до анархістів, «під ковпаком» потрапили: М. Надеждін, брати Зіфріди, К. Бронштейн (член бельгійської групи анархістів-синдикалістів), Б. Гольберштадт, І. Лузанов, Ф. Яровий, О. Григораш, І. Бутилкін, брати Гнатюк та ін. Поліція мала інформацію про створення нової групи в Одесі під керівництвом І. С. Віленського і Р. І. Таратути, які підтримували зв'язки з анархістами Києва, Катеринослава, Москви, Брянська. Кам'янець-подільська група анархістів на чолі із Н. В. Дрікером 1914 р. відновила канал політичної контрабанди нелегальної літератури, що йшла з «вікон» на кордоні до Києва, Одеси, але у вересні 1914 р. Н. В. Дрікер був арештований [211; 1907, с. 27].

Радянські історики В. В. Комін і С. М. Канєв писали, що у період 1914 р. їм вдалося виявити наявність анархістських груп в трьох містах імперії [1639; 1656], згідно В. Д. Єрмакову в 1914 р. групи діяли в дев'яти містах імперії [1621]. П. О. Коротич вважає, що у 1914–1916 рр. в Україні анархістські групи були в Харкові, Катеринославі, Бердянську, Керчі, Олександрівську, Волинській губернії. Він вказує, що у ті часи випадки експропріацій анархістів зафіксовані в Кременчуці, Харкові, Слов'янську, Керчі (існує архівний матеріал про експропріації в Одесі, Катеринославі), з актів анархістського терору вказує тільки теракт в Маріуполі у 1916 р., який вчинив анархіст Задорожніков [2003, с. 204–205, 232].

Восени 1914 р. між анархістами, які мешкали в різних містах імперії, зав'язалося листування з приводу скликання у грудні 1914 р. з'їзду анархістів в Оренбурзі, в якому збиралися взяти участь анархісти з Москви, Рязані, Катеринослава, Оренбурга, Актюбінська з метою об'єднання зусиль анархічних груп, що діяли в різних регіонах. З'їзд повинен був вирішити проблему пошуку грошей для

створення анархічних друкованих органів, які видавалися за кордоном (до цього часу частина таких видань припинили своє існування за браком грошей). У серпні 1914 р. з С.-Петербургу і деяких інших міст Північного заходу через Харків і далі до Одеси, Катеринослава, Києва вирушили кілька груп анархістів, які прагнули налагодити зв'язки на місцях та друк анархістської газети. Подібна поїздка лідера бойової групи петроградських анархістів сталася у вересні 1916 р. до Харкова. В 1915–1916 рр. ватажки «Північної групи анархістів», що об'єднувала діяльність петроградських та ін. анархічних груп, вирішили створити «Інформаційне бюро» для налагодження зв'язків анархістів імперії [2003, с. 165–176].

У другій половині 1914 р. арештів зазнали анархісти в Одесі, Катеринославі, Києві, Харкові, але, незважаючи на це, діяльність анархістів в цих містах продовжувалася. Зі звіту про діяльність «Червоного хреста» в Нью-Йорку (за період з 30 вересня 1913 р. — до 1 жовтня 1914 р.) випливає, що гроші для анархістів розсилалися до 25 міст імперії (з них в Україні: Олександрівськ, Катеринослав, Київ, Одеса, Херсон, Харків, Чернігів). П. О. Коротич центрами анархічного руху в 1914–1916 рр. вказував Москву, Петроград, Харків — «міста, в яких у цей важкий час підпілля було одночасно кілька анархістських груп». Загальну чисельність анархістів у Російській імперії перед Лютневою революцією він оцінює в 300 анархістів. «Діючих на волі» анархістів у Російській імперії було більше, — близько 600 чоловік [2003, с. 136].

Розпочата в серпні 1914 р. I-а світова війна перекреслила плани анархістів, розколола їхню ідеологічну єдність. Перший рік війни був пов'язаний з патріотичним піднесенням у суспільстві, яке підтримало участь імперії у війні. Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. анархісти Російської імперії займали послідовну антивоєнну позицію, в листівках, що видавалися анархістами в Білостоці та Женеві, вони завзято агітували проти війни [2003, с. 33–34]. До серпня 1914 р. головний ідеолог анархістів П. О. Кропоткін стояв на позиціях антимілітаризму, викривав антигуманну, грабницьку сутність воєн. Але в серпні 1914 р. частина анархістів-комуністів, так чи інакше пов'язаних із масонським рухом, на чолі з П. О. Кропоткіним та В. М. Черкезов підтримала вступ Російської імперії в I-у світову війну, вважаючи, що ця війна виправдана історією, тому що ведеться проти «німецького мілітаризму», «німецького завойовницького імперіалізму». П. О. Кропоткін оприлюднив «Лист про поточні події» з Брайтона, в якому публічно став на захист однієї з протиборчих сторін у війні. Такий вчинок свого лідера викликав у багатьох анархістів здивування, шок, розгубленість [1439, с. 170].

Анархісти-«мілітаристи» не зважали на те, що від них відвертаються 90% послідовників. У «Декларації 16-ти анархістів», що була написана П. О. Кропоткіним та підписана 16-ма його однодумцями (28 лютого 1916 р. розіслана до редакцій низки газет), лунав заклик до продовження війни, до участі анархістів у війні на боці Антанти, тому що «німецький напад був загрозою проти всієї людської еволюції» [2003, с. 54].

Але «анархо-оборонці», колишні «зірки» анархізму, опинилися ізольованими від анархістського руху. Переважна більшість анархістів у світі, в Російській імперії та в Україні виступала проти війни, вихід з війни анархісти бачили у світовій революції і знищенні всякої влади. Анархісти почали гуртуватися на основі антивоєнних, антимілітаристських настроїв. В кінці 1914 р. у Петрограді з партії соціалістів-революціонерів виокремилася група робітників, яка, переслідуючи цілі агітації проти війни (розійшовшись у цьому питанні з есерами), утворила «Групу робітників анархістів-комуністів» У 1914 р. в Харкові на об'єднаних зборах анархістів, есерів та соціал-демократів, обговорювалися питання про ставлення до війни і про необхідність випуску антивоєнної листівки. За підрахунками П. О. Коротича, у 1914–1916 рр. поліція в різних частинах Російської імперії виявила 27 різних антивоєнних анархічних листівок, поліції були невідомі будь-які пропагандистські анархічні матеріали, що містять заклики до війни на боці країн Антанти [2003, с. 57–59; 1741, с. 258].

О. Беркман, Е. Голдман, І. М. Ейхенбаум (Волін), Ш. Яновський, низка інших відомих діячів анархістського руху підписали заяву проти війни. Активно проти війни виступали анархісти, які колись діяли в Україні: Я. І. Кириловський (Новомирський), І. С. Гроссман (Рошін), М. І. Музіль (Рогдаєв) та ін. Анархістська група «Вільна громада — Набат» видала листівку, в якій таврувала злочинність «жахливої бійни» світової війни. Анархістські групи Петрограду і Москви виступили проти війни. Анархісти з Російської імперії в липні 1914 р. в Парижі брали участь у створенні «Міжнародного комітету інтернаціональних дій проти війни», який був розгромлений французькою поліцією [1666 с. 49–53].

У жовтні 1914 р. в Одесі проходив суд над М. П. Адамовичем і 75 моряками Чорноморського комерційного флоту (у тому числі анархістами В. Терським (Мирським), О. Є. Лаврушиним, Д. Еткіним). До каторжних робіт були засуджені М. П. Адамович, О. Є. Лаврушин, М. Гріг'янец і всього ж було ухвалено вироки відносно 55 осіб. Матрос О. Горбатюк притягувався як обвинувачений

за підвезення браунінгів з Галацу до Одеси для одеських анархістів, матрос І. Маркін доставляв з Болгарії до Одеси анархістську літературу. 1915 р. арешти по справі «чорноморських моряків» тривали, було заарештовано 36 моряків, серед заарештованих — анархісти-синдикалісти В. Чернявський, Є. Реев, І. Клейнер, І. Х. Улановський. Поліція виявила, що анархісти М. І. Музіль (Рогдаєв), І. І. Музіль, М. Герджіков, С. Райнов контрабандою відправляли анархістську літературу з Болгарії до Одеси. У липні 1914 р. в Парижі М. І. Музіль (Рогдаєв) та М. С. Іловайський (Кайданов) видали перший номер журналу «Набат» (від групи анархістів-комуністів «Набат»), який планувалося нелегально поширювати в Україні. [695, арк. 118–122]. Тіж самі анархісти утворюють «Українську федеративну групу анархістів-комуністів «Земля і воля», що підтримувала федеративні відносини з женевською групою російських анархістів-комуністів «Праця», з лондонською групою анархістів «Вільна воля» і лозанською групою анархістів «Рабочее знамя». Ці формування займають «позицію інтернаціоналу», виступая разом з анархістами з Італії, Болгарії, Англії проти продовження світової війни [792; 959]. На початку 1915 р. редакція і група «Набат» була вимушена перебраться до Женеви, де в 1915–1916 рр. були видані 2, 3, 4, 5 номери «Набат». Редакція журналу, група «Набат» поставили за мету налагодити зв'язок з анархістським рухом в Україні, стати «бойовим органом» цього руху, об'єднати автономні групи [958].

«Українська федеративна група анархістів-комуністів «Земля і воля» прагнула вести пропаганду українською мовою на землях «австрійської і російської України» [958]. В Україні група «Земля і воля» мала контакти з активістами «Подільсько-Бессарабського селянського союзу», анархістами Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній. В Празі (Австро-Угорщина) анархісти з України входили до Чеської анархістської федерації і Краківського товариства допомоги засланим і ув'язненим, співпрацювали з анархістською газетою «Zadruha» [1513].

М. І. Музіль (Рогдаєв) співпрацює з «Українською громадою» в Женеві, спільно виступає проти «Союзу визволення України» (в Женеві існувала група анархістів-індивідуалістів «Вільна думка» до якою увійшов відомий український діяч О. Верхівський-Варакута [1205, с. 345].

Анархістам Російської імперії та анархістам-емігрантам матеріально допомагав «Союз російських робітників у США і Канаді», що об'єднував близько 8 тис. людей (керівники: Б. Шатов, П. Рибін

(Зонов) та. ін.). На початковому етапі «союз» схилялася до анархізму-комунізму, а з 1912 р. перейшов на позиції анархо-синдикалізму. Центри «союзу» склалися в Нью-Йорку, Сан-Франциско, Клівленді, Сіетлі, Піттсбурзі, Філадельфії, Чикаго. Газета «Голос Труда» стала офіційним органом Федерації союзів російських робітників в США і Канаді, у середині 1914 р. її очолила нова редакція з анархістів-синдикалістів: В. М. Ейхенбаум (Волін), В. Раєвський, А. Роде-Червінський. Анархісти-емігранти від імені «Союзу російських робітників у США і Канаді» видавали часописи: «Рабочая мысль» (Нью-Йорк, 1916–1917), «Восточная зоря» (Піттсбург, 1916–1917, ред.: М. Двігоміров, П. Рибін); «Вперед» (Чикаго, 1914–1915). Газети «Рабочее слово» (Чикаго, 1915–1916), «Рабочий» (Чикаго, 1916–1917) (Ред. О. Горелик, Г. Корнюк), «Голос труженика» (Чикаго, 1917, видавався від імені російської секції «Індустріальних робітників світу»). Мовою ідиш в 1913–1916 рр. в Нью-Йорку друкувалося щомісячне видання «Голос російських ув'язнених», щомісячник «Жерминаль» (Нью-Йорк, 1913–1916). Федерація анархістських груп у США видавала в Нью-Йорку кілька періодичних часописів на ідиш: «Свобода» (1913–1914 рр.), «Вільне майбутнє» (1915–1917) [1589, с. 141–155; 1606].

У 1914–1916 рр. анархістські групи з Західної Європи продовжують надсилати до Російської імперії своїх емісарів (лонданська група «Вільна воля» відправила двох бойовиків). У 1914 р. анархістська література стала видаватися в Монреалі, де сформувалася група російсько-болгарських анархістів і комуна «потьомкінців», що підтримували зв'язки з анархістами з України [218, арк. 24, 57–68, 122]. На початку 1914 р. почала діяти Група російських анархістів-комуністів в Буенос-Айресі [1036].

У серпні 1915 р. поліція у своїх звітах (довідка «Анархістський рух») вказувала: «Анархістський рух ... під впливом посилення проведених урядом заходів по боротьбі з революційним рухом, став йти на спад, і перетворився, зрештою, в народжену в Росії під прапором анархізму здирницько-грабіжницьку діяльність... Що ж стосується чистого анархічного руху, то за останній час у межах імперії скільки-небудь помітної діяльності анархістів не спостерігалось» [695, арк. 2–45]. У записці «Про політичні партії Південно-Західного краю та їх вплив на населення» (1915 р.) анархістам давалася зневажлива характеристика: «У більшості випадків, це безробітні і злодії-рецидивісти, ніколи і ні до якої партії не належали, і не мають жодного уявлення про політику», робилася висновок, що всяка анархічна діяльність у краї «...завдяки ліквідації, майже завмерла» [695, арк. 89–91].

У 1915 р. поліцейські звіти повідомляли про те, що «в даний час анархістських груп в Одесі не існує» [217, арк. 20]. Необхідно з обережністю ставитися до таких джерел, як звіти поліції, в яких поліцейські чини намагалися прикрасити реальність і піднести свою діяльність з викорінення революційних елементів у вигідному світлі. Поліцейські документи нерідко суперечили один одному, починаючи з 1906 р., після кожного повідомлення про чергову ліквідацію твердилося, що будь-яка анархічна діяльність нібито повністю припинялася, але спротив анархістів тільки посилювався. В поліцейських архівах збереглася мінімальна кількість даних про діяльність анархістів в Україні у 1915–1916 рр., що не дозволяє робити висновків про силу руху, який пішов у глибоке підпілля. Департамент поліції, завдяки інформаторам-провокаторам, володів певними даними про анархістське підпілля, проводячи попереджувальні арешти, але не міг і не хотів повністю покінчити з анархістським рухом, вважав існуючу систему політичного контролю та «контрольованої тліючої провокації» ефективною. Поліцейські чини за допомогою провокаторів контролювали інфільтровані групи, які служили капканом для радикалів, відстежуючи з їх допомогою нових «симпатиків» революції.

Про анархістів 1915–1916 рр. можна знайти інформацію в їхніх автобіографіях, за документами «Всеросійського товариства політкаторжан та засланих», за документами партійних «чищень» 1920-х рр., у яких твердиться, що по містах України в цей час існувало анархістське підпілля, до якого приєднувалися нові активісти-радикали.

Група анархістів Харкова в 1915–1916 рр. була найсильнішою в Україні, зберегла зв'язки з анархістськими групами Пермі, Баку, Керчі, Бердянська, Катеринослава, Одеси. Петроградські анархісти у вересні 1915 р. вирішили послати до Харкова свого емісара для ознайомлення з діяльністю анархістів Харкова, для спільної організації бойових груп, проведення терактів, експропріацій. В 1916 р. до Петроградської групи анархістів завітав уповноважений делегат від харківської групи анархістів О. П. Скворцов, який від імені харківської групи виступив на зборах активу петроградських анархістських груп, запропонувавши створити в Харкові підпільну друкарню для забезпечення потреб анархістів, попросив для цього допомоги по придбанню устаткування, мав плани налагодити транспортування з Петрограда до Харкова анархічної літератури, підпільного з'їзду анархістів. Від імені харківської групи він запропонував постачати анархістам Петрограду динаміт, який привозили

до Харкова з кам'яновугільних шахт «революційні робітники». О. П. Скворцову була передана література для харківських анархістів [390, арк. 119–220].

Поліцейські зведення твердять, що в Харкові анархісти вели агітацію серед робітників машинобудівного заводу, заводу «ВЕК», що до Харкова прибули «невідомі анархісти», а до Катеринослава — анархісти з Петрограду, щоб структурувати місцеву групу. Поліції стало відомо, що «студентські безлади» в Харкові у 1916 р. проходили за підтримки анархістів. Про зв'язки анархістів Петроград–Харків каже листівка «О войне», що була надрукована в Петрограді 1916 р. і згодом конфіскована в Харкові. Анархісти почали формувати «Бюро зв'язку» для координації анархістського руху, проведення з'їзду. Анархісти Харкова планували об'єднати анархістські групи південних міст у «Федеративний союз». Восени 1916 р. Харківська група анархістів-комуністів-синдикалістів була розгромлена поліцією, але вже у січні 1917 р. відродилася [152–154; 389].

Існують дані, що на початку 1916 р. анархістська група с. Брага ще транспортувала з-за кордону зброю та літературу для анархістського підпілля України [633, арк. 33]. Анархісти продовжували працювати в підпільному «Союзі чорноморських моряків», так А. Г. Железняков у 1916 р. був кочегаром на торговельних судах, що рейдували по Чорному морю, і входив до підпільної матроської групи анархістів [1521, с. 14–17; 1338, с. 12]. У 1915 р. в Одесі діяли групи іллегалістів «Чорна маска», «Чорна рука», брати С. і Й. Пергамент сформували в Одесі гурток анархістів-синдикалістів, до Одеси прибув член «Південноросійської групи анархістів-комуністів» Л. Сименович, який створив у місті групу «Союз бойових організованих робітників». І хоча ця група через кілька місяців була ліквідована, анархістська пропаганда серед робітників Одеси продовжувалася до Лютневої революції 1917 р. [16, арк. 1–10; 76, арк. 1–7; 123, арк. 333; 181, арк. 148; 203, арк. 5–7; 411, арк. 10; 415, арк. 18; 1720, с. 177–178].

Вплив анархістських ідей на початку ХХ століття був помітний серед творчої інтелігенції. Елементи анархістського світогляду проявлялися в творчості поетів: О. Блока, Я. Брюсова, М. Волошина, В. Маяковського, Д. Бурлюка, письменника Ф. Сологуба, філософа М. Бердяєва. Але захопленість анархізмом в митців мала мало спільного з діяльністю анархістського підпілля [1895, с. 153].

Як вважав С. М. Канєв у 1915 р. групи анархістів були у восьми містах імперії (для 1913 р. він вказував на існування однієї групи). В. В. Кривенький, стверджував, що в 1915 р. документи Департа-

менту поліції фіксували діяльність анархістів у восьми містах імперії (в Україні тільки в Харкові та Житомирі) [1639; 1621; 1675]. В. Д. Єрмаков твердив, що в 1915 р. діяльність анархічних груп виявлялася в десяти містах імперії. За підрахунками С. М. Канева до кінця 1916 р. кількість груп зросло до тринадцяти, в семи містах імперії (в Україні: Харків, Катеринослав, Київ). В. В. Кривенький у 1916 р. відзначив 15 груп по 7 населених пунктах, В. Д. Єрмаков вказує дванадцять міст імперії, в яких працювали анархічні групи в 1916 р. (в Україні: Харків, Катеринослав, Київ). На думку ін. дослідників, 1916 р. анархісти працювали в 16 містах імперії (в Україні: Харків, Катеринослав, Бердянськ, Керч, Олександрівськ) [2003, с. 133–134]. Можна стверджувати, що анархістських груп було набагато більше, проте їх значна частина не була відома поліції внаслідок відмови від традиційної політичної практики (терору, друкування і розповсюдження листівок, організації страйків і гуртків на заводах).

У 1914–1916 рр. анархістський рух знаходився в стані ідеологічної та організаційної кризи, але не можна казати про його зникнення. Анархісти продовжили пошуки шляхів впливу на робітничий рух, до анархістських груп продовжували приходити відчайдухи, в той же час центри анархістського руху в Російській імперії змістилися з Півдня (Одеса, Катеринослав) до Харків та імперських столиць (Петроград, Москва).

Анархічний рух в Україні у 1905 — 1908 рр. мав потенціал для того, щоб стати серйозною політичною силою. Головною революційною силою анархісти вважали робітників, що відбилося в підтримці робітничого руху, в соціальному складі груп, «спеціалізації» гуртків, адресності пропаганди та агітації, кінцевих цілях руху. Робітників налаштували на радикальні дії: страйк, непокору по відношенню до управлінської ланки підприємств, селянство — до знищення майна поміщиків, партизанської війни. Популярність анархістів серед робітників будувалася на радикалізмі, робітники підтримували їхню боротьбу в тому обсязі, в якому це відповідало миттєвим локальним завданням боротьби за свої права.

Анархісти вороже ставилися лише до боротьби за демократичні буржуазні права (до парламентської боротьби), боротьби за владні повноваження. В той же час анархісти використовували різноманітні методи політичної боротьби — боротьби за маси. Практична діяльність анархістів реалізовувалась за трьома провідними напрямками роботи: агітаційно-пропагандистському, організаційному (внутрішньоорганізаційному — формування груп і федерацій, зов-

нішньоорганізаційному — допомога в формуванні робітничого, профспілкового, страйкового рухів), бойовому (політичний та економічний терор). Головними завданнями агітаційно-пропагандистського напрямку стали: поширення ідеологічного впливу на потенційних прихильників революції; інформаційне забезпечення діяльності анархістських осередків, протидія політичним опонентам. Пропаганда анархістів була спрямована на робітників, яких анархісти мріяли схилити до бунту. Частка робітників і ремісників серед анархістів Катеринослава (і по містах Катеринославської губернії) становила до 80%, в Одесі — до 60%. За професійною приналежністю найбільш численні серед робітників-анархістів виявилися матроси і кочегари, металурги, слюсарі, токарі, електротехніки, друкарі, харчовики, кравці.

Для анархістського руху пріоритетом у діяльності було видання та розповсюдження листівок, газет, агітація та пропаганда серед населення. Анархістські агітатори руйнували місцеві осередки РСДРП, ПСР, Бунду, легальних профспілок, залучаючи до своїх груп вже досвідчених учасників: радикальних елементів соціалістичних партій, «професіоналів» робітничого руху. Кількість вихідців з інших партій у лавах анархістів доходила до 30%.

Частина істориків помилково заявляли про відсутність у анархістів будь-якої організуючої структури руху. Анархістські структури не підпорядковувалися логіці, властивій партійним структурам: керувалися локальними завданнями, не мали «проголошеного» формального центру, який віддавав би директиви, призначав керівництво, вів загальну бухгалтерію та реєстрацію членів. «Дикі» анархістські групи поліції було важко контролювати за допомогою провокаторів, складно вистежити: багатьох із вже заарештованих анархістів доводилося звільняти на підставі недостатності доказів, відсутності фіксованого членства в групах. Відносна однорідність анархічного руху, тенденції до встановлення міжрегіональних зв'язків і об'єднання, спільність цілей і завдань, енергія та активність лідерів і учасників руху були тими умовами, які давали змогу анархістам впливати на генезу революційного руху.

Рух анархістів в Східній Європі був створений емісарами з країн Західної Європи — професійними революціонерами. З 1905 р. анархістська конспірація перетворилася у суспільно-політичний рух, ідеї якого захопили значну частину мешканців України. Одеса у 1904–1914 рр. була головним центром анархізму в українських губерніях, містом, де формувалися нові анархістські течії, федерації, союзи. Катеринослав був на другому місці за чисельністю груп, за

кількістю активістів, друком листівок, за інтелектуальним завантаженням і організаційним керівництвом. Значення Катеринослава в тому, що місцеві анархісти змогли впливати на рух робітників важкої промисловості, Катеринославська губернія випереджала анархістський потенціал інших губерній.

Анархісти України були об'єднані у федерації: «Хліб і воля», «Земля і воля», «Чорний прапор», «Безвладдя», «Буревісник», «Новий світ», «Чорний круж», що мали своїх послідовників, підтримуючи взаємозв'язок локальних підпільних груп. Анархістський рух сформував не тільки ключові центри, висунув «координаторів», а й встановив загальні стратегічні цілі та тактичні завдання. Групи в різних регіонах підтримували зв'язок, обмінювалися кадрами, допомагали грошима, літературою, зброєю. Взаємозв'язок груп приводив до провалів підпілля (квітень 1907 р., січень–лютий 1908 р.) одночасно в десятках міст імперії. Усталене уявлення про відсутність масовості в анархістському русі, нечисельність анархістських груп не відповідає дійсності. Страйк «Реєстрація», кількісний склад федерацій анархістів доводять, що анархісти мали значний вплив на окремі колективи робітників та селян, а їхні організації і групи в імперії 1906–1908 рр. рахувалися сотнями, за чисельністю серед соціалістичних партій і рухів, поступаючись тільки РСДРП та ПСР. Популярність руху призводила до того, що анархістські групи та гуртки стали утворюватися з людей, не знайомих з теорією анархізму.

В одеських групах «непримиренних», «Чорного прапору» євреї становили близько 70% членів, в групах анархістів-синдикалістів, «анархістів на Півдні» вони склали не більше 20%. На Правобережжі, в єврейських містечках склад груп міг бути суцільно єврейським. Анархісти єврейських груп проводили екси і теракти проти єврейських підприємців і купців. По містах, селищах і селах Лівобережної України склад груп відбивав етнічний склад населення і євреї в цих групах ніколи не перевищували 10%.

Ганьбою анархістського руху стала практика терору. Анархісти відповідальні за найбільше число політичних вбивств і експропріацій в 1905–1912 рр. Акти терору проводилися анархістами з метою «підштовхнути» революційний рух, паралізувати владу, створити хаос у державі, експропріації — головним джерелом фінансування структур руху (для підтримки революційної організації і робітничих страйків, друку літератури, опанування ресурсом для продовження боротьби). Терор використовувався і для формування суспільного резонансу, приєднання нових прихильників, заляку-

вання потенційних вимушених «меценатів» руху, для проголошення присутності на політичному тлі окремого міста. «Особиста ініціатива» в терорі — «ноу-хау» анархістів України, на думку яких терор уособлював «вищий прояв свободи особистості». Лідери «Чорного прапору» не заперечували і «безмотивний» антибуржуазний терор, члени групи «Хліб і воля» і анархо-синдикалісти пропонували скорочення актів індивідуального терору на користь масового «економічного» терору. Але, терор не стільки активізував протести, скільки відштовхнув від революції помірні сили, анархістський рух захлинувся у власному терорі.

Анархістський терор не вписувався в рамки будь-якої вже існуючої на теренах Російської імперії революційної традиції. Він відрізнявся від терору революціонерів-народників і есерів, атака яких була спрямована на представників верховної влади, був разрахований на гучний політичний ефект, на відображення в пресі, пов'язані із інтелектуальними столичними колами, спонсорством буржуазії, орієнтований на столиці, як центри влади. Анархістські терористи своїми витокami вважали страйковий рух і стихійний бунт. Проголошуючи «широку і безперервну вуличну війну», анархісти опустили «планку вибору» жертв, атакували не царських сановників, а поліцейських, купців і фабрикантів, фабричних директорів і керуючих, інженерів, капітанів. Ставка на терор призвела до того, що, поступово планомірна робота анархістських груп була фактично неможлива, оскільки майже всі члени груп були залучені до терористичної діяльності.

Радянська історіографія твердила про «швидкоплинність» існування анархістського руху, підтверджуючи цю тезу штучним обмеженням діяльності анархістських груп другою половиною 1905 — серединою 1907 р., намагалася довести історичну випадковість анархістського «епізоду». У ході дослідження стає зрозумілим, що історія анархізму має більш широкі рамки: 1) 1903–1904 рр. — зародження і формування; 2) 1905 р. — розповсюдження; 3) 1906 — червень 1907 р. — найвищого розвитку; 4) червень 1907–1908 р. — ар'єргардних боїв; 5) 1909 — лютий 1917 р. — загасання руху.

Для сучасної України оцінка структури влади в Російській імперії зразка «миколаївського» лихоліття є негативною, ця влада була гальмом для соціально-економічного і національного розвитку «окраїн». Український народ не мав шансів для повноцінного розвитку: національні почуття українців прирівнювалися до зради. Нещадна експлуатація, відсутність елементарних прав, штовхали людей до протестів. Вибух народного обурення 1905 р. був ви-

правданий: суспільство вимагало змін, їх вимагали практично всі політичні партії від лібералів, що представляли велику буржуазію, до анархістів. Виходячи з викликів того часу, діяльність анархістів 1903–1917 рр., як руйнівників імперських структур, була «союзницькою» для українського національного руху. У боротьбі з монархією анархісти об'єктивно опинилися на одному боці із майбутніми творцями української державності.

Розділ 3.

Політична практика анархістського руху в епоху революцій та визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні

3.1. Посилення активності анархістів на першому етапі визвольних змагань в Україні (березень 1917 р. — квітень 1918 р.)

Лютнева революція 1917 р. для анархістів Російської імперії виявилась несподіванкою (як і для більшовиків, меншовиків, есерів), більш того, ще на початку лютого цього доленосного року «діючих» анархістів в імперії було не більше трьох сотень (в тюрмах, засланнях, на каторзі і в еміграції знаходилося кілька тисяч анархістів), маси забули цих несамовитих юнаків. Але революція все змінила, показавши силу стихії, на яку так сподівалися анархісти. Держава майже впала за кілька днів, опинившись в руках юрби. Революція подарувала анархістам унікальний шанс скористатися повною легальністю для своїх організацій, яка настала вже у березні 1917 р. (тривала до квітня 1918 р.). Але, навесні 1917 р. анархісти були дуже слабкі, ще не могли ні очолити маси, ні навіть вплинути на їх політичні уподобання. Анархісти підтримали Лютневу революцію, як початок перманентного процесу докорінних суспільних змін, але, вже с березня 1917 р. анархісти закликали до продовження радикального зламу старих форм шляхом захоплення виробництва, експропріації матеріальних цінностей у цілих класів, знищення приватної власності, «чорного переділу» на селі, до встановлення влади трудящих, перетворення війни зовнішньої на війну внутрішню. Перші кроки анархістів почалися з тотальної критики Тимчасового уряду як буржуазного, що гальмує революційну творчість мас. У березні 1917 р. анархісти заявляли, що потрібно: «...знищити всіх Гучкових і Мілюкова», гостро критикували Г. В. Плеханова [1033]. Анархісти українських губерній опинилися у одній компанії з іншими радикалами-більшовиками та есерами-максималістами (згодом з лівими есерами), з якими в них були спільні вороги: Тимчасовий уряд, буржуазні та монархічні партії, помірковані соціалісти з РСДРП, ПСР, українських та єврейських соціалістичних партій. Більшовики відчули в анархістах конкурентів, І. В. Сталін тоді пропонував: «...в корені присікати будь-які виступи анархістів» [1022].

Навесні 1917 р. частина колишніх симпатиків анархістів, що ховалися від репресій влади, згадали про свою, вже «комплементарну», бойову анархістську молодість і повернулися до анархістської діяльності, анархісти повернулися до міст і сіл із заслання, каторги, в'язниць (так до Одеси повернулися: О. Лаврушін, Я. Аронович, Є. Гелецькій, Х. Гіфон, П. Мейніс, П. Непомнящий, П. Осоловський, Б. Рубель, А. Сакова, К. Чекменська, С. Ушер, Я. Фейгельман, Ш. Фельдман, Савицький та ін.). Не всі анархісти були амністовані з перемогою революції, частина (переважно іллегалісти), що «проходила» по карних статтях, була звільнена тільки у травні–червні 1917 р. З еміграції у західноєвропейських країнах (Англії та Франції) влітку 1917 р. до України повернулися анархісти: М. Нікіфорова, І. Зімін, С. Шварцбарт, Г. Бут, М. Левіт, М. Бессалько-Вовк, С. Дерш, Ф. Кандлер, Е. Курффірст, У. Каневський, В. Горбенко та ін. Кількасот анархістів до вересня 1917 р. повернулися в Україну із США. В США більшість цих анархістів була залучена до синдикалістської профспілки «Індустріальні робітники світу» — «IWW», до «Союзу російських робітників в США і Канаді». Навесні 1917 р. в США проходив збір коштів «на заснування в Росії анархо-синдикалістського органу і на організацію руху», тоді було зібрано бл. 10 тис. доларів — на цей час велика сума. З цими коштами редакція і група «Голос Труда» вирушила до «революційної Росії» [568; 860].

Тільки до Одеси та Харкова з Північної Америки повернулися близько 50 членів анархістських груп: А. Вулліс, О. Левицька, Е. та А. Окландер, І. Кривмансон, П. та Ф. Ярошевські, М. Кузнецов, С. Євтухович, Х. Рит, Г. Реев, С. Меккель, О. Фельдман, Г. Борзенко, Й. Готман та ін. «Американці» (як їх звали у революційному середовищі) принесли традиції світового анархо-синдикалізму і робітничої самодіяльності.

Лютнева революція реабілітувала анархістів, створивши їм імідж «постраждалих за народ», «справжніх революціонерів». Анархісти користувалися повагою серед радикально налаштованої маси, їх обирали в керівництво виборних установ, анархісти, що зазнали репресій за царату, бачилися «буревісниками свободи», елітою майбутнього життя. Але поступ руху було не в «ветеранах», а в бунтарській стихії, що опанувала країну. В цю революційну епоху мільйони прокинулися для політичного життя. Це був час стихійного анархізму, коли маси вимагали «все і зараз», проявляючи не властивий їм революційний ентузіазм. Як стихійні анархісти поводитися солдати і матроси, відмовляючись захищати «буржуазну

державу». Стихійний анархізм перетворювався на модний бренд революційного часу, на засіб підняття авторитету та поповнення гаманця.

Частина інтелігенції, переважно творчої, почала сповідувати радикальні анархістські ідеї. Навесні 1917 р. виникають «Федерація робітників розумової праці» (О. Боровой, В. Хлебников, М. Волошин), «Конфедерація інтелектуальної праці», якими керують анархісти [939, с. 12; 1044, с. 106–109]. Літературні авангард-футуристи (М. Ердман, В. Маяковський, А. Мариенгоф, А. Кусіков, А. Консе, В. Сідоров, Д. Бурлюк, О. Родченко, Р. Івнев), біокосмісти (О. Святогор, О. Ярославський) використовували анархістські гасла. Імажиніст В. Шершеневич став членом Секретариату «Всеросійської федерації анархістської молоді», членом редколегії часопису цієї федерації. Художник К. Малевич закликав до підтримки «революційного анархо-футуризму», асоціював супрематизм з бездержавністю, друкувався у газета «Анархия». «Газета футуристов» твердила, що футуризм є естетичним відповідністю «анархістському соціалізму». Д. Бурлюк, В. Каменський, В. Маяковській опублікували «Маніфест Летючої федерації футуристів» в якому містився заклик «третьої революції... революції духу», у «Відкритому листі робітникам» В. Маяковській ставив завдання з'єднання анархістського змісту і футуристичної форми [856], поет Баян Пламень закликав згуртуватися навколо «революційного анархо-футуризму» [813]. А. Родченко (Анти) в статті «Товарищам анархістам» закликав до союзу анархістів і футуристів [814]. Значна частина революційно налаштованих художників та поетів симпатизувала анархістам, вважаючи, що з ними можливо провести нову «духовну революцію» [1751].

Анархічний суспільний ідеал складався з таких концептів, як свобода, солідарність, рівність, культура, творчість. Харків з 1914 р. став центром футуризму в Україні, тут діяло футуристичне видавництво «Лирень», а у 1916–1917 рр. видавався єдиний в Україні журнал футуристів «Временник» (орган «Суспільства Голів Земної Кулі»). В Харькові в 1917–1918 рр. працював поет Т. Чурілін, що входив до анархістських груп, подібних поглядів притримувалися харківські поети Г. Петніков та Баян Пламень, що створили анархо-футуристичну групу надрукував від імені «Революційних анархо-футуристів» поему-протест проти репресій радянської влади, вказуючи, що справжній футуризм може бути тільки анархічним. Співчували ідеям анархізму окремі поети та художники Києва та Одеси, активісту руху есперантистів та симпатика фемінізму [903, с. 8].

З червня 1917 р. анархісти Петрограда підбурювали робітників, матросів, солдатів на збройний виступ проти нової влади. Створений анархістський ВРК намагався здійснити військовий переворот, разом із більшовиками анархісти стали організаторами заворушень («невдалої революції») 3–4 липня 1917 р. в Петрограді. Тимчасовий уряд вистояв та почав проводити «косметичні» арешти «ліваків», що викликало відтік анархістів зі столиці в українські губернії (М. Г. Нікіфорової, М. В. Вінницького та ін.). В Україні навесні — на поч. літа 1917 р. анархістський рух тільки відновлювався після репресій царату, окремі анархісти, що поверталися із заслань та еміграції, намагалися закласти підвалини організацій, але широкої роботи в масах ще не починали. Влітку 1917 р. виникають федерації анархістських груп у Катеринославі, Харкові, Києві, Кременчуці, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Єлизаветграді, Луганську; федерації анархістів-комуністів у Харкові, асоціації анархістів: Київська, Харківська, Кременчуцька, Луганська; Союзи анархістів-синдикалістів в Одесі, Харкові; окремі групи в Кам'янець-Подільську, Конотопі, Єнакієвому, Гуляй-Полі, Новоспасівці, Кам'янська, Щербинівці, Горлівці, Юзівці, Черкасах, Шполі, Звенигородці, Балті, Вінниці, Смілі, Погребищі, Мелітополі, Бердичеві, Бердянську, Житомирі, Олександрівську, Павловграді, Луцьку, Рівному, Ніжині, Новопавлівську, Чернігові, Конотопі, Сумах, Севастополі, Сімферополі, Ялті, Алушті, Євпаторії, Феодосії, Керчі. Наприкінці 1917 р. в Україні було бл. 50 населених пунктів, де існували анархістські групи. В групах не велася реєстрація членів, важко встановити загальну кількість їхніх учасників. М. А. Боровик твердить, що на початку 1918 р. анархістські організації діяли в 25 містах України: «...кількість міст, в яких було зафіксовано існування анархістських організацій, менше ніж за рік (з весни 1917 — *авт.*) зроста більш ніж у 8 разів», вказуючи на те, що на поч. 1917 р. їх було тільки три, хоча таких організацій було набагато більше [1993, с. 30].

З травня 1917 р. в анархістів України з'являється преса: в Києві — «Свобода внутри нас» (Київської асоціації вільних анархістів. Перший номер — 8 травня 1917 р.); в Одесі — «Голос анархиста» (Періодичний орган анархічної думки. Перший номер — 23 травня 1917 р.), «Бюллетень Одесской федерации анархистов-коммунистов» (Перший номер — з жовтня 1917 р.); в Харкові — «Хлеб и воля» (Федерації анархістів-комуністів Харкова. Перший номер — 18 червня 1917 р, до кінця 1917 р. вийшло 13 номерів), «Рабочая мысль» (Харківської групи анархістів-синдикалістів-комуністів. Перший номер — 10 вересня 1917 р., до кінця 1917 р. вийшло 12 номерів);

«Бюллетень Временного осведомительного бюро анархистов России» (перший номер — 1 вересня 1917 р., до кінця 1917 р. вийшло 3 номери). В Одесі, Єлизаветграді, Катеринославі, Харкові виникають анархістські видавництва, по містах України були створені анархістські клуби, читальні: «кожна група або федерація прагнути видавати літературу», листівки друкують Нижньодніпровська група, Катеринославська та Одеські федерації, Київська асоціація [1065;1966].

В кінці серпня 1917 р., після розгрому «корніловщини», революція отримала новий імпульс. На хвилі революційного радикалізму анархісти вибиралися до міських та сільських Рад та їх виконкомів, керівниками профспілок, ФЗК, військових та матроських комітетів. На заводах створюються загони Червоної гвардії, до якої зголосилися анархісти, намагаючись використати ці загони для руйнації влади. Анархіст Таранов очолив Червону гвардію Гришинського району. Згідно з повідомленням одеського градоначальника В. Мустафіна, за списками більшовицького штабу 1917 р. в складі червоногвардійців було 22 анархіста-індивідуаліста [1993, с. 44].

Анархісти, підтримуючи федералізацію та децентралізацію, виявляли прихильність до українського національного руху, але коли Центральна Рада почала формувати свої владні структури, вони виступили проти формування державних інституцій, ворожість до Центральної Ради посилилася у листопаді 1917 р. Анархісти вважали себе частиною своєрідного «лівого блоку інтернаціоналістів» (анархісти, більшовики, ліві есери, максималісти), переможцями в жовтневій революції у Петрограді і бажали повторення цього «народного повстання» в Україні, до того ж більшовицька пропаганда спотворила сутність Центральної Ради. Перші кроки українського війська по обороні держави, роззброєнню та арештах лівих радикалів, підштовхнули анархістів України до табору ворогів української незалежності. В той же час анархісти скептично поставилися до захоплення влади більшовиками. II-а конференція Федерації анархістів Петрограду (26–28 листопада 1917 р.) зазначила: «У заводських комітетах більшовики не підуть далі напівзаходів», «більшовики, які нині стоять при владі, зупинилися в своєму еволюційному розвитку, а маса, навпаки, з кожним днем лівішає... Маса відхлине від більшовизму» [1073, с. 52].

У 1917–1918 рр. Одеса залишалася одним з головних центрів анархістського руху, в якому було не менш 1 тис. чол., що звали себе «анархістами». Частина їх входила до структур: «Одеська федерація анархістів», «Вільний робочий союз анархістів-синдикалістів», «Гру-

па анархістів-індивідуалістів», «Південноросійська група незалежних анархістів», «Союз моряків-анархістів», «Група латиських анархістів», «Група анархістів Бессарабії», «Група анархістів заводу Анатра», «Група анархістів «Чорний прапор», «Група анархістів заводу Попова», «Союз із розповсюдження анархічної літератури», «Бойова дружина анархістів», «Група анархістів Пересипу», «Група анархістів Молдаванки» [1044, с. 106–109]. Крім вказаних груп в Одесі були ще групи іллегалістів М.-Я. В. Вінницького, І. Х. Улановський згадував, що знав анархіста О. Володіна: «по Одесі, він робив нальоти на буржуазію», І. Єлизаветінський розповідав про групу анархістів-експропіаторів Кожевникова [1475; 1316, с. 121; 598].

У травні 1917 р. анархісти пропонували до виконкому одеської Ради робітничих депутатів свого представника, але меньшевицько-есерівський виконком відмовив їм у цьому, відмова повторилася при проханні прийняти до складу виконкому анархіста-делегата від безробітних [31, арк. 2]. У вересні 1917 р., коли анархісти вже набрали сили, анархіст О. Фельдман був обраний до Ради, згодом він став товаришем голови та секретарем виконкому Ради. Перевибори привели до одеської Ради 5 анархістів, 2 анархістів-комуністів, 2 анархістів-синдикалістів (столяр В. Снітко, кравці О. Фельдман, Н. Ривкін, Б. Хаїт, професійні революціонери І. Гольдін (Крез), Г.-Д. Гельберштадт (Красний), С. Шахворостов, Г. М. Борзенко (Москаленко), П. Ярошевський). На перевиборах 4 грудня до виконкому Ради було обрано І. Гольдіна [33, арк. 78; 920; 1474, с. 189]. В Одеській Раді солдатських і офіцерських депутатів був один анархіст, на II-у з'їзді Румчерода (грудень 1917 р.) було обрано 8 анархістів, 5 з яких потрапило до ЦВК Румчероду (в травні 1917 р. на I-му з'їзді Румчерода не було обрано жодного анархіста) [863]. Анархістське видання твердило, що на Румунському фронті «дуже багато діяльних товаришив» [1073, с. 53].

Анархісти Х. Рит та Г. М. Борзенко (Москаленко) створили в Одесі чисельну «Спілку безробітних» (безробітних по місту було бл. 20 тис. чол.), яка висунула гасло: «Вся влада — безробітним!». У грудні Одесу потрясли збройні зіткнення між анархістами і військами Центральної Ради, які спробували штурмувати штаб анархістів, пройшла демонстрація безробітних, під час якої лунали заклики до захоплення заводів і будинків буржуазії, продуктів харчування [997; 1015–1019; 1032; 1184, с. 30].

Харків в 1917 р. став другим центром анархізму в Україні, анархістська група в місті продовжувала існувати з 1916 р.

У березні 1917 р. до міста з каторги повернулися анархісти П. Захаров, І. Карташов, які розбудували місцеву «Федерацію анархістів-комуністів», видавництво «Вольное братство», почали займатися кооперацією. З літа у місті формувалася організація анархістів-синдикалістів, яку очолив активіст «IWW», що приїхав із США, М. І. Доленко (Чекерс) — лідер, теоретик анархо-синдикалізму (редактор видань «Хлеб и Воля», «Рабочая мысль»), який сформував Харківську федерацію анархістів «синтезу» — Федерацію анархістів-синдикалістів-комуністів. До виконкому харківської ради у серпні 1917 р. увійшов анархіст І. Додонов [1663, с. 274]. У листопаді 1917 р. до харківської Ради були обрані два анархіста, за яких проголосували робітники заводів «ВКЭ», Паровозобудівного, дрібних майстерень [899; 935; 1507, с. 101].

Наприкінці травня 1917 р. в Харкові пройшла Конференція Фабрично-заводських комітетів (ФЗК), на якій анархісти виступили проти профспілок, загуртування робітничого руху навколо ФЗК, вважаючи, що ФЗК можуть перетворити заводи на «автономні федеральні комуни» — «Республіки артілей» [1756, с. 238–239, 253]. Анархісти Харкова досягли успіхів у спілках безробітних, чорноробів, поштарів, залізничників. А. Гореліка твердив, що: «залізничні ділянки були під ідейним впливом анархістів» [1584, с. 20]. Радянські видання констатували, що: «...у багатьох випадках (в Харкові) у Центральних Бюро ФЗК верховодили анархісти і анархісти-синдикалісти» [1654, с. 21].

18–22 червня анархісти Харкова провели Конференцію анархістів «17 міст» (мандати мали: Харків, повітові міста Харківщини, Київ, Катеринослав та Катеринославщина (в джерелах вказано як «Задніпров'я»), Єлизаветград, Олександрівськ, Миколаїв, Ростов-на-Дону, Саратов, Самара, Бежица, Петроград, Москва, без мандатів приїхали представники: Одеси, Ромен, Павлограда, Севастополя). Резолюції підтримки і привітання надіслали анархісти з Полтави, Ялти, Таганрога, Курська, Брянська. На конференції були представлені організації анархістів-синдикалістів, анархістів-комуністів, анархістів-індивідуалістів. Вони одноставно закликали припинити світову війну і «оголосити й відкрити війну соціальну», провести комунізацію землі. Конференція констатувала «благодатне підґрунтя для сприйняття анархо-комуністичних ідей» на селі, вітала «тісне об'єднання всіх анархістських сил... участь анархістів у Радах... з цілями ознайомлення». Було прийнято рішення про організацію «Чорного хреста», Всеросійського інформаційного бюро для зв'язку та підготовки Всеросійського з'їзду анархістів в Харкові

(секретарем Бюро обраний М. І. Доленко (Чекерес), видавництва «Бюллетеня» Бюро [1064]. З'їзд підтримав звернення «Народам Росії і світу» в якому закликав до переходу війни «імперіалістичної» у війну громадянську: «...настав час повернутися фронтом до істинних ворогів народу». На з'їзді не були представлені «анархісти-патріоти-оборонці», головним лідером яких залишався П. О. Кропоткін [1065]. Всеросійський з'їзд повинен бути скликаний не пізніше 30 вересня, але за право його проведення почалася боротьба між анархістами Петрограда та Харкова, його відклали до 25 грудня, потім до 30 січня 1918 р., згодом анархісти так і не змогли його провести.

З'їзд виявив вагомі протиріччя між анархістськими групами. Частина анархістів вважала зайвим участь у профспілках, інша — таку участь «необхідною», або пропонувала «організацію особливих анархістських професійних спілок ...осередків всередині союзу», вважаючи ФЗК «організмом» профспілки. Частина анархістів критикувала ФЗК, як «орган адміністрації», що «...охороняє приватну власність... має поліцейські обов'язки», інші — запевняли, що ФЗК «орган революційної самодіяльності та організованого переходу підприємства в руки трудящих; участь у ФЗК необхідна» [1073, с. 42].

У Харкові були розкидані листки від імені «Партії анархістів», в яких закликалося провести 10 липня збройну демонстрацію у місті та захопити банки. Харківська федерація анархістів відмежувалася від цих листівок, вважаючи, що до таких закликів ще не прийшов час [1065]. Але, вже у вересні 1917 р. харківські анархісти закликають робітників до захоплення заводів [1066].

На поч. листопада 1917 р. у Харкові був створений «Революційний штаб» (з більшовиків, меншовиків, есерів), як «верховний» орган у місті, непідлеглий Тимчасовому уряду. 24 листопада більшовик Ф. А. Сергеев (Артем) обирається головою виконкому Харківської Ради. Ці структури вирішили виселити «Федерацію анархістів-комуністів Харкова» із захопленої друкарні, харківські анархісти тоді попереджали, що: «...більшовики будуть звичайною владою, що запропанує народу гніт» [1066].

Катеринослав розглядався анархістами як один з головних регіональних центрів своєї діяльності в Україні. Анархістські групи формувалися у місті з березня 1917 р., але активну роботу розгорнули з 1 травня, коли провели у місті перший (за останні роки) анархістський мітинг. На початку червня була створена «Федерація анархістів-комуністів Катеринослава» (секретарем федерації став Х. Молчанський, зам. секретаря — І. В. Тарасюк (Кабась), член «IWW», який приїхав із США) [1331, с. 54–55]. З США приїхали

члени «IWW», «Союзу російських робітників у США і Канаді» М. Сидорчук (Бакунін), П. А. Рибін (Зонов) [937]. В Катеринославі анархісти були в секретаріатах спілок деревообробників, кравців, чорноробів, залізничників, харчовиків, безробітних, у ФЗК найбільших заводів — Брянського, Ганке, Дніпровського, Трубного, Шадур, Фрункліна, Дніпровських залізничних майстерень, Російського товариства (Кам'янське), в губернському ЦК ФЗК, були головами ФЗК, за допомогою яких вони намагалися провести соціалізацію і робітничий контроль [1584, с. 20]. В правлінні Спілки металістів Катеринослава діяли анархісти П. А. Рибін (Зонов) та Белковський. У Катеринославі було створено чотири комуні, кожна з яких була центром анархістської групи [1264, с. 39; 1749, с. 20]. Збираючи Обласні конференції Федерації анархістів Катеринослава, їх лідери намагалися керувати групами в губерніях, вплинути на події в повітах. Так анархіст Тулупов став главою Гришинської Ради, анархіст-синдикаліст А. М. Анікст-Гітерман — Павлоградського повітового виконкому Рад, анархісти, або «робітники, близькі анархістам», були представлені в Радах Олександрівська, Новомосковська, Кам'янська [1126, с. 225; 1239, с. 150–157; 1331, с. 78–83].

Звістка про перемогу більшовицької революції в Петрограді прийшла в Україну 26 жовтня 1917 р., через кілька днів владу в Україні перебрала Центральна Рада УНР. Анархісти (як і російські ліві есери) підігрували в реалізації планів ленінської верхівки, більшовики використовували революційний запал анархістів. Загони, очолювані анархістами Ф. М. (О. В.) Мокроусовим, А. Г. Железняковим, І. П. Жуком, брали участь у штурмі Зимового палацу, до складу ВРК з підготовки Жовтневого перевороту входили анархісти В. С. Шатов, І. Блейхман-Сонцев, Г. Богацький, Ю. З. Ярчук. Анархісти висунули гасло «Йти окремо, бити разом!», під яким вони входили у військово-політичні та ситуаційні союзи із більшовиками: «Разом з ними бити, поки вони продовжують бити направо... а відстануть вони від нас, — ми підемо далі вперед самостійно» [1073. 2].

Анархісти підтримали більшовиків з причини своєї упевненості в необхідності продовження революції до часу встановлення анархії. Продовжуючи бути прихильниками прямої демократії, анархісти в той же час були проти представницької демократії, вважаючи, що ради повинні обиратися тільки трудящими. Анархісти виступили проти скликання Установчих зборів та заявили про підтримку радянської системи [864]. У грудні 1917 р. російське більшовицьке військо почало захоплювати терени УНР, спираючись на місцеві радикальні елементи (більшовиків, лівих есерів, анархістів, макси-

малістів). У захопленні Конотопа червоним російським військом брав участь місцевий загін анархістів [1652, с. 494].

Більшість анархістських груп Одеси підтримала плани більшовицького заклоту проти УНР. 30 грудня 1917 р. анархістські лідери одеської «Спілки моряків» нав'язали їй членам рішення: «владу Центральної Ради не визнавати» [534, арк. 62 зв.; 535, арк. 153]. 2 січня 1918 р. на зборах в одеському порту був організований виступ проти влади УНР, анархіст О. Лаврушін представляв робітників РОПиТ, анархісти Скурський та Рабинович — завод Гена. 4 січня на заводі РОПиТ був обраний одеський РВК (пропагандистську секцію очолив анархіст Г. М. Борзенко (Москаленко) [536, арк. 162]. Анархіст Г.-Д. Гельберштадт (Красний) виступив проти створення Військово-революційного комітету під час січневого повстання 1918 р., заявивши, що він «створений за спиною Ради» [1646, с. 112]. До штабу підготовки повстання входив анархіст Д. Гур'єв (член ради солдатських депутатів). За анархістськими джерелами анархістами Одеси керував якийсь «Зальман» (повернувся з еміграції зі США), що: «...скликав всі революційно-анархістські групи і запропонував їм організувати спеціальний захист міста... план був прийнятий» [1352, с. 20–21].

13 січня більшовики, ліві есери, максималісти, анархісти почали збройне повстання в Одесі проти влади УНР. У вуличних боях участь взяли збройні загони, очолювані анархістами: «Дружина анархістів», загін «Південноросійської федерації незалежних анархістів», загін «Чорний прапор», дружина «Спілки моряків» О. Лаврушіна, загін «Союзу безробітних» Х. Рита, загін заводу Анатра С. Дерша, «загін самооборони» М.-Я. В. Вінницького (згодом увійшов до складу Одеської радянської армії) — разом до 300 чол. З 19 січня Одесою керував Об'єднаний ревком, з 25 січня — Рада Народних Комісарів, що стала коаліцією більшовиків, лівих есерів, анархістів (анархісти: комісар охорони міста Д. Гур'єв, голова ревтрибуналу В. Білий, помічник начальника міліції О. Ляховецький, помічник комісара по фінансовим справам І. Ш. Віленський). До виконкому одеської Ради (25 січня 1918 р.) увійшли анархісти: І. Гольдін, Н. Равкін, Б. Хаїт, Салютін, М. Снітко, до президії виконкому — І. Гольдін [921]. За спогадами більшовицького керманіча, з анархістами в одеській Раді «завжди рахувалися», більшовики на них «спиралися... і таким чином у нас була більшість» [550, арк. 43–44].

У січні–лютому 1918 р. анархісти в одеській Раді та Центрпрофі були союзниками більшовиків і лівих есерів, разом виступаючи проти меншовиків та есерів, проти скликання Всеросійських та

Всеукраїнських Установчих зборів. Анархісти з групи «Чорний прапор» не тільки закликали до проведення актів класового терору і «стихийних» експропріацій, а й проводили експропріації державної і приватної власності [927]. «Федерація анархістів Одеси» була створена на поч. лютого 1918 р. з груп: заводів Анатра та Попова, радянської групи, «Союзу анархістів-синдикалістів», груп спілки моряків, спілки шкірників, групи з поширення та видання літератури, бойової дружини [1044, с. 106–109].

У вересні 1917 р. на конференції завкомів Катеринослава, під тиском головуючого конференцією анархіста-синдикаліста М. Букова (члена правління Спілки металістів Катеринослава та президії I-ї Всеросійської конференції ФЗК), було прийнято ультиматум до з'їзду промисловців — підвищення платні, в іншому випадку конференція погрожувала перебрати заводи Катеринославщини «до рук робітників організацій» [1066].

У грудні 1917 р. Катеринославську раду очолював анархіст-синдикаліст К. Грінбаум, який деякий час підтримував більшовиків (більшовицький автор С. Кошелєв вказував, що К. Грінбаум був «дуже відданий революції»), він був ще радикальнішим за більшовиків, закликаючи на початку грудня 1917 р. до повстання проти Центральної Ради. К. Грінбаум став членом ВРК Катеринослава, провів у грудні губернський з'їзд Рад, який створив ідеологічну основу для виступів проти УНР [1331, с. 104]. До тимчасового союзу з більшовиками схилилися так звані «ідейні» лідери катеринославських анархістів: М. Сидорчук (Бакунін), Белковський, Ховалко [1127, с. 115]. Анархісти стали союзниками катеринославських більшовиків в організації Червоної гвардії, на заводах були створені червоногвардійські загони, п'ять з яких контролювалися анархістською федерацією [1237, с. 177–179]. Найбільшим був загін Брянського заводу (керівники анархісти — робітники М. Сидорчук, Б. Горєв, Режкович, М. Буков, Сорокін), загін заводу Шадур (керівник — робітник заводу П. Рибін — організатор Спілки робітників-металістів Півдня Росії, член правління Спілки металістів Катеринослава). Загони очолювали анархісти-синдикалісти Шамрай з «Русского» заводу, П. Литвинов з Трубного заводу [1237, с. 178]; анархісти-комуністи В. Тихомиров, М. Г. Нікіфорова, В. Воля. Анархіст О. Чередніченко став членом Бюро Червоної гвардії Катеринослава. До складу ВРК та Революційного штабу повстання, крім більшовиків та лівих есерів, входили анархісти К. Грінбаум (голова ВРК), Д. Гопнер, М. Буков. Під час повстання загинуло три анархіста (з 11 вбитих), серед яких був М. Сидорчук,

який очолював загін анархістів з 15 бійців під час оборони Катеринославської ради. Наприкінці грудня 1917 р. К. Грінбаум був переобраний на більшовика Е. Квірінга, анархісти стали витискатися з рад Катеринослава та губернії [866–867; 1459, с. 105].

У Єлизаветграді анархісти змогли залучити молодь до своєї групи, створити друкарню «Вольный труд», видавши книгу П. О. Кропоткіна «Революционное правительство». 28 січня 1918 р. елизаветградські анархісти підтримали анархістський загін М. Г. Нікіфорової, що взяв участь у встановленні більшовицької влади в місті [910]. В Миколаєві анархісти проводили агітацію серед портовиків, матросів, робітників заводу «Наваль» (анархісти скоїли акт економічного терору — вбивство директора заводу «Наваль»). У вересні 1917 р. у раді Миколаєва була створена фракція анархістів, у виконкомі опинилося 4 анархіста (в січні 1918 р. — 6 анархістів), до президії виконкому були обрані анархісти-комунисти Ф. Соколов (згодом голова ради), Команов [1206, с. 59].

В листопаді 1917 р. в Херсоні анархіст С. Д. Кириченко був обраний головою ради, одну з головних ролей в раді грав анархіст (колишній терорист) С. Д. Аносов — голова Комісії по боротьбі з контрреволюцією. С. Д. Кириченко увійшов до складу ВРК, що готував і провів у середині січня 1918 р. повстання проти УНР у Херсоні [1310, с. 30–35]. В Полтаві анархістську групу відновив «популярний серед робітників» анархіст Д. Поляков (член конференцій ФЗК від спілки шевців) [632; 633, арк. 125, 212]. Полтавський анархіст Дунайський вбив командира 1-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького Ю. Ластівченка, що призвело до деморалізації військ УНР та поліпшило встановлення влади більшовиків у місті [1358, с. 28].

Відродження анархістських груп в Києві було пов'язано з поверненням із США членів «IWW» (А. Д. Барона та ін.), які почали пропаганду серед булочників та шевців, з яких вони створили анархо-синдикалістську групу. А. Д. Барона було обрано до київської ради, згодом він сформував загін з анархістів Києва для боротьби проти «білокозаків» та німецьких військ. Група А. Д. Барона співпрацювала із групою анархістів-індивідуалістів «Воля всередині нас», яку створили у Києві А. М. Андреев та П. Арсентьев, згодом група створила «Асоціацію вільних анархістів» (групи в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Криму). Ця група виступала проти участі анархістів у радах і профспілках, розглядаючи індивідуальні грабунки буржуазії як необхідну «справу мас» [1399, с. 2]. Членів групи підозрювали у вбивстві Київського митрополита Володимира

в січні 1918 р. [1633]. 19 січня, під час більшовицького повстання, київські «Вільні козаки», захищаючи УНР, взяли штурмом клуб цієї групи, під час штурму загинуло 3 анархіста, А. М. Андреев утік до радянського Харкова, де почав видавати часописи асоціації «К Свету» (січень — березень 1918 р., 4 №); «Безвластие» (березень 1918 р., 2 №) [818, с. 1, 12; 915; 1782, с. 50–53].

Анархістські групи підтримували найбільш вразливі верстви суспільства, що не мали можливостей поповнювати каси груп та федерацій, але завдяки експропріаціям у анархістів з'явилися гроші для формування організацій, озброєння, друку листівок і газет. Експропріації та здирництва проводилися з літа 1917 р. як анархістськими групами, так і особами, що прикривалися анархістським «брендом». Анархіст Б. Єленський згадував: «анархічний рух переживав епідемію захоплення особняків», він писав, що харківські анархісти та анархісти Ростова-на-Дону були об'єднані в федерацію «Хліб і воля», членами груп були робітники, студенти, реемігранти із США. В Харкові група захопила палац у центрі міста, що призвело до конфлікту з представниками Тимчасового уряду [785].

У захопленні Харкова в грудні 1917 р. російськими більшовицькими загонами місцеві анархісти участі не брали, хоча їх загони «Чортова сотня», «Смерть буржуазії» підтримували місцеву Червону гвардію. Наприкінці грудня 1917 р. в Харкові була проведена конференція анархістів Харкова, Катеринослава, Кам'янського, Києва, Кременчука, Луганська, Кам'янця-Подільського, Щербинівки, Саратова [820, с. 16; 1038]. У березні 1918 р. після перевиборів Харківської ради до її складу було обрано 5 анархістів, один анархіст увійшов до виконкому ради [1993, с. 49].

Навесні 1917 р. анархісти відновили свою роботу по селах, в яких за царату діяли анархістські групи (Гуляй-Поле, Новоспасівка, Таганча та ін.). Про цю діяльність збереглося обмаль матеріалу (поліцейські структури 1917 р. були зруйновані, міліція не займалася політичними справами). У с. Тарани Лебедянського повіту загін червоногвардійців очолював анархіст Прядко [978]. В Гуляй-Полі було відновлено анархістську групу, до секретаріату якої увійшов Н. І. Махно, що став «центром» самоврядування села: головою ради, селянської спілки, земельного комітету, профспілки металістів та деревообробників, згодом ВРК. У травні анархісти організували у Гуляй-Полі демонстрацію під гаслами «Геть всі уряди і партії!». 30 серпня Комітет захисту революції Гуляй-Поля (голова Н. І. Махно) ухвалив рішення про ліквідацію майнових прав буржуазії та поміщиків. З цього часу постала безвладна незалежна

структура із населенням до 25 тис. чол. — «Гуляйпільська комуна», яку підтримала Комишеватська волость. З'їзд рад Гуляйпільського району закликав ради на місцях ігнорувати вказівки Тимчасового уряду, скасувати приватну власність. На селянському повітовому з'їзді у Олександрівську Н. І. Махно проголосив поміщицьку землю надбанням громади. З'їзд підтримав Н. І. Махна, склавши резолюцію про розподіл поміщицьких земель [1331, с. 111–137]. Анархісти намагалися провести свої резолюції на Губернському селянському з'їзді (Катеринослав, січень 1918 р.) [1025]. В. М. Чоп вказує, що тоді в межах Гуляйпільської волості «...фактично сформувалась окрема територіальна одиниця майбутнього суспільного устрою, практику якої махновці намагались поширити навсібіч», він вважав, що Н. І. Махно почав реалізацію анархістської доктрини в серпні 1917 р. [2032, с. 42–44].

Загони під керівництвом анархістів Н. І. Махна, М. Г. Нікіфорової, Ф. М. (О. В.) Мокроусова взяли активну участь у спробі більшовицького перевороту в Олександрівську 24–25 грудня 1917 р., загони Н. І. Махна та М. Г. Нікіфорової — в захопленні влади в цьому місті та в боях за Олександрівськ у січні 1918 р. Війська російського «вторгнення» В. О. Антонова-Овсієнка спиралися на місцевий загін М. Г. Нікіфорової [1151, с. 70]. В раді Олександрівська та у повітовому ВРК склався блок більшовиків, лівих есерів, анархістів, до ВРК увійшли анархісти: М. Г. Нікіфорова (товариш голови Ради), Н. І. Махно (голова комісії з «розвантаження» в'язниці), Я. Портовий. Гуляйпільська волость у січні–квітні 1917 р. залишалася незалежною від центральної більшовицької влади, головою гуляйпільської ради став анархіст Л. Коростильов, Н. І. Махно очолив місцеву «Чорну гвардію» [1331, с. 116].

Центром стихійного анархізму, завдяки радикальним настроям моряків Чорноморського флоту (бл. 50 тис. чол.), став Севастополь. Анархісти-реемігранти з США проводили агітацію серед моряків у Севастополі [1388, с. 292]. В. Д. Єрмаков вказував, що анархісти серед матросів ЧФ «мали певний вплив» [1626, с. 163]. Голова Севастопольської організації більшовиків писала до ЦК РСДРП(б): «...анархісти видають себе за більшовиків, а більшовики за анархістів, кажуть «Ленін — анархіст», а маса «лівішає» по-анархістські... це може призвести до немалих клопотів» [1874, с. 79]. Стихийний анархізм був притаманий не тільки солдатським масам, що з листопада 1917 р. залишали фронт, але й червоноармійцям. Так Жиздринський загон червоноармійців оголосив себе «анархічним» і зі зброєю залишив місце дислокації [2000, с. 73].

Настрої юрби проявлялися як стихійний анархізм, але більшовики, маючи централізовану, добре організовану структуру, значні матеріальні можливості, перехопили їх. Більшовики, скориставшись анархістськими гаслами для руйнації «старого світу», опанували імідж «крайніх», безкомпромісних революціонерів, головних захисників пролетаріату. В той же час флотське середовище виявляло більший радикалізм, ніж більшовики. Моряки через власні виборчі структури (Севастопольська рада, ВРК, Центрофлот) намагалися вести незалежний політичний курс. Анархісти обиралися головами суднових комітетів (О. Максjuta на крейсері «Очаков»). У липні 1917 р. до президії виконкому Севастопольської Ради увійшов анархіст В. Роменець, у серпні 1917 р. на першому засіданні ЦК ЧФ (Центрофлот) його головою було обрано анархіста Є. М. Шелестуна (електрик лінкору «Воля»). На I-у Загальночорноморському з'їзді (листопад 1917 р.) він виступав проти будь-якої влади над флотом, закликавши «стримати більшовиків», але згодом підтримав більшовицький план захоплення влади в Криму [762, арк. 29; 765, арк. 153; 1388, с. 292.].

На виборах до Севастопольської Ради (грудень 1917 р.) першим в одному списку з більшовиками йшов анархіст-синдикаліст Ф. М. (О. В.) Мокроусов, який став членом виконкому Ради, членом Севастопольського ВРК, керівником Обласного Кримського штабу [757, арк. 265]. До ВРК Сімферополя входив анархіст — матрос О. Порубаєв [758, арк. 137]. Вибори до Севастопольської ради, ВРК, ЦК ЧФ дали більшість «лівому блоку» більшовиків, лівим есерам, анархістам. Анархістами себе вважала значна частина матросів Транспортної флотилії, суден «Алмаз», «Синоп», «Ростислав», «Єфрат» [1874, с. 277]. Більшовики вказували на те, що кримські червоногвардійці були під впливом «анархіствующих типів» [1200, с. 34]. У січні 1918 р. була створена Федерація анархістів-комуністів Сімферополя на чолі із Л. С. Луговиком [934]. Матроси ЧФ стали несамовитою силою, яку використали більшовики для боротьби проти УНР. Кронштадтські матроси-анархісти у грудні—січні 1918 р. також доклали зусиль для дестабілізації обстановки в УНР, ставши частиною «армії вторгнення» [1512, с. 41, 43].

Анархісти восени 1917 р., взимку 1917–1918 рр. опинилися у складі виконкомів (крім вже названих) Єлизаветграда, Нікополя, Бахмута, Гришино, Юзівки, Суджи (у 1917–1918 рр. входила до складу УНР). Анархісти обиралися до рад Хотина, Сімферополя, Бердянська, Стародуба, Черкас. Частина анархістів-комуністів поділяли з більшовиками вищу та місцеву законодавчу владу. Анархісти-синдикалісти та анархісти-індивідуалісти звинувачували

таких анархістів в «меншовизмі», у відході від ідеалів безвладдя, заявляли про неприпустимість участі анархістів у владних структурах («в Раді не брати участь, або у всякому разі, входячи до Ради, не брати участь ні в яких комісіях під загрозою виключення з Федерації»), позаяк це було «визнанням системи центральної влади» [857; 1073, с. 52].

В більшості рад та ін. владних інституцій анархісти і більшовики почали конфліктувати вже через кілька днів спільної праці. На початку лютого 1918 р. М. Г. Нікіфорова була усунута, а Н. І. Махно самостійно вийшов зі складу Олександрівського ВРК. 20 лютого загін «Чорної гвардії» М. Г. Нікіфорової заарештував голову Олександрівського ВРК, на кілька днів ставши господарями міста. Більшовики звинуватили М. Г. Нікіфорову у «позазаконних» експропріаціях, в той же час вважаючи свої експропріації цілком законними. В статті «Анархисты и бандиты» М. Г. Нікіфорова звинувачувалася у грабунках Єлизаветграда, Вознесенська, нападах «на ближні села і мешканців» [979].

В Катеринославі та Кам'янську більшовики проголосили загони анархістів-синдикалістів М. Букова, Шамкія, Сорокіна (згодом загін Сорокіна «вирушив на калединський фронт») злочинними, звинувачували їх в експропріаціях економії, кас, кооперативів, захопленні палаців. Газета «Звезда» та ін. видання більшовиків розпочали компанію проти анархістів [908–909; 917]. За рішенням губернського ВРК М. Буков був арештований за експропріацію губпродкома, кілька робітників з його загону було страчено як «бандитів». Такі кроки нової влади призвели до протесту робітників Брянського заводу 25 січня 1918 р., на частині заводів Катеринослава почалися протести проти введення трудової дисципліни. До організації цих акцій протесту долучилися анархісти [910; 1919, с. 161; 1127, с. 108–120, 156, 198]. Більшовики, заручившись підтримкою виконкому ради Катеринослава, вмовили секретаря «Федерації анархістів Катеринослава» В. М. Рудинського (Бабушкіна), Белковського, лідерів одеських анархістів-синдикалістів та «Федеративної групи анархістів Задніпров'я» написати заяву про засудження анархістів, які скоїли експропріацію 100 тис. руб. з каси 8-ї армії [906; 917].

Більшовики змогли розколоти анархістський рух, «загравуючи» з «ідейними» анархістами та нацьковуючи їх проти анархістів-іллегалістів, розколоти рух по лініях: «ідейні — експропріатори», «ренегати — союзні більшовикам, нейтральні — ворожі більшовикам» [1151, с. 197–98]. Подібна тактика більшовиків призвела до конфлікту в середовищі анархістів у Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Харкові, Олександрівську, Кам'янську, Єлизаветграді. В Одесі

Комуністична дружина розброяла групу «Школи анархістів Ф. Феррера», яка захоплювала маєтки, частина одеських анархістів випустила заяву з критикою дій цієї групи, розглядаючи її як «змовників та бандитів» [1008]. За експропріації в Одесі був заарештований один з анархістських лідерів Г. В. Реев (комісар флоту та комісар банків) [536, арк. 348]. Більшовицькі лідери звинуватили анархістів Миколаєва (загони Гісі та Романова) у «стихийних конфіскаціях», «захопленні золота», але причини були вагоміші: анархісти мали небезпечний для влади «вплив на матросів», «підтримку флотського півекіпажу», посилення анархістів у Раді і в «робітничому середовищі» [1086, с. 25; 1125, с. 107–127]. Під тиском більшовиків анархіст Ф. Соколов (голова виконкому ради) виступив проти «безчинств ексистів», вийшов з «Федерації анархістів Миколаєва». 7 березня, після вуличного бою, більшовики розброяли загони анархістів Миколаєва, що спонукало до розпаду анархістської федерації [1437, с. 96–97].

Як твердили радянські дослідники, анархісти Харкова на початку 1918 р. «підняли збройне повстання» в місті, але в дійсності це були самочинні захоплення палаців, типографії, експропріації приватних власників (загін І. Бондаренка) [1054, с. 3]. У березні 1918 р. в Харкові суперечки між більшовиками і анархістами переходять в стан вуличних боїв. Рада Сімферополя вирішила застосовувати «жорсткі методи» стосовно анархістів, «зняти їх з реєстрації», «Сімферопольська федерація анархістів» (секретар С. Щербач) за постановою місцевої ради була розброєна, деяких анархістів арештовано [1183, с. 93, 105].

Анархісти вважали, що ця революція їхня, що вони, як і більшовики, можуть проводити «експропріацію експропріаторів» для розбудови своїх організацій. Але більшовики відразу ж відчули небезпеку з їхнього боку і почали переслідування. В березні 1918 р. за вироком Петроградської Колегії ВЧК були страчені члени Петроградської федерації анархістів-комуністів І. Заноза та О. Смірнов за звинувачення у бандитизмі. В Петрограді «Комітет революційної оборони» заборонив радам видавати зброю анархістським загонам (в той час з міста «на німецький фронт» в Україну рушив І-й партизанський загін анархістів-синдикалістів). В Москві у січні–лютому 1918 р. пройшли арешти анархістів М. В. Дальського (Неєлов) та члена ВЦВК Ф. Г. Горбова, в Петрограді у лютому 1918 р. — по справі експропріаторів групи «князя Еболі» [932; 1055]. В Москві на початку квітня влада поставила анархістам ультиматум, у зв'язку із захопленням анархістським загonom машини голови місії «Черво-

ного Хреста», який був таємним «зв'язківцем» лєнінського уряду з керівництвом США [1773, с. 28].

До цього часу анархісти вже твердили, що жовтневий переворот — лише пролог до анархічної «III-ї революції», яка мала знести диктатуру більшовиків, владу взагалі, встановити анархічний комунізм. Вони почали називати більшовиків «гальмом революційної боротьби», «сторожовими псами приватної власності», пропонували нове гасло «Геть комісародержавність!» [812; 836; 857]. В. М. Ейхенбаум (Волін) писав: «...революція не закінчиться. Починається третій останній етап російської революції», «революція пішла кривавим політичним шляхом», попереджаючи, що роль рад буде зведена до «виключно адміністративної і виконавчої», що ради стануть цілком підлеглі «директивам центральної влади: уряду і керівним органам партії» [861; 1056]. А. М. Андрєєв заявляв, що анархісти «будуть боротися» з «комісародержавством», «диктатурою» під гаслом: «Хай не панує влада рад!» [1146, с. 1]. Н. В. Дріккер закликав анархістів відмовитися від участі в радах і ВРК [1251, с. 2].

На початку березня до Катеринослава завітали одеські анархісти, які разом з **бойовиками** з «Асоціації незалежних анархістів Катеринослава» захопили тюрму, звільнивши з неї 10 анархістів, роззброїли єврейську самооборону та міліцію, почали вуличні бої з більшовицькими загонами (більшовицькі джерела сповіщали про «численні жертви»). За сприяння анархістських лідерів А. Д. Барона та В. Рудницького більшовики досягли з анархістами перемир'я [907]. 12 березня Військово-революційному штабу Катеринослава вдалося роззброїти «незалежних анархістів», в перестрілках були вбиті, заарештовано бл. 200 чол., що за постановою Катеринославської ради були звільнені [859]. Анархістські лідери продовжували конфліктувати із місцевими більшовиками, які встановили в місті військове положення. Коли німецькі війська підходили до Катеринослава, а владні структури евакуювалися, анархістські загопи захопили місто, провели арешти більшовиків [1952, с. 84].

Головний конфлікт між більшовиками та анархістами виник за вплив на робітничий клас, за контроль над радами, ФЗК, профспілками, виробництвом. Анархісти вважали, що більшовики йдуть по хибному шляху централізації, натомість анархістам треба дезорганізувати «елементи влади». Результати революційних суперечок з приводу розбудови нової моделі соціального та економічного устрою визначили долю сотень мільйонів людей на просторах Євразії у ХХ ст. Анархісти, відкидаючи більшовицький принцип побудови влади згори донизу, пропонували перетворити ради в незалежні,

самоврядні, автономні, суто економічні органи, ліквідувавши їх політичне значення. Соціалізація, самоорганізація трудящих, економічна федералізація були основними пунктами економічної програми анархістів і розглядалася українськими істориками лише епізодично. Спрощене уявлення про анархістів, як про носіїв утопічних ідей і «бандитської практики», невизнання за ними права на позитивну програму штовхало дослідників до ігнорування фактів, до фальсифікації історичного процесу. Анархістську соціалізацію досліджували французький історик О. Скірда [1982], український дослідник А. В. Дубовик [1607]. Анархісти пропонували провести робітничий з'їзд, на якому розробити практичний план загальної соціалізації виробництва, перетворити великі міста у «вільні комуни» з «повною ліквідацією приватної власності» [835; 909].

20 жовтня 1917 р. на I-у з'їзді ФЗК (брали участь кілька анархістів-синдикалістів) була прийнята резолюція, яка вимагала впровадження робітничого контролю над виробництвом, що «підготує передачу виробництва в руки трудящих». Анархісти підкреслювали «народну творчість» у робітничому контролі, незалежність від державних інституцій [862]. Частина анархістів була проти робітничого контролю, тому що він не ліквідував клас капіталістів. В Центральній Раді ФЗК опинилися анархісти-синдикалісти О. К. Гостаєв, Г. П. Максимов, І. П. Жук, М. О. Петровський. На початку 1918 р. ФЗК почали проводити соціалізацію, взяли на себе управління заводами [1576, с. 71]. В Українському Центральному Бюро ФЗК у 1917 р. ще більше відчувався вплив анархістів-синдикалістів, які боролися проти домінування меньшевиків у профспілках. В ЦК «Всеросійської спілки робітників-металістів» (ВСРМ) були обрані анархісти О. К. Гостев, А. З. Гольцман, обиралися анархісти керівниками в місцевих відділах ВСРМ в Катеринославській, Харківській губерніях. Анархіст Н. Варшавський став керівником профспілки склярів України. З 1918 р. анархісти почали розглядати профспілки як «віджилу, застарілу форму» робітничого руху, протиставляючи їм ФЗК, за допомогою яких пролетаріат зможе провести соціалізацію. На I-у Всеросійському з'їзді профспілок (січень 1918 р.) шість анархістів-синдикалістів від місцевих спілок виступили за передачу виробництва в розпорядження трудових колективів (ФЗК). На II-у Всеросійському з'їзді профспілок анархісти закликали передати профспілкам і кооперативним об'єднанням питання організації і управління виробництвом, розподілу. В січні–квітні 1918 р. анархісти-синдикалісти намагалися провести свої резолюції на Всеросійському

з'їзді робітників шкіряної промисловості, на Всеросійському з'їзді металістів, на 3-у Всеросійському з'їзді поштовиків і телеграфістів (18 делегатів анархо-синдикалістів), на з'їздах будівельників, харчовиків [1757, с. 69–90].

У травні 1917 р. в Одесі утворився «Південний центр» об'єднання профспілок моряків («Тимчасовий комітет з організації Всеросійської спілки моряків»), головою комітету став анархіст-синдикаліст В. Чернявський (делегат від Одеси на З'їзді моряків і річковиків у Петрограді, червень 1917 р.). В Одесі до Південного правління «Спілки моряків і річковиків» були обрані анархісти, які закликали не визнавати приватної власності на торговельні судна [761 арк. 153]. У листопаді 1917 р. на Південному обласному з'їзді моряків торговельного флоту анархісти підпорядкували своєму впливу Південне правління, провели резолюцію про соціалізацію торговельного флоту. В Херсоні у грудні 1917 р. місцева філія «Спілки моряків» виступила за децентралізацію та соціалізацію торговельного річкового флоту під орудою обраної «Ради 12». На такий крок пішли матроси Керчі, де «Радою 7» (від «Спілки моряків») керував анархіст І. Х. Улановський [709, арк. 4]. 5 січня 1918 р. Південне правління «спілки» ухвалило рішення про соціалізацію Чорноморського та Азовського торговельного флоту, судів Транспортної військової флотилії, портів, берегових служб, судноремонтних та суднобудівних підприємств [756, арк. 52; 764, арк. 66, 96, 709, арк. 4].

Для керівництва структурою водного транспорту були обрані комісари, переважно анархісти В. Чернявський, Г. В. Реев, М. Бациев, Ф. Олександрович (комісар одеського порту) та «Рада 9» (голова В. Чернявський). Ці структури конфіскували касу РОПіТ, соціалізували судна в одеському порту, морські заводи, чим викликали протест з боку представників УНР, одеської Ради робітничих депутатів, ЦК профспілок Одеси [953; 1184, с. 70]. 10 січня постановою президії революційно-демократичних організацій Одеси були затверджені повноваження виконкому «спілки» та його рішення: торговельний флот знаходиться у тимчасовому управлінні відділення «спілки» і належить професійно-трудовим колективам [755, арк. 42; 921; 958; 708, арк. 8–12]. На Засіданні ЦК ЧФ 10 січня керівництво флотом підтримало соціалізацію торговельного флоту, але Транспортна флотилія не виконала розпорядження «Союзу моряків» [761, арк. 5; 783, арк. 11].

20 січня в Одесі відкрився з'їзд моряків і річковиків торговельного флоту Південної області (Чорноморо-Азовського басейну

морів і річок), на якому в. о. голови «Ради 9» Ф. Олександрович проголосив соціалізацію торговельного флоту на Чорному морі та Транспортної флотилії, як «вільну творчість профспілок» [765, арк. 66; 923–924; 926; 952–953; 956]. Петроградський (більшовицький) «ЦК моррік» не визнав цього, наполягаючи на націоналізації флоту. З 5 грудня 1917 р. вся промисловість в РРФСР опинилася під владою ВРНГ, 23 січня 1918 р. ленінський СНК видав декрет про націоналізацію флоту, у лютому на Всеросійському з'їзді водників делегати пропонували передати управління водним транспортом «Спілці моряків та річковиків», але СНК не санкціонував це рішення, хоча на місцях управління флотом належало спілкам [1008–1009].

На II-у Загальночорноморському з'їзді (лютий 1918 р., Севастополь) моряки торговельного флоту — делегати з'їзду підтримали соціалізацію: «вільнонайманий флот повинен управлятися виборними демократичними організаціями» [755, арк. 12]. «Рада 9» пропонувала більшовицьким урядовцям заключати договори з профспілкою по питаннях перевезення [765, с. 30, 96]. Постанова ВРНГ (4 березня 1918 р.) передбачала націоналізацію флоту. В той же час моряки виступили проти цих рішень, загрожуючи зброєю в разі зазіхань з боку влади на порт і судна [922; 1601, с. 57–58]. Після евакуації з Одеси анархісти продовжували боротися за визнання соціалізації, проголосивши ЧФ «вільним», запропонувавши морякам «працювати за наймом на кого завгодно». В квітні 1918 р. в Керчі Комісія по скликанню II-го Південного з'їзду моряків і річковиків підтримала проголошення флоту «вільним», І. Улановський соціалізував «вільний» флот в Керчі, Г. В. Реев та Ф. Олександрович — у Феодосії [707, арк. 28–50, 711, арк. 1, 28–40].

Наступ військ Німеччини вимусив президію з'їзду моряків перенести його з Керчі до Ростова-на-Дону, де більшовики змогли провести резолюцію націоналізації флоту (завдяки голосам азовських моряків), в ЦК флоту був обраний анархіст В. Чернявський [707, арк. 47; 708, арк. 8, 12; 709, арк. 12–19; 766, арк. 226; 953; 1184, с. 61, 70]. Всеросійський з'їзд моряків вирішив, що військовий ЧФ має бути збережений, як «революційна одиниця», але ленінське РНК, враховуючи мінливість «стихійного анархізму» матросів, у лютому 1918 р. видав декрет про розпуск «старого» флоту та створення Червоного флоту на основах централізації. Матроси виступили проти цього, але РНК поставив ультиматум — в разі опору залишити матросів без пайка [1512, с. 45]. Анархісти-синдикалісти користувалися впливом у центральних структурах профспілок:

робітників-металістів, хіміків, залізничників, моряків та річників, поштових і телеграфних службовців, будівельників, харчовиків, домашньої прислуги, безробітних, мали вплив на з'їздах профспілок у 1917–1919 рр. [1757; с. 148; 1725, с. 70–71].

В Одесі до процесу соціалізації долучилися робітники заводів: цукрового, Генна, Белліно-Фендріха, лідери залізничників висловлювалися за передачу Південно-західної залізниці до рук виконкому одеської профспілки залізничників «Комітету 5» [891; 925; 1006–1007: 1011; 1038]. У Миколаєві лунали вимоги соціалізації суднобудівного заводу. II-й з'їзд робітничих делегатів Катеринославської залізниці прийняв рішення про перехід залізниці до профспілки залізничників [1022; 1024]. У Одесі та Катеринославі за допомогою анархістів, «Спілки службовців готелів» та інших спілок була проведена соціалізація готелів, магазинів, пралень, бань. В Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі «Спілка булочників» соціалізувала частину пекарень (анархісти-синдикалісти контролювали спілки пекарів) [815; 911; 1022–1024; 1038]. «Спілкою кравців» в Одесі була проведена соціалізація майстерні дамського одягу, годинникарі Харкова проголосили соціалізацію майстерень, анархісти намагалися підштовхнути робітників газового та канатного заводів Катеринославу до захоплення виробництв [995; 1023; 1062].

Анархо-синдикалістські ідеї усупільнення засобів виробництва були реалізовані у грудні 1917 р. на Черемхівських копальнях у Сибірі, на трьох заводах в Петрограді, соціалізацію намагалися провести робітники залізниць. В. Б. Ейхенбаум (Волін) закликав до «негайного переходу залізниць в розпорядження робітничих організацій», до організації всеросійського «Робітничого з'їзду», який «віддасть» фабрики і заводи у власність робітничим організаціям. Анархісти пропонували захопити і соціалізувати банки, створивши «Єдиний робітничий банк», перебудувати земства як побутову кооперацію на засадах анархізму, керувати містами за допомогою домових комітетів, створивши районні, міські думи «на комунальних засадах» [863].

Декрет РНК від 28 травня 1918 р. поставив хрест на соціалізації, була ліквідована вибірність керівництва підприємствами. На II-му з'їзді раднаргоспів ФЗК були засуджені за їх спроби керувати фабриками замість дирекцій підприємств. Профспілки перетворилися в централізовані, позбавлені автономії владні структури, що грали дисциплінарну роль. В жовтні 1917 р. 1-а Обласна конференція союзу металістів Донецько-Криворізького басейну за пропозицією анархіста-синдикаліста П. А. Рибіна (Зонова) пропонувала

передати ФЗК владні права над виробництвом, яке необхідно формувати на засадах федералізму [604; арк. 12, 20, 22]. Ті ж пропозиції пролунали від нього на Всеукраїнській конференції ФЗК та профспілок (грудень 1917 р.), на з'їзді шахтарів Донбасу (грудень 1917 р.). П. А. Рибін (Зонов) розробив план відновлення промисловості і транспортної системи, за яким конференція та з'їзд шахтарів прийняли рішення створити координуючі структури на засадах самоорганізації «Бюро зв'язку Донбасу», яке поставило за мету провести соціалізацію шахт і копалень. До складу «Бюро» увійшли анархісти-синдикалісти: П. А. Рибін (Зонов), М. М. Коняєв, М. О. Петровський [979; 1075, с. 294, 314; 1126, с. 225; 1266, с. 147–154].

З грудня 1917 р. анархісти-синдикалісти (П. А. Рибін (Зонов), Ротерберг, І. Карташов) активно діють у блоці з більшовиками, з Південною обласною економічною радою народного господарства, зі Спілкою шахтарів Донбасу, виступаючи за децентралізацію і автономію РНГ, проти перетворення РНГ у «власний центр». М. М. Коняєв (емігрант із США, член Союзу анархо-синдикалістської пропаганди, секретар «Харківської федерації анархістів») створив у Донбасі Спілку рудокопів Таганрозького району, спілку шахтарів у Дебальцево (на зразок «IWW»), був обраний головою Криндачевської ради, командиром робітничого загону [865].

На початку 1918 р. окремі анархо-синдикалістські організації діяли в Катеринославі, Харкові («Союз анархо-синдикалістів» і «Союз анархо-синдикалістів-комуністів»), в Одесі (Союз анархо-синдикалістів). Анархісти Катеринославської та Харківської губерній (П. А. Рибін (Зонов), М. Черняк, І. Тарасюк (Кабась), А. Горелік, О. П. Шапиро, М. М. Коняєв та ін.) закликали захопити економічну владу на Донбасі, соціалізувати виробництво, здійснити «анархістський експеримент». Значних успіхів анархісти досягли в промислових центрах Південно-Східної України, де 1917 р. була створена «Донецька федерація анархістів» (секретар президії А. Горелік). Вона виникла на платформі «IWW», серед її засновників було кілька десятків анархістів-реемігрантів із США (на Криндачевській шахті діяли анархісти із США — М. М. Коняєв та Кунін). На поч. 1918 р. анархісти створили організаційну структуру «Бюро анархістів Донбасу» (члени бюро були обрані 1 лютого 1918 р. на Конференції анархістів-комуністів та анархістів-синдикалістів Донкривбасу в Катеринославі, кер. А. Горелік, П. А. Рибін (Зонов), М. Черняк, І. Тарасюк (Кабась), почали видавати в Катеринославі від імені «бюро» газету «Голос анархиста» (ред. П. А. Аршинов (Марін)).

В Горлівсько-Щербинівському, Гришинському, Бахмутському, Юзівському, Макіївському, Єнакіївському, Дебальцівському, Бо-

ково-Кришталевому районах Донбасу анархісти-синдикалісти, які пройшли школу синдикалізму в «IWW», намагалися опанувати ма-сами [712, арк. 127]. Певний вплив був у анархістів на копальнях Горлівсько-Щербинівського району (Байракська, Веровська, Софіївська, Бунге, Щербинівська). Працівники копалень Боково-Хрустального району звернулися до всього Донбасу із закликом до соціалізації, ці заклики призвели до конфліктів з радами, до арештів окремих анархістів [941; 1507, с. 174].

На I-му Всеросійському з'їзді анархістів-комуністів (Москва, грудень 1918 р.) анархістка М. Г. Нікіфорова вказувала, що в Україні на поч. 1918 р. стався «перехід великих промислових підприємств в руки трудящих (копальні)» [1782]. Впливовими були анархісти у Бахмуті, де у місцевій раді вони мали 4 місця, у виконкомі — 3, в президії виконкому — 1 [979]. Кілька місць анархісти мали у виконкомі ради Гришинського району (Західнодонецькі рудники), більшовики скаржилися, що Гришинський район анархісти «експропріювали» [1351, с. 50].

Більшовицькі лідери хвилювалися, що в Донбасі «маси знаходяться під сильним впливом анархістів» [1756]. Коли більшовики закріпилися в Донкривбасі, на IV-у Обласному з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну (кінець січня 1918 р.) вони почали «боротьбу проти анархізму» [900]. В січні 1918 р. П. А. Рибін (Зонов) був вимушений піти з Південного Ради народного господарства [905; 977], а в березні з нього вийшли всі анархісти [614, 4–18; 984–986]. Анархісти виступили проти більшовиків на I-у Обласному Донецькому з'їзді гірняків [1654, с. 21].

У Макіївці в грудні 1917 р. М. Черняк (учасник анархістського руху у США) створює загін і штаб анархістів на Марковській копальні, проводить експропріації, що приводять його до конфлікту з радою в Макіївці [1207, с. 229]. Тоді ж анархісти почали конфліктувати з більшовиками у Луганську, де їх загін розброїв червоногвардійський загін О. Я. Пархоменка [1359, с. 203]. За споминами більшовика у березні в Бахмутському та Юзівському районах анархісти «дезорганізували роботу рад... обстрілювали Ревком» [1289, с. 60–63]. В районі Горлівки, де, за споминами більшовика, в анархістів була «база», вони виступали проти більшовиків. На конференції більшовиків Горлівсько-Щербинівського району була прийнята резолюція про «хибний шлях, на який штовхають робітничі маси анархісти», «про боротьбу проти анархістського впливу» [1075, с. 294, 314].

Великою проблемою для анархістського руху в Україні стало ренегатство окремих анархістів, що стало проявлятися після захоп-

лення більшовиками влади в січні–лютому 1918 р. Деякі анархісти вирішили долучитися до влади та її можливостей, результатом цього став перехід близько 20% анархістів (до 500 анархістів) України до лав РСДРП(б)–РКП(б) в 1918–1919 рр. Певна частина анархістів почала називати себе «радянськими», підтримувати більшовиків у всіх починаннях. Питання «ставлення до влади більшовиків», «ставлення до участі у власних радах» розколола рух. Так ВФАК отримав представництво в ВЦВК РРФСР [1319, с. 18–20]. На Всеросійських з'їздах рад (з II по VIII) анархісти становили бл. 1%, на IV з'їзді мали 17 делегатів — 1,3% (за анархістськими даними тільки анархісти-комуністи, із співчуваючими, мали 29 делегатів, а ще були анархісти-синдикалісти). В II, V–VII скликаннях ВЦВК рад РРФСР було по 2 анархіста, в III і IV скликаннях — по 3. На II-у Всеукраїнському з'їзді Рад (Катеринослав, березень 1918 р.) було представлено 3 анархіста. В той же час деякі анархісти, пропонуючи гасло «Вся влада місцевим радам!», вважали, що вільні ради повинні децентралізувати, руйнувати центральну владу [852; 1152, с. 80; 1884, с. 135; 1912, с. 101]. Частина анархістів-комуністів (ВФАК) погоджувалася з участю у ВЦВК РРФСР, інша твердила, що анархісти не повинні брати на себе владних функцій. Анархісти-синдикалісти виступали проти участі у владних структурах, анархісти-індивідуалісти — проти участі в радах, вважаючи, що вони обмежують права особистості [818, с. 2; 1147, с. 27].

У січні 1918 р. війська Румунії здійснили наступ на українські землі Південної Бессарабії, 18 листопада німецькі та австро-угорські війська почали просування в напрямках Києва, Одеси. Анархісти підхопили заклик до захисту революції — «I-й загін одеських анархістів» Я. В. Зайдлера (члена Президії військової ради 3-ї радянської армії) та К. Меккеля добровільно відправилися на Румунський фронт. Анархіст А. Г. Железняков отримав посаду командувача радянськими морськими силами, діючими проти румунських військ на Дунаї, командувача Дунайської радянської флотилії [1521, с. 141].

Під Одесою та Миколаєвом загони анархістів О. Фельдмана, М. Касесімова, Я. Зайделя, В. Желябова, Ф. М. (О. В.) Мокроусова намагалися зупинити наступ австро-угорських військ, загони Ф. М. (О. В.) Мокроусова, О. Порубаєва, М. Г. Нікіфорової, загін анархістів ім. Бакуніна обороняли Кривий Ріг та Катеринослав, загін Люблінського та Г. Огаркова — Бахмач, Девицького — Павлоград, А. Д. Барона — Полтаву, Воронова — Маріуполь, О. Максюті — Севастополь. На фронті боролися анархістські загони Н. І. Махна,

М. Черняка, Петриченка, Романова, панцерний потяг катеринославських анархістів Гаріна, кронштадтських матросів-анархістів (комісар Ю. З. Ярчук), О. П. Шапіро [868; 1151, с. 62, 132, 143, 158, 175, 243; 1152, с. 30].

Партизанські загони для боротьби «проти німців» сформували Бессарабські анархісти, «анархісти-терористи» Херсона, Харківська, Одеська, Катеринославська анархістські федерації. Анархісти формували загони проти інтервентів в Київській, Харківській, Полтавській, Чернігівській, Катеринославській, Таврійській губерніях. Окремі загони анархістів займалися проведенням експропріацій, так провів експропріації в Клінцах та у Брянську, наклавши на місто «півмільйонний контрибуцію» 1-й Харківський загін анархістів [2000, с. 111]. В. Б. Ейхенбаум (Волін) писав, що 1 березня він і частина петроградської групи анархістів-синдикалістів «Голос труда» виїхали в Україну, як «партизанський загін» [1210, с. 127]. Загальна кількість бійців, що перебували в анархістських загонах або під керівництвом анархістів в Україні, наближалася до 2,5 тис. Анархісти за владу більшовиків не воювали, а боролися за збереження «революційних завоювань народу», як противники Брестського миру, вони заявляли, що більшовики «продали революцію».

У березні 1918 р. анархістами була зроблена спроба створити об'єднавчу структуру — «Південну федерацію анархістів», у декларації якої було проголошено, що ця організація бажає очолити весь анархістський рух, закликає битися проти «німецького мілітаризму» та «уряду Народних комісарів», але «федерація» не встигла закріпитися на українському ґрунті [1220, с. 213–234].

Француз Ж. Садуль писав у рапорті до французької розвідки 6 квітня 1918 р.: «Анархістська партія найактивніша, найбільш воєнничача з опозиційних груп і, мабуть, найпопулярніша... Більшовики стурбовані» [1576, с. 101]. На початку квітня в Московській федерації анархістських груп налічувалося, за різними джерелами, від 2 до 5 тис. чол., від анархістів-синдикалістів до іллегалістів [1488, с. 33]. Тоді анархістські загони (до 50 озброєних груп, серед яких були групи з України) захоплювали бл. 25 стратегічних об'єктів Москви [928; 1773, с. 25].

В ніч на 12 квітня в Москві сталося роззброєння всіх загонів анархістів, що перетворилося на вуличні бої. Втрати анархістів у перестрілках і розстрілах сягали 100 чол., 400 анархістів були заарештовані «як бандити». Подібні операції відбулися в Петрограді, Вологді. Згодом в Петрограді було закрито анархістські видання: «Буревестник», «Рабочее знамя», «Вольный Кронштадт»,

«Голос труда», у Москві: «Анархия», «Черное знамя», «Анархист», «Свободная коммуна», «Воля труда», «Рабочая жизнь». Подібний крок влади, здавалось, призведе до початку боротьби всього анархістського руху проти більшовицького режиму, але цього не сталося. Анархісти заявляли, що вони не ведуть боротьби проти радянської влади, а виступають проти «радянських помилок» [937; 1773 с. 25–28]. Анархістське видання вказувало на роззброєння анархістських загонів у квітні 1918 р. ще в Харкові, Воронежі, Самарі, Смоленську, на те, що з весни 1917 р. більшовицька пропаганда почала таврувати анархістів, як «ворів, розбійників, грабіжників, вбивць, рецидивістів, контр-революціонерів... осіб з злочинним минулим» [825].

Анархіст-індивідуаліст з Харкова А. М. Андреев закликав анархістів боротися з диктатурою, як легальними, так і нелегальними методами, — «бойовими акціями» [1782, с. 54]. Більшість анархістів готові були «знищувати владу», але відклали свій виступ, вважаючи, що у квітні 1918 р. таким виступом можуть скористатися контрреволюційні сили для того, щоб «втопити в крові» революцію [1058]. Більш того, анархісти ще думали розпочати «революційну війну» в Україні і створити з України плацдарм для поширення анархізму по Євразії. На теренах УСРР масових арештів анархістів не було і вони користувалися відносною свободою, тому що влада намагалася використати їх потенціал для формування загонів оборони радянської республіки. «Час повалити владу ще не настав», «треба цю владу підточувати мирним шляхом» — заявили анархісти.

У той же час, анархістські загони, що готувалися виступити на фронт проти «німців», були роззброєні в Новомосковську, Кам'янську, Горловці [1289, с. 56–64]. У квітні М. Г. Нікіфорова була арештована за наказом більшовицької влади, а її загін роззброєний в Таганрозі. Її звинуватили у «розграбуванні Єлизаветграду», експропріаціях маєтків, складів. На свій захист анархістка твердила, що реквізовані гроші йшли на утримання загону, роздавалися місцевому населенню та радам. Навесні 1918 р. в УСРР за реквізиції ще нікого із революціонерів не судили (головними «реквізитами» були більшовики), списуючи ці дії на надзвичайний час. Таганрозькі, одеські, катеринославські, гуляйпільські анархісти, солдатські комітети поставили вимогу перед більшовиками звільнити М. Г. Нікіфорову, суд виправдав її. Штаб анархістських загонів в Україні (єдина згадка про існування штабу) направив телеграму В. О. Антонову-Овсієнку з вимогою припинити переслідування московських анархістів, погрожуючи залишити фронт у разі продовження репресій проти однодумців [1726, с. 413].

Військові сутички анархістських загонів з більшовицькими військами і владою у березні–травні 1918 р. виникали в різних регіонах України: у Сумах, Лебедяні, Люботині, Нікополі, Мелітополі... Незадовго до захоплення німцями Юзівки загін «Донської федерації анархістів» Молова захопив місто (виконком рад, Центрштаб), заарештував більшовиків [1266, с. 147–154; 1267, с. 130]. Анархістські загони з України намагалися «змести владу» в Ростові-на-Дону, Новочеркаському, збройні сутички червоних загонів з анархістами, відступаючими з України, фіксуються в Курську, Воронежі, Брянську, Царицині.

На чолі анархістських організацій в 1917 — поч. 1918 р. стали переважно учасники революції 1905–1907 рр., котрі повернулися з каторги, заслань, еміграції. Влітку 1917 р. в Україні сформувалися два центри руху, анархісти намагалися концентрувати сили по економічних центрах, спираючись на зденаціоналізовану масу передмість мегаполісів, матроську масу: перший — Причорноморський (Одеса — інтелектуальний центр руху та регіон Херсонської губернії, Миколаїв, Херсон, Єлизаветград, Бессарабія та Кримський півострів, де домінував Севастополь); другий регіон згодом стане називатися Донецько-Криворізькою республікою (інтелектуальний центр Харків, та місто з «анархістськими традиціями» Катеринослав, навколо цих центрів гуртувалися анархісти Катеринославської губернії). Північна та Правобережна Україна не виявила анархістської активності.

Початок 1918 р. був вершиною активності анархістів, часом найбільшого припливу людей до їхніх організацій, анархісти повернулися до самофінансування: реквізували цінності, що дало їм можливість для формування організаційної мережі. В Україні більшовики, ліві есери, анархісти створили неформальний «лівий блок» партій, що у грудні 1917 р. взяв курс на нову революцію та повалення місцевих структур УНР. Але після захоплення влади більшовиками анархісти розпочали підготовку до «третьої революції», яка, на їхню думку, повинна була стати анархістською. Анархісти згуртували навколо себе невдоволених новою владою, спрямувавши вістря критики проти більшовиків. Але протиріччя до початку березня 1918 р. узгоджувалися завдяки наявності спільного ворога. Після того, як стало відомо про підписання Брестського миру, після активного протесту лівих есерів і анархістів проти його ратифікації, ставлення анархістів до більшовицької влади стало ворожим і доходило до конфліктів. Частина анархістів прийшла до висновку безперспективності тактики хаотичної діяльності окремих анархіст-

ських груп, потрібен був координуючий організаційний і політичний центр. На початку революції анархісти (як федералісти) були фактичними союзниками українських соціалістів у руйнації імперії, але погляди їх почали змінюватися від нейтрального з червня до ворожого з листопада 1917 р., коли вони опинилися ситуативними союзниками більшовиків і лівих есерів.

Події після жовтневого перевороту розкололи анархістський рух на чотири частини в залежності від відношення до радянської влади: 1) союз з владою на межі ренегатства; 2) участь в радах, профспілках з ціллю протипоставити їх владі, вирвати з системи диктатури пролетаріату, соціалізувати виробництво; критикуючи окремі рішення влади, користуватися всіма можливостями легального існування, готувати «третю революцію»; 3) відмовитися від участі в радах, профспілках, критикуючи всі владні рішення, почати дезорганізацію влади, проводити експропріації та акти терору проти влади.

Після лютневої революції, особливо з початком кризи Тимчасового уряду (з серпня 1917 р.), анархісти посилювали свій вплив на населення України. Частина знедолених робітників, солдат і матросів ЧФ сприйняла анархістські гасла як симпатику руху, але це був тільки тимчасовий успіх анархістів. Більшовики зуміли скористатися силою стихійного анархізму під час жовтневого перевороту в Петрограді і захоплення влади в Україні.

Зіткнувшись з більшовицьким режимом, анархісти закликали до його ігнорування і побудови іншої системи, де в основі соціалізація, федералізація, всевладдя місцевих рад. Але під страхом повної втрати революційних завоювань, наступу військ центральних держав анархісти були вимушені бути військовими союзниками місцевих більшовиків. Нечіткість анархістських установок, їх тактичні хитання обумовили відплив від анархістів частини їх симпатиків та членів груп, що стали ренегатами, переходили до панівної партії.

Анархісти, у своїй пропаганді використовували ситуацію революційного екстазу, коли багатьом вірилося, що можна змінити світ, людей, мораль, закони. Але, різке зниження життєвого рівня 1917 р., нужденність початку 1918 р. збили хвилі революційного екстазу. «Загострення екстазу», яке намагалися використати ліві есери, ліві комуністи і анархісти, було пов'язано з можливою «революційною війною» проти Німеччини і Австро-Угорщини. З квітня 1918 р., в зв'язку з провалом цієї війни та соціалізації виробництва, з роззброєнням анархістів в Росії, від анархістів в

Україні і Росії відійшли «попутники» — маси, що тимчасово були захоплені стихійним анархізмом.

3.2. Участь анархістів України у боротьбі проти режиму гетьмана П. Скоропадського, німецьких та австро-угорських інтервентів, інтервентів Антанти, білогвардійців (червень 1918 р. — березень 1919 р.)

В кінці квітня 1918 р. у Києві стався переворот: до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, котрий зміг зберегти українську державність, зміцнити окремі її інститути. Соціалісти та анархісти розглядали гетьманську владу як повернення «старих часів». Повернення поміщиків, реквізиції по селах, беззаконня каральних загонів, обмеження свобод сколихнули українське селянство. Більшість українських соціалістів, земства, селянські спілки, ради, робітничі з'їзди виступали проти гетьманського режиму, почавши проти нього таємну або відкриту боротьбу.

Анархістський рух в Україні на початку травня майже згас, групи розпалися з причини масового відпливу анархістів з України до РРФСР, відходу частини анархістів від руху, з причини побоювання репресій або розчарування в революційній боротьбі. Частина анархістів, залишившись в Україні, зайняла вичікувальну позицію, не маючи організаційних і матеріальних засобів для активної діяльності. З травня 1918 р. в Москві, по містах Поволжя, Північного Кавказу осіли кількасот анархістів з України, так у Москві була створена «Донецька анархістська група».

За кілька днів до евакуації з України анархісти південного сходу України провели конференцію, вирішивши продовжити боротьбу як повстансько-партизанські дії. Вони запланували на початку літа 1918 р. організувати по селах терористичні групи «з метою нападів на інтервентів та поміщиків, щоб своїми діями, пропагандою підштовхувати населення до повстання». В Москві анархісти з України (Х. Молчанський, Д.-Г. Гелберштадт (Красний), К. Меккель, І. С. Гроссман (Роцін), Н. І. Махно, П. А. Аршинов (Марін), Г. М. Борзенко (Москаленко), «низка товаришів з Одеси») провели конференцію, на якій вирішили нелегально повертатися в Україну для організації анархістського підпілля. Анархісти, відчуваючи свою організаційну та матеріальну слабкість, були вимушені «використовувати більшовицьких володарів» для справи з відтворення в Україні свого підпілля. І. С. Гроссман (Роцін) твердив, що більшовицька влада забезпечить анархістів грошима та фальшивими документами. На конференції проявилися розбіжності між групою

Махна–Аршинова й майбутніми «радянськими» анархістами групи Гроссмана–Гелберштадта та «одеситами», про яких пише Н. І. Махно, що вони «схилилися на шлях лакейства перед більшовиками» [1332, с. 103–104]. Н. І. Махно згадує, що в червні 1918 р. існувала якась структура «по відправці анархістів в Україну», що кошти «для підпільної роботи проти гетьманщини» обіцяли дати «більшовицькі владики». Більшовицький лідер В. П. Затонський (член «Повстанської дев'ятки») допоміг Н. І. Махну повернутися в Україну і пропонував йому, вже до цього часу існуючі підпільні зв'язки в Харківській губернії, вважаючи, що «всі анархісти та більшовики звертають увагу на цей район» [1332, с. 140].

Анархіст-комуніст І. П. Жук з червня по вересень 1918 р. організовував серед селян Київської губернії повстанські загони (в районах майбутнього повстання Зеленого), виконуючи завдання більшовицького керівництва, котре використовувало анархістів як «руйнуючу силу» проти Української держави [1743, с. 58]. На Київщині в червні 1918 р. спалахнуло велике селянське повстання у Звенигородському і Таращанському повітах. В цей час з'являються народні отамани Зелений, С. Коцюра, які пройшли школу анархістського підпілля. Більшовицьке керівництво не дійшло до спільної думки, як саме і в якому «дозуванні» використовувати анархістів в Україні, щоб з одного боку, якомога більше нашкодити Українській державі, а з іншого — не допустити системного вкорінення анархістського руху в Україні. На I-у з'їзді КП(б)У було заявлено, що з анархістами союзи «неприпустимі», В. Затонський вважав, що на анархістів «доводиться зважати там в Україні в значно більшому ступені, ніж тут», бо там «надзвичайно легко прищеплюється анархістська ідеологія», вказуючи на те, що «анархісти є найкращими союзниками для руйнівної роботи, але, ще більшою мірою, вони ведуть роботу розкладення серед декласованих, розбурханих революцією, розорених вільних мас і т. д. Нам треба бути подалі від таких друзів». Резолюція з'їзду унеможлиблювала будь-які союзи з анархістами [1387, с. 157–158, 163, 190]. У жовтні 1918 р. пройшов II-й з'їзд КП(б)У, резолюція якого вказувала, що можливі «тільки технічні угоди з окремими організаціями» анархістів для проведення окремих «конкретних операцій» [1257, с. 171].

У Глухівському повіті загони анархістів-комуністів братів Шуба з червня 1918 р. намагалися підняти селян на повстання, розповсюджували прокламації із закликами до повстання та нападу на Глухів. Пропагандистська діяльність анархістів була зафіксована на Волині (Вишнівець), у Харківській губернії восени 1918 р. анар-

хісти Д. Бондаренко та М. Черняк (у Вовчанському повіті) створили партизанські загони, що діяли проти режиму П. Скоропадського. З кінця травня 1918 р. на Катеринославщині у партизанські групи збираються невдоволені режимом, у червні 1918 р. у Верхньодніпровському повіті загін анархістів проводив напади на офіцерів і садиби поміщиків. На Запоріжжя вирушив каральний австро-угорський загін, що збирав контрибуцію та роззброював селян, загоном було страчено близько 50 осіб (в Гуляй-Полі 14 чол.) [319, арк. 4, 9, 42, 59, 177, 187, 236]. Катеринославський губернський староста у звіті уряду вказував на те, що у Гуляйпільській волості сталося збройне повстання, що у Гуляй-Полі, де «влада не визнається... велика небезпека для всього повіту» [319, арк. 27]. 24 липня більшовиками був організований десант з Єйська до району Маріуполя, в якому приймали участь анархісти Новоспасівської групи (150 чол.) [1193, с. 32].

Інформаторський відділ при Полтавському губернському старості сповіщав, що в Площанській волості та в с. Лиман у липні 1918 р. діє група анархістів-агітаторів з Харкова та Києва, що в Київській губернії вони мають типографію. В Ромнах у серпні 1918 р., анархісти, спільно з більшовиками, створили підпільний ВРК на чолі з анархістом [319, арк. 1–3]. Анархісти увійшли до окружного ревкому у Херсоні [1099, с. 134].

Лідери анархістської група Гомеля (у березні–грудні 1918 р. у складі УНР — Української держави), разом із більшовиками, створили підпільний об'єднаний ВРК, проводили агітацію в профспілках (Є. Шейдлін — анархіст-синдикаліст, повернувся зі США). Анархісти Гомельщини та повстанські загони (керівник — анархіст А. Можейко, в минулому член «IWW») проводили експропріації, акти терору [1579, с. 777–780]. Гетьманські каральні інституції провели арешти анархістів у Харкові, Катеринославі, Миргороді, Маріуполі, Клинцях, Ніжинському, Зіньківському, Сосницькому, Херсонському, Ямпільському повітах [1993, с. 58].

Ще до появи Н. І. Махна на Катеринославщині в лісах по річці Самара боролися загони Самарської анархістської організації, у Дніпровських плавнях діяв партизанський загін чорноморських матросів, загони Єрмакратьєва та «Вільгельма», в с. Дібровка — загін матроса М. Брови (Ганич), що притримувалися анархістської ідеології. Прибувши на Запоріжжя, Н. І. Махно зібрав вісім анархістів з «Гуляйпільської федерації анархістів-комуністів», утворивши Ініціативну групу, яка планувала створити подібні групи по селах Воскресенка, Тернівка, Марфополь, Ново-Гупалівка, Степанівка,

Славгород, Пологи, терористичний загін, надрукувати відозву про початок повстання. Напад на філію банку в с. Жеребець дав групі Н. І. Махна гроші (28 тис. карб.) для початку активних дій. З вересня про «банду» Н. І. Махна стали сповіщати губернські газети. Катеринославський губернський староста повідомляв, що «... злочинна діяльність банд в Олександрівському повіті настільки серйозна, що будь-яке зволікання у відправці надійних військових загонів для ліквідації їх може призвести до тяжких наслідків» [319, арк. 177, 187].

У жовтні загін Н. І. Махна скоїв напад на Гуляй-Поле, захопивши у полон австрійських військових та їхню касу. З Гуляй-пільського телеграфу Н. Махно розіслав телеграму про повстання в Гуляй-Полі, закликавши селян і робітників України почати загальне повстання. Був створений районний Революційно-повстанський штаб, що почав формувати повстанську діяльність у «вільному районі». Н. І. Махно згадував, що тоді він вирішив: «...видати відозви до селян — одну в 20 000 екз., іншу в 7 000, закликаючи повставати і бити своїх ворогів німців, австрійців і всевельможного гетьмана Скоропадського. Ці листівки через селян були доставлені всім раніше нами організованим по селах ініціативним повстанським групам... ще через місяць я отримав від 32-х волостей Олександрівського та частини Бердянського і Павлоградського повітів відомості, що в кожній волості, за моєю вказівкою, організовані ініціативні групи, навколо яких організуються повстанські загони» [1090, с. 65].

Махновський рух був далекий від поняття «партія», але анархістські лідери домінували у керівництві. Н. І. Махно, з початку свого руху, сформував цілі боротьби — створення незалежних від центральної влади автономних місцевих «вільних рад», проведення «анархістського експерименту» будівництва нового суспільства, «чорний переділ» і ліквідація буржуазної власності.

У жовтні повстали селяни с. Новоспасівки, повстанням керувала місцева група анархістів-комуністів. На поч. листопада австро-угорський каральний загін захопив Новоспасівку, близько 50 селян були страчені. Повстання проти гетьмана почалося в с. Старий Керменчик, до лав махновців прийшло 500 повстанців. У Північній Таврії по селах поблизу Мелітополя був сформований повстанський загін анархіста Ф. Зубкова. В районі Юзівки діяв загін під керівництвом анархіста Шота. У жовтні активізувалася діяльність повстанського загону с. Дібровка (В. Михайлівка), на чолі якого стояв матрос Ф. І. Щусь, активіст місцевої групи анархістів. Н. І. Махно

був проголошений «батьком» повстанців, до нього приєднався загін Ф. І. Щуся, анархістські повстанці почали діяли в Бахмутському, Маріупольському, Бердянському повітах, здійснюючи напади на Гайчур, Чаплине, Пологи, Гришине, Славгород. В останніх числах листопада Н. І. Махно (2 тис. повстанців) захопив Гуляй-Поле та навколишні села, відтворивши «вільний район», на якій поширювалася влада штабу «загону ім. батька Махна» (Н. І. Махно — командувач та начальник штабу) та волосного ревкому на чолі із анархістом Л. Коростильовим. У керівництві «вільним районом» головну роль грали групи сільських анархістів: Ф. І. Щусь, В. Ф. Білаш, О. Чубенко, С. Каретник, О. Марченко, В. Куриленко та ін. До Гуляй-Поля прибули повстанські загони з інших теренів: з-під Павлограда, з юзівського району, з с. Новоспасівка [1193, с. 34–53].

На початку листопада 1918 р. змінюється світова кон'юнктура — Туреччина, Австро-Угорщина, Німеччина зазнали воєнної катастрофи, що зруйнувала ці імперії. Революції в Німеччині та Австро-Угорщині призвели до евакуації з України німецьких та австро-угорських військ. 13 листопада загін Н. І. Махна захопив Славгород, катеринославський губернський староста повідомляв гетьманському урядові: «Настрій губернії тривожний, місцевими силами ліквідувати повстанські загони, котрі розрослися, немає можливості» [319; арк. 9, 59, 177, 187, 236, 259, 265–269]. В Україні почалося загальне повстання проти режиму П. Скоропадського. Під час повстання анархісти будь-яких угруповань в Україні стали союзниками повстанців, що виступали під прапором Директорії УНР. Н. І. Махно та інші анархістські повстанці вирішили, що час «III-ї революції» прийшов.

Наприкінці серпня 1918 р. штаб Донського фронту РСЧА був розформований «зважаючи на засилля анархістів», що «евакуювалися» з України (ком. контррозвідки М. Черняк, зав. постачанням О. Г. Железняков, кер. політвідділа Д.-Г. Гельберштадт (Красний), зав. відділом формування Г. М. Борзенко (Москаленко), в штабі працювали анархісти К. Меккель, Саф'ян, брати Задови та ін.). У вересні–грудні 1918 р. ці анархісти повертаються в Україну (брати Задови, М. Черняк беруть участь у підпільній роботі в Донбасі, організують партизанський загін), згодом деякі з них опиняються в штабі Н. І. Махна [1726, с. 428–430].

Проблема виникнення Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (далі — КАОУ «Набат») заплутана і не висвітлена в історіографії. Навіть її творці та члени В. М. Ейхенбаум (Волін), І. Теппер (Гордеев) в своїх творах побіжно торкаються етапу виникнення цієї структури. Сучасні російські історіографи анархізму

В. В. Кривенький, В. Д. Єрмаков, Л. Г. Орчакова не висвітлюють процес її формування, українські історики малюють його доволі схематично. Назва конфедерації пов'язана з назвою першого анархістського видання в Україні, з першою групою українських анархістів «Набат».

У серпні 1918 р. анархісти з окупованих українських губерній: Я. Суховольський (Алий), Й. Готман (Емігрант), М. І. Доленко (Черкерес), А. Д. Барон та ін. сформували у Курську анархістську «Ініціативну групу по створенню КАОУ «Набат», що підтримувала зв'язки із анархістськими групами в Україні і організувала видання друкованого органу — газети «Набат», яка з вересня 1918 р. нелегально розповсюджувалася у Єлизаветграді, Катеринославі, Одесі [1077, с. 107].

В. Ф. Белаш вважав, що Ініціативна група анархістів України «Набат» почала формуватися влітку 1918 р., як «Союз незалежних анархістів» [343, арк. 177]. Можливо основу Ініціативної групи анархістів України «Набат» сформувала «Південна федерація анархістів», яку навесні 1918 р. заснували анархісти за участю В. М. Ейхенбаума (Воліна) [1220, с. 217]. 9 вересня 1918 р. з'являється згадка про Ініціативну групу анархістів України «Набат», про те, що цією групою надруковано три номери газети «Набат», відозва «К анархістам Росії» [854]. Ініціативна група анархістів України «Набат» почала структурувати анархістське підпілля в Україні, що намагалося терором підштовхнути маси до рішучих дій. «Набатівці» проводили експропріації та акти терору, взривали залізничні колії, мости та склади [960]. В своїй листівці Ініціативна група «Набат» (початок листопада 1918 р.) закликає: «Всі на допомогу повсталим робітникам та селянам України!». 1 листопада в газеті «Набат» група закликала до початку «термінового повстання» проти режиму гетьмана П. П. Скоропадського [961]. «Набатівці» з'їхалися до «нейтральної зони» у Чернігівській губернії для координації підпілля в Україні. У кінці 1918 р. серед «набатівців» стався розкол, частина закликала до співпраці із більшовиками, але більшість була проти, пропонуючи готувати «III-ю революцію» [1229, с. 148].

Про перші кроки Ініціативної групи анархістів України «Набат» свідчить резолюція прийнята на зборах «Союзу анархо-синдикалістів «Голос праці» (28 жовтня 1918 р.). З її тексту стає зрозумілим, що група «Набат» пропанувала анархістам почати експропріації власності шляхом «...утворення якихось таємних експропріаторських груп», що експропріації готувалися як в Українській державі, так і

на теренах рядянської Росії: «...знову під прапором ідейного анархізму піднімається кампанія за «необхідність експропріації». Знову ми чуємо запевнення, що іншого виходу для постановки роботи немає: що експропріація «під суворим контролем» для певних «ідейних цілей» допустима. Рішуче відкидаючи ці старі зношені прийоми виправдання експропріації, що знайшли собі прихильників на сторінках органу Ініціативної групи анархістів України «Набат» в статті «Энергичнее, товарищи!», вміщеній в номері 4 від 10 вересня 1918 року за підписом «А-й», Союз анархо-синдикалістів «Голос праці» користується нагодою різко відмежуватися від цих підозрілих анархістів... Союз «Голос праці» закликає всіх анархо-синдикалістів рішуче відкинути будь-які спроби ввести під прапором анархізму старі прийоми загарбництва та грабежу, відмежуватися від тих осіб і організацій, що ведуть або підтримують подібну пропаганду...» [1073, с. 275–276].

Свою версію виникнення КАОУ «Набат» дав, під час допиту в ДПУ М. Доскаль-Ессірний: «Федерація «Набат» була створена восени 1917 р. (в примітках до книги А. М. Гарасевої вказано, що ще у 1916 р. в Західних губерніях імперії існувала анархо-синдикалістська група «Набат»). Першими її акціями були експропріація в Ставці верховного командування в Могильові 20 тис. карб. на «видавничу діяльність «Набат», у грудні — грошей Полтавського юнкерського училища 60 тис. карб. Частина цих грошей пішло «на налагодження зв'язків із мариупольськими анархістами» [1229; 1859, с. 50–53]. В Одесі на початку лютого 1918 р. існувала група анархістів «Набат», що збирала «данину на революцію» з приватних підприємців [996].

Анархісти дивилися на Україну, як на «полігон» для експерименту — будівництва першого в світі анархістського суспільства. Анархісти-синдикалісти бачили в робітничому класі України необхідний революційний потенціал, а в селянстві — бунтівну силу. Недарма з перших кроків створення конфедерації анархістами підкреслювалася її українська сутність — «Конфедерація анархістських організацій України». Це було втіленням федералістських переконань, визнання самостійності України (ще восени 1917 р. переважна більшість анархістів не бажала і чути про «українську самостійність»). Анархісти усвідомлювали, що свої експерименти вони вже не в змозі проводити на теренах РРФСР, де до цього часу затвердився тоталітарний режим, підкріплений «червоним терором». На створення конфедерації, друк газет, листівок, підпільну діяльність в Україні, необхідні були кошти, котрі збиралися шляхом експропріацій.

12–16 листопада 1918 р. в Курську Ініціативна група «Набат» провела I-у установчу конференцію (головні організатори — Я. Суховольський (Алий) та Й. Гутман (Емігрант), котра прийняла назву «Конфедерація анархістських організацій України «Набат». Ця структура мала організаційні форми, об'єднавши на засадах «єдиного анархізму» різні течії анархізму: анархізм-комунізм, анархізм-синдикалізм, анархізм-індивідуалізм. В. Ф. Белаш вказував: «Набат будувався за принципом напівполітичної партії. В кожному місті — Секретаріат» [343, арк. 292]. Згодом редколегія «Дело труда» напише, що КАОУ «Набат» була: «...єдиною партією з єдиною платформою... партією, що була побудована за принципом федералістичного централізму, з єдиною федеративно зв'язаною організаційною мережею; її організації взаємно відповідальні і добре дисципліновані, вважали для себе обов'язковим и втілювали в життя постанови загальних з'їздів «Набат» [893, с. 11–12]. В. М. Ейхенбаум (Волін) згадував: «Тоді проведення подібного з'їзду поблизу України було ще можливо... Більшовики терпіли там анархістів, використовуючи їх і спостерігаючи за ними» [1563, с. 219]. Зрозуміло, що «використовували» анархістів більшовики для підпільно-партизанської діяльності — гібридної війни проти Української держави, згодом — проти УНР.

У конференції брало участь 15 делегатів (10 анархістів-комуністів, 5 анархістів-синдикалістів), що представляли групи з 9 міст (Харків, Київ, Єлизаветград, Кам'янець-Подільськ, Олександрівськ, Миколаїв, Конотоп, Зернове (біля Конотопу), одну повітову групу, Ініціативну групу «Набат», «Летючу групу по організації терору і повстань в Україні». Делегати від Чернігова, Катеринослава, Кременчука з різних причин не змогли прибути на конференцію, представник Одеської федерації прибув після конференції, приєднавшись до всіх її рішень. Конференція прийняла Декларацію, в якій проголошувалося: «Соціальна революція, що наближається, повинна бути анархо-комуністичною за ціллю, синдикалістською за організаційними принципами, індивідуалістичною за методами». Синдикалізм, комунізм, індивідуалізм проголошувалися «трьома сторонами одного й того ж цілісного процесу — єдиного анархізму». Принцип «синтезу» полягав у визнанні анархістської комуні, як основи майбутнього суспільства, безпартійних масових організацій, що будуть розбудовувати нове суспільство на користь кожної особи. Конференція визнала припустимим участь анархістів у ФЗК, КНС, в селянських трудових комунах, закликавши змінювати існуючі Ради на безвладні. Декларація заперечувала мож-

ливість перехідної стадії між капіталістичним і комуністичним суспільством, можливість виправдання режиму більшовизму. Ідеологічною базою нової революції стала ідея «самозвільнення мас»: «соціальну революцію можуть здійснити лише самі трудящі маси, а не анархісти». Початком нової революції був оголошений повстанський рух селянства, конференція відмовилася від створення окремих загонів анархістів та пропонувала анархістам входити у загальні партизанські загони, для того, щоб вносити в маси повстанців анархістські гасла. Основною формою боротьби визначався економічний терор. Єдності планувалося досягнути шляхом ідеологічного синтезу: «...немає підстав відділяти по суті або у часі індивідуалізм від комунізму... вільний розвиток, як єдиний сенс процесу суспільної організації», соціальна революція є анархо-комуністичною за своїм змістом, організаційним принципом: «...повинна бути синдикалістською, адже лише організована маса, шляхом створення, зміцнення і об'єднання своїх класових організацій, здатна збудувати анархічну комуну» [1385, с. 5–14]. В той же час П. А. Аршинов (Марін) вказував: «...у «Набаті» не було синтезу ідей, тому що порив спільно діяти не мав власної конкретної теоретичної бази і конкретної організаційної платформи» [1165, с. 15]. А. Горелик писав в листі до І. Тарасюка (Кабася). 1919 р.: «З “Набат” поглядами на анархізм я не згоден і розглядаю цей рух як штучне перекроювання анархо-синдикалізму... для комуністів і індивідуалістів ця база не прийнятна» [767].

Конференція відбулася під гаслом «III-ї революції», після якої треба було перейти до побудови анархістського комунізму за допомогою комун, завкомів, «вільних спілок». «Набатівці» заявили про «всесвітню місію українського анархізму» («українська анархістська революція стане першою у серії світових анархістських революцій»), закликаючи негайно будувати анархію в Україні. Для більшовицької влади несподіваним став тон конференції, лунали заклики до анархістів не брати участь у владних, судових, каральних органах, в радах, профспілках, котрі перетворилися на «державні маріонетки». Виступ «набатівців» проти «поліційно-державного соціалізму» показав більшовикам небезпеку для своєї влади «зліва». Організаційну структуру КАОУ «Набат» повинні були складати об'єднані у міські та районні федерації анархістські групи, а ті, в свою чергу, підпорядковувалися Секретаріатові, зберігаючи при цьому самостійність. Той, хто поділяв погляди КАОУ «Набат», входив до місцевої групи, у якій передбачалася посада секретаря, що вів справи групи та відповідав за «зовнішні зносини». Керівними

органами повинні були стати постійно діючий Секретаріат та Рада Федерації (практично не збиралася), до якої мали входити делегати від груп. До створення Ініціативної групи «Набат» доклали зусиль члени «Єлизаветградської федерації анархістів», переважно анархісти-синдикалісти, реемігранти зі США і Західної Європи [811; 961].

В липні–серпні 1918 р. в підпіллі була відтворена «Одеська федерація анархістів», що у серпні 1918 р. видала листівку, в якій до «контрреволюційних елементів» причислялися «соціалістичні покидьки» — меньшевики та праві есери [1073, с. 107; 852]. Анархіст С. П. Шахворостов влітку 1918 р. став членом підпільного Центрпрофа, А. Д. Барон входив до складу Об'єднаного ревкому Одеси, О. Фельдман очолював мобілізаційний відділ підпільного Виконкому одеської ради. Одеська група КАОУ «Набат» (кер. Й. Готман (Емігрант) розгорнула свою діяльність у вересні 1918 р., намагаючись впливати на безробітних, робітників порту, тютюнової фабрики, шевців, булочників [590, арк. 8–9, 60]. У анкетах прийому до КП(б)У кілька одеських анархістів вказали, що до КАОУ «Набат» вони увійшли ще 1918 р. (Л. Любовний, Г. Віторган, М. Немировська-Мор'яновська та ін.) [568].

Харківська організація КАОУ «Набат» сформувалася у листопаді 1918 р., після розгрому груп місцевих анархістів гетьманською вартою. 18 жовтня та 6 листопада було заарештовано низку харківських анархістів (з секретарем групи Гуевським), ліквідовано склад зброї та анархічної літератури [1991, с. 76]. Залишки «Федерації анархістів-комуністів та синдикалістів Харкова», студентської анархістської групи, увійшли до Ініціативної групи КАОУ «Набат», ядром якої були анархісти, що повернулися із США. Як згадував Б. Єленський, значна частина анархістів до Харкова: «...прибула лише недавно з Москви, рятуючись від страшної ЧК». В Москві ці анархісти брала участь в масштабній експропріації та привезла значну суму грошей. Групу КАОУ «Набат» матеріально підтримували група анархістів-індивідуалістів. Крім них в Харкові діяли анархо-синдикалістська група, єврейська анархістська група. «Набатівці» володіли в Харкові книжковим магазином, що перетворився на підпільний клуб, намагалися переправляти анархістську літературу з Москви до Харкова [785].

У 1918 р. в Катеринославі діяли «Амурська група анархістів» (кер. В. Чупріна), група «Вільна праця» в Нижньодніпровську (кер. В. Бобілов), що, об'єднавшись, створили групу КАОУ «Набат» (кер. Д. Баженов, В. Сухоцький), бойовий загон терористів-ексистерів

Н. Тарасенка [632, арк. 133–134]. Київська група КАОУ «Набат» була створена під проводом А. Д. Барона шляхом входження до неї бойовиків місцевої «Асоціації вільних анархістів» та групи анархістів-синдикалістів. В київському анархістському підпіллі працював колишній лідер ЧФ Є. Шелестун [2025, с. 116].

Агентурний звіт гетьманського розшуку (1918 р.) твердив, що «Діяльність групи анархістів в Україні, як цілої об'єднаної організації, що має виразно структурований центр, поки не виявляється і до цих пір були лише окремі невеликі виступи групи, що мали місце в м. Одеса, де ця група частково вже ліквідована... агентури по групі анархістів в Києві поки немає», «з Москви приїхали до Києва лідери київських анархістів Дріккер і Барон. Організовується заново «Київська Асоціація Вільних Анархістів... передбачається здійснення низки терористичних актів, зокрема, заготовлено необхідні кошти для вибуху палацу гетьмана» [1633].

До поч. 1919 р. до КАОУ «Набат» приєдналися анархо-комуністичні групи Олександрівська, Конотопа, Зерніва, Кам'янець-Подільська, об'єднані Федерації анархо-комуністів та синдикалістів Миколаєва, Чернігова, Кременчука. В Криму анархісти сформували підпільну групу на чолі із Л. С. Луговіком та М. Чудновим. У листопаді анархісти Криму видали листівку «Ко всьому народу!» із закликами до повстання та створення «вільних» профспілок [1073, с. 122].

Важко встановити осіб, які були обрані до першого складу Секретаріату КАОУ «Набат» (ідейно-керівний центр, керував видавничою, пропагандистсько-агітаційною роботою, розпоряджався касою, обліком і розподілом сил руху). Чотири з ватажків не ховалися: В. М. Ейхенбаум (Волін), А. Д. Барон, Й. Готман (Емігрант), Я. Суховольський (Алий). Ще два члена Секретаріату не вказані в жодному анархістському документі, це могли бути М. Клеванський (Мрачний), М. І. Доленко (Чекерес), І. Тарасюк (Кобась), Венгеров. До Секретаріату увійшли анархісти, що брали активну участь у революції 1905–1907 рр., мали досвід еміграції, розбудови «Союзу російських робітників у США та Канаді», «IWW». В. М. Ейхенбаум (Волін) був інтелектуальним центром конфедерації, у 1916–1918 рр. він працював співредактором газ. «Голос труда», у травні 1917 р. редакція у повному складі виїхала з США до Петрограду, забравши з собою друкарню та касу газети. На початку 1919 р. він редагував газ. «Харьковский набат» [1686, с. 121].

А. Д. Барон у 1912–1917 рр. був членом «IWW», співредактором газети «Alarm» (Чикаго). Й. Готман (Емігрант) з 1907 р. працював у

єврейському анархо-синдикалістському русі в США, М. Клеванський (Мрачний) (колишній студент в Лейпцізі та Парижі) — у анархістських групах Франції, М. І. Доленко (Чекерес), М. Двігоміров, С. Флешин, Г. Столяров (Джордж), Ф. Грефенсон (Барон), О. Келлер, К. Лоева (Чорна), К. та Я. Мейер, Б. Эпштейн (Наум), М. Адольф, «Дженні» працювали в анархо-синдикалістському русі США, А. Буданов, М. Черняк, А. Фельдман, А. Єлін, Г. М. Борзенко (Москаленко), С. Євтухович, Б. Кричевський та ін. брали участь в організації російського відділу «IWW», Ф. Авруцька, І. Аполон та Д. Коган (Рубін) — в анархістській групі в Парижі. Більшість лідерів походила з євреїв-міщан, їх об'єднувала «бойова історія»: навесні 1918 р. вони діяли в Україні в загонах, що боролися проти австро-німецьких військ. Керівництво КАОУ «Набат» складалося із досвідчених і відомих у анархістських колах лідерів, що були знаними ідеологами і організаторами, мали досвід публіцистів і редакторів, знали іноземні мови, були між собою знайомі не один рік, були одного покоління — від 30 до 40 років. З лідерами махновського руху їх об'єднувала участь у революційних подіях в 1905–1907 рр., але більшість «набатівців» були за кордоном, цього досвіду у махновців не було, бракувало їм також і освіти.

На початку 1918 р. статті В. М. Ейхенбаума (Воліна), що таврували більшовиків, з'являлися в кожному номері «Голоса труда». Він попереджав, що більшовики «почнуть керувати життям країни і народу зверху», що авторитарний державний апарат буде знищувати всяку опозицію, що гасло «Вся влада Радам» перетвориться на «всю владу партійним вождям» [1210]. На допиті в Московському ЧК він свідчив про те, що восени 1918 р. отримав листа про створення КАОУ «Набат», запрошення на конференцію від групи анархістів, після конференції він виїхав до Москви, де взяв участь у з'їзді анархістів, на початку лютого 1919 р. прибув до Харкова, став редактором «Харьковского набата» [340, арк. 16–19].

«Ядро» КАОУ «Набат» (що знаходилося на теренах РРФСР) налагодило співпрацю з «внутрішньою групою», що вела підпільну боротьбу в Українській державі. Волін об'єднував українських анархістів з російськими одностумцями, А. Д. Барон відповідав за зв'язок з київськими анархістами, Й. Гутман (Емігрант), Н. І. Доленко (Чекерес), М. Кліванський (Мрачний) — з харківськими, Я. Суховольський (Алий) — з елизаветградськими, І. Тарасюк (Кабась), М. П. Уралов — з катеринославськими та кам'янськими, Й. Гутман (Емігрант), Г. М. Борзенко (Москаленко), А. Єлін, А. Фельдман — з одеськими, М. Черняк, А. Буданов — з групами Донбасу. Важко

вказати загальну чисельність конфедерації, на кожному етапі діяльності вона була різна. Крім постійної групи, значною силою була новоприйнята молодь, що прийшла до анархізму у 1917–1918 рр., існувала «ситуативна» частина, що приєдналася до конфедерації 1919 р. і відходила від активної діяльності під час репресій. Найбільший розвиток припадає на весну 1919 р., коли в цій організації налічувалося більш ніж 500 членів, декілька десятків тисяч їй «співчували». Після курської конференції «набатівські» групи були створені у Полтаві, Гуляй-Полі, Черкасах, Херсоні, Бобринці, Люботині, Миргороді, Хоролі, Севастополі, Мелітополі, Кролевіці, Житомирі, Покровському, Н.Григор'ївську, Кам'янську, Нижньодніпровську, Бердянську, Маріуполі, Мелітополі, Клінцах, с. Селище на Полтавщині [970–971]. У січні–квітні 1919 р. формується другий ешелон керівництва КАОУ «Набат» з місцевих українських революціонерів. З метою залучення молоді було створено «Конфедерацію молодіжних анархістських організацій України «Набат» (6 місцевих груп). Декларація КАОУ «Набат» могла стати платформою для об'єднання анархістів, навесні 1919 р. її підтримали групи Володимирської, Нижньогородської, Костромської губерній, Іваново-Вознесенська, Суздаля, Олонецька. Секретаріатом КАОУ «Набат» було створено «Російське Бюро конфедерації «Набат».

У серпні 1918 р. в Москві пройшла I-а Конференція анархістів-синдикалістів (у ній взяли участь «гості з України»), яка виступила проти РНК та профспілок, заявивши, що «революція в Україні, що тільки починається, зіграє важливу роль». Конференція проголосила «комунальну революцію через об'єднання вільних рад» [853]. 6–11 серпня 1918 р. у Брянську пройшов Північний обласний з'їзд анархістів, який проголосив бойкот усім державним установам та партіям, пропонував створити «Всеросійський Союз анархістів» на основі «єдиного анархізму». В резолюціях, прийнятих на з'їзді, містився заклик до бойкоту законодавчих і виконавчих інститутів влади, до їх розгону [1418]. Брянською федерацією анархістів був надрукований заклик з антибільшовицькими гаслами: «Соціал-вампіри п'ють твою кров! Ті, хто раніше закликав до свободи, рівності і братерства, творять страшне насильство! Укладених розстрілюють без суду і слідства і навіть без їх «революційних» трибуналів... Більше немає ні свободи мови, ні вільної преси, ні свободи совісті... Пора підніматися, народ! Знищимо паразитів, які мучать вас!» [2000, с. 104].

25 листопада — 1 грудня 1918 р. у Москві проходила II-а Всеросійська конференція анархістів-синдикалістів (делегати від 15 гу-

берній РРФСР, 2 представника від КАОУ «Набат»), яка фіксувала «контрреволюційну тенденцію удушення самодіяльності робітничо-селянських трудових мас» з боку більшовиків. Анархісти звинуватили більшовиків у «застої і реакції», у терорі, закликали усунути їх від влади, ліквідувати продрозкладку, визнавши можливим «перехідний період». Анархісти виступили за створення Конфедерації федеративних економічних рад яка прокладе шлях до «вільної праці» [852; 1419]. Анархістам-синдикалістам не вдалося сформувати загальноросійську організацію, делегати II-ї конференції, лідери «Петроградської Федерації анархістів-комуністів», анархістів Кронштадту, були арештовані ЧК. На початку 1919 р. Секретаріат анархістів-синдикалістів розвалився, пробільшовицька частина Союзу анархо-синдикалістської пропаганди заявляла про відмежування від «підозрілих анархістів» [1073, с. 165; 1586, с. 23].

Більшовицьке керівництво проводило тактику «внутрішнього розколу» і по відношенню до анархістів-комуністів. На I-му Всеросійському з'їзді анархістів-комуністів (Москва, 25–28 грудня 1918 р.) московська група А. А. Кареліна (організатори з'їзду) виступала за необхідність співпраці з більшовиками, участь в радах і ВЦВК, заявивши, що хоча РРФСР «керує диктатура за посередництвом нової бюрократії», більшовики готують «ґрунт для анархізму», для розкладу влади зсередини, що боротьба проти більшовиків «недоцільна», «грає на контрреволюцію». Частина делегатів від провінції були проти резолюцій лояльності до влади. З'їзд сформував Всеросійську федерацію анархістів-комуністів (ВФАК) на основі «синтезу» (до ВФАК могли належати анархісти-комуністи, «мирні» анархісти, анархісти-синдикалісти-комуністи, анархісти-індивідуалісти), запропонував створити анархістський «Вільний союз молоді», «Чорний Хрест допомоги переслідуваним анархістам». Було проголошено формування «Всеросійської федерації анархістської молоді». З'їзд протестував проти судового переслідування обраної до Секретаріату ВФАК М. Нікіфорової, вимагав від влади «звільнити арештованих анархістів». Декларація та резолюції КАОУ «Набат» не були підтримані більшістю делегатів з'їзду, які побачили в них «...дивні положення, з якими далеко не всі анархісти можуть погодитися». На з'їзді М. Г. Нікіфорова твердила, що «широкі маси населення України... з великим співчуттям ставляться до анархічної пропаганди і є надзвичайно сприйнятливим ґрунтом для анархічної роботи», що анархісти беруть активну участь «у всіх революційних виступах, як повстаннях, так і в інших, проводячи там анархічні ідеї, вступаючи в усі робітничо-селянські організації (революційні

комітети) для виконання там технічних робіт», видають підпільну газету «Куй залізо пока гарячо». Анархісти України пропонували «започаткувати загальну анархічну організацію», організувати «бойову дружину для виконання завдань бойового характеру» [1060; 1073, 161–198].

До 15 грудня 1918 р. частини Директорії УНР зайняли майже всю Україну, за винятком Донбасу та Приазов'я, де господарювали білі козаки та добровольці. Через кілька днів, без оголошення війни, радянська Росія повела наступ проти УНР. На початку грудня 1918 р. махновці підтримували повстання під проводом Директорії УНР, Н. І. Махно налагодив зв'язки із представниками Директорії у Катеринославі, які запропонували йому союз для боротьби проти білогвардійців. 15 грудня Н. І. Махно підписав угоду з командуванням частин УНР Катеринославищини. Махновці повинні були тримати фронт проти білих, прикриваючи зі сходу Катеринослав і Олександрівськ. Агенти більшовиків спрямували повстанців Н. І. Махна проти УНР, використовуючи те, що ні українські газети, ні агітатори не діставалися до Гуляй-Поля. Вони зуміли переконати Н. І. Махна в «буржуазності» та «контрреволюційності» Директорії УНР, запропонували йому посаду Головнокомандувача революційних військ робітничо-селянської армії Катеринославищини. Махновці стали споживачами «радянської пропаганди» та свідками зловживань та «перегинів» нової революційної влади УНР на місцях (Харків, Катеринослав — арешти робітничих депутатів). Командувач червоними «силами вторгнення» закликав повстанців України почати війну проти УНР [729, арк. 89].

27 грудня 1918 р. «союзні» війська махновців та червоних повстанців на кілька днів захопили Катеринослав. Н. І. Махно, як командувач повстанців, вимагав однакового представництва у губернському ВРР від більшовиків, лівих есерів, махновців-анархістів, але ВРР був сформований з 10 більшовиків, 1 махновця, більшовики робили все, щоб махновці не вивезли зброю з міста, не могли вплинути на жодне рішення ВРР [1467, с. 77]. Після розгрому в Катеринославі стосунки між Н. І. Махном та більшовиками тимчасово псуються. Більшовицький повстанський лідер. Колос, що перебрав від Н. І. Махна посаду Головнокомандувача повстанського війська Катеринославищини, роззброював махновські загони (те ж робив більшовицький загін з Юзівки), першим серед червоних почав формувати негативний образ Н. І. Махна як «зрадника та бандита». У січні 1919 р. Н. І. Махно направив проти червоних повстанців загін, що звільнив заарештованих махновців загону П. Петренка, розігнав більшовицький штаб [1295, с. 30–44].

На зміну настроїв махновців вплинув і «харківський епізод» — 2 січня 1919 р. М. Черняк зі своїм партизанським анархістським полком (бл. 800 чол., формально підпорядкований ком. РСЧА) захопив Харків, змусивши війська УНР залишити місто, але червоне командування оголосило М. Черняка заколотником, позаяк побоювалося посилення впливу анархістів у місті. За допомогою німецьких солдатів загін М. Черняка був роззброєний, за експропріації та створення «альтернативної безвладної влади». М. Черняку та частині полку вдалося втекти до Н. І. Махна, де М. Черняк зайняв командні посади [729, арк. 15; 980].

3–4 січня 1919 р. відбувся районний повстанський з'їзд у Гуляй-Полі, на який прибули делегати від загонів та селянства. З'їзд висловився за створення «вільного району» (фактично він існував в гуляйпільський волості з 20-х чисел листопада 1918 р.) як федерації «вільних рад». До відома «вільних рад» переходив розподіл землі, реманенту. З'їзд обрав оперативний штаб — вищий військовий орган «району» для фронту і тилу: І. Новиков (голова), анархісти з Новоспасівки В. Ф. Білаш (командир оперативного штабу) та В. Куриленко, анархісти з Гуляй-Поля Марченко та Пономаренко, анархіст з Басані — Коляда. Н. І. Махно залишався командувачем війська. Склад нового штабу віддзеркалював нові широкі кордони вільного району, до якого частково увійшов Бердянський повіт Таврійської губернії. З'їзд оголосив, що всі загони «вільного району», котрі не підкоряються рішенню штабу, підлягають роззброєнню, їхні командири — суду. У загонах Н. І. Махна у середині січня було близько 20 тис. повстанців (за завищеними даними В. Ф. Білаша — 29 тис. чол.): з сіл Новоспасівка, Вознесенка, Кінські Роздори, Кирилівки, Семенівки, Басані, Петропавлівки, Верхівки, Жеребеця, Комишевахи, М. Токмака, містечок Пологи, Оріхов. На початку січня 1919 р. анархісти активно відтворюють структуру «вільного району» на теренах від Дніпра до Азовського моря, але з середини січня білогвардійці, посунувши махновців, захопили Приазов'я, усі сили руху були сконцентровані на обороні Гуляйпільського району. 8 січня махновці зіткнулися з частинами ЗСПР біля Розівки, махновський фронт простягнувся на 200 км: Оріхів–В. Токмак–Царевокостянтинівка–Волноваха [1143, с. 48–67].

23 січня у с. Дібровка (Гуляй-Поле вже було захоплено білими) відкрився з'їзд селян і повстанців «вільного району» (організований махновським штабом, присутні бл. 100 делегатів, по одному від волості або загону). З'їзд прийняв резолюцію на підтримку махновського руху, постановив створити «вільну раду» повстанських військ.

Анархісти і махновці продовжили практику створення «вільних» сільських комун в Гуляй-Полі, Новоспасівці, під Одесою (орг. К. Меккель), під Харковом (орг. П. Захаров).

У критичний для махновського руху час, коли білогвардійці захопили значну частину «вільного району», командуючий дивізією РСЧА П. Ю. Дибенко надіслав махновцям телеграму з пропозиціями про військовий союз, 26 січня він зустрівся із посланцями махновців та склав попередню угоду про спільну боротьбу проти білогвардійців. Махновці згодилися на підпорядкування оперативному командуванню П. Ю. Дибенка, отримали від червоних 9 тис. гвинтівок, 20 кулеметів, батарею, панцерний потяг. Махновці, спільно з червоними частинами розбили наступ білих, зайняли Олександрівськ, Оріхів, Гришине, Царевокостянтинівку, В. Токмак [727, арк. 91]. Цей союз був єдиним можливим виходом для махновських загонів, що не мали набоїв, зброї для оборони «вільного району». 14 лютого в Харкові між командуванням РСЧА і махновцями було підписано офіційну угоду, за якою махновські полки входили до І-ї Задніпровської дивізії, як ІІІ-я революційно-повстанська бригада ім. батька Махна. Комбригом був затверджений Н. І. Махно, загони зберігали право лишитися у Приазов'ї, автономію внутрішньої організації, самоназву, чорні прапори, самодисципліну, добровільну мобілізацію, виборні командири залишилися на своїх місцях. Махновська делегація намагалася поставити політичне питання автономного існування «вільного району» перед командуючим Українським фронтом В. Антоновим-Овсієнком, але він відмовлявся його розглядати.

У січні 1919 р. махновський емісар В. Ф. Белаш, опинившись у Харкові, за дорученням штабу махновців, встановив контакт із Секретаріатом КАОУ «Набат», домовившись про регулярну доставку в контрольований махновцями район анархістської літератури, приїзд до Гуляй-Поля агітаторів з КАОУ «Набат». Махновці бажали від «набатівців» ідеологічної підтримки свого руху, зв'язків з трудящими великих міст [1143, с. 58].

Політичне керівництво, в якості колегіального керівного органу руху, здійснювали анархісти Гуляйпільської, Дібрівської, Пологівської, Покровської анархічних груп, що прийняли назву «Гуляйпільська група анархістів-комуністів — Селянська група анархістів-повстанців Гуляй-Поля — Гуляйпільський союз анархістів», з листопада 1918 р. до гуляйпільців долучилася новоспасівська група анархістів. В. М. Чоп назвав гуляйпільську групу анархістів «найвпливовішою політичною організацією руху», незалежною від олек-

сандрівської та катеринославської федерації анархістів [2032, с. 83–84]. Владу в Гуляй-Полі уособлювала волосна рада робітничих та селянських депутатів, що була під впливом місцевих анархістів. Вона спиралась на профспілки, ФЗК, селянський сход. Свої рішення Н. І. Махно координував із анархістськими групами, які виробляли ідеологію, стратегію, тактику, основні пропагандистські гасла руху.

Н. І. Махно наблизив до себе анархістів, що не були прихильниками КАОУ «Набат»: П. А. Аршинов (до цього працював у редакції московської газети «Анархия») став головою культурно-освітнього відділу, членом штабу махновців, редактором газети «Путь к свободе» (щоденна газета, орган революційних повстанців і Гуляйпільського союзу анархістів-комуністів) [1028]. До редакції газети перейшов анархіст П. Могила — голова ради Сурсько-Литовської волості, член повітової ради. З анархістів-гуляйпільців сформувалося ядро махновського руху. 1917 р. в групу анархістів-комуністів входили: Н. І. та С. І. Махно, М. Калініченко, Г. та П. Шарівські, Ф. Крат, Л. Шнейдер, І. Лютий та ін., загалом до 70 чол.

Значна частина махновських командирів (командири корпусів, бригад, полків) П. Гавриленко, О. Чубенко, В. Сербогін, О. Калашников та ін. були анархістами «з дореволюційним стажем». Ця група, будучи колективним керівним центром руху, чинила тиск на прийняття рішень у сфері військового управління, реформування місцевого управління на теренах підконтрольних махновським частинам. У групі були гуляйпільці, що стали анархістами після повернення з фронту: П. Петренко-Платонов, О. Марченко-Шевченко, В. Шаровський, Е. Тарановський, Г. Троян, П. Пузанов, І. Лепетченко, О. Клейн та ін. Другим центром махновського руху було с. Новоспасівка, значним був вплив командирів новоспасівських полків на прийняття рішень махновського «центру». У грудні 1918 року с. Новоспасівка дало руху повстанський загін в 1500 чол. та командирів руху: В. Ф. Білаша, Т. Я. Вдовиченка, В. В. Куриленка, В. Проценка, Л. Бондарця, О. Матросенка [1193, с. 888–900].

Ще однією групою впливу були заїзджі «професійні» анархісти. І. Теппер писав: «До гуляйпільської групи анархістів Махно ставився досить неприязно за їх зарозуміле ставлення до більшовиків... Великим впливом користувалися анархісти групи Черняка–Венгерова–Уралова, які приїхали до району в партизанський період» [1901, с. 76]. В цій групі не було ані гуляйпільців, ані селян: М. Черняк — перукар, Венгерів — інтелігент, М. Уралов — робітник, згодом матрос, брати Задови — робітники, що приїхали з Донського фронту, Я. Глазгон та Х. Цінціпер — «професійні» анар-

хісти з Москви. Махновець О. Чубенко згадував, що М. Черняк зробив «контррозвідку» махновців у Маріуполі: «Черняк, Венгерів і Уралов — це були анархісти, які почали протестувати проти примусової мобілізації. Махно довго відстоював цей пункт, але нічого не міг зробити, оскільки більшість була проти примусової мобілізації» [1094, 731–766].

Деяким впливом користувалися групи анархістів з Іваново-Вознесенська (35 чол., керівники — робітники Makeєв та Черняков), анархісти Я. Глазгон, Бурдига (з Петрограду), група М. Г. Нікіфорової (загін в 150 чол.), що опинилася у Н. І. Махно у березні, після використання її загону командуванням РСЧА для захоплення Катеринослава. Найбільший вплив на Н. І. Махна мав П. А. Аршинов (Марін), що в квітні приїхав до Гуляй-Поля з Москви.

«Пролетарське» походження лідерів руху пояснює їх ігнорування питання приватної власності на землю, прагнення формувати комуну. Махновські командири (вчорашні робітники, ремісники, залізничники, «професійні революціонери») склали активну «пасіонарну» частину. Селянською працею не займалися: Н. І. Махно, П. А. Аршинов (Марін), Г. Серьогін — начальник постачання, Л. Голик і Л. Задов — командири контррозвідки, командири великих з'єднань: П. Гавриленко, О. Тарнавський, О. Чубенко, І. Лютий... Робітниками та ремісниками були лідери повстанців Новоспасівки: колишній залізничник В. Ф. Белаш (начальник штабу махновської армії), колишній робітник О. Калашников (командир корпусу), колишній залізничник В. Проценко, колишній столяр Л. Бондарець, колишній швець В. Куриленко, колишні робітники М. Воробйов, М. Фоменко. З командирів-«новоспасівців» один О. Матросенко вважався селянином [1193, с. 888–900]. Загін с. Новогригорівка очолив робітник, член анархістських груп з 1904 р. М. Брова, загін с. Любимівка — анархіст з 1904 р., залізничник Правда, загін Луганського регіону — анархіст з 1905 р., робітник А. Буданов, «самарський» загін — робітник-анархіст Гаркуша. Серед махновських командирів військовими матросами були: Ф. І. Щусь, Б. Веретельников, Д. І. Попов, М. П. Уралов, М. Полонський, Лашкевич, Дерменжи, Ф. Зверев, М. Брова, Живодер, Ф. Зубков, О. Колиберда. Робітники, ремісники, залізничники, шахтарі серед махновських командирів становили до 70%. Підкреслюючи «куркульсько-селянський» характер махновського руху, радянські, і виключно «селянський» характер — сучасні (російські, українські) дослідники, ігнорували той факт, що більшість командирів руху не були пов'язані із селянським господарством.

Тільки історик М. І. Кубанін ще в 1920-і рр. писав, що керівництво махновщиною знаходилося «не в чисто селянських руках», а «у робітників і напівробітників» [1703, с. 166]. Більшовицький лідер П. А. Кін писав: «Якщо не брати до уваги люмпенсько-міської босяцько-бандитської течії, декласованої солдатчини, досить сильної в махновщині, то цей рух можна вважати селянським» [1947, т. 1, с. 42].

У січні 1919 р. керівництво КАОУ «Набат» та редакція газети «Набат» переїхали до Харкова: «Харків став центром руху Набат» [785]. В Харкові за декілька тижнів «набатівцями» були створені Революційне бюро студентів (кер. М. Кліванський (Мрачний), видавництво «Вольное братство». «Набатівці» відновили анархістську пропаганду серед робітників Харкова (в ФЗК металістів, профспілки булочників). Намагання створити загальноміські «вільні» профспілки викликало заборону і арешти анархістів. Газета «Набат» друкувалася як центральний орган конфедерації, разом з тим почали видаватися місцеві газети: «Елизаветградский набат» (ред. Я. Суховольський (Алий), «Харьковский набат» (ред. В. М. Ейхенбаум (Волін), «Екатеринославский набат», «Одесский набат» (ред. Сеценов, А. Д. Барон). У Харкові продовжувала діяти підпільна група анархістів-ілегалістів Д. Бондаренка, що на початку 1919 р. провела експропріації радянських установ у Харкові та Катеринославі [1111].

До лютого 1919 р. КАОУ «Набат» не розгортала свою діяльність серед махновців, прагнучи перетягти на свій бік, в першу чергу, міський пролетаріат. Вона закликала безробітних захоплювати приватну власність, робітників — соціалізувати виробництво. Згодом анархісти розчарувалися у своїй «соціальной базі» — робітниках та безробітних міст, виявляли зацікавленість повстанством, пішли на село з метою створення таємних анархістських селянських союзів, планували видавати анархістську газету «Селянський дзвін». Селянські осередки КАОУ «Набат» почали створюватися по приміських селах Полтавської, Київської, Харківської губерній. КАОУ «Набат» проголосила «активну участь в повстанському та загально-революційному русі в Україні» [962].

Лідери КАОУ «Набат» намагалися привернути Н. І. Махна до членства в конфедерації, взяти під контроль махновський рух. Але Н. І. Махно та «Гуляйпільський союз анархістів» не допускали «набатівців» до керівництва рухом, військом, «вільними радами». У лютому до Гуляй-Поля приїхав І. Тарасюк (Кабась), що створив у Гуляй-Полі групу КАОУ «Набат», та разом з гуляйпільськими анархістами став видавати газету «Гуляйпольський набат». До загонів

Н. І. Махна було відряджено «для культурної праці» «набатівці» харківської, катеринославської, олександрійської, елизаветградської груп: М. П. Уралов, Венгеров, Канадський, Смелий, Артур, Гутерман, Чалдон, Француз, Скорпіонов. Отримавши інформацію про те, що серед лідерів КАОУ «Набат» існує думка про початок боротьби проти більшовиків, Н. І. Махно намагався утримувати їх від загострення конфлікту. Н. І. Махно писав: «Приїжджих анархістів було мало і більшість з них — вихідці з сім'ї єврейського народу, погано орієнтувалися в селянській обстановці. Відчував, що ще місяць-два — і ми опинимося безпорадними ідейно обслуговувати звільнені райони» [1346, с. 22–23].

Делегація «набатівців» (Й. Гутман (Емігрант), Я. Суховольський (Алий) та ін.) прибула до Гуляй-Поля в лютому з партією літератури та газет. В Гуляй-Полі з'являється осередок конфедерації, гуляйпільські «набатівці» увійшли до «Гуляйпільського союзу анархістів» на федеративних засадах. Наприкінці лютого «набатівці» звернулися до махновців по гроші на видання своїх газет. Н. І. Махно видав одноразову допомогу, не взявши газету на своє фінансування, попередив, що осередки КАОУ «Набат» самі мають дбати про свої фінанси. «Набатівцям» було запропоновано гроші за організацію спектаклів, лекцій, мітингів для махновців, з продажу газети.

У січні 1919 р. Л. Д. Троцький писав, що: «анархісти після Жовтневої революції створили в Москві, Петрограді та ін. містах злочинські кубла і тримали в облозі цілі квартали революційних столиць. Після того як Радянська влада пройшлася по ним ударом залізної мітли, від усього цього кримінального маскараду навряд чи залишилися більш-менш помітні сліди», попереджаючи, що в Україні: «...на голову анархістів, лівих есерів, просто шукачів пригод, зразу опустилася тяжка рука революційних репресій» [855]. Як тільки «набатівці» з'явилися у робітничому середовищі, більшовики почали обмежувати їхню діяльність у Харкові. 26 січня 1919 р. Катеринослав був взятий РСЧА, на початку лютого репресії і заборони змусили керівництво КАОУ «Набат» перебратися зі столичного Харкова до лінії фронту, до Катеринослава, де вони продовжували видавати газ. «Набат». З Катеринослава «набатівці» постачали анархістську літературу до Ніжньодніпровська, Павлограда, Кам'янська, Олександрівська.

Селянський з'їзд Олександрівського повіту висловив недовіру уряду УСРР, обравши до виконкому повіту 32 лівих есерів, анархістів і співчуваючих і лише 3 комуніста. За наказом місцевого більшовицького керівництва з'їзд було розігнано, а замість ради було затверджено Олександрівський ревком, що складався з біль-

шовиків [981]. В березні Херсонський повітовий з'їзд рад виступив проти більшовиків, а в квітні вже новий Олександрівський з'їзд рад виступив з нищівною критикою влади. В Олександрівському повіті проходили збори селян, висловлювалася недовіра Радянському уряду (с. Варварівка), «вільні ради» протидіяли створенню ревкомів, комбідів, будівництву колгоспів, продрозкладці, позбавляли влади комісарів-«призначенців» [726, арк. 102; 300, арк. 19].

«Асоціації анархістів Харкова» (анархістів-індивідуалістів) відмовилася вступати до КАОУ «Набат», не бажаючи надавати жодної підтримки радянській владі, але підтримувала з нею дружні стосунки. Видання «Асоціації анархістів Харкова» «К Свету», перший номер вийшов 2 лютого 1919 р., (видавалося А. М. Андреевим, Самуїлом, Юголюбовим, Високім) було закрито за антибільшовицьку агітацію [947]. В червоному Києві у лютому 1919 р. анархісти-індивідуалісти «Вільної асоціації анархістів» намагалися видавати журнал «Свобода», але рада, контрольована більшовиками, ухвалила рішення про недопущення в місті анархістських видань [291, арк. 20; 292, арк. 16].

В Катеринославі та Кам'янську була заборонена лекція А. Д. Барона «Анархізм і радянська влада», в Катеринославі розігнані слухачі, що зібралися у театрі на його ж лекцію. Осередок катеринославського КАОУ «Набат» влада вигнала з приміщення, зайнятого «набатівцями». 8 лютого А. Д. Барон і Й. Готман (Емігрант) були заарештовані. Більшовицьке Бюро української печаті поширило інформацію про те, що в Катеринославі «роззброєна банда анархістів». 10 лютого Н. І. Махно отримав телеграму: «...новий більшовицький уряд починає розправу над революційними робітничими організаціями... Секретаріат конфедерації анархістських організацій України «Набат» впевнений в тому, що ви знайдете достатньо певних можливостей для протесту проти дій Катеринославського виконкому, міністра Аверіна та його керівництва — робітничо-селянського уряду України» [892].

Протести катеринославської профспілки шевців та Н. І. Махна (погрози відставкою з посади комбрига) проти свавілля більшовицької влади призвели до звільнення 11 лютого А. Д. Барона і Й. Гутмана (Емігранта), але у Катеринославі були заарештовані 13 «набатівців» (за іншими даними 7) за звинуваченням в антирадянській агітації. Мітинги і виступи анархістів були заборонені, газети «Набат», «Катеринославський набат» були закриті, їхній друк заборонено. Це відбулося після появи у газеті «Набат» (випуск 12) статті А. Д. Барона «Мы и они» з різкими висловами стосовно влади.

Проти А. Д. Барона було порушено карну справу, голова Катеринославського виконкому рад більшовик В. К. Аверін звітував Х. Г. Раковському про початок репресій проти КАОУ «Набат», заявляючи, що «наша печать воює з анархістами», пропонуючи відізвати анархіста М. П. Петровського з дивізії П. Ю. Дибенка за анархістську агітацію [291, арк 20].

22 лютого 1919 р. у «Известиях Временного рабоче-крестьянского правительства и харьковского Совета рабочих депутатов» була надрукована стаття М. Новіча «Ідеологія бандитизму» в який КАОУ «Набат» був звинувачений у кримінальній діяльності та підтримці бандитизму, лунало гасло: «залізна метла» повинна очистити атмосферу від цього гноїння» [914].

На I-у з'їзді КП(б)У було заявлено, що більшовики Одеси входили у союз з анархістами ще влітку 1918 р. у «австрійському підпіллі» [1387, с. 195]. Бойові групи анархістів брали участь в повстанні проти влади гетьмана П. Скоропадського в Одесі. 12 грудня анархісти взяли участь у зіткненні з військами УНР у районі одеської тюрми. Керівник більшовицького підпілля в Одесі С. І. Соколовська вказувала, що 18 грудня відбулося спільне засідання одеських підпілляників: більшовиків, анархістів, лівих есерів, на якому був створений Об'єднаний Ревком та Об'єднаний штаб. Частина одеських більшовиків була проти союзу з анархістами, вважаючи, що це послаблює вплив більшовиків [1660, с. 188; 1661, с. 101; 1662, с. 150–151]. Коли в Одесі в грудні 1918 — квітні 1919 р. панували французькі інтервенти, проти них у підпіллі діяли більшовики, ліві есери, анархісти. Під керівництвом анархістів постала «Спілка моряків», якою керували анархісти, що нелегально в листопаді–грудні 1918 р. повернулися з РРФСР: А. Г. Железняков, Г. М. Борзенко (Москаленко), Ф. Ярошевська, М. П. Петровський. Анархісти в Одесі мали вплив на спілку безробітних, увійшли до виконкому Президії ради профспілок та Центрпрофа (3 більшовика, 1 лівий есер, 1 анархіст) [1596, с. 23]. Анархіст О. Фельдман вів підпілляну роботу в союзі будівельників Одеси, виступав в Центрпрофе проти меншовиків [1646, с. 60].

До Одеси з радянської Росії прибули анархісти А. Г. Железняков, П. Д. Турчанінов (Лев Чорний), «Зальман», група анархістів-синдикалістів (група направлялася до Одеси за сприяння Коментерна, і була, як вказували радянські джерела, «американського зразка») з п'яти людей (Фальтаревиц, Бергер, Флешін, Куцінов та невідомий, скоріш за все М. В. Лазаревич), що знали англійську і французькі мови [1352, с. 21; 346, арк. 2–4]. На III-у з'їзді КП(б)У

твердилося, що «Петровський був відряджений Центральним Комітетом анархістської партії України для роботи на чорноморському узбережжі», хоча в анархістів не було ані ЦК, ані партії [1470, с. 138–139].

Анархісти гадали, що будуть працювати самостійно, отримуючи гроші від відділу пропаганди Комінтерну. Е. І. Квірінг (секретар ЦК КП(б)У) в листі В. В. Осинському твердив, що дозволяти працювати анархістам в одеському підпіллі «не зовсім зручно... особливої необхідності в такій паралельній структурі не відчувається», бо група буде працювати не тільки з інтервентами, але й з місцевими робітниками, «чим менше в нас на Півдні анархістів-синдикалістів, тим краще». В іншому листі завідуючого відділом пропаганди Комінтерну твердилося, що треба створити окремі комуністичні групи пропаганди серед інтервентів, а не змішані з анархістами. Український уряд був проти відправлення анархістів до Одеси, але згодом почав залучати не тільки «перевіраних» анархістів, але й «анархістів всякого роду... анархісти розуміють своє завдання по розкладанню союзних армій так, що споюють французьких солдат і за чутками використовують послуги повій» [346, арк. 4].

До Одеси тоді приїхав і Г. М. Борзенко (Москаленко), що був під підозрою в участі у експропріації Московського державного банку в 1918 р. (анархіст А. М. Андреев тоді підозрювався в експропріації каси Центртекстілю в Москві), а також в експропріації грошей одеського більшовицького підпілля (0,5 млн. руб.) на поч. 1919 р. Анархіст М. Шульмайстер свідчив, що «найбільший екс» того часу в Москві, експропріацію державного банку, провели сорок анархістів, що захопили кілька мільйонів рублів. Він вказував на експропріацію страхової компанії, невдалий «екс» текстильного союзу [1959, с. 101]. Відомо, що анархіст «Зальман» влітку 1918 р. пропагував серед селян України, а з грудня 1918 р. діяв в Одесі проти інтервентів, здійснював експропріації. Невдала експропріація привела до загибелі невідомого анархіста, арешту і страти «Зальмана» [1352, с. 20–22].

В листопаді 1918 р. Г. М. Борзенко (Москаленко) приїжджає до Курська (можливо, був одним з організаторів КАОУ «Набат»). В одеському підпіллі він стає співредактором (разом з О. Фельдманом, А. Г. Железняковим) газети «Последний бой» (вийшло два числа французькою мовою), організатором «Іноземного Бюро» — «Інтернаціональної групи революційних робітників», що видавало не тільки цю газету, але й дві листівки французькою та англійською мовами, одну листівку російською мовою (з критикою політики біль-

шовиків), пропагувала в казармах французьких військ ідею «світової революції» [546, арк. 221; 1662, с. 150; 1660, с. 36]. Анархісти з Одеської федерації анархістів змогли нелегально видати два числа підпільної газ. «Воля труда» (січень–березень 1919 р.). Федерація анархістів публічно відмежувалася від грабежів [1646, с. 89].

У липні 1918 р. в Одесі сформувалася молодіжна революційна група «Моревінт» — «Молодий революційний інтернаціонал», під гаслом «єдиного революційного фронту» (від анархістів у керівництво увійшли «матрос Саша», І. Х. Улановський). Бойова дружина «Моревінт» проводила акти терору, захоплювала типографії, «явочним порядком» друкували листівки, видавала підпільну газету «Факел» [637, арк. 56–58]. Подібна молодіжна організація, в якій значну роль грали анархісти, існувала в Криму в 1918 р. [1098, Т. II, с. 134].

Новий Об'єднаний ВРК в Одесі склався у перших числах квітня 1919 р., Н. Улановська вказує, що членом ОВРК був анархіст І. Х. Улановський [191]. Тоді ж була відновлена рада робітничих депутатів у Одесі, до Президії виконкому якої увійшло 3 більшовика, 2 українських лівих есера, 1 анархіст-комуніст [1124, с. 47, 49]. Анархіст Я. Шехтер (Чорний) очолив розвідку підпільного ВРК в Одесі, анархісти-іллюгалісти: С. Зехцер, Гольдштейн, Супорнік, М.-Я. В. Вінницький (Япончик) очолили угруповання ексистів, що надавала «послуги» ВРК. На поч. квітня 1919 р. загони анархістів брали участь у повстанні в передмістях Одеси проти влади французів і білогвардійців.

З серпня 1918 р. у Херсоні працював підпільний Окружний Об'єднаний ВРК (1 більшовик, 1 анархіст-синдикаліст (С. Д. Аносов), 2 робітника, згодом ще представники лівих есерів) 25 січня 1919 р. С. Д. Аносов був обраний главою ВРС Херсона. 10 березня, після захоплення Херсона військом отамана Н. О. Григор'єва, був створений легальний Об'єднаний ВРК, до якого увійшли анархісти С. Д. Аносов та А. Герцис. У лютому 1919 р. у Миколаєві до Об'єднаного ВРК, що готував повстання в місті, увійшов анархіст Ф. Соколов [1099, с. 380].

В період існування Української держави анархісти України ставили перед собою цілі знищення режиму гетьмана П. П. Скоропадського, для чого входили в союзи з місцевими більшовиками, намагалися використати можливості центральної влади в РРФСР, але самі були використані більшовиками, як рушійна сила проти Української держави, УНР, білогвардійських та французьких військ. У складі військ «вторгнення» в Україну було кілька анар-

хістських загонів. Анархізм з 1905 р. популяризувався в українському селянському середовищі, був «щеплений» анархістськими пропагандистами, став кінцевою метою низки повстанських змагань. На селі цю боротьбу очолили анархістські повстанські ватажки, по містах підпільні групи анархістів об'єдналися під керівництвом КАОУ «Набат». Анархісти мали надію на те, що зможуть повести трудящих за собою здобувати «землю і волю». Після перших успіхів у захопленні України більшовики вирішили, що в анархістах вже нема потреби, почали обмежувати діяльність анархістів на теренах УСРР.

3.3. Анархісти і махновське повстанство в Україні (лютий–грудень 1919 р.): відносини з радянською владою та боротьба проти білогвардійців

У березні 1919 р. терени махновського «вільного району» поширилися від околиць Олександрівська до Маріуполя. Махновці захопили В. Токмак, Волноваху, Бердянськ, махновський наступ у Приазов'ї було підтримано селянським повстанням в Бердянському, Мелітопольському, Маріупольському повітах. Волості (по яких стояли згони, що вважали себе «махновськими») створювали «вільні ради» та не переймалися наказами з червоної Москви чи Харкова. На територіях звільнених від білогвардійців махновське командування та місцеві земельні комітети вели політику економічного і соціального обмеження заможного селянства («куркульства») [306, арк. 92].

У середині лютого 1919 р. на II-у Гуляйпільському з'їзді делегатів від 32 волостей, місцевих рад та повстанців вирішувалась доля цього «анархістського експерименту». Присутні на з'їзді «набатовці» (М. Черняк — від гуляйпільської групи КАОУ «Набат», А. Д. Барон — від Секретаріату КАОУ «Набат») закликали до боротьби проти будь-якої влади, їх підтримали махновці І. Чорнокнижний і Бойко [1094, с. 79–80]. Махновці заявили про насильства «диктатури більшовиків та СНК України», про відмову «самозванців-призначенців» — урядовців УСРР зустрітися з делегацією повстанців з приводу автономії «вільного району», закликали не визнавати жодного уряду, крім обраного загальним голосуванням. І. Чорнокнижний закликав не допустити «нового закріпачення, від якої б то партії воно не йшло», М. Черняк — перешкодити більшовизації рад, «не чекати різних прибульців, що нав'язують свої послуги», А. Д. Барон заявив, що уряд «накидає зашморг на трудовий народ... більшовики розстрі-

люють всякого справжнього революціонера, хто мислить не так, як їм цього бажано» [1094, с. 80]. З'їзд вимагав від Центру автономії «вільного району», таврував радянський уряд за те, що він віднімає у рад «свободу самодіяльності», а комісари «нещадно розправляються з тими товаришами з селян і робітників, які виступають на захист народної свободи...», за те, що радянські уряди «...йдуть на поводу у партії комуністів-більшовиків, які у вузьких інтересах своєї партії ведуть мерзенне непримиренне цькування всіх інших революційних організацій». Делегати пропонували блокувати доступ органам влади у «вільний район», визнав заходи «червоної» влади «небезпечними для революції». Резолюція з'їзду вимагала «радянську владу в Україні в особі вільно обраних Рад на пропорційних засадах», «свободи слова, друку і зборів для всіх лівих політичних партій і груп», заміни «надзвичайок» Військово-революційним трибуналом, виділенням з вільно обраних рад, затвердження виборного принципу формування командного складу РСЧА. «Геть комісаро-державство та призначенців!», «Геть однокі більшовицькі Ради!» лунало на з'їзді, що закликав об'єднатися навколо «вільних рад», будувати вільне суспільство. Н. І. Махно заявив: «російський досвід» не повинен повторитися в Україні: «якщо вони (більшовики — *авт.*) йдуть сюди з метою монополізувати Україну, ми скажемо їм: «Руки геть!» Гуляйпільська група КАОУ «Набат» брошурою надрукувала протоколи махновського з'їзду, підтримавши його резолюції [1094, с. 80–86; 1400, с. 3–20].

З'їзд створив коаліційну Військово-революційну раду з виконавчими повноваженнями: з анархістів — І. Чорнокнижний (голова), Н. І. Махно (почесний голова). Рада повинна була регулювати земельні відносини, допомагати в організації комун. Керівними законодавчими органами «вільного району» стали районні з'їзди місцевих рад та повстанців, його рішення мали бути ратифіковані місцевими «вільними радами». З цього часу головною вимогою більшовицького керівництва до Н. І. Махна була ліквідація махновської ради — самоуправління «вільного району». П. А. Аршинов (Марін) писав, що «...у багатьох місцях гуляй-пільського району виникли селянські комуні з назвою «трудова» та «вільна»... селяни і робітники всього району трималися ідеї Вільних Трудових Рад» [1526, с. 84].

Місцеві ради не допускали створення в районі ревкомів, волосних военкомів, продорганів [293, арк. 10; 317, арк. 165; 725, арк. 124, 726, арк. 40]. Підтримку махновського руху з боку місцевого населення фіксують документи політкомів, структур ЧК та місцевої

більшовицької влади, політінспектор 2-ї Задніпровської дивізії РСЧА [306, арк. 92; 1085, с. 224].

7 березня зібралася розширена Військово-революційна рада «вільного району». Вона вимагала припинення «партійного цькування лівих партій», «революційного фронту всіх партій на платформі справжнього радянського ладу», свого представництва в Олександрівському виконкомі рад, прийняла рішення про свою зверхність в органах влади «вільного району» і у повстанському штабі, з правом вилучення з відповідальних посад невідповідних осіб. Махновці скасували повітові Бердянську і Маріупольську ЧК, районі ЧК (Пологівську та Орехівську), продовольчі комісії, вимагаючи встановити продподаток, який ради будуть збирати самостійно. Наприкінці березня на зборах представників волостей — Гуляйпільського, Ново-Миколаївського, Покровського, Велико-Михайлівського повітів, сіл Жеребець, Омельник — було затверджено резолюцію проти переслідувань владою лівих есерів та анархістів, з вимогою їх звільнення, ліквідації ЧК, припинення «партійної боротьби» [293, арк. 14–23; 725, арк. 124].

23–27 березня у Бердянську, де махновську владу репрезентували анархісти С. Каретников та М. Черняк, більшовики створили паралельну владу у вигляді ВРС та ЧК, чекісти провели арешти махновських агітаторів, членів «вільних рад», заважали набору добровольців до махновських частин. Конфлікт махновської контррозвідки з ЧК у Бердянську призвів до взаємних арештів [1921]. ЧК заарештовувало анархістів-агітаторів у Синельниково. Через конфлікти з більшовиками Н. І. Махно вирішив створити полк «завіси» (ком. М. Черняк), щоб закрити «вільний район» з півночі по лінії Синельникове-Чаплине від проникнення комісарів, ЧК, продзагонів. Н. І. Махно заявляв: «Наші полки звільняють район, він належить нам. Комісари не повинні бути шпигунами і контролерами на цій території, має бути припинена агітація проти махновщини, інакше їх (більшовицькі організації — *авт.*) розженуть. Приберіть насильників, інакше розірвемо угоду. Надайте свободу анархістському будівництву...» Н. І. Махно зажадав від комісара бригади Петрова: «Надайте в цих (звільнених повстанцями) повітах нам свободу анархо-комуністичного будівництва ... залиште нас, не втручайтеся в наші справи... Від імені союзу анархістів Гуляй-Поля, «Набат» та Військово-Революційного Ради попереджаю: не заважайте нам, приберіть своїх насильників, припиніть агітацію — все буде добре! Чи не приберете, не припините — розженемо!» [1921; 1193, с. 112].

У березні у махновців побували комісія командувача фронту, губерньська більшовицька комісія, що відзначали значний вплив махновської пропаганди: «столиця Гуляй-Поле для анархістів — найвільніше місце в світі ...туди стікаються всі принижені та скривджені в Росії анархісти». Комдив П. Ю. Дибенко розіслав телеграми, де вказувалося, що «під маскою» Н. І. Махна «можуть діяти елементи зі злими намірами». Н. І. Махно погоджувався з тим, що навколо його штабу вештаються пройдисвіти, які здатні «підвести під неприємності»: «...вказував на анархістів, особливо на Венгерова, Черняка та Карпенко, які позабирали аванс у Радянської влади і не відзвітували, а найголовніше — що Венгерів, який взяв аванс з Харківської контори федерації [анархістів], також не відзвітував» [1094, с. 731–767].

2–7 квітня в Єлизаветграді проходив з'їзд КАОУ «Набат» (присутні делегати від 9 міст, 26 організацій, як наслідок арештів радянською владою на з'їзд не прибули делегати від 9 міст), який остаточно сформував структуру конфедерації. З'їзд звернув увагу на «факт розпочатого походу більшовицької влади проти анархістських організацій в Україні взагалі і проти нашої Конфедерації зокрема», вказавши, що «... репресії влади проти анархістів в Україні ще не стали планомірними і організованими». Резолюція «По доповіді секретаріату» критично оцінила дії секретаріату: «...за 4½ місяців Секретаріату не вдалося провести в життя намічені конференцією починання» з причин «каторинославського розгрому», вимушеного переходу на нелегальний стан, постійної відсутності двох членів Секретаріату. Вказувалося, що Секретаріат повинен розглядатися не як «керівний орган, що приписує і диктує», а як центр технічний, виконавчий, що організаційно зв'язує, ідейно обслуговує групи. У резолюції «Ставлення до «радянської влади» пропонувалося «явочним шляхом» приступати до «вивільнення з-під гніту влади... аж до прямих збройних зіткнень». Конфедерація загрозувала владі «відповіддю насильством» на репресії «...у вигляді активних виступів проти членів і агентів уряду. Конфедерація заздалегідь знімає з себе всяку відповідальність за такі виступи, цілком покладаючи цю відповідальність на саму владу». З'їзд висловився проти входження анархістів до рад і профспілок, критикував «бюрократизацію», «удушення низів» більшовиками [1073, с. 332–335].

Партизанська (повстанська) армія оголошувалася захисницею революції, у разі вступу анархістів до РСЧА з'їзд рекомендував організувати серед солдатів анархістську пропаганду, створювати таємні групи, для того, щоб у разі зіткнення з владою солдати стали

на бік «масових організацій проти влади». Роль анархістів полягала в тому, щоб «допомогти трудящим масам усвідомити, зміцнити, розвинути і почати здійснювати в житті тенденцію до самодіяльності... вказувати масам на майбутню неминучість активної і, можливо, збройної боротьби з протидією влади», «розробити прийоми будівництва безвладної організації суспільства» — Федерацію економічних рад на основі ФЗК, кооперації, будинкових комітетів. Резолюція «Про найближчі завдання анархічної роботи» припускала створення клубів, бібліотек, організацію мітингів, лекцій, видання літератури, листівок, організацію груп (по фабриках, установах, повітах, військових, повстанських частинах). Конфедерація вважала, що групи повинні складатися з невеликого числа активних працівників, що виступають «в ролі ідейних помічників маси». Зверталася увага на видання селянської газети українською мовою, на «зв'язок з селом», створення селянських артільей на комуністичних засадах. Зазначалося, що анархічний рух посилюється і зацікавив широкі маси настільки, що «його успіх забезпечений, що перша у світі спроба створити єдиний анархістський рух має великі шанси». Резолюція «За доповідями з місць» відзначала, що більшовики створили для анархістів стан «напівлегального існування». З'їзд закликав анархістів: «Ніяких компромісів з Радянською владою!», ухвалив відновити газ. «Набат» (після конфіскації лютогового 12-го номера два місяці газ. «Набат» не випускалася). Секретаріат було переобрано, до його складу увійшли: Я. Суховольський (Алий), В. М. Ейхенбаум (Волін), Й. Готман (Емігрант), А. Д. Барон (зарештований чекістами в Києві, згодом відпущений, на з'їзд прибув із запізненням). Претендуючи на головну роль в русі КАОУ «Набат», виступив проти: «...течій, які деформують анархічну ідею»: пананархізму і радянського анархізму, активісти яких: «автоматично перестали бути анархістами». Всеросійський Секретаріат анархосиндикалістів звинувачувався у «фракційній вузькості» [1073, с. 345–351].

Ініціативна група молоді «Набат» (керівник І. Теппер (Гордєєв) намагалася створити українську структуру молодіжної анархістської організації, в середині червня 1919 р. провести установчий Всеукраїнський з'їзд анархістської молоді — молодіжний «Набат» (групи були створені в Одесі, Києві, Харкові, Олександрівську, Єлизаветграді, Катеринославі). Було видано два номери «Бюллетня Инициативной группы по созыву съезда молодежи «Набат» (видання ревізовано і спалено за вказівкою представників радянської влади). Але через переслідування більшовиків з'їзд було відкладено. На

серпень 1919 р. був запланований II-й з'їзд КАОУ «Набат», який мав шанси перерости в Об'єднуючий з'їзд анархістів на платформі «єдиного анархізму», але він так ніколи і не був проведений, не виправдалися плани видання журналу «Путь к анархии», газети для євреїв на ідиш (створено Управління для пропаганди на івриті), організації школи пропагандистів [964–970].

У травні 1919 р. КАОУ «Набат» почала інтегруватися в махновський рух. 23 травня відбулося об'єднання гуляйпільської групи КАОУ «Набат» та «Гуляйпольского союзу анархістів» в єдину організацію. Гуляйпільці планували об'єднати під своєю орудою всіх анархістів району, створити мережу анархічних клубів, видавництво анархічної літератури, організовувати анархістські комуни і профспілки [1028]. Представник Секретаріату КАОУ «Набат» М. Кліванський (Мрачний) з представниками харківської групи КАОУ «Набат», «вагонами літератури», прибув до Гуляй-Поля. Секретаріат КАОУ «Набат» планував перенести центр своєї діяльності на село, секретаріат та редакцію газети «Набат» до Гуляй-Поля, після проведення в середині червня 1919 р. IV-го махновського з'їзду (так и не було проведено) [1493, с. 15].

Не підтримували «набатівської» платформи анархістські Федерації «Вільне братство» та «Чорний крук», групи «мирних» анархістів-толстовців, так звані «радянські» анархісти, що виступали за активне співробітництво із радянською владою. Лідер «радянських» анархістів І. С. Гроссман (Рошцін), приїхавши з Москви до Харкова, надрукував статтю у харківських «Известиях», у якій рекламував створення легальної анархістської організації, сформував в Україні свою групу [983]. І. С. Гроссман (Рошцін) та А. Л. Гордін у травні 1919 р. завітали до Н. І. Махна, намагаючись перетягти його до лав «радянських» анархістів. Київська та одеська «Асоціації вільних анархістів», харківська Асоціація анархістів-індивідуалістів «К свету», одеський «Союз анархістських груп» (радянські анархісти), частина анархістів-комуністів розглядали КАОУ «Набат» як централізуючу надбудову і відмовились від входження до неї [964].

На II-му Всеросійському з'їзді професійних спілок (січень 1919 р., Москва) ліві есери, анархісти, максималісти виступили зі спільним проектом резолюції, що вимагала незалежності профспілок, передачі управління виробництвом та розподілом в руки профспілок та кооперативів. Подібні претензії на керівництво пролетаріатом змушували більшовиків пильно ставитися до всіх «ініціатив» анархістів [1403, с. 86]. На початку 1919 р. анархісти стали організаторами робітничих страйків у Москві, Петрограді, Рязані, Брянську, Тулі,

Астрахані, що призвело до нової хвилі арештів анархістів. В Москві були страчені члени Федерації «Вільне братство» (анархісти-індивідуалісти) з Харкова М. Булаєв та В. Семенов. ЦК РКП(б) прийняло рішення про боротьбу з «підривною діяльністю» анархістів [1586, с. 55–59].

У березні 1919 р. більшовики намагалися провести провокацію, спрямовану проти Н. І. Махна: вигадали «повстання махновського батьки Правди» в Олександрівську [1153, с. 176]. На III-у з'їзді КП(б)У (березень 1919 р.) В. К. Аверін заявив, що в штабі Задніпровської радянської дивізії «засіли анархісти, і, між іншим, анархіст Петровський», що виступав на мітингах у Катеринославі [1470, с. 16].

Як повідомляли більшовицькі джерела, у Глухівському повіті Чернігівської губернії «населення тероризували чисельні банди, що називали себе анархістами», повітовий з'їзд Рад ухвалив резолюцію про необхідність боротьби з анархістськими «елементами». В Клінцах був створений «Революційний союз анархістів» (кер. М. Іванченко), що видав кілька листівок та один номер газети «Голос трудящихся». За наказом більшовиків у квітні 1919 р. газета була конфіскована, клуб закритий. У березні в Таращі анархісти арештували комуністів, що намагалися роззброїти загін анархістів [982].

У Харкові анархісти були «на поганому рахунку», хоча деякий час мали змогу видавати газ. «Харьковский набат» (легально газета видавалась до 9 березня, коли була закрита ЧК, з 18 березня виходила нелегально), працювати в клубі і в книжковому магазині, але 9 квітня у Харкові ЧК розгромила клуб КАОУ «Набат», кілька анархістів було заарештовано за «контрреволюційну пропаганду, підготовку збройного повстання». Клуб анархістів було зачинено, анархістську літературу спалено [892; 965]. Навесні 1919 р. у Харкові був заарештований лідер російських анархістів-синдикалістів Г. П. Максимов, що приїхав для роботи у «Південному Бюро» Спільки металістів, він був звільнений завдяки погрозам страйку з боку Харківської спільки металістів [1968, pp. 423–431]. Б. Еленський згадував, що в Харкові крім «набатівців» діяли групи: анархістів-синдикалістів, які мали вплив на робітників-залізничників, та група анархістів-індивідуалістів (50 чол.), що намагалися проводити експропріації [785].

У Полтаві в квітні пройшли арешти «набатівців», було закрито клуб-читальню, конфісковано літературу, друкарську машинку, одного анархіста було арештовано. Ці дії викликали мітинги протесту серед місцевих робітників. Крім групи КАОУ «Набат» у місті діяла

група анархістів-синдикалістів. У Херсоні «Союз анархістів» виступав за свободу слова і друку, критикуючи «диктатуру більшовиків». Група КАОУ «Набат» у містечку Люботін не отримала легалізації від місцевої влади, її клуб був закритий, кілька анархістів арештовано за організацію зборів [892; 965].

Навесні 1919 р. анархісти брали участь у роботі рад Одеси (19 анархістів-депутатів, О. Фельдман став секретарем, членом президії виконкому, Крaсний увійшов до складу виконкому, став членом Соціалістичної інспекції) [1124, с. 47], Миколаєва (виконком ради очолив анархіст Ф. Соколов), Катеринослава, у діяльності Симферопольського ревкому [1086, с. 25]. Б. Єленський згадував, що «...одеська група, що була, на той час, другою за величиною в Україні, складалася, в основному, з політичних емігрантів із багатьох країн світу» (крім вже названих анархістів Б. Єленський згадує про С. Фрідмана, Ш. Шварцбурда, К. Чорну, Гомберга та ін.) [785].

В Одесі, після відновлення в місті радянської влади анархісти мали коплементарність та легальний статус. Тоді був створений клуб анархістів «Набат», видавалась газ. «Одесский набат» (в виданні приймали участь А. Д. Барон, Сеценов, Володін), у травні–серпні 1919 р. «Асоціація анархістів Одеси» видавала газ. «Анархист» (ред. С. Мартинов, О. Шапиро (Сапа-Петр) [1959, pp. 382–384]. В Одесі анархісти спиралися на силу: в місті стояв «морський полк» анархіста Стародуба, анархіст І. Х. Улановський організував анархістський батальон «Союза анархістських груп», М.-Я. В. Винницький (Япончик) в червні 1919 р. створив полк для захисту радянської влади «в якому було багато анархістів», анархістів підтримувала значна частина «злочинного світу» міста, на яку мав вплив М.-Я. В. Винницький (Япончик). У Центрпрофі Одеси було 4 анархіста, що підтримали більшовиків, завдяки анархістам більшовики вигнали лідерів меньшевиків та есерів з профспілок [912]. «Спілку робітників водного транспорту» очолили анархісти: А. Г. Железняков (голова), В. Чернявський, Ф. Александрович, Ісаков, анархіст І. Ш. Виленський був членом колегії Губдержконтролю (ГубРСІ). До правління профспілок «Голка», пекарів, тютюників, будівельників були обрані анархісти, що пропагандували соціалізацію [1653, с. 14]. Анархістська газета сповіщала, що 500 робітників пригороду Пересип «за анархістів» [1012]. У липні 1919 р. анархісти вступали у загони для боротьби проти німецького повстання, що загрожувало владі більшовиків в Одесі. Сім анархістів працювало в радянському Бесарабському ревкомі (радян-

ському уряді створеному в Одесі–Тирасполі у травні 1919 р. для інтервенції в Молдову) [843].

Достатньо конструктивно склалися відносини анархістів з місцевими більшовицькими адміністраціями. У Києві продовжували діяти групи КАОУ «Набат» (кер. А. Д. Барон, Ф. Овруцкая), анархістів-індивідуалістів (кер. Н. В. Дриккер, А. М. Андреев), що працювала з КАОУ «Набат», діяли два гуртка анархістської молоді, два клуби: робітничий клуб ім. Бакуніна (в квітні закритий за наказом влади) та харчовиків, були видані книги анархістів М. Уралова «Кошмар» та А. Консе «Черные зовы», «набатівці» намагалися агітувати серед селянства Київської губернії [966]. Анархісти-індивідуалісти київської «Асоціації вільних анархістів» у серпні 1919 р. змогли видати число журналу «Свобода» [1433, с. 30]. В Єлизаветграді анархістам вдалося видати кілька номерів газети «Вольный голос» та п'ять номерів газети «Елизаветградский Набат» (кер. групи «Набат» Вішневський — реемігрант з США), відкрити свій клуб, легально читати лекції робітникам [965].

На III-му Всеукраїнському з'їзді Рад (березень) 1919 р. анархісти були представлені по одному делегату від Київської, Полтавської, Чернігівської, Таврійської та Катеринославської, два делегати від Харківської губерній [1993, с. 85].

10 квітня 1919 р. проходив III-й з'їзд селянських представників (делегатів 72 волостей 5 повітів «вільного району», що репрезентували бл. 1 млн. селян) та махновських повстанців, який зібрав виконком махновської Воєнно-революційної ради. З'їзд висловився проти системи «комісародержавства» та «призначенства» згори, вимагаючи самоврядування на місцях, виборності на державні посади зі складу місцевих трудівників. Висловившись проти партійної диктатури, з'їзд вирішив не піддаватися закликам до повстання, а домагатися своїх прав в межах існуючої «червоної» системи: створювати вільні общини та економічні спілки, соціалізувати підприємства. У день відкриття з'їзду комдив П. Ю. Дибенко в наказі по дивізії заборонив його, як «відверто контрреволюційний», вимагаючи розпустити Військово-революційну раду і припинити анархістську пропаганду у військах, попереджаючи, що організатори з'їзду будуть піддані «найрепресивнішим заходам, аж до оголошення поза законом». У відповідь з'їзд прийняв резолюцію з протестом, проти дій військових, котрі «прагнуть обмежити свободу, замахуючись на право трудящих на збори, на радянську владу», не визнав рішень з'їзду рад УСРР, вимагаючи проведення вільних від диктату та фальсифікації виборів до рад, свободи слова, друку, зборів. З'їзд

вимагав ліквідувати ЧК, заборонити продовольчі загони, замінивши продрозкладку «товарообміном між містом і селом» [1094, с. 111–112].

У більшовицькому керівництві рішення махновського з'їзду викликало роздратування. Г. Я. Сокольников (член РВР Південного фронту) в телеграмі В. І. Леніну та Х. Г. Раковському, згадуючи «відкриту боротьбу проти комуністів на з'їзді махновців», пропонував прибрати Н. І. Махна [306, арк. 92]. Резолюція В. І. Леніна на цю телеграму: «Треба підтримати». М. І. Подвойський (голова Вищої військової інспекції) рекомендував переформувати махновську бригаду, віддати під суд Ревтрибуналу «за бандитизм і контрреволюцію» Н. І. Махна та його командирів, «хуліганство» махновців «...придушити, позаяк вони перетворюються в справжніх зеленівців». Начальник особливого управління Українського фронту повідомляв, що в Гуляй-Полі нібито скупчилися «численні банди анархістів», що перебувають у стані війни з радянською владою, що М. Г. Никифорова проводить анархістську пропаганду в Олександрівську [1084, Кн. 2. с. 193, 224, 248]. Газета «Известия» в статті «Долой махновщину!» відзначала, що гуляйпільський з'їзд відзначався «ганебною, нестримною агітацією проти радянської влади ...неподобствам, які чиняться в царстві Махна, має бути покладено край» [938]. П. Ю. Дибенко у телеграмах до Центру запропонував спрямувати надійні частини до Гуляй-Поля, розстріляти Н. І. Махна та його штаб, махновські полки роззброїти. Його підтримував Л. Д. Троцький, який надіслав до ЦК РКП(б) телеграму, вимагаючи найжорсткіших заходів стосовно махновців, включно з арештами та ув'язненням у концтаборах [1795, с. 77–81].

26 квітня за підтримки командарма та наркома оборони УСРР відбулася спроба нападу на Гуляй-Поле, повалення махновського керівництва. Н. І. Махно наказав заарештувати полкових комісарів, котрі були пов'язані зі змовою. Анархісти пропонували взяти в заручники комісарів, щоб добитися звільнення місцевих анархістів. Н. І. Махно надіслав телеграму до всіх армійських політвідділів, у котрій попереджав, що «коли підла брехня в більшовицьких газетах... буде продовжуватися, то я не стану їх (комісарів. — авт.) заарештовувати, а розжену до біса...» [1795, с. 77–81].

Проти Н. І. Махна було висунуто звинувачення в тому, що його частини затримують ешелони з вугіллям та хлібом, котрі мали бути відправлені до РРФСР. Махновці перестали отримувати від органів постачання провіант, амуніцію. Н. І. Махно заявив, що буде видавати трофеї лише в обмін на постачання набоїв та амуніції. За ці вимоги «батькові» погрожували оголосити його поза законом.

Бажання утвердити автономні права «вільного району» змушували махновських ватажків вимагати у командування РСЧА розгортання бригади у дивізію. Л. Д. Троцький та командування Південного фронту заборонило розгортання дивізії. У квітні–травні продовжувалися конфлікти махновського командування з Олександрівським повітовим військкомом з приводу мобілізації. Махновці розпускали військкомати, створюючи волосні військові колегії, підпорядковані місцевим радам, що мали працювати на поповнення махновської дивізії. Спроби повітового військкому перешкодити «добровільній мобілізації» та провести мобілізацію до РСЧА закінчувалися нічим, махновці не допускали мобілізаційні загопи, не дозволяли здійснити облік призовників, кінного складу [724, арк. 21].

Підтримуючи організацію «вільних рад» по селах, Н. І. Махно відкладав створення таких рад по містах через небезпеку розриву з червоними, намагався обмежити антирадянську риторику окремих анархістів. Вагу махновським вимогам додавали рішення зборів робітників Олександрівська: замінити ЧК виборною народною міліцією, під керівництвом повітвиконкомів, у яких мав бути махновський представник. Вивіз продуктів за межі повіту міг бути здійснений лише з дозволу махновської ради, як і мобілізація до махновської дивізії. Зазначені рішення відкривали шлях для махновської автономії «вільного району» й запобігали розвиткові конфлікту між владою та махновцями [726, арк. 102]. У Бердянську на повітовому з'їзді рад анархісти та махновці вимагали усунення виконкому і вільних виборів до «вільних рад» у повіті.

На початку травня 1919 р. влада вирішила не поспішати з «ліквідацію Махна». В. І. Ленін телеграфував до РНК УСРР, вказуючи, що стосунки треба вирішувати «шляхом налагодження товарообміну з махновцями», бути з Н. І. Махном «дипломатичними» [1795, с. 80–81]. Командуючий збройними силами Радянської України В. О. Антонов-Овсієнко наказав П. Ю. Дибенкові: «негайно припинити цькування махновців, котре має провокаційний характер» [1154, с. 113]. І. С. Гроссман (Роцин) просив у Л. Б. Каменева надати Н. І. Махнові 16 млн. руб. для розгортання бригади у дивізію, махновській бригаді виділили 11 млн. руб., панцерний потяг, 4 гармати, кількасот пудів паперу для видання газети «Путь к свободе» (видання культпросвітвідділу бригади, ред. П. А. Аршинов (Марін). Але Н. І. Махно не погодився з вимогою Л. Б. Каменева розпустити районну Військово-революційну раду, протестуючи проти дій ЧК, «призначенців», продзагонів. М. Г. Нікіфорова та Б. Веретельников протестували проти арешту в Катеринославі анархіста

О. Максюті. Л. Б. Каменев розіслав «Відкритого листа до товариша Махна», в якому вказувалося на те, що в районі махновської бригади ведеться агітація зловорожих елементів, «котрі програли свою гру у Великоросії» проти більшовицької влади, створюється держава в державі, Л. Б. Каменев закликав Н. І. Махна указати «політичним авантюристам... на їхнє справжнє місце» [1221, с. 134–140].

У перші дні повстання отамана Н. О. Григор'єва з'єднання Української червоної армії почали переходили на бік повсталих або оголошували про свій нейтралітет. Військові звіти свідчили, що солдати Богунського полку «підтримують Махна», комендант В. Токмаку вивісив гасло «хай живе батько Махно!». 11 травня григор'євці підійшли до Катеринослава, де до них приєднався гарнізон Верхньодніпровська, Чорноморський полк. З тюрми були звільнені анархісти О. Максюта і Орлов, котрі створили штаб повстання Катеринослава. В Миколаєві та Очакові 16 травня повстали матроський напівекіпаж та місцевий гарнізон (5 тис. чол.), з гаслами, близькими до анархістів. Повсталі встигли видати кілька номерів газети «Свободное слово красного моряка» [718, арк. 62; 293, арк. 58–65]. В. П. Затонський писав: «По суті будь-який полк Української радянської армії міг підняти проти нас повстання... Махно надав безумовно нам підтримку в боротьбі проти Григор'єва» [1274, с. 159].

Представники Н. І. Махна й Н. О. Григор'єва повинні були зустрітися у Катеринославі для розгляду політичної ситуації. Більшовицька влада заарештувала їх, надіславши до Центру телеграму: «Махновці проводять переговори з Григор'євим, щоб одночасно виступити проти Рад... Просимо вжити необхідних заходів для ліквідації махновців, тому що зараз в районі Махна немає можливості, щоб працювати комуністам» [1155, с. 133–135]. Н. І. Махно, дізнавшись про те, що виступ Н. О. Григор'єва має антисемітське забарвлення, про загибель у елизаветградському погромі 8 анархістів (Вишневський, Злой, В. Тарковський та ін.), телеграфував Л. Б. Каменеву, що: «залишається вірним революції, але не інститутам насильства в особі комісарів та надзвичайок...», як анархіст не підтримує захоплення влади Н. О. Григор'євим. Махновський штаб видав листівку «Хто такий Григор'єв», у якій був заклик ігнорувати «суперечку Григор'єва з більшовиками за політичну владу». В газеті «Путь к свободе» були надруковані статті проти Н. О. Григор'єва, Н. І. Махно організував анархістську конференцію, на якій Н. О. Григор'єв був засуджений як контрреволюціонер. Анархісти засудили виступ Н. Григор'єва, прийняли рішення мобілізувати на боротьбу з ним свої сили. На фронт виступив бронепотяг, що скла-

дався з анархістів Одеси (ком. А. Г. Железняков), «набатовці» надрукували листівки із звинуваченнями Н. О. Григор'єва [964].

Н. І. Махно вирішив скористатися безладдям в країні для розгортання бригади в дивізію, отримання від більшовиків згоди на автономію району. 7 травня махновською радою було видано наказ про формування дивізії ім. Махна, обрано комдивом Н. І. Махна, створено Колегію штабу: братів Чубенків, Б. Веретельнікова, П. А. Аршінова (Маріна), В. Шаровського, І. Чуйка, О. Ольховича, Є. Капренка, М. Пузанова, О. Михальова-Павленка. За деякими даними Н. І. Махно зібрав до 50 тис. повстанців, з яких близько 30 тис. були неозброєні. Ці цифри дещо перебільшені, але те, що під командою Н. І. Махна було до 23 тис. бійців, відзначали і радянські агенти. Ці кроки махновців привели до ескалації конфлікту з владою [723, арк. 21]. 18 травня Л. Д. Троцький пропонував Х. Г. Раковському, ЦК КП(б)У: «після розгрому головних григор'євських сил ліквідувати махновщину», попереджаючи, що зволікання: «...обіцяє повторення григор'євської авантюри, котра буде більш небезпечною внаслідок величезної популярності Махна серед селянства та червоноармійців, бо махновщина — єдина реальна влада на місцях» [137, арк. 70]. Пропонувалося «...розколоти Махна, знищивши верхівку, і переформувати частини Махна за допомогою сили», провести в пресі компанію проти Н. І. Махна «з публікацією гуляйпільських резолюцій та всіх дій Н. Махна і його оточення проти Радянської влади», попереджаючи, що без неї «ліквідація махновщини не буде зрозумілою» [1795, с. 81–84]. Але Рада Праці та Оборони 20 травня в телеграмі керівництву УСРР вказала, що спори з Н. І. Махном треба налагодити «шляхом налагодження товарообміну» [713, арк. 95]. 23 травня Л. Д. Троцький наказав командармові А. Є. Скачку здійснити: «радикальний перелом в устрої та поведінці військ Махна протягом двох тижнів». 25 травня Рада Оборони УСРР вирішила «ліквідувати махновщину в найкоротший термін». А. Є. Скачко відзначав, що українські частини РСЧА не підуть проти Н. І. Махна, а для каральних операцій потрібно дві-три «російські» дивізії [299; арк. 69; 316, арк. 59].

У кінці травня Комісія з проведення з'їздів гуляйпільської ВРР оголосила про скликання 4-го з'їзду селян і повстанців 15 липня у Гуляй-Полі. З'їзд передбачав зібрати делегатів від Катеринославської та Таврійської губерній, солдатів з навколишніх частин РСЧА. Він мав зібратися для вирішення автономії «вільного району», оголошення анархістського експерименту. 30 травня рада махновців створює Повстанську армію ім. батьки Махна [717, арк. 24–25].

Н. І. Махно надіслав телеграму до всіх «прихильників виборного начала, самодіяльності та свободи» з пропозицією вирушати до Гуляй-Поля для формування армії. У травні в Гуляй-Полі вийшла друком брошура Н. І. Махна і П. А. Аршинова (Маріна) «Чого добиваються повстанці-махновці?» (передрук в газ. «Путь к свободе»), за положеннями якої влада має належати децентралізованим структурам самоврядування, будується знизу вгору через сільські сходи, з'їзди рад [2032, с. 50].

31 травня був затверджений план Л. Д. Троцького по знищенню прихильників махновщини. Наказом Л. Д. Троцького від 6 червня (згодом Ради Оборони УСРР) з'їзд повстанців та селян був заборонений, за її організацію, участь у ньому, розповсюдження відозв про з'їзд погрожували розстрілом. Л. Д. Троцький закликав «стерти з лиця землі» махновщину, оголосити Н. І. Махна поза законом, віддати під суд ревтрибуналу [1471, с. 201–202]. 8 червня Л. Д. Троцький видає наказ «Конец махновщине!», стверджуючи, що головна небезпека — не махновці-анархісти, а «махновці під комуністичним прапором». Штаб Махна телеграмою запропанував «прибрати всі партійні незгоди» [918].

6 червня на своїх зборах махновські командири вимагали від Н. І. Махна виступити проти червоних, есери запропонували союз із С. В. Петлюрою, Н. О. Григор'євим, отаманом Зеленим (Терпило Д. І.). Н. І. Махно вирішив піти з посади, надати воякам можливість воювати проти білогвардійців, захищаючи «вільний район». Загони махновців Ф. І. Щуся та С. Правди попрямували до Дібрівського лісу, почавши боротьбу проти більшовиків [717, арк. 28].

Друга половина червня — початок липня 1919 р. стали переламним етапом в історії анархізму в Україні — терени «вільного району», де проходив «анархістський експеримент», були захоплені білогвардійцями, які розпочали терор проти селянства, махновський рух став поширюватися Правобережною Україною, Н. І. Махно виступив проти більшовистської влади і в союзі з отаманом Н. О. Григор'євим почав бойові дії проти червоної влади.

Оголошення Н. І. Махна і махновського руху «поза законом» стало для КАОУ «Набат» несподіваним ударом. Частина активістів, злякавшись наслідків цього рішення, відійшла від руху, частина перейшла до напівлегальної та підпільної діяльності, показуючи свою солідарність з Н. І. Махном. У газ. «Набат» стверджувалося, що радянська влада «зжила себе і розклала революцію», а махновське повстанство «продовжує революцію» і «захищає трудящих». Я. Суховольський (Алий) закликав ігнорувати владу і

«негайно приступити до будівництва нового суспільства». «Набат» (№ 19) та число «Одесского Набата» були присвячені протесту проти переслідування Н. І. Махна. У червні — на початку липня 1919 р. преса КАОУ «Набат» виступала на захист Н. Махна, заявляючи, що «треба поспішати з третьою революцією, поки влада не зміцніла». В газеті «Набат» проголошувалася заява в бік більшовиків: «Усяке повстання, яке випливає з невдоволення трудових мас владою, є по суті своїй повстання революційне» [965–971; 1012]. Анархісти волаючи про захист від переслідування владою, закликали «щирих більшовиків» відмовитися від влади і передати «справу захисту революції революційним масам», яким пропонувалося розпочати створення «вільних комун» [966].

У Єлизаветграді до захоплення міста білогвардійцями, видавався «Набат» (№ 21 — вийшов 30 червня (конфіскований владою), № 22 — 7 липня, № 23 — 8 липня, № 24 — 15 липня, № 25 — 21 липня). Тавруючи більшовиків, як носіїв «державно-поліцейських зразків», «Набат» звернувся до влади: «...тільки не напівлегальне становище... або назвіть ворогами, або дайте права поширювати свої ідеї» [969]. Не дочекавшись відповіді, Секретаріат КАОУ «Набат» прийняв рішення розпорозитися по містах, перевести групи на нелегальне становище. У червні серед членів Секретаріату виникли розбіжності з приводу рівня співпраці з махновцями. Побувши тиждень в РПАУ(м), Мрачний виїхав до Харкова, вів підпільну роботу на Уралі. Лідери КАОУ «Набат» відїхали: А. Д. Барон — до Одеси, Я. Суховольский (Алий) — до Києва, В. М. Ейхенбаум (Волін) — до Єлизаветграду. Репресії влади не забарилися: по містах влада заборонила кіоскерам продавати анархістські газети, в Катеринославі та Києві пройшли арешти анархістів, наприкінці травня влада закрила газети «Єлизаветградский Набат», «Харковський Набат», у Єлизаветграді на тиждень за ґрати потрапив Волін, двоє анархістів у Києві були страчені. 22 червня у Харкові ЧК заарештувала 13 «набатівців», 30 червня — близько 40 одеських «набатівців», газета «Одесский Набат» та клуб «Набат» були закриті владою, конфіскована анархістська преса. У червні в Москві були заарештовані всі делегати зїзду анархістської молоді [968–970].

Делегація від штабу Махна, що прибула на переговори з командуванням РСЧА, була заарештована, відправлена до Харкова, де всі делегати та начальник штабу махновської бригади були розстріляні. Н. І. Махно видрукував кілька тисяч листівок під назвою «Где власть — там нет свободы!», в яких він попереджав, що за кожного розстріляного махновця будуть страчені «десятки чер-

воних катів». Вирок на смерть було оголошено Л. Д. Троцькому, Х. Г. Раковському, Г. Л. Пятакову (голови Надзвичайного військово-революційного трибуналу). М. Г. Нікіфорова заявила про початок терору проти червоних та білих диктаторів (В. І. Леніна, Л. Д. Троцького, А. С. Денікіна, О. В. Колчака), вимагала фінансування цієї компанії від Н. І. Махна, який дав близько 500 тис. руб. на організацію терору та підпілля. Група з 25 бойовиків виїхала до Харкова та спробувала підірвати будівлю ВуЧК (у складі групи були співробітники махновської контррозвідки). Анархісти з групи К. Ковалевича (член ЦК Всеросійської спілки залізничників) — П. Соболева намагалися ліквідувати у Харкові Л. Д. Троцького, згодом вирішили перенести терористичну діяльність до Москви, ліквідувати В. І. Леніна. До Москви прибули анархісти з України, до організації «Всеросійський повстанський комітет революційних партизанів» також увійшли члени «Союзу анархістської молоді». Тиражами в 15 тис. прим. були видані листівки: «Правда о махновщине», «Где выход?», «Медлить нельзя», «Обращение», «Декларация», 2 номери газети «Анархия» (3 тис. прим.). Експропріації радянських установ (в т. ч. Тульського патронного заводу) у липні—серпні 1919 р. принесли підпіллям бл. 5 млн руб. 25 вересня анархісти скоїли вибух Московського комітету більшовиків, від якого загинуло 12 чол. (в тому числі голова Московського комітету РКП(б) В. М. Загорський). «Черговим питанням підпілля є організація динамітної боротьби з режимом Раднаркому і ЧК та організація масового руху» — закликали анархісти підпілля. На 7 листопада вони планували вибух Кремля, але за кілька днів до цього ЧК ліквідувала цю групу [1087, с. 360–384].

Керівництво КАОУ «Набат» розцінило владні репресії проти махновців та анархістів як заборону Конфедерації і оголошення її «поза законом». Секретаріат КАОУ «Набат», підтримуючи зв'язки з Н. І. Махном, почав організовувати підпілляні «п'ятірки». Анархісти намагалися підняти робітників на боротьбу проти режиму. У червні в Клінцах проти більшовицької ради повстали робітники, серед лідерів протестів були анархісти [966]. В липні анархісти взяли участь в організації мітингів і страйку на заводі «РОПиТ» в Одесі Профспілковий діяч — анархіст В. Чернявський з КАОУ «Набат» закликав робітників заводу «РОПиТ» до протестного мітингу (одним з вимог робітників було припинення владних репресій по відношенню до анархістів). Під тиском протесту влада була вимушена піти на поступки та звільнити матросів-анархістів полку Стародуба з одеської в'язниці [1646, с. 146–181]. В. М. Чоп писав, що анархісти:

«...за домовленістю з Н. Махном проводили в головних містах України антибільшовицьку пропагандистську компанію» [2032, с. 103].

Анархісти А. Д. Барон, М. Кліванський (Мрачний), сестри Авруцькі, «Арончик», перебралися з Харкова до Києва, а потім до Москви для створення «Всеросійської конфедерації «Набат», підготовки Всеросійського об'єднаного анархістського з'їзду. До свого арешту у листопаді 1919 р. «набатівцям» вдалося створити підпільний «Московський союз робітників-анархістів «Набат» на платформі «єдиного анархізму», видати три номери нелегальної газети «Московский Набат» [795].

У середині червня 1919 р. Н. І. Махно збирає свої загони, спочатку проти «білих», а з 8 липня — проти «червоних», об'єднавшись для цього у військовий союз з загонами отамана Н. О. Григор'єва. Махновські загони перебралися з гуляйпільського «вільного району» в степові райони Херсонщини. 10, 12 липня махновці нападають на «червоний» Єлизаветград. Основна частина махновських повстанців залишилася воювати на фронті проти «білих», формально перебуваючи у складі РСЧА. Політзведення НКВС повідомляли, що каральні акції влади проти махновців викликали в частинах РСЧА обурення: «...в бригаді Наумова солдати заявили, що будуть виконувати лише накази Махна і проти нього не підуть»; «селяни за Махна, за яким готові йти з вилами й косами»; «настрій місцевих селян на користь Махна, кажуть, що Радянська влада його образила»; панцерні потяги «Урицький» та «Свердлов» разом з екіпажами матросів, матроси Азовсько-Чорноморської флотилії, кораблі якої стояли в Олександрівську, перейшли на бік махновців [751, арк. 10–28]

Під час союзу Н. І. Махно і Н. О. Григор'єва (Н. І. Махно — голова Повстанської ради, що сформована 25 червня 1919 р., Н. О. Григор'єв — командувач об'єданого війська), анархісти, пам'ятаючи про антисемітські погроми війська Н. О. Григор'єва, не поспішали в «союзні» частини Махно-Григор'єва, після вбивства Н. І. Махном Н. О. Григор'єва (27 липня 1919 р.) до махновців завітали члени КАОУ «Набат». У районі Вознесенськ-Помошна-Піщаний Брід-Гладоси махновці намагалися створити «вільний район», проводити «анархістський експеримент». На кінець липня 1919 р. махновські загони контролювали північну частину Херсонщини та Миколаївщини, терен між Південним Бугом та Інгулом був охоплений селянським повстанням. По селах Добровеличці, Компаніївці, Новоукраїнці, Гладосах махновські агітатори намагалися облаштувати «вільні ради», формували загони. 5 серпня було про-

голошено створення Революційно-повстанської армії України ім. батька Махна (махновців) (далі — РПАУ(м), для «звільнення трудящих України від усілякого поневолення» та боротьби проти «буржуазії та її охоронців, радянських комісарів». Махновські агітатори закликали всіх, кому дорогі «завоювання революції в Україні», червоноармійців та «справжніх комуністів», не відступати з Півдня України, за наказами Л. Д. Троцького, а вступити до РПАУ(м), що в змозі захистити свободу трудящих України. 15–25 серпня на бік РПАУ(м) перейшло близько 30 тис. червоноармійців 58-ї дивізії РСЧА, частина гарнізону Миколаєва [292, арк. 16, 103–105; 1157, с. 24; 1392, с. 77; 1630, с. 81; 1092, с. 267].

1 вересня у с. Добровеличці відбувся з'їзд махновських командирів і представників повстанців, обрано Військово-революційну раду РПАУ(м) (30 чол.) — своєрідний махновський парламент, головою якої став О. Лащенко, секретарями Х. М. Шпота та С. М. Хотова, командувачем РПАУ(м) обрано Н. І. Махна, начальником штабу армії і начальником оперативного відділу армії — В. Ф. Білаша. Рада проголошувалася керівним органом руху і мала відділи: культурно-просвітницький, що мусив організовувати систему агітації та пропаганди, обіймати всю цивільну сферу життя, надавати конкретну допомогу населенню («привчати робітників і селян до самостійного способу життя»); військово-контрольний, оперативний. З серпня махновці вели безперервні бої з білогвардійцями. Ще в часи союзу Н. І. Махна с Н. О. Григор'євим ними був направлений лист до Директорії УНР, в якому Директорії пропонувався союз на засадах створення «тимчасової головної ради Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці». В кінці липня Н. І. Махно відіслав своїх емісарів до голови Директорії УНР з пропозиціями воєнного союзу. У другій половині серпня Н. І. Махно надіслав до С. В. Петлюри Х. М. Шпота з пропозицією укладення союзу. 14 вересня махновські полки увійшли до Умані, на ст. Христинівка було підписано воєнну угоду між махновськими емісарами і командуванням армії УНР про спільну боротьбу проти білих, махновці мали отримати від УНР набої та амуніцію, залишили в лазаретах своїх поранених та хворих, РПАУ(м) займало фронт шириною 40 верст. 20 вересня відбулося підписання політичної угоди між командуванням армії УНР (С. В. Петлюра, Ю. Й. Тютюнник) та махновською делегацією (В. М. Ейхенбаум (Волін), О. В. Чубенко). У разі спільної перемоги над білими махновцям була обіцяна автономія «вільного району» у складі УНР [1511, с. 115; 1526, с. 127; 1568, 1990, № 4, с. 112–113].

28 вересня 1919 р., після блискавичної перемоги РПАУ(м) над білогвардійцями у с. Перегонівка, на нараді махновські командири та члени ради вирішили повертатися до Запоріжжя, де почати III-ю анархістську революцію («Катеринославщину вважати базою Повстанської армії та революції»), розіславши своїх агітаторів для організації всенародної підтримки руху. «Набатівці» назвали махновський рух початком «великої III-ї революції», заявили про єднання КАОУ «Набат» з повстанством. Культпросвіт РПАУ(м) мав скласти програму революції, віддрукувати й розповсюдити відозви із закликом до загального повстання [1901, с. 14]. В жовтні делегація робітників Катеринослава та Ніжньодніпровська просила махновців звільнити їх від білогвардійців [392, арк. 10].

До середини жовтня РПАУ(м), пройшовши з важкими боями близько 500 км, розгромила тиллові частини білогвардійців, вигнавши їх з Приазовських степів. РПАУ(м) звільнила від «білої» армії частину Приазов'я та Придніпров'я, великі міста: Катеринослав, Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ, Мелітополь, Нікополь. На звільнених землях, які сягали розмірів губернії з населенням в 2,5 млн людей, анархісти проголосили соціальний устрій, назвавши першу в світі анархістську «державу» Південноукраїнською трудовою федерацією [1901, с. 14]. Махновська рада затверджувала запропоновані штабом проекти, спираючись на апарат виконавчої влади у формі інспекторату. У цивільній сфері виконавчий апарат існував у вигляді комісій, влада зосереджувалася на місцях. В той же час реальну владу на місцях мали командири гарнізонів та коменданти. Коменданти відігравали роль посередника між цивільною та військовою владами, слідкували за підтриманням правопорядку. Історик В. М. Чоп, аналізуючи структуру управління «вільного району» бачив її «формою військового режиму» [2032]. Такий устрій можна назвати федералістською мілітарною демократією у вигляді Південноукраїнської трудової федерації, бо реальна влада знаходилася у командирів повстанців, що були активістами анархістських груп.

На початку серпня до махновських загонів перебравися кілька керівників КАОУ «Набат»: В. М. Ейхенбаум (Волин), Я. Суховольський (Алий), Й. Гутман (Емігрант), О. Келлер. Н. І. Махно відправив для переговорів з І. Е. Якіром (командиром Південної групи РСЧА) делегацію на чолі з Я. Суховольським (Алим), яка мала домовитися з червоними про спільні дії проти білогвардійців. Н. І. Махно телеграфував В. П. Затонському, вимагаючи свого призначення на посаду командувача всіма радянськими військами,

що ще залишилися на Півдні України, — Червоною армією Півдня України. Член Секретаріату КАОУ «Набат» В. М. Ейхенбаум (Волін) стверджував, що він і Емігрант зібралися до Києва для роботи з відродження газ. «Набат», але рушили потягом до Одеси, дізнавшись, що в Одесі «нам дозволять газету». В. М. Ейхенбаум (Волін) і Й. Гутман (Емігрант) були зняті з потягу селянським повстанням і попрямували до штабу РПАУ(м). Й. Гутман (Емігрант) брав участь у підпіллі в Одесі і Харкові, в РПАУ(м) він намагався створити «лабораторію» по виготовленню фальшивих грошей для забезпечення махновського руху. Й. Гутман (Емігрант) навесні 1919 р. їздив до Н. І. Махна, після чого твердив, що Н. І. Махно «легко піддається дурному впливу» [340, арк. 17–18].

Анархісти КАОУ «Набат» та ін. об'єднань стали членами культпросвітвідділу ради махновців. В культпросвітвідділі керували В. М. Ейхенбаум (Волін) та П. А. Аршинов (Марін), у підвідділі усної пропаганди — анархісти В. В. Бармаш, М. П. Уралов, О. Губенко, Могила та ін.; у підвідділі преси — Я. Суховольський (Алий), О. Келлер та ін. З цього часу історія КАОУ «Набат» нерозривно пов'язана з історією махновського руху. Обидві сили влітку 1919 р. визначилися у своїх позиціях, як вороги «червоних» та «білих», усвідомивши, що в єдності вони можуть претендувати на лідерство в очікуваній революції. КАОУ «Набат» все більше відходила від анархо-синдикалізму, поступаючись новому напрямку «анархістського синтезу», в якому домінували анархо-комуністичні конструкції. В. М. Ейхенбаум (Волін) увійшов до махновської ради як член ради та голова культурно-просвітницького відділу (комісії). В кінці вересня 1919 р. він стає головою махновської ради (він писав, що стати главою ради йому запропонував Н. І. Махно, але, скоріше, на посаду його висунув Секретаріат КАОУ «Набат»). В. М. Ейхенбаум (Волін) згадував, що ця посада була прийнята «тимчасово і тільки в цілях інструктування» [1214, с. 15].

На допиті В. М. Ейхенбаум (Волін) казав про «бездіяльність» та «фіктивність» махновської ради, що він прийняв посаду, тільки щоб «допомогти Раді правильно зорганізуватися і працювати», щоб обмежити вплив «ворожої частини командного складу і змусити Махна менше піддаватися впливу останньої» [1214, с. 17–18]. В. М. Ейхенбаум (Волін) редагував «Наказ № 1» РПАУ(м) (5 серпня 1919 р.), 28 жовтня він відкрив з'їзд в Олександрівську, як голова ради. 25 листопада В. М. Ейхенбаум (Волін) заявив про свою відставку, головою ради був обраний О. Лащенко [1094, с. 224–226].

Російський історик В. В. Дамье писав: «Величезну роль Волін зіграв в махновському русі, до якого приєднався до серпня 1919 р.,

закликавши й інших анархістів України наслідувати цей приклад... Він швидко став провідним ідеологом махновського руху і користувався величезною популярністю серед пересічних повстанців... відповідав за організацію агітаційної роботи на всіх теренах України, писав відозви... створював «Вільні ради»... розробив принципи взаємин махновської армії і трудового населення територій, що нею звільнялися, виступав на різних мітингах і зборах, пропагуючи ідеї соціалізації промисловості і транспорту, організував кілька робочих нарад і нарад з координації господарського життя, брав участь у створенні загонів добровільної робітничої міліції та комітетів по боротьбі з безробіттям... З'їзд прийняв підготовлений ним проект «Декларації революційних повстанців» [1600, с. 116–120].

Роль В. М. Ейхенбаума (Воліна) в махновському русі перебільшена його апологетами. Н. І. Махно писав: «Проект Декларації повстанців-махновців — є поспішний плід роботи нашої Гуляй-Польської групи анархо-комуністів... я накинув в основних пунктах декларацію. Ми, анархісти-селяни, довго сперечалися з її пунктів, все не наважуючись випустити їх у світ... Тов. Воліну, як теоретика-анархісту, були вручені ці пункти «Декларації» для перегляду і детальної розробки. Тов. Волін близько місяця працював над ними і представив їх до Ради Армії, командному складу і представникам повстанських частин вже в закінченому вигляді зі своєю передмовою. Ми бачили, що в основному пункти «Декларації» ні в чому не змінені, а лише поповнені літературними зигзагами з більш опуклим виразом літературної мови...». По словам В. М. Ейхенбаума (Воліна): «Дане мені повстанцями доручення було абсолютно точно сформульовано: не вводити в матеріали і начерки до проекту нічого від себе, а лише надати проекту струнку літературну форму і висловити ясніше деякі пункти» [1851, с. 169–176].

В. М. Ейхенбаум (Волін) конфліктував з командуванням РПАУ(м): «Через контррозвідку в мене були конфлікти з Махном і тим же Зіньковським... Рада докладає всіх зусиль, щоб відновити правильну роботу, але на неї не зважають», її постанови «не виконуються». Він згадував, що: «Реввійська рада і частина командного складу були на ножах; і між ними стояв і Махно, і я». В той же час він вказував, що Н. І. Махно: «намагався залучати до себе анархістів, надаючи їм повну свободу дій» [440, арк. 17–18].

Принципи створення «вільного самоврядного суспільства» були сформульовані у «Проекті Декларації Революційно-Повстанської армії України» (підготовлений Н. І. Махном, В. М. Ейхенбаумом (Воліним), П. А. Аршиновим (Маріним), затверджені махновською

радою, прийняті на з'їзді трудящих Півдня України та повстанців, який відбувся в Олександрівську 27 жовтня — 2 листопада 1919 р. В ньому брали участь близько 43% — анархістів, 10,5% — лівих есерів, українських есерів, боротьбистів, максималістів, 5% — більшовиків і меншовиків, близько 44% — безпартійних. Махновська рада у повному складі увійшла до президії. З'їзд вибирав і залишав за собою виконком, що складався з кількох ділових комісій [1296, с. 82].

«Проект Декларації» твердив, що в Україні відбувається анархістська революція, авангардом котрої є махновці. Окрім білогвардійців, у числі ворогів революції називалися й більшовики, політика яких «паралізує вільну діяльність творчих мас». В тексті фігурує основне поняття — Україна, вона була проголошена об'єктом анархістського перетворення, про Росію нічого не говориться, вона випадає з поля зору: «І коли революція ця, розгорівшись повним полум'ям, охопить собою всю Україну та звільнить її від усіх насильників і володарів, — тоді ми, її вірні бійці, розчинимося в мільйонних лавах повстанського народу і перейдемо рука об руку з ним до вільного будівництва анархії». Стаття «Зносини з інземними державами» трактує Україну як суб'єкт міжнародної політики, підкреслювалося, що треба захищати «все трудове населення України», «соціальну й трудову незалежність України» [1398, с. 4–15].

Основою майбутнього суспільства махновці проголосили «вільний радянський лад». «Вільні ради» тлумачилися як «суспільно-економічні організації», що без примусу регулюють виробництво, соціальні відносини. Передбачалося створити об'єднавчі органи «знизу догори» — економічні ради з дорадчо-виконавськими функціями (волосні, міські, обласні), котрі об'єднували б сільські комітети, ради, кооперативи, ФЗК, регулювали господарське життя, освіту, шляхи, розподіл. Об'єднання рад у федерації, по районах, під керівництвом економічних рад мало б завершитися утворенням Конфедерації трудових федерацій. Ради мусили встановити «ті чи інші, конкретні форми правосуддя... при широкій участі населення і при повній відсутності попередньо визначених норм покарання», ради «...ні в якому разі не є політичними установами, керованими тими чи іншими політичними діячами або партіями, диктують свою волю і здійснюють під маскою «радянської влади» свою політичну владу; вони є лише дорадчо-виконавчими органами, які регулюють живу господарську діяльність на місцях». Проголошувалася свобода слова, друку, совісті, зборів, організацій. Земельні зміни мали відбуватися «шляхом самодіяльності селянства», з бажаним переходом

до общинного землеволодіння на умовах правової рівності селян і всіх форм власності, ліквідації найманої праці: «Трудове селянство саме без труднощів упорається з куркульством, спершу переймаючи у нього зайву землю на користь суспільства, а потім втягуючи куркульські елементи в суспільну організацію». Пропонувалося розпустити колгоспи і денационалізувати землю, передавши її спочатку в особисте користування, потім залучити власників до кооперації, в артілі, комуни.

«Проект Декларації» був тільки проголошений, але не затверджений, до його реалізації махновці так і не встигли приступити. Його публікація супроводжувалася приміткою: «Обставини воєнного часу не дали можливості залучити тепер же штаб армії, командний склад і повстанські частини до заслухання і прийняття цієї Декларації. Тому, Військово-Революційна Рада опубліковує її лише як проект декларації, яким вона і залишається надалі до того часу, коли текст її буде заслухано, обговорено та затверджено всім складом повстанської армії». З делегатів з'їзду була створена комісія по скликанню подальших з'їздів (місцевих і обласного) з метою початку суспільно-господарського будівництва. Демократична система з'їздів і рад мала займатися обговоренням планів дій спочатку на місцях, потім — у центрі [1398, с. 9–15].

Ідеї «Проекту» поділялися повстанцями і частиною селянства «вільного району», але по містах махновські ідеологи зіткнулися із байдужістю робітників до «соціальних експериментів». Анархісти не змогли опанувати робітничий рух, Н. І. Махно писав: «робітники не бажають нас підтримувати» [1029; 1070]. Махновська преса писала, що «робітники заснули міцним сном» і вже не є революційним класом, що вони «втомилися» від революції і їх цікавлять лише «шкурні інтереси». Н. І. Махно назвав меншовистських профспілкових лідерів «політичними шахраями», «друзями Денікіна», «вилупками буржуазії» [1296, с. 82, 1228, с. 32]. Махновська рада звернулася до населення Катеринослава із закликом створювати вільні органи самоврядування, систему домових комун. У разі створення самоврядування Н. І. Махно заявляв, що він буде лише охороняти район від ворогів і не втручатися в місцеві справи. До виборів «вольної ради» в Катеринославі діяла міська управа. І хоча була обрана нова міська рада Катеринослава — «Рада вільних міст», вона була паралізована сварками між анархістами, лівими есерами, меншовиками. Анархісти-синдикалісти, котрі взялися за створення «ради міської комуни» Катеринослава та формування профспілкового руху, змогли організувати лише харчовиків та частину залізничників. Рада

профспілок ухилилася від надання робітничих загонів для оборони Катеринослава. Заклик до робітників соціалізувати заводи не дали результатів, рада профспілок Катеринослава не взяла на себе функції регулювання самоврядного суспільства [1499, с. 78–79, 1245, с. 63].

У жовтні 1919 р. в Гуляй-Полі існувала сільська управа, розпочались вибори до «вільної ради», «вільна рада» була створена в с. Марьєвка, але в цілому переформатування влади йшло дуже повільно, військові дії не давали змоги сконцентруватися на мирному житті [1674]. Історик В. М. Чоп вважає, що «...махновський рух досягає стану державності, утворивши Гуляйпільську республіку. Її головними характеристиками стали: республіканська форма правління, що сполучалася з певними авторитарними тенденціями, декларована колективна власність на землю, використання системи ринкового товарообміну, товарне зернове землеробство, а також відсутність чітких кордонів і самоназви. Характерною рисою також є її воєнізованість та сповідування ідеології, спрямованої на подолання в подальшому державного стану суспільства» [2032, с. 178].

Штаб РПАУ(м) звернувся із закликом «До всіх чесних соціалістів та інших осіб», прохаючи допомогти в налагодженні господарського життя. Окремий заклик був до української інтелігенції. Підтримку Н. І. Махнові надали боротьбисти, українські ліві есери-активісти. Боротьбистські кадри допомагали махновцям налагодити видання газети «Шлях до волі», організувати українську секцію в культпросвітвідділі. З членами Всеукраїнського ревкому боротьбистів, з командирами повстанських боротьбистських загонів Катеринославщини та Полтавщини, командуванням РПАУ(м) було укладено воєнно-політичний союз, за яким боротьбисти визнавали політичний напрямок махновського руху, а боротьбистські загоны підпорядковувалися командуванню РПАУ(м). Боротьбисти заявили, що: «більше всіх нам підходить позиція махновської армії» [1069]. В листопаді резолюцію про об'єднання повстанських сил під керівництвом Н. І. Махна підписали Волін, а з боку боротьбистів — Грудницький, Матяш, Лісовик. Н. І. Махном було створено повстанську групу під командуванням Матяша, Мелашко, Огія в районі П'ятихатки-Долинська. У штабі РПАУ(м) з'явилися українські ліві есери-активісти К. Блакитний (Степовий), Миргородський, котрі запропонували союз і спробували спрямувати РПАУ(м) до району свого впливу Кременчук–Черкаси [1069; 1296, с. 88].

Частина більшовиків Півдня України влітку 1919 р. не пішла на північ, а, оголосивши себе «істинними», «вільними» комуністами, не

підзвітними КП(б)У, із 150 комуністів «вільного району» близько 100 оголосили себе «вільними комуністами». Було вироблено спільну резолюцію про об'єднання всіх повстанців України в незалежну Українську радянську армію (побудовану на виборних засадах, самодисципліні), котра стала б гарантом самостійної України. Остаточне закріплення цього союзу, політичної єдності мало відбутися в грудні 1919 р. на з'їзді трудящих України (рішення про скликання з'їзду було прийнято на IV районному з'їзді), але через зміни військової обстановки цей з'їзд так і не відбувся. 7 січня 1920 р. в Оголошенні РПАУ(м) сповіщалося про намір скликати з'їзд, як тільки-но у махновців з'являться умови для цього [1348, с. 16–19; 1715, с. 35].

Ідеологи махновців проголошували: «Наші прапори повинні тріпотіти по всій Катеринославщині, Харківщині, Полтавщині, по Донецькому басейнові... на всій території України, від крайньої півночі до крайнього півдня» «викинути денікінську наволоч з України» [1068–1069; 1354, с. 205]. Окрім РПАУ(м), до якої входили 50–60 тис. повстанців, зверхність Н. Махна та ідеологію анархо-махновського руху визнавали ще 15–20 тис. повстанців України.

Біля Єлизаветграду та Олександрії діяли махновські загони, котрі в середині вересня 1919 р. спільно з повстанцями-боротьбистами підняли селянські повстання. На Катеринославщині у липні 1919 р. залишився зі своїм загonom махновець П. Петренко-Платонов, підпільні штаби, що контролювали ситуацію по селах. Загін Ф. Бутовецького (секретаря КАОУ «Набат» Миргорода) діяв навколо Миргорода та підлягав штабу РПАУ(м), в Зінькові червоний комендант міста Ф. Масюта та командир місцевої міліції Мандук перейшли на бік РПАУ(м) та об'єдналися із загonom члена КАОУ «Набат» Л. Христового (створив загін з селян Зіньківського повіту і дезертирів РСЧА). Восени 1919 р. загін Л. Христового боровся проти білих як Полтавський махновський корпус (1500 бійців). У Полтавській губернії боролася проти білогвардійців «Федерація анархістів-повстанців Полтавщини», що видала свою підпільну газету «Анархіст-повстанець». Вона діяла незалежно від КАОУ «Набат», виступала «за українську безвластную трудовую федерацію». Після захоплення Полтави РСЧА стала роззброювати повстанців, їхніх командирів розстрілювати, штаб «Федерації анархістів-повстанців», анархістський клуб були розгромлені, газета «Анархіст-повстанець» закрита [808; 1627, с. 67–69; 312, арк. 48].

У вересні 1919 р. сталися арешти анархістів Стародуба, котрих більшовицька влада звинувачувала у розпоширенні відозв в Погарі,

Бежиці, Клинцях із закликами до повстання проти більшовиків [1578, с. 114].

П. А. Аршинов (Марін) писав: «У район махновщини прямували повстанські частини не тільки з Півдня, а й з Півночі України, наприклад, повстанська дивізія Бібіка, яка обіймала Полтаву». У жовтні 1919 р. в Диканському лісу з'явився великий повстанський загін, що прямував на з'єднання з Н. І. Махном, він на дві доби 15 жовтня і 4 листопада 1919 р. захоплював Полтаву [1160, с. 17–19].

У листопаді біля с. Вільне «повстанська дивізія» анархістів Бібіка та кінний полк Огаркова (2 тис. бійців), що вирушили на бік РПАУ(м) з-під Брянська та Харкова, були розгромлені білими, залишки цих загонів влилися до Катеринославського корпусу РПАУ(м). Анархісти-повстанці Полтавщини створили свій штаб, який об'єднав до 5 тис. повстанців отаманів: Диявола Чорного, В. Гонти, Г. Шкоди, Ковалю, Шуби, Бібіка, С. Огаркова, Л. Христового, Ф. Бутовецького. 11 грудня повстанці вибили білогвардійський гарнізон з Полтави [735, арк. 39; 1627, с. 48–59].

На Чернігівщині у жовтні 1919 р. почалася повстанська боротьба проти білогвардійців, яку очолили анархісти В. та П. Шуба (до 5 тис. чол., які звали себе «шубівцями», за підрахунками анархістів до 18 тис. чол.) [808]. У жовтні 1919 р. «шубівці» виконували оперативні накази командування РСЧА, в той же час намагалися розповсюдити свій вплив на фронтові червоноармійські частини, які стояли в 20 км за Десною [750, арк. 16–20, 119; 312, арк. 48; 313, арк. 6]. 8 грудня вийшов наказ про перехід загонів Шуби до складу 12-ї армії РСЧА, зміну командування, на який повстанці не пристали [1085, с. 523]. У грудні 1919 р., на кілька діб, повстанці зайняли Путивль, Кролевець, Глухів, видали газету «Дело крестьян», листівки: «Слово к моменту», «Нужна ли Красная армия», агітуючи за загальне повстання проти «білих» і «комісарів». 21–23 грудня на з'їзді партизан-«шубівців» району та представників 56 сіл і загонів (250 делегатів) Конотопського, Глухівського, Путивльського повітів у м. Ярославець були підтримані гасла проти «комісарів та ЧК», район був оголошений «безвладною республікою». Зведення ВЧК попереджали: «В Глуховському, Путивльському та Кролевецькому повітах анархіст Шуба скликає анархістські з'їзди» [714, арк. 3]. На нараді МК РКП(б) вказувалося, що серед червоноармійців з'явилися «послідовники» Шуби, котрий висунув гасло «Ради без комуністів». «Шубівці» заявляли про свою підтримку Н. І. Махна, симпатії до анархізму, створювали «безвладні ради», підтримували зв'язки з анархістським підпіллям Катеринослава. Штаб Н. І. Махна плану-

вав формування Чернігівської повстанської групи РПАУ(м) ім. Шуби. З 27 грудня частини РСЧА почали війну проти «шубівців»; щоб урятувати повстанців від розправи, анархіст Шуба пішов з керівництва, але «шубівці» продовжували боротьбу до літа 1920 р., армійська газета погрожувала: «шубівщину буде нещадно придушено»[733, арк. 16–18].

По лісах Новомосковського і Павлоградського повітів Катеринославщини по річці Самара проти білогвардійців боролися повстанські групи «Самарської організації анархістів-комуністів», група анархіста Гаркуши (150 чол.), який, разом із анархістом О. Максютою, ще в квітні 1919 р. підняв повстання проти радянської влади. У жовтні 1919 р. загін Гаркуши приєднався до РПАУ(м). В тому ж районі діяла Новомосковська бригада РПАУ(м) (комбриг — анархіст М. Makeєв). Н. І. Махно спрямував на північ Катеринославщини отамана Брову, що формував там махновський рух. Матрос-анархіст Живодер (колишній ком. 2-ї бригади 5-ї дивізії РСЧА, Катеринославської оборонної дільниці) у серпні приєднався до РПАУ(м) і діяв зі своїм полком у Верхньодніпровському повіті [1085, с. 608; 1303, с. 265–270].

Чигиринський повіт контролював батько С. Д. Коцур (колишній командир полку РСЧА), який проголосив «Незалежну Радянську Чигиринську республіку» під анархістськими гаслами з червоними та чорними прапорами, на платформі «вільних рад без партійної диктатури». Він ліквідував ЧК, радянські установи, загопи РСЧА, воював як проти більшовиків, так і проти отамана Н. О. Григор'єва та повстанського загону В. С. Чучупакі, що притримувався «петлюрівської» орієнтації. С. Д. Коцуру вдалося об'єднати загопи кількох місцевих отаманів (Сатани, Ільченка) у Чигиринський ревком, який став союзником групи РПАУ(м) Рябонова, що намагався створити Київський повстанський корпус — Середньодніпровську повстанську групу РПАУ(м) з загонів С. Д. Коцур, О. Келеберди, Скирди (2,5 тис. бійців) [312, арк. 56, 118–119; 1240, с. 6–9].

У Північній Таврії (села Петрівка, Павлівка) діяв повстанський загін Ф. Зубкова (Зубок). Восени 1918 р. Ф. Зубков зустрівся з Н. І. Махном, став махновським командиром, анархо-комуністом. Влітку 1919 р. в «Зубківську республіку» увійшло десяток сіл в районі від Сиваша до Дніпра [1928]. Херсонська група махновців (1 тис. повстанців, ком. Ващенко) була спрямована під Миколаїв і Херсон, щоб потім розгорнутися у Херсонський повстанський корпус. 6, 9 листопада махновці захопили передмістя Херсона та Миколаєва, але далі просуватися не змогли. 4-й Кримський корпус

РПАУ(м) захопив Нікополь, почав наступ у Північній Таврії з метою вийти на Перекоп, готувався до штурму перекопських укріплень. У Старобільському повіті діяв загін махновського командира, анархіста і колишнього матроса ЧФ Каменюка («Каменєв», «Кам'яний») [1193, с. 302].

Біля Сквири влітку 1919 р. діяв загін колишнього комбрига РСЧА Несміянова, який оголосив свою бригаду з колишніх червоногвардійців незалежною «Групою військ повсталих проти комуни». Червоне командування фіксувало «махновські настрої» у Білій Церкві та Фастові, махновцями називали себе окремі повстанські загони біля Коростеня [749. арк. 119, 219–222. 301; 750, арк. 119].

На денікінському фронті в Україні билися як окремі анархісти так і загони анархістів (І. Х. Улановського, А. Г. Железнякова). На початку вересня діяло підпільне КАОУ «Набат» (на території окупованої білогвардійцями). Близько 600 активістів були зібрані в групи: Харкова, Одеси, Катеринослава, Єлизаветграда, Олександрівська, Полтави, Ромен, Чернігова, Гуляй-Поля, Бердянська, Мелітополя, Миргорода, Хорола, Києва, Каменська, Нижньодніпровська, Вовчанська, Юзово, Сімферополя, Севастополя, Миколаєва та ін. В міських і сільських організаціях на теренах контрольованих РСЧА і армією УНР (в Житомирі, Кам'янець-Подільському, Проскурові та ін. населених пунктах) діяло ще близько 100 активістів КАОУ «Набат». Крім КАОУ «Набат» в «денікінському» підпіллі боролися асоціації анархістів в Одесі, Харкові, Києві, Катеринославі (київські та харківські анархісти-індивідуалісти, катеринославські анархісти-терористи). Ці нечисленні групи мали тісні контакти із КАОУ «Набат», проводили спільні експропріації та акти терору проти білогвардійців [1851, 164–175].

1919 р. у КАОУ «Набат» з'являються значні суми грошей отримані від Н. І. Махно і від експропріації каси Катеринославської залізниці. Ця експропріація була проведена харківськими анархістами-індивідуалістами і членами КАОУ «Набат». Захоплені гроші дали змогу видати багатотисячним тиражем листівку «Открытое письмо большевикам» із закликом до початку «третьої революції». У «денікінському» підпіллі КАОУ «Набат» розгорнула видавничу діяльність, видання виходили не тільки на гроші Н. Махно, але й за рахунок повернення до практики експропріацій в «білому тилу». В жовтні–грудні 1919 р. з'являються або поновлюються підпільні газети: «Миргородский Набат», «Одесский Набат» (№ 8, 9), «Елизаветградский Набат», «Харьковский Набат», «Волчанский Набат» та ін.

Секретаріат КАОУ «Набат» у жовтні 1919 р. відродив видання газети «Набат» в зайнятому РПАУ(м) Олександрівську (26, 27 №№),

потім у Катеринославі. Газета виходила щотижня, потім щодня, останній номер — 15 грудня, «набатівці» брали участь у виданні газети «Путь к свободе», видання книги «Общее положение о вольном Совете». Активна видавнича діяльність пов'язана з підйомом руху, коли в анархістському підпіллі дізналися про гучні перемоги РПАУ(м), що стала реальною силою, яка виросла з регіонального до загальноукраїнського масштабу.

У Криму друкувалися підпільні газети «Симферопольский Набат» та «Севастопольский Набат», діяли: КАОУ «Набат», група анархістів-синдикалістів, «Південна група анархістів-комуністів» (в Керчі, Феодосії, Євпаторії, Севастополі, Сімферополі). У підпіллі діяли анархісти з дореволюційним досвідом: Л. С. Луговик, І. Саф'ян, Л. Саф'ян, І. Х. Улановський, Г. Столяров [976]. Як згадував П. Макаров, в Сімферополі діяла група комуністів та анархістів під проводом Л. С. Луговика, який в Об'єднаному Ревкомі керував військовим та мобілізаційним відділами, це «була перша підпільна організація, що почала енергійно працювати серед частин Денікіна. Наприкінці листопада нею (Луговиком, Булановим, І. Чудновим) були підірвані залізничні шляхи під ст. Сейтлер та проведено аварію військового потягу білих». Анархіст І. Саф'ян був «крымским корреспондентом «Набат», написав у «Набат» про те, як І. Х. Улановський, І. Саф'ян, Л. С. Луговик в білому тилу брали участь в сутичках з поліцією. У січні 1920 р. стався провал групи [1316, с. 121–122; 1475]. На початку 1920 р. в керівництві Кримського підпільного ВРС, спільно з чотирма більшовиками перебували три анархісти, що були пов'язані з КАОУ «Набат»: Л. С. Луговик, Г. Столяров (голова Севастопольського ревкому), І. Х. Улановський (член ревкому Феодосії, командир підривної команди), що організували експропріації по кримських містах, друкували листівки. Серед анархістських бойовиків в Криму боролися: П. Новосолов, М. Адольф, Є. Кантор, О. Сідорін, О. Фомін, А. Гестрін, жінки: Є. Сергеева, Є. Саф'ян, Т. Вегер, З. Гандлевська [632, с. 122, 289]. М. Г. Нікіфорова приїхала до Криму, разом з чоловіком-анархістом В. Бжесток, щоб: «створити партизанський загін для дій у тилу білих», встановити в Криму «анархічний лад». У Севастополі М. Г. Нікіфорова і В. Бжесток були арештовані, суд виніс їм смертний вирок, вони були розстріляні [1782, с. 57, 60–63]. В Сімферополі за підпільну діяльність був розстріляний анархіст Ф. Сидоренко [848, с. 13].

25 червня 1919 р. білогвардійці захопили Харків. За кілька днів до цього КАОУ «Набат» провів збори, на яких вирішив створити

підпільну групу. Частина анархістів-підпільників була арештована білогвардійцями, кілька з них було страчено [785]. У харківському підпіллі залишалася група КАОУ «Набат» (очолював І. Карташев), група «Асоціації анархістів-індивідуалістів» (очолив В. Удалой-Шишко), групи анархістів-синдикалістів, «радянських» анархістів). Група анархістів-комуністів братів Бондаренків мала стосунок до КАОУ «Набат» і використовувалася як структура «пошуків фінансування» для конфедерації (подібна тактика використовувалася анархістами 1906–1909 рр.). Один з братів Бондаренків був на командних посадах у Н. І. Махна, в московській організації анархістів підпілля, інший — в анархічному підпіллі Харкова боровся проти режиму Денікіна. Члени групи харківських анархістів-експропріаторів Д. Коган (Л. Рубін) і П. Гринкевич (Іварно), були одночасно членами харківської організації КАОУ «Набат» [1549, с. 46–47]. У експропріаціях групи В. Удалого в Москві, Самарі, Харкові, Катеринославі брали участь анархісти: Португалець, І. Требух — «Яшка Сухорукий», К. Капостін (член латиської анархістської групи «Лесма», анархістів підпілля) та ін. Група «видобула» значні кошти з кас: споживчого товариства «ПОЮР» (1,3 млн руб.), польового казначейства (бл. 3 млн руб.), Московського банку (3,5 млн руб.), банку «Монотоп», каси Південних залізниць у Харкові (37 млн руб.), Катеринославської залізниці, каси чайної контори Висоцького. З групою В. Удалого був пов'язаний М. Калько «Метеор» — член КАОУ «Набат», лідер «похідного» загону експропріаторів, діючого в «денікінському» підпіллі [1111, с. 796].

Анархісти та махновці створили конспіративну мережу в тилу білих: підпільні групи, що діяли під керівництвом контррозвідки РПАУ(м). Підпілля добувало інформацію про стан ЗСПР, проводили акти терору проти офіцерів і генералів, експропріації (Ростовської контори держбанку, Таганрозького відділення держбанку, Мелітопольського казначейства та ін.). Апарат контррозвідки махновців організував закупівлі на «білих» теренах медикаментів та снарядів, їхню доставку в РПАУ(м).

23 серпня 1919 р. Одеса була захоплена білогвардійцями. У новому підпіллі одеські анархісти проводили агітацію проти «білого режиму», терор проти офіцерів і адміністрації Добровольчої армії. Підпільний Одеський ревком ввів анархіста О. Фельдмана до свого складу, надавши йому місце секретаря Ревкома. В жовтні 1919 р. О. Фельдман був убитий людьми анархіста М. Винницького «за зраду». У перестрілках з білогвардійцями і в «білих» катівнях загинуло кілька десятків одеських анархістів: Г. В. Реев, Моїсеєнко,

Скібко, Г. Олександрович, С. Коган, С. Дерш (Зонненберг), С. Кожевников (лідер групи експропріаторів). Крім перерахованих загиблих анархістів в одеському підпіллі боролися: О. Олонецький, С. Зацхер, В. Іоселевіч, І. Єлізаветінський, О. Шапіро — «Саша-Петр», П. Кріклівін — «Дубов», Б. Тубісман, В. Лідер — Ліберт, Ш. (С.) Шварбургт [595, арк. 1–22; 597, арк. 11].

Анархістську групу КАОУ «Набат» серед одеських кравців організували І. Шорник-Супорнік, А. Тарасюк, А. Фельдман, В. Хаїт (голова профспілки шевців Одеси), групу серед пекарів очолювали: Арон-Давуд — «Елін», А. Вулис, Я. Дубинський — «Соболь», групу серед будівельних робітників очолювали анархісти: С. П. Шахворостов, М. Канівський, роботу серед молоді вів Г. Жостовт, серед моряків — Г. М. Борзенко (Москаленко). Л. Польовий — «Глухий» входив до анархістської терористичної групи. У своїх анкетах на прийом до лав КП(б)У кілька колишніх одеських анархістів вказали, що діяли в КАОУ «Набат» в епоху «білого підпілля»: Л. Любоний, Г. Віторган — «Петроградський», М. Немировська-Мор'яновська [569; 588, арк. 14; 596, арк. 28]. 22 січня 1920 р. спалахнуло повстання на одеській Молдаванці проти білогвардійського режиму, серед його організаторів були більшовики, анархісти, боротьбисти, боротьбисти. У вуличних боях загинуло кілька десятків повсталих, але повстання виявилось передчасним і було придушене наступного дня. На початку лютого 1920 р., під час штурму Одеси РСЧА, у передмістях Одеси відбулося повстання, серед організаторів якого були анархісти, загін під керівництвом анархіста С. Шахворостова захопив Молдаванку [595].

Під час «білого підпілля» анархісти Амуро-Нижньодніпровської (катеринославської) групи друкували і розповсюджували листівки, група бойовиків (М. Тарасенко, Селегнев, Шарик, Когут, М. Аненков), об'єднавшись з кримінальними групами району «Амур», проводила акти терору і експропріації проти «білих». Після захоплення Катеринослава РПАУ(м) група була включена в культурно-пропагандистський відділ РПАУ(м). Разом з Катеринославською групою КАОУ «Набат» діяли Каменська і Олександрівська анархістські групи [632, арк. 133–134]. В Катеринославі також діяла «Об'єднана група терористів-анархістів» [901]. У Маріуполі та по містах та селищах Донбасу проти білогвардійців діяло анархістське підпілля, яке очолювали: А. Горелик, Б. Кричевський та ін. В Києві підпіллі КАОУ «Набат» очолювали Н. В. Дріккер, Фамулевич, Г. Осмоян, Г. Аккерман (до київського підпілля долучився анархіст — синдикаліст Ю. З. Ярчук), в Єлисаветграді — І. Рейдман, І. Чарін,

Т. Капіанов, на Полтавщині діяла селянська група КАОУ «Набат», центрами анархістського підпілля були Ромни та Миргород [633].

У грудні 1919 р. лідери КАОУ «Набат» стали змагатися проти «петлюрівського впливу», схилиючи Н. Махна до пропагандистської компанії проти «петлюрівців». Я. Суховольський (Алий) у своїй статті закликав боротися проти армії УНР [1029]. В. М. Ейхенбаум (Волін), як «досвідчений агітатор», був відправлений до району Кривого Рогу, де «...було до 10 тисяч селянської молоді, готової до збройної боротьби проти білих, але посилено перебуваючої під пропагандою агентів Петлюри. Н. І. Махно запропонував... організувати там широку агітацію проти петлюрівщини, з метою залучення селянської маси на наш бік» [340, арк. 17–19]. Як відзначалося у звіті Катеринославського губкому КП(б)У, «ставлення махновців до петлюрівського руху відрізнялося підозріливістю, що межувала з ворожістю і яка особливо посилилася в кінці катеринославського періоду махновщини» [1296, с. 79–85].

Отамани-«самостійники» Катеринославщини входили до військово-оперативного союзу із РПАУ(м), воюючи з денікінцями (отамани: Дяківський, Котик, Хмара), але анархісти були незадоволені таким союзом. Анархісти Одеси та Єлизаветграду агітували проти Директорії УНР, у липні проти військ УНР виступив полк, зібраний з одеських іллегалістів на чолі з анархістами М. Винницьким (Япончиком), С. Євтуховичем (Ніжинським), О. Фельдманом. Анархісти входили до складу Кам'янець-Подільського, Проскурівського та Хотинського ревкомів, брали участь у боротьбі проти Директорії УНР. М. Ястребцов (керівник Кам'янець-Подільської групи анархістів) був розстріляний вояками УНР як змовник [1255, с. 78].

Начштаб та деякі командири РПАУ(м) пропонували Н. І. Махну діяти проти білих невеликими рухливими загонами по всіх українських повітах, організувати навколо себе невдоволених, підняти повстання по всій Україні і підпорядкувати повстання махновському рухові. Прихильники цієї тактики стверджували, що величезна, в 60 тис. бійців, РПАУ(м) недоцільна, її неможливо буде прогнати, озброїти, забезпечити необхідним при відсутності тилу, військових заводів, джерел постачання. Н. І. Махно висловився проти розпорошеної тактики ведення війни, наполіг на збереженні потужного військового кулака з 4-х корпусів та маневрових груп. Він вважав, що боротися з таким сильним ворогом, як ЗСПР, протистояти РСЧА, чинити вплив на події, можливо лише завдяки великій армії.

За лічені дні РПАУ(м) поповнили ненавчені, погано озброєні, недисципліновані селяни, що підірвало організованість, постачан-

ня, згуртованість, зв'язок, можливості для взаємодії. Наступ білих, що почався 21 жовтня, привів до того, що до 10 листопада Південноукраїнська трудова федерація втратила майже все Лівобережжя: Маріуполь, Бердянськ, Гуляй-Поле, Олександрівськ, Катеринослав (13 листопада махновці повернули собі Катеринослав). Розстріл махновською контррозвідкою командира махновського полку комуніста Є. Полонського і його посібників 2 грудня 1919 р. призвів до кризи в керівництві махновським рухом. Махновська рада і деякі анархісти виступили з критикою дій Н. І. Махна і контррозвідки. На засіданні ради частина її членів виступила з вимогою проведення незалежного розслідування по «справі Полонського» (підтримали: В. М. Ейхенбаум (Волін), Я. Суховольський (Алий), П. А. Аршинов (Марін), була створена слідча комісія (В. М. Ейхенбаум (Волін), М. П. Уралов, В. Ф. Білаш). У провину Н. І. Махну ставилося те, що він не мав права розстрілювати підозрюваних без санкцій гуляйпільської групи анархістів і махновської ради. Рада поставила питання про свій розпуск у зв'язку з кризою довіри до командування, кілька членів ради на чолі з комуністом С. Новицьким вийшли із її складу, закликавши повстанців до дезертирства з РПАУ(м), до переходу у РСЧА. Для того щоб залагодити конфлікт, Н. І. Махно пообіцяв передати раді всі фінансові та господарські функції на звільненій території, не оголошувати більшовиків поза законом [1535, с. 280–291].

19 грудня махновці були вибиті ЗСПР з Катеринослава, 27 грудня — з Олександрівська. У другій половині грудня махновський рух переживав кризу, яка була викликана втратою більшості територій трудової федерації. Плацдарм махновської армії скоротився до району Нікополь-Мелітополь, РПАУ(м) скоротилася з 60 тис. бійців до 30 тис., з яких близько половини були недієздатні, з причини спалаху тифу в махновської армії. Н. І. Махно, В. Ф. Білаш, Я. Суховольський (Алий) та ін. хворіли на тиф. Епідемія призвела до згорання анархістської роботи в РПАУ(м), махновці зібрали раду командирів, на якій одні лідери пропонували відійти в район Кривого Рогу, інші — рухатися у тил білих на Гуляй-Поле [340, арк. 17–19].

Більшовики, що поверталися в грудні 1919 р. в Україну, оцінювали махновщину як головного ворога. Л. Д. Троцький вважав її «смертельною небезпекою» для держави та «національним українським чиряком», який мав бути «вирізаний раз і назавжди» [1472, с. 28], В. П. Затонський — небезпекою більш серйозною, ніж польської наступ, Д. З. Мануїльський твердив, що той, хто справиться «з хвилею кулацько-махновського безначалля... буде господарем Ук-

раїни». Більшовицький «Всеукраїнський ревком» зазначив, що спроби будь-яких політичних груп «спертися на повстанські загони» будуть каратися «як військовий злочин» [940, 942, с. 6].

На початку 1919 р. анархісти і махновці України, що доклали значних зусиль для затвердження влади більшовиків, зіткнулися з диктатурою, яка з перших своїх кроків намагалася перетворити населення України на кріпаків, забравши в українців свободу, землю, хліб. Посилення диктатури привело до того, що КАОУ «Набат» та з'їзди махновських повстанців почали не тільки критикувати «комісародержавність», але й пропагувати нову, третю революцію проти більшовиків. Махновці, користуючись моментом, почали втілювати «вільні ради» та захищати автономію «вільного району», але наступ «білих» став на перешкоді їхнім планам.

Анархісти і махновські повстанці сприяли розгрому білогвардійців в Україні. Махновське повстанство і анархістське підпілля руйнувало тили білогвардійців, армія Н. І. Махна перерізала комунікації, що зв'язували більшість чорноморських портів з «білим» фронтом, відволікла на себе кращі білі частини в момент вирішального бою за Москву. Махновський рейд вересня–жовтня 1919 р., героїчна оборона РПАУ(м) «вільного району» стали однією з причин розгрому ЗСПР.

3.4. Анархістський рух в Україні в січні–листопаді 1920 р.

4 січня 1920 р. командування 14-ї армії РСЧА отримало секретний наказ готуватися до знищення «банд Махна», наступного дня бригада 45-ї дивізії увійшла до Олександрівська, де знаходився штаб і більшість військ РПАУ(м). 8 січня РВР 14-ї армії наказала РПАУ(м) негайно вирушити на Польський фронт, перейшовши у розпорядження РВР 12-ї армії РСЧА. РПАУ(м) на цей час не мала жодних домовленостей з РСЧА, не перебувала в підпорядкуванні РВР 14-ї армії. Постановою Всеукрревкому Н. І. Махно та його командири були оголошені поза законом за «непідкорення наказам», «дружбу з Григор'євим», «злочини анархістів у Москві» [1261, с. 195; 1085, с. 583, 635–638]. Отримавши наказ, штаб РПАУ(м) відповів на нього пропозицією підписати на вищому рівні військовий союз між РПАУ(м) та РСЧА, надавши автономію «вільному району». Наказ було вирішено не виконувати, вважаючи його провокаційним, махновці заявляли, що будуть боротися проти білих на Півдні України, готові зайняти задля цього ділянку фронту. Н. І. Махно підписав телеграму, у якій йшлося про те, що доки з центральною владою не буде досягнуто угоди, не може бути й мови

про виконання РПАУ(м) будь-яких наказів. Операція РСЧА проти РПАУ(м) розпочалася 9 січня 1920 р. Частинам РСЧА у січні 1920 р. вдалося захопити в полон близько 8 тис. махновців в Олександрівську, розгромити штаб та структури II-го Азовського корпусу РПАУ(м) у Новоспасівці, захопити Гуляй-Поле, після чого РПАУ(м) тимчасово перестає існувати. З її розпадом «набатівці» зникли з «вільного району» [605, арк. 12; 302, арк. 97].

У січні — на початку лютого 1920 р. до Харкова з Москви повернувся А. Д. Барон, з Уралу — М. Кліванський (Мрачний), Я. Суховольський (Алий) подолав тиф і повернувся з Олександрівська до Харкова. Анархісти вважали, що махновський рух знищено, і намагалися легалізувати КАОУ «Набат» у нових умовах більшовистської диктатури, випускати газету «Набат». Б. Єленський згадував, що у «набатівців» знову був відкритий книжковий магазин в Харкові, але була «постійна загроза репресій ЧК, час від часу арештів», ці короткотривалі арешти, які повторювалися декілька разів, мали ціль деморалізувати анархістський рух [785].

Для ліквідації анархістської опозиції по містах в Україну з Москви прибула спеціальна група чекістів на чолі з Ф. Я. Мартинівим, який вдалося розгромити частину анархістських груп в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Олександрівську, Єлизаветграді. Були розстріляні або ув'язнені десятки анархістів-експропріаторів, що здобували гроші для структур анархістського підпілля. В кінці січня 1920 р. в Харкові була ліквідована група В. Удалого — Д. Бондаренка (провела експропріацію у січні 1920 р. каси кооперативу «Поюр»). Під час арешту був вбитий Д. Бондаренко, у складі групи були арештовані «набатівці» Д. Коган та Португалець (Португалов) [1111; 1450, с. 12].

З групою Удалого-Бондаренка співпрацював лідер анархістів-індивідуалістів А. М. Андреев, який створив у Харкові свою групу «Індивід». В статті «Сповідь» він тлумачив грабунки, як «борьбу з класом гнобителів... найбільш яскравий протест проти власності» [947]. Колишній анархіст згадував, що на початку 1920 р. один з лідерів КАОУ «Набат» Емігрант провів низку експропріацій [1901, с. 68].

В лютому 1920 р. на підпільній конференції в Харкові лідери КАОУ «Набат», вказуючи на те, що махновщина — «рух третьої революції», визнали Н. І. Махна нездатним здійснити цю революцію. За наполяганням «фракції» М. Ківанського (Мрачного) було прийнято рішення в найближчі місяці не робити активних виступів проти влади, а зміцнити внутрішні організації, теоретичну роботу, створити в Харкові школу агітаторів і пропагандистів під орудою

А. Д. Барона. Критика махновщини була пов'язана з тим, що у лютому «набатівці» не мали неякої інформації про махновський рух. Група Мрачного, що з літа 1919 р. постійно критикувала Н. І. Махна, змогла провести свої резолюції [1901, с. 68].

Конференція вирішила шукати кошти та можливості, щоб встановити контакт з західними анархістами для висвітлення реального положення «деградації» революції. Пропонувалося перейти до підпілля, відмовитися від легальної діяльності в Харкові. Анархісти намагалися використовувати більшовицький «Закдот» (розвідку) для контактів із Заходом, більшовики переграли анархістів, змусивши частину з них, що зв'язали свою долю з «Закдотом» (І. Х. Улановський, М. Адольф та ін.), стати ренегатами [785].

У лютому 1920 р. махновські загони відновлюються та на кілька днів захоплюють Гуляй-Поле. Махновці видрукували кілька тисяч листівок, в яких вказувалося, що більшовицькій владі «не повинно бути місця в Україні». Селянам пропонувалося створювати «таємні» загони, готуватися до загального повстання. У березні, коли почався збір продрозкладки, настрої селянства хитнулися в бік збройної боротьби проти «совдепії». Відродилися місцеві анархістські загони: загін П. Петренка (с. В. Янісоль), загін М. В. Забудька. 7 березня махновці захопили Гуляй-Поле (на 5 діб), відновлюючи «вільні ради», на початку квітня в с. Федорівці махновці провели з'їзд селянських делегатів 10 волостей спільно з повстанцями. На з'їзді селяни прохали Н. І. Махна «не припиняти боротьби», знищувати продовольчі загони. Було обрано нову Військово-революційну раду на чолі з О. Лащенком. З'їзд постановив мобілізувати сільську молодь «вільного району» в загони Н. І. Махна [302, арк. 43–44; 1703, с. 168].

У квітні Н. І. Махно провів рейди у Павлоградський та Бердянський повіти, з'єднався із Азовською групою Удовиченка, яка протягом січня–квітня 1920 р. перебувала у підпіллі, кілька тисяч червоноармійців перейшла на бік «батька». У Чернігівці, Софіївці, Кирилівці, Петропавлівці, Басані до махновців пристали селянські ватаги. Загін Н. І. Махна, зайнявши Гуляй-Поле, віддрукував низку листівок («К красноармейцам фронта и тыла» та ін.). На засіданні махновських командирів було укладено новий союз між анархістами гуляйпільського та новоспасівського районів — Н. І. Махна переобрано командувачем, В. Білаша — начальником штабу. 12 та 23 травня РПАУ(м) захопила Гуляй-Поле, у квітні–червні контролювали частину «вільного району», махновці рейдували на півдні Катеринославщини, Харківщини, заході Донеччини. Радянські зве-

дення вказували, що «махновськими настроями» були «заражені» 90% населення сільських районів Катеринославщини, в сільських радах затвердилися «махновські елементи» [311, арк. 73–99; 720, арк. 225, 287]. З Олександрівського повіту повідомлялося, що «анархо-бандитизм звив собі тут міцне гніздо» і виявляється в 33-х з 43-х волостей: «деякі ревкоми працюють напівлегально внаслідок постійної загрози махновщини». Маріупольський ревком доповідав: «У селі необхідно змінити всі волревкоми, позаяк більшість із них складається з махновців». Зведення НКВС, військового командування повідомляли: «В Олександрівському повіті організувати Радянську владу неможливо, умовляння створювати ревкоми даремні. Бандитизмом заражено 90% населення... населення співчуває Махнові», «махновські кадри — найбідніша селянська молодь». Д. З. Мануїльський писав, що село виступило «єдиним фронтом» проти влади [1326, с. 7].

У березні КАОУ «Набат» налагодила зв'язок із загонами Н. І. Махна, які виявили потенційну можливість до відтворення. В Україні почалися повстання, що були викликані продрозкладкою, і це спонукало «набатівців» до переходу до радикального спротиву більшовицькій диктатурі. Вплинули на зміну позиції КАОУ «Набат» і неможливість легалізувати свою діяльність, репресії щодо анархістського руху. У березні на екстреній нараді активних працівників КАОУ «Набат», під впливом групи Алого-Емігранта, була прийнята резолюція: «...серед певної частини членів конфедерації існує не зовсім правильне уявлення про махновський рух, що викликає в деяких випадках невірне ставлення до нього... не можна змішувати махновський рух з анархістським рухом, не можна підмінювати одне іншим. Поряд з участю в робітничих організаціях, з пропагандою наших ідей і в Червоній армії, і серед широких трудових мас, ми повинні докласти всіх наших зусиль до того, щоб з найбільш свідомої частини повстанців-махновців зробити передовий ідейний анархістський авангард... Обов'язок кожного анархіста: активно допомагати йому в боротьбі з державою». Нарада відкинула тактику «заколотницької організації», «військових чи інших політичних переворотів» та запропонувала «набатівцям» «роль пропагандистську, роль натхненників, штовхачів, ініціаторів» у махновському русі, що характеризувався як рух «несвідомих безвластників», що сформувався «навколо Нестора Махна, свідомого анархіста», під цілком анархічними гаслами: «боротьба за вільні трудові ради, за вільний радянський лад». Підкреслювалося, що махновці мають «...туманне уявлення про анархічні ідеали. Бажано тому, щоб в

повстанську середу влилися значні анархістські ідейні сили з тим, щоб поглибити махновський рух, зробити його більш свідомим, більш анархістські витриманим» [1073, с. 388–389].

У квітні на нараді (конференції) КАОУ «Набат» лунала ідея про необхідність території для анархістських експериментів: «...повстанство має припинити безглузді й безцільні переходи з одного на інше місце, прагнути до завоювання території, з тим щоб швидше перейти до початку будівництва безкласовості суспільства» [1901, с. 13, 26]. Повстанство знову почало розглядатися як початок «III-ї революції», пропонувалося виховувати Н. І. Махна як «набатівця» розгорнути агітацію по містах, насамперед у Харкові.

Секретаріат взяв на себе ідейне та політичне керівництво махновщиною, вирішив увійти до махновського ВРР. Я. Суховольський (Алий) був включений до складу офіційної делегації Секретаріату, яка повинна була попрямувати до Н. І. Махна для встановлення безпосереднього зв'язку з повстанством [1901, с. 78–80].

У травні в Харкові були закриті анархістський клуб та книгарня, стався арешт керівництва КАОУ «Набат» Я. Суховольського (Алого), М. Кліванського (Мрачного), І. Тарасюка (Кабася) за звинуваченнями у зв'язках з Н. І. Махно, але чекісти під час обшуків не знайшли резолюцій квітневої наради і після дев'ятиденного голодування арештовані були звільнені. У червні в Харкові на тиждень були арештовані: А. Д. Барон, А. М. Андреев та ін. [1030; 1901, с. 74]. 26 червня у Харкові сталася екстрена нарада працівників активу КАОУ «Набат», яка констатувала, що арешти В. М. Ейхенбаума (Воліна) і А. Д. Барона та ін. призвели до того, що Секретаріат КАОУ «Набат» був визнаний «фікцією» і розпущений, керівництво КАОУ «Набат» до з'їзду переходило до «Тимчасового бюро» в складі І. Тарасюка (Кабася), Й. Гутмана (Емігранта), М. Кліванського (Мрачного) [849, с. 13].

Положення КАОУ «Набат» у 1920 р. в УСРР продовжувало бути напівлегальним. Відкрито не оголошуючи анархістів «поза законом», влада постійно нагадувала їм про себе заборонами, арештами, закриттями клубів, конфіскацією літератури. Емігрант казав: «Ми ніколи не відчували себе в безпеці... Вони (більшовицькі каральні органи — *авт.*) тримають нас під постійним наглядом. У цьому вони мають великий перевагу над білогвардійцями, при останніх ми могли працювати в підпіллі, але комуністи знають майже кожного з нас особисто» [1514, с. 165–173].

У липні 1920 р. до Харкова з Москви прибули Е. Голдман та О. Беркман. Більшовицька влада розраховувала скористатися ім'ям та впливом «світових зірок» анархізму, допомогала їм в мандрівках,

надавши їм «право анархістської агітації», випустила перед цим частину затриманих анархістських лідерів з місцевих в'язниць. Приїзд цих анархістів сприяв тимчасовому (на 2–3 місяці) встановленню напівлегального стану для частини анархістських груп в УСРР, відновленню роботи анархістського клубу та книжкового магазину в Харкові, де з прибульцями зустрілися «набатівці»: Й. Гутман (Емігрант), Ф. Барон, С. Флешін та ін. Відвідавши Київ, Е. Голдман побачила: «...зростання впливу анархо-синдикалістів», загострення боротьби за профспілки та кооперативи між анархістами і меншовиками та більшовиками [1515]. В Києві в умовах підпілля група КАОУ «Набат» (Н. В. Дриккер, Фамулевич) намагалася проводити агітацію серед робітників, створює студентську «Асоціацію анархістів», співпрацює із лівими есерами-інтернаціоналістами, лівими есерами-синдикалістами, максималістами [613, арк. 15].

Одеса стала радянською на початку лютого 1920 р., після чого з підпілля вийшли групи анархістів КАОУ «Набат», Федерації «Вільне братство», «Асоціації анархістів-індивідуалістів», анархістів-синдикалістів, що утворили одеський «Союз (федерацію) анархістських груп» (бл. 250 чол.). Анархісти в Одесі у лютому–квітні 1920 р. намагалися легально працювати («працюють відкрито і при виході з підпілля представляли собою єдину федерацію»), мали два клуби, але згодом клуби були зачинені, мітинги анархістів заборонені. 14 лютого був виданий 1-й № газети «Буревестник» (вид. «Колегією пропаганди соціальної свідомості при Об'єднаних анархічних організаціях м. Одеси»), 16 лютого — 1-й № (№ 10) «Одесского Набата» (орган «Об'єднаних анархістів»), але у березні ці газети були заборонені владою. «Одесский Набат» писав про «полчища комісарів... упирів робітничого класу», закликаючи: «Хай живе безвладдя Рад!» [1014; 1073, с. 327]. Одеська група КАОУ «Набат» (Г. Соболев-Дубинський, П. Ф. Козаченко, Ф. П. Павлов, І. А. Шорник-Супорнік, Я. Дубинський, А. Фельдман), що мала свій клуб на Пересипі, зайняла «найбільш крайню позицію» різкої критики влади [596, арк. 4–30; 607, арк. 24], Одеські анархісти-синдикалісти до влади ставляться «досить лояльно», відновивши агітацію в профспілках «Голка», пекарів, будівельників, шкіряників, деревообробників, на фабриці Попова, серед залізничників та портовиків. До Одеської ради у березні було обрано 6 анархістів: 5 анархістів-комуністів (Ісаков, М. Білий, С. Шахворостов (від будівельників), Розенберг, Сібігородська (двоє останніх від спілки «Голка»), анархіст-синдикаліст Большаков (від шкіряного заводу), що склало 1,2%

від всіх депутатів) [508, арк. 32–3; 3930; 1000; 1002]. У березні на робітничу безпартійну конференцію в Одесі було обрано 7 анархістів від союзів будівельників, водного транспорту, пекарів, «Голки» [999]. Виступаючи на конференції, анархіст В. Чернявський закликав робітників взяти владу в свої руки, його резолюція збрала 14% голосів. У травні на I-у з'їзді профспілок Одеської губернії до Обласної ради профспілок було обрано 6 анархістів, 2 анархіста-індивідуаліста, 1 співчуваючий анархістам, до президії ради — два анархіста [1003; 1027]. Е. Голдман згадувала, що анархістом був голова профспілки металістів, анархісти опинилися в правлінні одеських профспілок водників, будівників, пекарів [1515; 1001–1002].

У лютому анархісти інтегрувалися в одеській владі: М. С. Білий став завідувачем губернським продовольчим відділом, у ревкомі Молдаванського району Одеси в перших числах лютого 1920 р. було три керівника: більшовик, боротьбист, анархіст (С. І. Шахворостов — представник від профспілки будівельників), згодом він же став начальником міліції Одеської губернії, головою губернської контрольної комісії. Районним лікарем медико-санітарного відділу райкому став анархіст М. І. Дорфман, секретарем Молдаванського районного житловідділу — анархістка З. А. Каменецька [929].

У квітні більшовики спровокували розкол в одеській «Федерації анархістських груп», з «радянських» анархістів постала група анархістів-позитивістів, до яких приєдналися «старі» анархістично-синдикалісти з емігрантів. Вони отримали дозвіл губревкому та відновили свій клуб, але губревком не дозволив їм випуск власної газети. У квітні–листопаді в Одесі діяли: «Ініціативна група анархістської робітничої молоді» (видала один листок), група молоді «Набат» (М. Немировська-Марьяновська та ін.) [588, арк. 149; 976].

У вересні, під час приїзду до Одеси Е. Голдман та О. Беркмана, діяльність одеських анархістів активізувалася, але для розгортання роботи бракувало матеріальних засобів. Як твердять звіти чекістів: «...вдруге вони проявили життєздатність, коли за договором з Н. І. Махном анархісти отримали повну легалізацію (у жовтні 1920 р. — *авт.*) і до них стали прибувати газети «Голос махновця», «Набат», які вони старанно поширювали по Одесі» [632, арк. 26, 260, 499, 829]. Е. Голдман та О. Беркман відвідали збори одеських анархістів, побачивши серед анархістів «...студентів і робітників, радянських службовців, солдатів і деяких моряків», представників різних течій анархізму, що не могли дійти згоди між собою: «...послідовники Кропоткіна і Штірнера, прихильників позитивізму, акціо-

ністів, радянських анархістів. Деякі засуджують комуністів як реакційну силу; інші вважають, що вони виходять з революційних мотивів, але абсолютно не схвалюють їхніх методів. Деякі вважають нинішній етап як минулий, але неминучий етап революції, більшість заперечує історичне існування такого періоду... Молодший елемент беззастережно засуджує диктатуру партії, радянські анархісти вважають неминучою диктатуру на певних етапах революції. Прихильники Кропоткіна відмовляються визнати диктатуру...». О. Беркман згадував, що серед одеських робітників особливим авторитетом користувався «анархіст войовничого типу» С. І. Шахворостов, що був одним з обраних лідерів ради профспілок. Саме він зібрав збори секретарів профспілок, що відстоювали інтереси робітників [1514, с. 250–259]. Одеські анархісти були збурені так званою «справою Шахворостова», яка виникла з бажання чекістів зруйнувати «Федерацію анархістів Одеси», секретарем та скарбником якої був С. П. Шахворостов (учасник революції 1905–1907 рр. на флоті, «потьомкінець», каторжанин, 1918 р. — член Румчерода та виконкома одеської ради, 1919 р. — комісар Молдаванки, член Президіума Одеського Совпрофа, організатор підпільної боротьби проти інтервентів, білих, член підпільного Ревкому, член КАОУ «Набат») [594, арк. 11–28].

У той же час Е. Гольдман, повторюючи радянські шаблони, згадувала, що він належав до «...типів, які бачили в революції тільки руйнування, іноді навіть для власної вигоди... займалися темними справами». Вона також писала, що в Харкові та Одесі більшовики намагалися деморалізувати анархістські групи брехнею та провокаціями, залученням анархістів до співпраці, арештами [1515]. Ці процеси проходили в час гучних відкритих судів над меншовиками Києва та Юзівки, арештів членів РСДРП(м) у Одесі.

На початку 1920 р. анархісти Катеринославської федерації «Набат» (кер. Д. Баженов, П. А. Аршинов (Марін) проводили агітацію серед червоноармійців, випускали листівки, створили клуб «Набат — Вільне братство», бібліотеку; почалася «літературна робота», але навесні по Катеринославу пройшли арешти анархістів [632, арк. 133–134]. Групи КАОУ «Набат» діяли у Новомосковську, Нижньодніпровську, Єлизаветграді, Ромнах, Полтаві, в Олександрії (анархісти друкують листівки). В Одесі, Єлизаветграді, Миколаєві, Херсоні, Харкові та Сумах анархісти попали до міськрад. 28 січня 1920 р. Херсон став радянським, був створений Тимчасовий ревком, сформований членами підпільного ревкому, що складався з 2 комуністів, 1 комсомольця, 2 боротьбистів, 1 анархіста (Т. Ленська).

4 анархіста були обрані делегатами на Херсонську міську безпартійну робітничу конференцію (квітень 1920 р.). Крім групи анархістів-комуністів, що пішла на союз із більшовиками, у Херсоні діяло анархо-махновське підпілля, група КАОУ «Набат». Анархісти Миколаєва були представлені двома конкуруючими організаціями: групою КАОУ «Набат» та «Федерацією анархістів-комуністів». «Набатівці» репресувалися владою, а частина членів «федерації», що з часів «денікінського підпілля» співпрацювала із більшовиками: анархісти-комуністи О. Любавін та Й. Розенблат, увійшовши до виконавчих структур Миколаєвського ревкому, влітку 1920 р. перейшли до лав КП(б)У. РСЧА увійшла до Єлизаветграду 5 лютого 1920 р., а 7 лютого відбулися вибори виконкому рад. Від більшовиків до виконкому пройшло 9 чол., від меншовиків — 3, від лівих есерів та есерів центру — 10, від анархістів — 2. У березні 1920 р. відбулися перевибори Єлизаветградської ради, в яку попало тільки три анархіста [633].

7 червня «Русская армия» генерала П. Врангеля вирвалася із Криму на оперативний простір, розпочавши загальний наступ на Катеринослав та Маріуполь. Загони Н. І. Махна повернулися на Гуляйпільщину і 11 червня на добу захопили Гуляй-Поле та Дібровку. 23 червня, зайнявши Північну Таврію, білогвардійці вийшли до «вільного району». Загони РПАУ(м) 21–24 червня та на початку липня заволоділи Гуляй-Подем, де видали листівки із закликом до червоноармійців тримати фронт проти білих, незважаючи на всі недоліки більшовицької влади. У червні — на початку липня до РПАУ(м) «для анархістської роботи» прибули: А. Д. Барон з дружиною, Я. Суховольський (Алий), І. Тепер (Гордеев), П. А. Аршинов (Марін), «Англієць», «матрос Сергій», «два анархіста-студента з Харкова» та ін. Частина анархістів почала працювати в культпросвітвідділі РПАУ(м) [1901, с. 13, 26; 304, арк. 290; 303, арк. 4, 36, 79]. «Набатівці» планували зібрати всі анархістські сили і з допомогою РПАУ(м) захопити район для здійснення там анархістського експерименту, поставити Н. І. Махна та його командирів під контроль КАОУ «Набат», особисто А. Д. Барона. Я. Суховольський (Алий) та А. Д. Барон переконували Н. І. Махна в необхідності прорватися у тил РА П. Врангеля, щоб розгромити його зсередини, захопити Крим і заснувати там анархічне суспільство, запевняючи, що Крим є ідеальним місцем для такого експерименту, щоб там розгорнулася партизанська боротьба під керівництвом анархістів, що Перекоп можна боронити незначними силами, а з Криму можна контролювати приазовські степи та Гуляй-Поле [1838, с. 692–404]. Рада

махновських командирів вирішила залишити прифронтовий район і податися в тил білих, щоб захопити там територію для будівництва анархічного ладу.

Ідея махновського повстання в Криму захоплювала анархістів-«набатівців», і, можливо, у зв'язку з нею варто розглядати діяльність «Зеленої Кримської армії». Влітку 1920 р. в «білому» Криму підпільним Кримревкомом була створена повстанська «Зелена» армія Криму (бл. 800 чол.), від «Південної групи анархістів» до керівництва «Зеленої армії» входили Л. С. Луговик і І. Х. Улановський, від синдикалістів — Литвин [976]. Анархісти покладали надії на свого однодумця — Х. М. (О. В.) Мокроусова, який прибув до Криму з мандатом командуючого «Кримською партизанською армією» та з групою анархістів (І. Д. Папанін), «набатівець» М. Адольф. Х. М. (О. В.) Мокроусов, ставши командуючим, не визнавав більшовицького керівництва, виступаючи під гаслом «Хай живе анархія!» [1191, с. 157–167]. Х. М. (О. В.) Мокроусов виконував окремі доручення анархістів, роблячи спроби примирення між махновцями і радянською владою, обговорюючи з анархістами «план захоплення Криму з середини». Зустрівшись із Х. Г. Раковським він запропонував більшовикам пропустити РПАУ(м) через лінію фронту в тил білогвардійцям і забезпечити її набоями для ведення «партизанської боротьби». Ця пропозиція була відкинута [1355, с. 13].

Анархісти Керчі, Феодосії, Євпаторії, Севастополя, Симферополя співпрацювали із КАОУ «Набат», анархісти І. Саф'ян, Л. С. Луговик, І. Х. Улановський стають членами Кримського ревкому, «набатовець» Г. Столяров — ревкому в Севастополі [976; 1316, с. 95]. У діяльності підпільних структур анархістів взяли участь поети — «будетляни» «Молодые окраинные мозгопашцы» (Т. Чурілін та ін.).

У складі військ білогвардійців влітку 1920 р. з'явилися полки ім. батька Махна, сформовані полоненими махновцями Володіним, О. Савченком, Протчаном. Володін, зв'язавшись з анархістським підпіллям та кримськими партизанами, пропонував почати спільне повстання проти білих [1539, с. 138]. У жовтні Володін отримав секретний наказ зі штабу РПАУ(м) почати громити тили «білих», але частинами РА загін був розсіяний, Володін і семеро його бійців були розстріляні білими. В жовтні 1920 р. начштабу РПАУ(м) В. Ф. Білаша згадував про «кримський резерв» махновців, що складав 3,5 тис. бійців: «Штарм віддав і цим загонам розпорядження (Володіну, Прочану, Савченку, Іщенку, Самку, Чалому, Яценку) про припинення військових дій проти РСЧА: «...я писав, щоб вони, тимчасово не пориваючи «миролюбного» зв'язку з Врангелем, готу-

валися вдарити йому в тил, як тільки буде наказано Радою» [1193, с. 493].

Наприкінці квітня була утворена Рада революційних повстанців України (махновців) з 8 членів (змінити Військово-революційну раду), головою якої було обрано Н. І. Махна, його заступником — В. Ф. Білаша (нач. адміністративно-організаційного відділу — В. Куриленка, культурно-просвітнього анархіста А. Буданова), з червня секретарем ради став колишній матрос, прихильник безкомпромісної боротьби проти більшовиків Д. І. Попов (у травні був обраний членом ради). Прихід Д. І. Попова на таку відповідальну посаду пов'язаний з його «статусом» серед революціонерів — у 1918 році він був членом ВЦВК РРФСР, членом Колегії ВЧК, одним з організаторів повстання лівих есерів в Москві в липні 1918 р., в грудні 1918 р. — керівником Центрального повстанського штабу лівих есерів, 1919 р. — командиром повстанського загону в Новомосковському повіті, з яким приєднався до РПАУ(м), в квітні 1920 р. став анархістом-комуністом.

Завданням нової махновської ради було об'єднати все повстанство в Україні під своїм проводом, почати «безвладне будівництво життя» у «вільному районі». За показаннями В. Ф. Білаша в ВУЧК: «Рада був вищим керівним органом, як у військовому, так і політичному відношенні», всі її члени були анархістами. Замість газети «Путь к свободе» рада почала видавати газету «Повстанець». На засіданні махновських командирів було вирішено розгорнути справу відтворення армії та розпочати воєнні дії, щоб силою змусити більшовиків визнати незалежність «вільного району», дати свободу анархістській пропаганді в Україні. Емісари Н. І. Махна були надіслані до різних кінців України, щоб об'єднати розпорошені повстанські загоны. Всі серйозні питання рада вирішувала колегіально, спільно з командирами. Каральні акції частин РСЧА та ЧК — артобстріли сіл, розстріли заручників та «постачальників махновців», репресії проти «колишніх махновців» знекровлювали гуляйпільський район. Н. І. Махно прийняв рішення розгорнути боротьбу поза «махновським районом».

Махновці, через посередників зверталися до радянського керівництва з пропозицією силами РПАУ(м) почати війну в білому тилу. 10 липня махновці вирушили до лінії фронту з метою прорватися в тил білогвардійцям, до Криму. Група Н. І. Махна (1 тис. шабель) спробувала прорватися в тил білих, але червоні підступно вдарили по махновцях, не давши їм прорватися в тил білих. 12 липня почався рейд РПАУ(м) (6 тис. повстанців, за перебільшеними

даними В. Білаша — 15 тис.) до Донбасу. РПАУ(м) захопила Ізюм, частина солдатів гарнізону стала на бік махновців, махновці вийшли до Кобеляк, де Н. І. Махно оголосив про початок рейду на Полтавщину. Н. І. Махно мав надію, що в цьому районі є можливість відтворити структуру «вільного району» — на Полтавщині діяло до 150 повстанських загонів (до 15 тис. повстанців), чверть з них мала анархічне (махновське) забарвлення. В березні 1920 р. анархісти Л. Христовий, Ф. Бутовецький, Чорний та О. Дмитренко, боротьбист О. Коваль, утворивши Революційно-оперативний штаб, очолили повстання в районі Гадяча (мали мандат на формування загону РПАУ(м)). Три тисячі повстанців контролюючи терен між ріками Псел та Сула («зона волі», «вільна Січ») на три доби захопили Гадяч, створили «вільну раду», намагалися провести повітовий селянський з'їзд [714, арк. 5, 10–44; 294, арк. 72]. На Полтавщині до Н. І. Махна приєдналися загони під керівництвом отаманів А. Левченка, Д. Молчанова, О. Ковалья, Рядка, Петренка, О. Келеберди, Скирди, Мовчана, Біленького, Заславського, Двигуна, Білокози, Кікота, Матвієнка, Садового (бл. 5 тис. повстанців), автономні махновські анархістські загони: Живодера, Матяша, І. Блохи, Л. Христового, Ф. Бутовецького, Чорного, кілька сот повстанців із загону «шубівців» з Чернігівщини та Колесника з Харківщини. Зінківський та Гадяцький повіти опинилися у руках повстанців, повстанці Кобеляцького повіту знаходилися під впливом місцевих анархістів. 7–8 серпня махновці утримували Гадяч, 9–15 серпня — Зінків, у друкарні були видані газети «Путь к свободе» та «Голос махновца» [1432, с. 130–131].

А. Д. Барон та деякі махновські командири пропонували цей район для анархістського будівництва, закликали захищати його всіма силами повстанців, що були на Полтавщині. Спроба заволодіти територією була прагненням деяких командирів закріпитися в кінці серпня на Старобільщині чи в районі Ізюма. За махновськими даними, за 80 днів безперервних боїв на Полтавщині (20 травня — 9 серпня) червоні частини втратили полоненими понад 13 тис. чол. Частина бійців РСЧА «були налаштовані на користь Махна», майже у повному складі до Н. І. Махна перейшов 522-й полк 46-ї дивізії, близько тисячі бійців 42-ї дивізії. Влітку 1920 р. РПАУ(м) майже на 1/3 складалася з колишніх червоноармійців. 1 вересня РПАУ(м) вирушила на Донбас, махновці зайняли Старобільськ, Біловодськ, до 27 вересня махновці діяли проти РСЧА на теренах Слобожанщини, Донбаса та Війська Донського.

Махновський командир Довженко на нараді членів ради, командирів і культпросвітвідділу РПАУ(м) відкинув плани «набатівців» по закріпленню «вільного району» на Полтавщині, Слобожанщині, заявляючи, що: «...не має сил для того, щоб боронити район, армія не може стати замкнутою місцевою одиницею і відірватися від усіх повстанців Лівобережної України, в тому числі і від гуляйпільських повстанців». Він твердив, що махновці повинні захищати інтереси селян всієї України, а не окремого «вільного району», армія повстанців не може використовуватися для будівничої роботи, вона повинна об'єднати всі повстанські групи в Україні. Махновці пропонували поділити сфери впливу: вони піднімають селянство, «набатівці» — міських робітників: «не згодні на цьому терені разом працювати — ми з вами пориваємо зв'язки назавжди і будемо вважати вас, як відокремлене угруповання в анархічному організмі». А. Д. Барон визнав, що махновщина повинна залишитися революційним «бродилом» на селі, а міські анархісти «влитися в профспілки» [1193, с. 429–431].

Перебуваючи в РПАУ(м), А. Д. Барон намагався змінити махновський рух, він збирав махновців Новоспасівки, невдоволених «всевладдям Махна» та «диктаторством», втручався у справи командування, критикував дії контррозвідки РПАУ(м), прагнучи стати «контролером» махновщини. У середині серпня Н. І. Махно заборонив А. Д. Барону втручатися у справи штабу. Він був змушений поїхати з РПАУ(м) після того, як на махновській раді зачитав меморандум, у якому звинуватив «батька» у відході від анархізму, у «владництві», антисемітизмі, терорі, небажання анархістського експерименту. Махновці мали розходження з «набатівцями» щодо питань майбутнього анархістського суспільства, приватної власності на землю. Газета «Путь к свободе» писала: «Махновщина не є анархія. Махновська армія не складається з анархістів і не є анархістською армією. Анархістський ідеал «загального щастя й рівності» не може бути досягнутий зусиллями будь-якої армії, навіть якби вона повністю складалася із самих анархістів... Лише трудівники самі свідомими зусиллями можуть влаштувати своє щастя без влади та господарів» [1030].

Е. Голдман вважала, що Н. І. Махно запропонував анархістам «широкі можливості для пропагандистської та виховної роботи... дав їм повну свободу дій» [1515]. Й. Гутман (Емігрант) вказував О. Беркману, що Н. І. Махно «...постачав нам друковані матеріали та обладнання для друку наших газет і листівок. Територія, яку займає Махно, є єдиним місцем, де свобода слова і преси існує» [1514, pp. 165–173]. Н. І. Махно намагався залучити О. Беркмана та

Е. Голдман до РПАУ(м), або хоча б надати світовим анархістам позитивну інформацію про махновський рух, зміг організувати їх зустріч зі своєю дружиною Г. А. Кузьменко-Махно [1515].

3–8 вересня 1920 р. у Харкові підпільно зібралася III-я конференція «набатівців» (у деяких джерелах розглядається як II-й з'їзд), на якій відбувся розкол в КАОУ «Набат». А. Д. Барон та М. Кліванський (Мрачний) пропонували на конференції винести рішення про помилковість ставки на махновців, заявляючи, що махновщина — це не революція, а бунт, що повстанство «обмежується завданнями руйнуючого характеру», а встановлення анархізму з допомогою збройної сили є безперспективним. Критикуючи Н. І. Махна, вони твердили, що у нього «бракує «солідарності» у відношенні до анархістів», що у нього почався занепад анархістських поглядів, посилилося прагнення до змови з радянською владою, що він не буде узгоджувати своїх дій з КАОУ «Набат». Б. Єленський згадував: «Барон приїхав від Махна вкрай незадоволеним і з образою вимагав, щоб конфедерація заняла конкретну позицію, враховуючи його скарги», заява А. Д. Барона «поставила конференцію перед складною дилемою», бо делегати від РПАУ(м) спростовували його звинувачення [785]. Б. Єленський твердив, що забракло надій на «оздоровлення» махновського руху, бо в ньому: «одна особистість робе все що хоче», як «самодержавний володарь та божок» [1259, с. 31].

Я. Суховольський (Алий), Й. Гутман (Емігрант), Саф'ян, П. А. Аршинов (Марін) (останній перебував на конференції як гість) заявили про свою солідарність з Н. І. Махном. На конференції було вирішено працювати в усіх повстанських загонах, в т. ч. «українського самостійницького напрямку», бо українське селянство «по суті є анархічним». Конференція зазначила, що не можна ставитися до Н. І. Махна із зайвим оптимізмом внаслідок втоми, занепаду революційності, вказавши, що повстання проти влади «... поки ще зовсім не означають початку III-ї революції і тому попереджаємо товаришів не надавати їм надзвичайного значення...». Для внесення до РПАУ(м) «ідеалів свідомості» пропонувалася масова участь у ній пропагандистів-«набатівців», бо «кожен махновець — можливий анархіст». Було сказано про правомірність можливого перемир'я Н. І. Махна з радянською владою, для того щоб махновці вийшли на «історичну арену». «Набатівці» більш вороже, ніж махновці, ставилися до диктатури пролетаріату, намагалися «стати в бойове положення», створити селянське та робітниче підпілля на кшталт «московського підпілля анархістів». Конференція відкинула будь-які

союзи: «ні з лівими есерами, ні з максималістами, ні з будь-якими проміжними групами не може бути близької співпраці», вирішила бойкотувати РСЧА, ради та профспілки, створюючи нелегальні анархістські групи опору та організуючи страйки робітників. Лунали пропозиції повернутися до анархістської практики «прямої дії» — терору проти більшовиків [796; 974; 1901, с. 98, 100].

На конференції резолюції не були прийняті одностайно — анархісти-синдикалісти (А. Барон, Мрачний) виступили проти рішень конференції. І. Теппер приписує А. Д. Барону таку заяву: «краще сконати в радянській в'язниці, ніж бути в Махна» [1901, с. 100]. М. Кліванський (Мрачний) теоретизував: «без виробничих організацій, без цілої низки комун, повстанство приречене... було б великою помилкою робити будь-яку ставку на повстанство... повстанство не здатне саме без участі безвладних і протидержавних організацій робітників міста і села творити справу революції», батько «затуляє собою все революційне повстанство» [976]. Н. І. Махно згадував, що: «Мрачний на 3-й конференції виносив антимахновські резолюції» [1337].

Дослідник анархізму Д. Ерде вважав, що синдикалістська фракція пішла з КАОУ «Набат» [1947]. Після конференції А. Д. Барон виїхав до Москви, де наприкінці вересня 1920 р. був арештований, до Секретаріату КАОУ «Набат» був обраний анархіст-комуніст (прихильник Н. Махна) М. І. Доленко (Чекерс). Відсутність єдності у ставленні до махновського руху, суперечності всередині КАОУ «Набат», підривали надії на формування потужного руху «єдиного анархізму». В КАОУ «Набат» перемогла лінія, яку представляла група Алий — Емігрант. О. Беркман згадував, як Емігрант твердив, що: «Махно представляє справжній дух Жовтня, а повстанці, яких він веде, є єдиною надією країни. Український селянин — інстинктивний анархіст... Я переконаний, що революція в Росії померла. Україна — єдине місце, де вона як і раніше живе» [1514, с. 165–173].

У липні–серпні махновці надіслали кілька телеграм до більшовицьких лідерів Москви та Харкова, до штабу Південного фронту, пропонуючи військовий союз проти РА П. М. Врангеля. Відповіді на ці телеграми довгий час не надходили, тільки коли РА почала загрожувати Ростову, Катеринославу, вийшла на простір Правобічної України, більшовицьке керівництво вирішило використати потенціал РПАУ(м) для боротьби проти «білої небезпеки».

27 вересня начальник штабу РПАУ(м) по телефону домовився з начальником особливого відділу Південного фронту про початок

переговорів між махновцями та червоним командуванням. Анархісту А. М. Андрееву командуванням було запропоновано виступити посередником на майбутніх переговорах [1782, с. 57–64]. 29 вересня пленум ЦК КП(б)У підтвердив рішення встановити контакт з махновцями для підписання воєнної угоди, того ж дня Н. І. Махно видав наказ припинити ворожі дії проти РСЧА. У махновському керівництві не було одностайної підтримки рішення про союз. Д. І. Попов і С. М. Каретников були проти, але підкорилися рішенням ради РПАУ(м). Незгодні з цим союзом командири вимагали розпустити раду, близько 3 тис. махновців залишили армію, незважаючи на погрози розстрілу за дезертирство (донські козаки групи Фоміна, колишні червоноармійці з групи П. Петренка, повстанські полки Пархоменка, частина груп Каменюка, Гаркуші). З частиною цих повстанців махновський штаб продовжував підтримувати зв'язок, вважаючи їх своїми, Матяш був розстріляний за спробу увести свій полк зі складу РПАУ(м). Н. І. Махно поклав відповідальність за союз на свого заступника В. Ф. Білаша, з якого він погрожував «спитати», якщо цей союз буде пасткою. В. Ф. Білаш вимагав підкорення рішенням ради, погрожуючи застосуванням сили проти тих командирів та загонів, хто не підкориться цьому рішенням, «як проти контрреволюціонерів». До Н. І. Махна, під час дії союзу з червоними, приєдналися автономні групи Г. Савонова, Сироватського, Колісниченка, М. Брови, Л. Христового та ін. Загін Г. Савонова направлявся для роззброєння махновців, котрі продовжували боротьбу проти червоних.

2 жовтня до махновського штабу прибула делегація ЦК КП(б)У, яка підписала попередню угоду про союз із Н. І. Махном. 11 жовтня угода між урядом УСРР, командуванням РСЧА та махновцями була офіційно підписана. Воєнна частина включала згоду махновців оперативно підпорядкуватися командуванню РСЧА, махновці зобов'язувалися не приймати до своїх лав дезертирів та перекинчиків з РСЧА, їм обіцяна автономія РПАУ(м), незмінне керівництво, чорний прапор, вони мали перебувати лише на Південному фронті, мали право вербувати до своїх лав селян Півдня України. Чотири пункти політичної частини угоди зазначали: припинення переслідування махновців та анархістів на теренах радянських республік (за винятком збройних виступів анархістів проти влади); звільнення махновців та анархістів із в'язниць; встановлення свободи агітації та пропаганди для махновців та анархістів, використання радянських друкарень для видання анархістської літератури; вільна участь у виборах та підготовці 5-го Всеукраїнського з'їзду рад для

анархістів та махновців. У четвертому пункті йшлося про створення в махновському районі незалежних «вільних рад», визнання автономії самоврядного махновського району з боку центральної влади, «вільний район» мав мати зв'язок із центральною владою лише на федеративно-договірних засадах. Цей пункт був найголовнішим у торгах і визначав мету махновської боротьби. Однак, якщо всі інші пункти були прийняті більшовиками, то цей пункт угоди не був підписаний радянським керівництвом. Більшовики затягували час, обіцяючи, що тільки після узгодження «з Москвою» пункт буде підписано. 1 листопада ЦК КП(б)У підтвердив угоду з махновцями, хоча й не підписав пункт про «вільні ради». ЦК вимагав від губкомів партії ідеологічно боротися з пропагандою «вільних рад», нейтралізувати агітацію анархістів.

Для переговорів із більшовиками з приводу четвертого пункту угоди, для нагляду за виконанням угоди, до Харкова було направлено делегацію махновців на чолі з Д. І. Поповим (був також представником РПАУ(м) при штабі Південного фронту), А. Будановим, Ол. І. Таратутою. До командувача Південним фронтом, як військові спостерігачі, були відряджені: В. Куриленко, О. Клейн, І. Чарін, Хохотва. Делегації отримали з каси РПАУ(м) 200 тис. руб., їм було наказано не кидатися антибільшовицькими гаслами. На початку листопада більшість делегатів було відкликано, в Харкові залишилися Д. І. Попов, А. Буданов, Ол. І. Таратута. На час місії до Харкова П. А. Рибін (Зонов) зайняв місце секретаря махновської ради (з 10 листопада) замість Д. І. Попова. До Н. І. Махна приїхали відпущені з в'язниці П. Гавриленко, кілька десятків «набатівців», «набатівець» Ривкін був кооптований до махновської ради, створив в Гуляй-Полі курси пропагандистів [304, арк. 387]. Н. І. Махно вимагав публічного розголошення всього тексту взаємної угоди, що його радянська влада утримувала в таємниці, зняття усіх звинувачень стосовно махновського руху. Уряд оголосив воєнну частину угоди, політична частина була оприлюднена лише одним виданням у листопаді 1920 р.

12 тис. махновців виступили на фронт, зайнявши ділянку фронту неподалік Катеринослава. 20 жовтня РПАУ(м) розпочала бойові дії, штаб армії звернувся до повстанських загонів, які були сформовані Врангелем «з повстанців», із закликом вдарити по тилах білих. Махновці рахували прорватися до Криму і очолити там повстанський рух спільно з Кримською повстанською «зеленою» армією. 24 жовтня махновці вийшли в глибокий тил білих і захопили Оріхів, Пологи, вдарили на Гуляй-Поле, згодом Н. І. Махно

виділив похідну Кримську групу РПАУ(м) (7 тис. чол.) для штурму Криму. Завдяки цій групі РСЧА змогла увірватися в тил Перекопський групі білогвардійців [1838, с. 402–405].

В районі Гуляй-Полі залишилися штаб та 3 тис. бійців РПАУ(м). Щоб не дратувати більшовиків, махновці вирішили не друкувати в газ. «Путь к свободе» матеріалів проти більшовиків, відмовитися від проведення запланованого на 15 листопада з'їзду селян та повстанців у Гуляй-Полі, перенісши його на грудень 1920 р. У середині листопаду було вироблено головний документ самоврядування — «Общее положение о вольном совете» (конституція «вільного району» під ред. П. А. Аршинова (Маріна). 25 листопада пройшли збори махновської ради і штабу, на якому були прийняті положення про «вільні ради», згідно з якими місцеві ради оголошувалися повністю незалежними від держави. На 26 листопада було намічене прийняття пунктів «Положення» сільським сходом Гуляй-Поля, де з початку листопада існувала «вільна рада». Кожне село і волость мали самокеруватись і бути цілком самостійними, у «вільній раді» мали залишатися лише економічні повноваження, до їх складу не могли бути обрані представники політичних партій. До виборних органів могли бути обрані селяни, котрі не використовували найманої праці, мешкали в даному селі, не були державними службовцями [304, арк. 292].

Організацією «вільного району» займалася махновська рада (В. Ф. Білаш, П. А. Рибін (Зонов) та ін.). У Гуляй-Полі та навколишніх селах більшовикам не вдалося створити владних структур, ревкомів, ЧК, міліції, військкоматів. Фактично у листопаді навколо Гуляй-Поля по селах, де були штаби РПАУ(м), сформувався незалежний від більшовиків «вільний район». Зведення ЧК, міліції, місцевих парткомів твердили: «В третині волостей Запорізької губернії вільні ради... Влади радянської в повіті немає... не можна вийти далі меж міста», «вся місцева молодь вливається до махновської армії», махновці «чекають підписання 4-го пункту, як найважливішого, а до того їхня рада відмовилася від усяких зв'язків із Центром». Преображенська волость проголосила створення «Вільної радянської Преображенської республіки», щось подібне проголосила Білецька волость. В Оріхові, по селах Токмачці, Жеребці та ін. населення відмовлялося створювати ревкоми. У В. Токмаку районна конференція ревкомів була «цілком махновська», структури рад будь-якої миті були готові до переходу у підпілля [395, арк. 2; 401, арк. 12].

До «вільного району» почали прибувати анархісти з Москви, Харкова, ін. міст. Махновський штаб створював нові загони —

«тилові групи», було зорганізовано загони селянської самооборони, вербувальні пункти РПАУ(м), проводилася мобілізація «старих партизанів», котрі раніше брали участь у махновському русі, розгорнуто мережу агітаторів. Незважаючи на те, що в РСЧА махновські агітатори розстрілювалися, вони стали там постійними гостями, що посилювало приплив червоноармійців до РПАУ(м). Н. І. Махно наказав своїм маршовим ротам бути готовими розгорнутися у полки по селах Царевокостянтинівка, М. Токмачка, В. Токмак, Жеребець, Воскресенка, Григор'євка. У Залив'янській волості перебував загін та культпросвітвідділ 4-ї групи Чалого, у Новомиколаївській волості — загін С. Правди, Маломихайлівській — загін Каленика, у Новоспасівці — загін Т. Я. Удовиченка. З'їзд рад Катеринославщини, аналізуючи ситуацію по губернії, зазначив, що махновський рух спирається на «деморалізовані широкі верстви трудящих», на «особливу категорію партизанські налаштованого селянства», що поділяє «принципи безвладдя».

15 листопада на засіданні махновської ради та гуляйпільської групи КАОУ «Набат» присутні прийшли до висновку, що більшовики 4-го пункту угоди не підпишуть і треба готуватися до боротьби. Анархіст «Гриша» з Олександрівська повідомив про репресії проти анархістів і махновців у місті, що почалися з захоплення міста червоними 24 жовтня 1920 р. [303, арк. 76].

Звільнені з тюрем за угодою анархісти розгорнули агітацію своїх поглядів в Харкові та в ін. містах УСРР. Секретаріат КАОУ «Набат», скориставшись правами угоди, вирішив «вийти з підпілля» і до скликання свого з'їзду перевести конфедерацію на легальний стан. Анархісти заявили, що хоча вони й звільнені від переслідувань з боку влади, однак не відмовляються від ідеологічної боротьби проти більшовиків та не в захопленні від союзу Н. І. Махна з червоними. В листопаді в Харкові вийшли друком чотири номери газети «Набат» (наклад 3 тис. прим., видавалася двічі на тиждень), три номери газети «Голос махновця» (щотижневик, орган Революційних повстанців України — махновців). Анархісти прагнули збільшити тираж своїх газет, однак влада заборонила їм перевищувати вказані тиражі. Зі штабу Махна до Харкова та інших міст надходила газета «Путь к свободе» (у жовтні — листопаді вийшло 5 номерів, наклад 3 тис. прим.). Окрім газет, махновці й анархісти розповсюджували велику кількість листівок і брошур [304, арк. 292].

Анархісти створювали підпільні групи серед харківських робітників на полотняній фабриці, при Спільці пекарів, організували 5-денний страйк на паровозобудівному заводі на знак протесту

проти боротьби з прогулами, підвищення тарифів праці. Анархісти мали надію, що цей страйк «виливається в форму боротьби проти існуючого режиму» [974; 1947]. 21 листопада на засіданні міськради Харкова більшовики твердили: «Нам потрібно підготувати робітників до тієї боротьби, яка тепер є, тому що якщо тепер ми це не зробимо, то Махно висунеться у нас... долю робітничого класу повинен вирішувати не Махно ... нам потрібно перебороти цю пошесть махновщини, відкинути махновську демагогію», було вирішено ізолювати анархістів від страйкуючих робітників, міськрада закликала робітників «вичавити із свого середовища провокаторів». 24 листопада влада зажадала від організаторів припинити страйк, але В. М. Ейхенбаум (Волін) завив про правомірність вимог робітників [603, арк. 10–15; 796].

ВУЦВК зажадав від КАОУ «Набат» відповісти, чи готові анархісти до участі у «господарських органах республіки»; В. М. Ейхенбаум (Волін), за «набатівців», відмовляється від участі в формуванні господарського життя за вказівками влади. На шпальтах газет «Набат» і харківської «Коммунист» розгорнулася полеміка між анархістами та комуністами [943; 974; 1947]. У газеті «Голос махновця», від імені анархістів, проголошувалося: «Комуністи несуть нам нове кріпацтво, нове рабство... ми завжди будемо ідейними непримиренними ворогами партії комуністів-більшовиків» [858]. Секретар махновської ради зазначав: «Більшовики ніколи не дозволять нам самоврядуватися, не допустять, щоб у державному організмі було місце, заражене безвладдям. Треба готуватися, щоб силою зброї відстояти незалежність району та подальший розвиток анархістського ладу» [1543]. Лідери КАОУ «Набат» заявили, що «анархісти як організація з Радянською владою не домовлялися і в угоду не вступали», але вважали за необхідне скористатися цим становищем для розгортання анархічної роботи на місцях, «тимчасово та умовно» приймаючи легальність [974; 1953, с. 254]. «Ніякого ідейного контакту та співробітництва з Радянською владою або її призначенцями не було і не може бути» [975].

Бюро Всеросійської конфедерації анархістів-синдикалістів почало консультації з лідерами КАОУ «Набат» про об'єднання. Вихід КАОУ «Набат» з підпілля супроводжувався збільшенням чисельності цієї організації, появою нових груп. За даними ЧК, у київській та одеській групах налічувалося по 100 чол. (в Одесі вони мали вплив серед будівельників, моряків, вантажників), у Полтаві — бл. 80 чол., у Єлизаветграді — бл. 70. Не менше їх було в Катеринославській, Олександрівській, Черкаській групах. До 140 «наба-

тівців» нараховувалося у Харкові, стільки ж в селищах Донбасу. На початку листопада М. Аксенфельд перевів елизаветградську групу КАОУ «Набат» на легальний стан, видав 26 листопада 1920 р. восьмий номер газети «Елизаветградский Набат» У Харкові анархістський вплив відчувався у місцевому гарнізоні, в загоні охорони Радянського уряду, яка, за твердженням анархістських авторів, запропонувала «набатівцям» здійснити державний переворот. У Харкові відкрилися читальня і клуб КАОУ «Набат», анархісти влаштували лекції в театрі «Муссурі», котрі збирали до 5 тис. чол. На місяць (кінець жовтня — кінець листопада 1920 р.) Харків став «столицею» пасіонарного анархістського руху Східної Європи, до якої зізжались анархісти з Росії, Північного Кавказу, Сибіру. В Москві та Петрограді в цей час анархістський рух прилаштувався до більшовицької влади, руйнувався у чварах, з середини. Самознишилася Московська федерація анархістів, Московський союз анархістів, Союз анархістів-комуністів-синдикалістів, шукали лояльності від влади та були готові до компромісів анархісти-універсалісти та Всеросійська федерація анархістів-комуністів [1319, с. 19–20].

На 1 грудня 1920 р. КАОУ «Набат» готував у Харкові свій II-й з'їзд, в той же час ЧК вирішила використати угоду, легалізацію анархістів, з метою взяття їх під контроль — «на облік», слідкуючи за діяльністю анархістів з допомогою агентів. Близько двох місяців «набатівці» були в УСРР легальною партією, ледве не єдиною непримиренною опозицією до більшовиків.

У жовтні–листопаді з Харкова до РПАУ(м) приїхало два італійських анархіста, а також анархісти П. А. Рибін (Зонов), І. Карташов, Левандовський, Канадський, Артур та ін. До Гуляй-Поля рушили і лідери КАОУ «Набат»: Я. Суховольський (Алий), Й. Гутман (Емігрант), Саф'ян, але сліди їхні губляться по дорозі, напевно, вони були розстріляні чекістами. З 14 листопада більшовики почали готувати ліквідацію «потенційно небезпечного» махновського руху. Лідер Комінтерну Бела Кун та чекіст Ф. Мартинов, що відвідали Гуляй-Поле, запропонували Н. І. Махнові, за проведення рішення про автономію «вільного району», виступити з РПАУ(м) проти інтервенції Антанти в Туреччині на боці К. Ататюрка, бути провідником світової революції в Азії. До Гуляй-Поля прибула Ол. І. Таратута, що привезла від більшовицького керівництва 100 млн. руб., 500 шабель та підтвердження, що 4-й пункт угоди з махновцями буде підписано більшовиками. 22 листопада заклик закінчити з махновцями, як з «повстанням політично єдиного села проти робітничого та комуністичного міста» пролунав на V-й Всеукраїнській

конференції КП(б)У. 24 листопада були видані листівки «Смерть махновцям!», «Вперед на Махно!». М. В. Фрунзе вимагав переформувати махновські частини в «нормальні» з'єднання РСЧА, влитися до складу 4-ї армії, ліквідувати управління і штаб РПАУ(м). В той же час М. В. Фрунзе видає наказ про передислокацію РПАУ(м) на Кавказький фронт для операцій проти закавказьких республік та новий таємний наказ про «ліквідацію махновщини» [1091, с. 361–411].

Н. І. Махно надіслав телеграму Х. Г. Раковському з пропозицією з метою уникнення непорозумінь закрити прохід частин РСЧА через гуляйпільський район. Кримській бригаді махновців було наказано негайно повертатися до Гуляй-Поля. В середині листопада почався перехід червоноармійців до РПАУ(м), перейшли 17 маршових рот РСЧА з щойно мобілізованих селян. Н. І. Махно сподівався, що коли дійде до збройного зіткнення з РСЧА, червоноармійці перейдуть на його бік. Командир полку 42-ї дивізії Глазунов повідомляв, що в разі нападу червоних на махновців його полк перейде на бік Н. І. Махна та заарештує штаб дивізії. Невдовзі Глазунов з групою бійців перейшов до РПАУ(м). Розвідка махновців повідомляла, що частина бійців II-ї Кінної армії, бригада I-ї Кінної армії можуть перейти до РПАУ(м). Командувач II-ї Кінної Ф. К. Миронов мав контакти з махновськими агентами, заколоти у II-й Кінній у жовтні 1920 р. підтверджували можливість цього союзу [1110, с. 589–598].

Анархісти України не змогли в 1920 р. подолати своєї строкастості, неорганізованості, постійних коливань, сумнівів стосовно радянської влади. КАОУ «Набат» то закликав до підпільної боротьби, то користувався можливістю легальності, але так і не зміг створити умови для посилення руху по містах України. Махновський рух, як опонент влади, зміг скористатися з її помилок та злочинів, зміг відродитися і намагався продовжити експеримент будівництва «вільного району». Союз РПАУ(м) та РСЧА був використаний анархістами та махновцями в цілях активізації свого руху, але вони не змогли в повній мірі використати можливості цього союзу. 1920 р. більшовицька диктатура зміцніла і вже не зупинялася перед «остаточною ліквідацією» своїх опонентів.

Після перемоги лютневої революції (1917 р.) перед анархістським рухом відкрилися перспективи стати рухом впливовим і масовим, стихійний анархізм, що зростав весь 1917 р. і досяг свого апогею навесні 1918 р., став живильним середовищем для розвитку руху. Але під впливом більшовиків, що змогли скористатися анархічними настроями населення, анархістський рух розколовся на «радянських» анархістів, що співпрацювали з більшовиками в радах та профспілках, «критичних» анархістів (КАОУ «Набат», махновці та

ін.), що співпрацювали з владою для анархістських перетворень, «радикальних» анархістів (групи індивідуалістів, анархістів підпілля), що були налаштовані на збройну боротьбу проти режиму. Велика кількість ренегатів «від анархізму», що перейшла в 1918–1920 рр. до РКП(б), стала проявом кризи руху. Життя потребувало чітких орієнтирів, пошуку союзників та ресурсів для розгортання боротьби за свої ідеали, але анархісти, оспівуючи принципи «індивідуальної свободи», «безвладдя», «безпартійності», були не в змозі виробити чітку стратегію руху.

Для подолання ідейного та ідеологічного розброду була створена КАОУ «Набат», яка об'єднала приблизно половину анархістів України у відносно централізовану структуру, в якій анархістам пропонувалося досягнення спільних цілей та рішення спільних завдань. Але головного завдання КАОУ «Набат» так і не змогла виконати — організувати робітничий клас на створення вільних робітничих структур та соціалізацію виробництва. Програш в боротьбі за місто підштовхнув «набатівців» до союзу із махновським рухом, що почав свою історію в гуляйпільському повіті ще з літа 1917 р. У лютому 1919 р. КАОУ «Набат» та махновський рух об'єдналися для рішення спільних завдань: внесення ідеалів анархізму в селянський повстанський рух, формування «вільного району», де міг би пройти «анархістський експеримент» будівництва нового суспільства. Але на шляху реалізації цих завдань встали не тільки каральні дії диктаторських режимів «червоних» та «білих», але й втома населення від революційних і військових подій, брак «інтелігентських» кадрів та технічних спеціалістів, намагання більшовиків за будь-яку ціну не допустити активізації ліворадикальних настроїв, небезпеки «третьої революції». Постійні військові змагання вимагали від анархістів і махновських лідерів робити «вибір без вибору» між диктаторськими режимами, і цей вибір завжди використовували більшовики для демонстрації відсутності в анархомахновців чіткого «політичного обличчя». У 1918–1919 рр. анархістів і махновців більшовицька влада залучала до гібридної війни проти Української держави, УНР, але вже 1919 р. махновський та анархістський рухи зіткнулися з тим, що і вони стали об'єктами гібридної війни з боку більшовиків.

Розділ 4.

Анархістський спротив в УСРР у часи військового комунізму та НЕПу (листопад 1920 – листопад 1929 рр.)

4.1. Положення анархістів в УСРР на початку 1920-х рр. (листопад 1920–1922 рр.)

Питання про причини зникнення, про часові межі існування анархістського руху в СРСР залишається спірним, незважаючи на відкритість фондів архівів СБУ, публікації деяких матеріалів з архівів ФСБ. Радянські історики та публіцисти твердили, що цей рух був ліквідований каральними органами та РСЧА, «повністю збанкрутів» до вересня 1921 р. (час формального «зникнення махновщини»), а «діючі» анархісти, що залишилися на волі після цієї дати, тільки «окремий випадок» [1956].

1974 р. радянський історик С. М. Канів «наважився» по-новому висвітлити процес «зникнення» анархістського руху в СРСР, заявивши, що «...ліквідація вогнищ анархістської контрреволюції не означала знищення анархізму взагалі», а «...комуністична партія і не ставила перед органами Радянської влади завдання насильницькими заходами ліквідувати анархізм як такий. Застосування репресій проти анархо-контрреволюціонерів не поширювалося на всіх анархістів» [1638, с. 374]. У 1970-х рр. перед істориками владою було поставлено завдання: представляти чекістів та більшовиків гуманістами, тому С. М. Канів фальсифікував історію за «новими лекалами», стверджуючи, що ідейних анархістів ніхто не арештував і не знищував, а під репресії потрапляли тільки «анархо-бандити», що метою влади «в анархістському питанні» були не насильницькі заходи, а «ідейна боротьба». Ці тези він підтверджував владними пропагандистськими матеріалами, в яких твердилося, що анархізм був «легальним» і до 1925 р. в СРСР існувала Всеросійська анархістська федерація (ВАФ). С. М. Канів розсунув хронологічні межі руху, заявивши, що «1921–1922 рр. анархізм втратив залишки свого впливу на маси і перестав бути політичною течією» (необачно підтвердивши, що до 1921 р. він мав вплив на маси) [1638, с. 401].

Сучасна російська дослідниця анархізму Л. Г. Орчакова, вирішивши обмежити час існування анархізму, як політичного руху в СРСР, початком 1920-х рр., завела цей рух в нетрі містики, стверджуючи, що у 1920-х рр. в часи «глибокої внутрішньої трансфор-

мації» анархізм звівся до існування елітарних містичних груп окультного «Ордена світла» [2013, с. 28]. У сучасній українській історіографії сформувалися дві протилежні тенденції трактування «ліквідації» анархізму. М. А. Боровик каже про самоліквідацію руху до кінця 1921 р. [1541, с. 15–16]. А. В. Дубовик продовжує історію анархізму до др. пол. 1930-х рр. [1603, с. 182]. Необхідно відзначити, що матеріалів про анархістський рух після 1920 р. вкрай мало, влада не мала «повної картини» реального стану цього руху в УСРР. Анархістські групи різко перейшли від легальної і напівлегальної діяльності до діяльності підпільної, перманентні репресії кінця 1920 — сер. 1921 р. діяльність секретних інформаторів в анархістських групах підірвала легальні структури анархістів. Аналітична служба ВЧК була у стані становлення, як і вся система тотального контролю в СРСР. Тому в фондах радянських каральних органів за 1921–1923 рр. існують тільки окремі «справи» та згадки про анархістів.

Махновський командир В. Ф. Белаш, знаходячись у в'язниці ЧК, писав, що КАОУ «Набат» закінчило своє існування у 1922–1923 рр. [343, арк. 368], але чекісти у сер. 1920-х рр. вважали, що структури підпільної КАОУ «Набат» ще існують. На початку 1921 р., за твердженням М. Кліванського (Мрачного), деякі організації «Набат» «були відроджені» [1356, № 55, с. 39]. На нашу думку, окремі структурні уламки КАОУ «Набат» існували в Україні до другої половини 1920-х рр.

На 1 грудня 1920 р. КАОУ «Набат» збирала з'їзд, що територіально був разрахований на участь анархістів України. Легалізація конфедерації протирічила рішенням останньої конференції КАОУ «Набат», але «набатівці» вирішили провести легальний з'їзд для більшого впливу на політичні реалії в СРСР. Влада вирішила використати приїзд анархістських делегатів на з'їзд до радянського Харкова для масових арештів анархістів.

З вечора 25 листопада і в наступні дні по містах УСРР розпочалися арешти — за кілька днів було заарештовано близько 300 анархістів і тих, хто їм співчував, гостей з'їзду, що прибули до Харкова (Ю. З. Ярчук, Г. П. Максимов, Б. Стоянов та ін.). Арештів зазнали всі члени Секретаріату КАОУ «Набат», активісти цієї організації (В. М. Ейхенбаум (Волін), А. Д. Барон, М. Кліванський (Мрачний), Ол. І. Таратута, М. І. Доленко (Чекерес), І. В. Тарасюк (Кабась), Л. І. Готман-Чаріна, Н. В. Дриккер, О. Ольнецький, А. Горелік, Г. Витовський, А. Шляховий, К. Штурмер, Е. Гофман, Пилипенко та ін.), члени махновської делегації у Харкові та поранені

махновці, котрі знаходилися на лікуванні в радянських шпиталях (Д. І. Попов, І. О. Чарін, А. Ю. Буданов, П. Хохотва, Богуш, Середа, Зінченко, Кусенко, Колісниченко та ін.). Більшість махновців були розстріляні чекістами [887; 1584, с. 20–30; 1356, с. 44]. За анархістськими джерелами, в день відкриття з'їзду анархістами готувалася демонстація робітників та червоноармійців у Харкові; дізнавшись про арешти анархістів, застрайкували робітники паровозобудівного заводу, натовп маніфестантів вирушив до тюрми, вимагаючи звільнення анархістів. Напружена ситуація у Харкові змусила більшовиків перевести арештованих анархістів до тюрем Росії [1584, с. 10–15]. З цього часу КАОУ «Набат» перейшла до нової форми існування в стані «глибокого» підпілля.

Взимку 1920–1921 рр. тривали масові репресії анархістів в Україні, всі великі анархістські групи були розгромлені (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав, Олександрівськ, Єлизаветград, Полтава). В грудні 1920 р. в Єлизаветграді «набатівці» були запроторені до концтабору (в тому числі один з лідерів групи М. Аксенфельд) [1466, с. 397–398]. В Одесі були арештовані Я. Дубинський та Л. А. Полевий (делегат харківського з'їзду від Одеської федерації анархістів) [610, арк. 22], на. поч. 1921 р. «набатівець» — катеринославський анархіст Ривкін був розстріляний у Харкові [343, арк. 387]. У Катеринославі були заарештовані І. Шапіро, Б. Е. Липовецький, в Києві — Д. Линчевський, в Харкові — І. Теппер (Гордеев).

Наростаюча напруга у суспільстві в грудні 1920 р. — лютому 1921 р. проявлялася у численних страйках та стихійних виступах робітників, у невдоволенні в армії, в посиленні повстанського руху. У Харкові, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Маріуполі, по шахтарських містечках Донбасу страйкуючі робітники виносили резолюції про недовіру більшовицькому урядові. В Одесі під час Кронштадтського повстання проходили стихійні мітинги робітників, на яких до активної критики влади вдалися анархісти [1475]. На початку 1921 р анархістам вдалося захопити Людиновський машинобудівний завод і оголосити «незалежну комуну» [2000, с. 154].

Голод, загальне погіршення життя підстєбували протестні настрої населення. «Робітничу опозицію» в РКП(б) В. І. Ленін назвав «анархо-синдикалістами», Ф. Е. Дзержинський пригрозив їх розстріляти як «прихованих махновців». На XI з'їзді РКП(б) лунали звинувачення, що в Харкові на заводі «Серп і молот» група робітничої опозиції «зімкнулася» з місцевими анархістами, проводила свої збори в клубі анархістів [1957, с. 79].

Стійке занепокоєння радянського керівництва відносно «загрози зліва» посилювало Кронштадське повстання. Це повстання почалося

28 лютого під гаслами «Ради без комуністів!», «Вільні Ради!», «Третя революція!». Серед повсталих моряків Кронштадта було 10 тис. новобранців із Лівобережної України, зокрема і з махновських районів. У своїх промовах, листівках, газетах лідери повсталих не раз вказували, що махновський рух — це головний союзник Кронштадта в боротьбі проти диктатури [1866, с. 77]. Під час повстання у Кронштадті на заводах Харкова анархісти намагалися організувати страйки [869].

Наприкінці лютого 1921 р. по всій країні ЧК провели широкі арешти невдоволених режимом, в тому числі анархістів. Тоді в Україні пройшли арешти «Анархічного союзу молоді Волині», членів анархістських груп Одеси. 28 лютого ЧК видав наказ «Про боротьбу з контрреволюцією», вимагаючи від своїх підлеглих «розбити апарат антирадянських партій», для чого в містах, де страйкують робітники, провести арешти членів анархічних і соціалістичних груп [1608].

На початку березня 1921 р. стався погром анархістського видавництва «Голос труда», були знову арештовані (через місяць після арешту у листопаді 1920 р. їх звільнили) члени «Тимчасового Бюро Конфедерації анархо-синдикалістів» Ю. З. Ярчук, Г. П. Максимов, а також 20 анархістів-синдикалістів, як «найбільш небезпечного» анархістського об'єднання (А. Горелік та ін.), репресії зруйнували структури Конфедерації анархістів-синдикалістів [1318, с. 3–4]. Будь-який вплив на профспілковий рух анархістів-синдикалістів та анархістів-комуністів в УСРР був ліквідований владою у 1921 — на поч. 1922 рр. Легальна діяльність анархістів-синдикалістів у профспілкових та фабрично-заводських структурах була заборонена. До березня 1922 р. анархо-синдикалісти були «видалені» з правління Спілки харчовиків Катеринослава, у сер. 1922 р. всі анархісти-синдикалісти «вичищені» зі складу керівних органів місцевих профспілок вугільників і робітничих комітетів по містах та селищах Донбасу (Юзівка, Луганськ, Горлівка та ін.) [1607].

Циркулярний лист ЦК РКП(б) (березень 1921 р.) вказував, що до кронштадтського повстання до анархістів було відношення «дуже терпиме», але: «В даний час анархістські групи ведуть терор і їхня діяльність часто зближується з діяльністю білогвардійських контрреволюційних організацій», серед анархістських груп є «агентура іноземного капіталу», в більшості груп домінують «контрреволюційні тенденції». Циркуляр констатував, що органи влади «змушені вдатися до значного обмеження свободи діяльності» анархістів. Циркуляр вказував на особливу небезпеку анархістів-синдикалістів

в УСРР, де вони намагаються проникнути в спілки молоді та культурно-просвітницькі органи, проводять агітацію в армії та на флоті, організують селянські союзи, страйки на заводах. Вказувалось, що КАОУ «Набат» існує, хоча була півроку тому розгромлена, що підпільна діяльність анархістів активізувалася «під час Кронштадту» [943, с. 37–38]. Одеський губком КП(б)У у березні 1921 р. прийняв рішення посилити боротьбу проти антидержавних виступів робітників та моряків, що мали місце в Одесі (в цих виступах приймав участь анархіст І. Х. Улановський) [1375, № 12, с. 35; № 13, с. 21, 36].

1921–1922 рр. більшовики мали надію очолити світовий профспілковий рух за допомогою кишенькового Червоного Інтернаціоналу профспілок. Деякі анархісти, заарештовані чекістами в РРФСР і УСРР, опинилися в зоні пильної уваги делегатів Установчого Конгресу Профінтерну — «Червоного інтернаціоналу профспілок» (Москва, липень 1921 р.). Представники анархо-синдикалістських профспілок Франції, Іспанії, Італії, США вимагали звільнення з радянських в'язниць «ідейних анархістів». Французькі синдикалісти звернулися до керівника ВЧК Ф. Е. Дзержинського з проханням про звільнення анархістів, але він характеризував арештованих анархістів як «злочинців, що зловживають нашою добротою», вигадував, що анархіст В. М. Ейхенбаум (Волін) «разом з Махном нападав на потяги в Україні, вбиваючи тисячі солдат Червоної Армії» [1900]. Л. Д. Троцький стверджував, що «всі анархісти негідники і злочинці», про їх звільнення не може бути й мови. М. І. Бухарін на засіданні I-го конгресу Профінтерна (липень 1921 р.) заявив, що анархісти, які були заарештовані, — «кримінальні бандити», що махновці «знищують комуністів», а анархістський рух спирається на селянство і грає роль контрреволюційної «Вандеї» [1598, с. 202].

Ці характеристики головних більшовицьких ідеологів на довгі роки стала дороговказом у ставленні влади до анархістського руху. Для репресій проти «ідейних анархістів» чекісти організовували «кримінальні справи», переміщуючи «ідейних» анархістів та іллегалістів — експропріаторів, як фігурантів спільних справ, наслідуючи жандармський досвід провокацій. У вересні 1921 р. за звинуваченнями у «анархо-бандитизмі, експропріації, фальшуванні грошей» у Москві був розстріляний анархістський теоретик «Лев Чорний» — П. Д. Турчанінов, член КАОУ «Набат» Ф. А. Барон і ще вісім обвинувачених [1583, кн. 2, с. 108]. Анархіст Б. В. Єленський згадував, що розстріл по цій справі «посилив настрій меланхолії» серед анархістів, «деякі із найбільш слабких почали залишати наші лави та об'єднуватися з більшовиками» [785]. У 1921 р. фіксується

вступ колишніх анархістів до лав більшовиків. Так за партійним переписом на 1922 р. в лавах ВКП(б) перебувало 633 колишніх анархістів [1644, с. 53]. У Харькові анархістський лідер І. Карташов перейшов до лав КП(б)У [343, с. 79, 290, 331, 351, 382].

Німецьке профспілкове об'єднання «ФАУД», американсько-канадське «ІРА», аргентинське «ФОРА», низка синдикалістських національних структур виступили проти більшовицького диктату, домагалися звільнення анархістів з радянських в'язниць, створивши Інтернаціонал революційного синдикалізму — синдикалістську Міжнародну асоціацію трудящих — «МАТ». Вона виступила за розрив з «Червоним Профінтерном», прийнявши резолюцію протесту проти переслідувань «лівих елементів революційних робітників», закликала свої організації надсилати кошти на допомогу ув'язненим, на потреби анархо-синдикалістської пропаганди в радянських республіках. У Західній Європі був створений комітет допомоги заарештованим і засланим анархістам і анархо-синдикалістам. «ФАУД» підтримав «Групу російських анархістів за кордоном» з колишніх «набатівців» та «Закордонну делегацію Російської конфедерації анархо-синдикалістів», журнали вказаних груп «Анархический вестник», «Рабочий путь» друкувалися на потужностях «ФАУД» [1598, с. 245–258; 1599, с. 60–63]. В США з 1920 р. до боротьби за права анархістів в радянських республіках долучилися анархісти, що гуртувалися навколо видання «Американские известия» (ред. К. Гордиенко) та угруповання Союз об'єднаних анархістів (голова В. Бондаренко) [1959, pp. 367–368].

Західні синдикалісти вимагали звільнення з тюрми лідера КАОУ «Набат» А. Д. Барона, що заочно отримав повноваження делегата на берлінський конгрес «МАТ». Радянський уряд, готуючи «революцію в Німеччині», ще сподівався на союзництво «ФАУД». В грудні 1921 р. О. Беркман, емігрувавши до Берліну, випустив відкрите звернення «Крик про допомогу» — закликавши «світовий пролетаріат» до захисту переслідуваних анархістів [1071].

В грудні 1921 р. відношення до анархістів дещо змінюється — виконком Комінтерну висуває тезу про «єдиний фронт», Комінтерн ставить завдання «залучити на свій бік всі справжні пролетарські елементи від анархізму». Як додаток до протоколу Політбюро ЦК РКП(б) «Про відправлення делегації анархістів за кордон» (1922 р.), секретарем Ісполкому Комінтерну О. В. Куусініеном була складена записка на ім'я секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова, в якій пропанувалося дозволити «Вільному об'єднанню анархістів» послати своїх делегатів до Німеччини, Італії, Франції. З виписки з протоколу

Президії Виконкому Комінтерну (16 березня 1922 р.) можна дізнатися, що в Комінтерні було заслухано виступ А. Д. Барона (як представника «Вільного об'єднання анархістів») з питання виїзду анархістів до Німеччини [1900].

Справа анархістів-«арештантів» розглядалася Президією ВУЦВК, на початку листопаду 1922 р. з харківської в'язниці були звільнені 11 анархістів: А. Д. Барон, І. О. Чарін, Л. І. Готман-Чаріна, М. І. Доленко (Чекерес), С. А. Авруцька, Проценко, А. Шляховий, А. І. Левада, А. Ярошевський, І. Олонецький, В. М. Пилипенко. Членів КАОУ «Набат» А. Д. Барона, І. О. Чаріна, Л. І. Готман-Чаріну владні структури обіцяли вислати до Німеччини, їм дали місячну відпустку на збори, під чесне слово, що вони не будуть вести анархістської діяльності, решту арештованих анархістів звільнили на підставі постанови ЦВК 23 жовтня 1922 р. А. Д. Барон та І. О. Чарін після звільнення занурилися у вир політичної боротьби. А. Д. Барон був знову заарештований 18 грудня 1922 р. за «політичні виступи» перед активістами анархістського руху Катеринослава. І. О. Чарін та Л. І. Готман-Чаріна були заарештовані на поч. 1923 р., отримали два роки концтаборів [632, арк. 118].

Політбюро ЦК РКП(б) було вимушено восени 1921 р. звільнити 10 анархістів (у тому числі Б. М. Ейхенбаума (Воліна), що були вислані до Західної Європи [1208, с. 25; 1318, с. 10–17]. Наприкінці 1921 р. влада вислала з радянських республік відомих анархістів: О. Беркмана, Е. Гольдман. Синдикалісти Італії, Франції, США, Німеччини звернулися з листом протесту, вимагаючи звільнення заарештованого радянською владою анархо-синдикаліста О. П. Шапіро, який у жовтні 1922 р. був звільнений та висланий до Берліна. 1922 р. Політбюро ЦК постановило звільнити з під варти Ол. І. Таратуту. Такі «акти гуманізму» пояснюється тим, що більшовики сподівалися використати світовий профспілковий рух у світовій революції, не хотіли розривати відносини з радикальними профспілками. В той же час у квітні 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) прийняв резолюцію з питання боротьби проти анархізму. Для відсічі «наклепам» анархістів-емігрантів влада організувала контр-агітаційну кампанію, залучивши колишніх анархістів. У Виконкомі Комінтерну була створена особлива комісія зі збору матеріалів «компромату» про анархістів та їх діяльності за кордоном [1108, с. 161–162].

Чекісти відзначали «деяке пожвавлення» діяльності і розповсюдження листівок анархістів, як реакцію на неправомірний суд і розстріл П. Д. Турчанінова (Л. Чорного). Влада побоювалася «терору помсти» за страту цього анархістського лідера, в той же час зви-

нування проти анархістів в «кримінальщині» чекісти прагнули поширити на місцеві організації анархістів, провівши репресивну компанію боротьби з «кримінальним анархізмом».

У квітні 1921 р., за рішенням Одеського губкому КП(б)У, штучна справа «анархо-бандитів групи Шахворостова» була закрита під тиском обурених одеських будівельників (С. І. Шахворостов очолював профспілку будівельників) [1616, с. 175, 183]. З частиною фігурантів цієї справи, чекістами, була організована нова «анархо-бандитська, махновська справу терористичної групи на залізниці». До нової «анархо-бандитської» групи, чисельність якої штучно роздули до 44 чол., чекісти включили як кримінальників, так і ідейних анархістів з дореволюційним стажем: Ф. (В.) Александровича, І. Кріклівіна (Дубіна), В. Іоселевича, К. Меккеля, Л. Саф'яна та ін. Вони звинувачувалися у зв'язках із підпіллям КАОУ «Набат», у пограбуванні «валютників», нальотах, у «підготовці» ексів зовнішторгу, підпалу вокзалу і депо, «у розкраданнях на залізниці і підпалі готелю «Брістоль» з метою приховати ці розкрадання». Ф. Александрович (колишній анархіст-каторжанин, 1921 р. член КП(б)У та одеської міськради, комендант управління Південних залізниць) та І. Кріклівін (Дубіна) були розстріляні. Про інсценування ЧК цього «заколоту», за участі провокатора С. Шварцмана, писав берлінський «Анархический вестник» [595, арк. 4–49; 506, арк. 16–29; 632, арк. 806, 828].

Анархіст Б. В. Єленський задував про провокацію з анархо-індивідуалістами, що були арештовані під час експропріації в Полтаві і почали співпрацювати з ЧК «зраджувати своїх товаришів анархістів», самого Б. В. Єленського арештували в Одесі по справі «участі в експропріації в Саратові в 1917 р» (тобто до встановлення радянської влади в цьому місті) [785]. Формально не ставлячи анархістські ідеали поза законом, наголошую на «легальності» анархістської ідеології, більшовики прагнули взяти під контроль анархістські організації. Влада могла допустити існування анархістських груп (виходячи з Циркуляру ВЧК від 1 березня 1921 р.) тільки в випадку, якщо: в них «не буде жодних ознак антирадянської агітації... не буде допущена абсолютно ніяка діяльність серед селян і робітників... ретельно встановлено спостереження за життям федерації, її зв'язком з іншими анархістами і неанархістськими групами... вся діяльність їх обмежиться читанням таких авторів, як Кропоткін», а їхні лідери будуть «лояльно налаштовані до радвлади і далекі від підпілля». Циркулярний лист ЦК РКП(б) від 16 квітня 1921 р. звинувачував анархістів в «розпалюванні

невдоволення» серед робітників і селян, в армії, вказував, що влада «змушена вдатися до значного обмеження свободи діяльності цих груп» [1754, с. 66–67]. Влада намагалася нав'язати анархістам підписання забор'язань про відмову від підпільної діяльності, владні структури готували великий судовий процес Ревтрибуналу по справі «анархістів-бандитів» [1108, с. 161–162]. Було арештовано організатора «Чорного хреста» в Харкові А. І. Степанову (Галаєву), як «анархо-бандити» були арештовані петроградські анархісти, «терористи та експропріатори» з України: І. А. Ахтирський-Авер'янов, Д. Коган (Л. Рубін) [800, с. 5]. У липні 1922 р. з московської в'язниці втекли Д. Коган та І. А. Ахтирський-Авер'янов, харківських анархістів звинуватили в тому, що вони «підтримують зв'язок» із втікачами [632, арк. 22, 24, 499, 829].

Чекісти вели полювання на «анархісток-терористок»: шукали керівницю «групи експропріаторів», члена КАОУ «Набат», дружину члена секретаріату «Набат» Є. Саф'ян. Вона була «арештована в Одесі з бомбами» і звинувачена в нальоті на Управління текстильної промисловості в Москві. Є. Саф'ян змогла втекти з в'язниці за кордон, 1923 р. нелегально повернутися до УСРР, де підтримувала зв'язок із харківськими анархістами. Шукали анархістку Шварцман, яка їздила до Одеси, Миколаїва та Києва для терактів або ексів», та Т. Вегер, що намагалася придбати зброю в УСРР «для експропріацій в Москві» [632]. Емігрантські анархістські видання малюють образ «анархістів», виключно як «безвинних» жертв режиму, але можливо твердити, що експропріації і на. поч. 1920-х рр. продовжували бути засобом поповнення кас анархістського підпілля, яке не могло існувати без грошових надходжень.

Чекістські зведення повідомляли, що «для організації підпільних гуртків в Україні виїхали члени підпільної анархо-синдикалістської організації в Москві» [632, арк. 25]. У жовтні 1921 р. арешти анархістів пройшли у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, на Донбасі. З листопада 1921 р. більшовики почали переслідувати легальних «радянських» анархістів («Секції анархо-універсалістів», «Конфедерації анархістів-синдикалістів», «Секретаріату Московського робітничого союзу анархістів», «Об'єднаного анархічного студентства Москви», мирних анархістів-толстовців) сотні яких опинилися в тюрмах, були страчені, чекісти розігнали комуни толстовців [1585, с. 6]. Більшість членів «Чорного хреста» та анархістів-універсалістів опинилися в тюрмах і засланнях. В той же час в Стокгольмі з'явилася «Товариство допомоги анархістам в російських в'язницях» (на чолі з О. Беркман та Е. Голдман). Про переслі-

дування анархістів «лівій» громадськості західних країн у 1922 р. розповіли Е. Голдман та О. Беркман, що повернулися з «країни Рад» [837, с. 233; 1071].

Анархістська пропаганда в радянських республіках переслідується, хоча існує декілька винятків, на які режим «заплющує очі» заради ліберального іміджу: анархістські книгарні і видавництво «Голос труда» в Москві і Петрограді (закриті 1929 р.), «Чорний хрест» (розпущений 1925 р.), анархістський гурток при музеї О. П. Кропоткіна. Ці анархістські організації вели легальну діяльність: «Голос труда» видає повне зібрання творів М. О. Бакуніна і збірку «Очерки истории анархического движения в России», у 1923 р. Секретаріат ВФАК видав кілька інформаційних листів. Випадки «легальної роботи» анархістів характерні лише для Москви та Ленінграду де до 1925 р. легально діяли «Всеросійська федерація анархістів-комуністів» (ВФАК), «Всеросійська федерація анархістів» (ВФА). В легальному журналі ВФАК «Вольная жизнь» в статті «Мы и большевики» анархіст Алмазов пропанував анархістам приймати участь у спільному будівництві «нового суспільства» разом з більшовиками. Наприкінці 1922 р. «Вольная жизнь» була закрита з причини тиску влади та безгрошів'я [850, с. 16].

В той час коли в УСРР анархістські клуби були зачинені владою ще наприкінці 1920 р., в Москві та Петрограді на початку 1921 р. існувало кілька легальних анархістських клубів, в яких проводилася пропаганда анархізму. В клубах анархістів бували студенти МДУ, анархістські ідеї захоплювали частину студентів Петрограда [1229, с. 87, 311, 313].

В Україні: в Харкові, Одесі, Миколаєві в 1920–1921 рр. існували легальні групи анархістів-універсалістів. На Всеукраїнську нараду губернських рад народного господарства та губернських рад профспілок (вересень 1921 р.) був делегований один «легальний» анархіст. В Одеській міській раді навесні 1921 р. було чотири анархіста (0,4% від кількості делегатів) [297, арк. 17; 1787, с. 107–110]. У Миколаєві в другій половині 1920 р. існувала група анархістів-універсалістів (лідер Аксельрод), але наприкінці року вона розпалася після того, як частина універсалістів вступила до РКП(б). На початку 1921 р. до Миколаєва повернувся старий лідер М. Сонцев, що створив анархістську групу з 20 чол. Чекістами у місті було виявлено також групу «Анархістської спілки молоді», що нібито мала за мету «терор проти партійних працівників»; група анархістів діяла на Держфабриці в Херсоні [632, арк. 752, 776, 798, 804–805].

Одеса залишалася «небезпечним центром анархізму», де за списками ЧК 1921 р. нараховувалось до 200 «діючих» анархістів (1922 р., за підрахунками ДПУ їхня кількість скоротилася до 109). 1921 р. влада закрила Одеський міський та Пересипський клуби КАОУ «Набат», заарештувавши кілька десятків «набатівців» і анархістів-синдикалістів, більшість з яких після 1–5 місяців ув'язнення було звільнено [607, арк. 10–20; 610, арк. 8–12; 1287, с. 138]. Б. В. Єленський згадував, що в Одесі «велика кількість наших товаришів була запроторена до місцевих тюрем» [785].

Група анархістів-синдикалістів Одеси налічувала 45 чол. (лідери: М. Брайловський, К. Лоева (Чорна), Г. Бут) і була найбільш впливовою у місті, мала контакти з міжнародними анархо-синдикалістськими організаціями, з німецькими однодумцями, від яких отримувала кошти (група відправляла делегата на світовий конгрес синдикалістів у Берліні), випускала і поширювала серед робітників листівки, мала свої підпільні структури в декількох одеських профспілках. «Асоціація анархістів-позитивістів — універсалістів» Одеси налічувала 25 чол. (лідери: Б. Бідний, М. Беркович), брала участь у перевиборах до міськради 1921 р.) [607, арк. 2; 632, арк. 37, 115, 260, 798, 815, 824]. В «Асоціації анархістів Одеси» налічувалось 52 чол. (лідери: С. І. Шахворостов, Г. М. Борзенко (Москаленко), Арон-Давуд), ще у місті були: «Асоціація Бессарабських анархістів» (лідер Д. Хаскін), «Анархістський союз молоді Одеси» (формувався навколо декількох реемігрантів із США), одеська група КАОУ «Набат» з 25 чол. (лідери: Г. Я. Соболев-Дубінський, П. Ф. Козаченко, Ф. П. Павлов) [632, арк. 824]. Анархісти мали вплив на робітничий клас Одеси в профспілках: харчовиків, будівельників, водників, залізничників (Мельников), шевців і шкіряників (А. Тарасюк, Файнгольд, Розенберг, Гольденберг) [632, арк. 340–343, 750].

Анархісти-синдикалісти Одеси виступали проти легалізації та співпраці з владою, частина з них влилася до Партії лівих есерів — синдикалістів. Анархісти використовували профклуб «Голка» для своєї пропаганди, провели в завкомі профспілки працівників «Губодяг» п'ять анархістів. У жовтні 1921 р. страйк робітників «Губодягу» Одеси привів до арештів анархістів — членів завкомів. У чекістському звіті було відзначено, що страйк мав «політичний, озлоблений характер... спрямований проти комуністів». Страйки робітників Головних залізничних майстерень Одеси закінчилися арештами есерів і анархістів, які очолювали страйки [554, арк. 57, 62]. 1921 р. в Одесі відбувалися страйки робітників, «агітація зловмисних осіб проти радянської влади» [530, арк. 119–125, 148].

Восени 1922 р. одеські анархісти (К. Лоева (Чорна) та ін.) намагалися домогтися від влади дозволу на виїзд до Німеччини (де Комінтерном готувалася соціалістична революція) «для революційної роботи», вимагаючи для цього віз, але влада не бажала випускати анархістів «як самостійну силу» за кордон. Закритий лист секретаря Одеського губвиконкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгу повідомляв, що 15 анархістів отримали від губкому дозвіл на виїзд за кордон. Анархісти Одеси були запрошені на З'їзд анархо-синдикалістів в Німеччині, налагодили зв'язок з Секретаріатом Всесвітнього з'їзду анархістів-синдикалістів [632, арк. 798].

1922 р. анархісти Одеси «підсилювалися» за рахунок прибулих з Харкова і Петрограда анархістських активістів. Звіти ДПУ вказували, що в Одесі «будується новий «Набат» з допомогою кількох прибулих з Парижу анархістів, а у деяких анархістів склалося «очікування приходу Махно з Бессарабії» [614, с. 2–3]. За карними політичними справами відомо, що в Одесі анархісти агітували у артилерійській школі, Трудовій школі, серед студентів інститутів [595, арк. 53, 347; 597, арк. 1–22]. Анархісти-емігранти вказували, що в Одесі проводилася «анархістська агітація в лавах Компартії та в радянських закладах» [1584, с. 7].

У Катеринославі на початку 1921 р. ЧК була ліквідована анархістська група В. Чупріни–Д. Баженова, що була звинувачена у експропріації на ст. Нижньодніпровськ, заарештований ексіст Шарик, анархістський клуб закрито (члени групи І. Рижков і Д. Баженов перейшли до КП(б)У) [632, арк. 133–134]. На поч. червня 1921 р. в передмістях Катеринослава (Амур, Нижньодніпровськ) пройшли масові антибільшовицькі хвилювання робітників (цей бунт дістав назву «Амурський Кронштадт», які висунули гасла переобрання рад, видалення з них комуністів, зміни економічної політики. За твердженнями влади, хвилювання були спровоковані анархо-махновцями та меншовиками. Під час розгрому протестів влада використовували армію та артилерію [1608].

На початку 1922 р. у Катеринославі була створена нова Амурсько-Нижньодніпровська федерація КАОУ «Набат» (17 чол.), що притримувалася концепції «анархістської держави на основі практики махновців з елементами анархізму-синдикалізму». Ця група була ліквідована ДПУ у червні 1922 р. після того, як видала на друкарській машинці підпільний «Вестник», в якому розкривалися провокації ЧК–ДПУ [632, арк. 3–19]. Цій групі ставилося в провину: нальоти на касира заводу «Ланге» (захоплено 2 мільярди руб.) на ст. Нижньодніпровськ, «контакти з бандитами Амура і Салтановки»,

зв'язки з анархістами Москви, Харкова, Курська, Павлограда, Єлизаветграда, Одеси, Олександрівська, Полтави, Гуляй-Поля, Новомосковська. Лідер групи В. О. Бобильов-Праведніков з 1918 р. керував підпіллям КАОУ «Набат» у Катеринославі, працював у політвідділі армії Н. І. Махна, підтримував листування з В. М. Ейхенбаумом (Воліним) та А. Д. Бароном. Члени групи, серед яких було кілька робітників ЧК, РОСТА, колишніх комуністів (В. О. Бобильов-Праведніков, редактор вісника А. Я. Селегнев, І. А. Клочко, М. С. Кузнецов, Сухоцький). Більшість членів групи були засуджені до розстрілу, але у грудні 1922 р. були звільнені за амністією, а Амуро-Нижньодніпровська група «Набат» відроджена [632, арк. 3–19, 133–139, 569, 619].

Чекісти слідкували за групами анархістів-робітників, що існували по заводах в районі Катеринослава: у Кайдаках, Каменску, Новомосковску. Арешти торкнулися робітників в Маріуполі (Г. І. Чіпіженко — анархіст-синдикаліст), членів мелітопольського КАОУ «Набат», «Комітета анархістів» Бахмута, робітників заводу Алчевського району з «Партії анархістів». У В. Токмаку чекісти встановили «махновське підпілля з колишніх матросів» та групу анархістів [632, арк. 287, 357, 357, 370, 524, 555–558].

1921 р. у Києві чекісти нарахували 46 активних анархістів (лідер: А. Консе, з 1922 р. — Ж. (І. Л.) Кологрів). Анархісти вели агітацію на підприємствах міста, мали певний вплив на профспілку харчовиків, студентське середовище, але посилення репресій призвели до того, що активісти КАОУ «Набат» залишили місто. В Житомирі група анархістів-синдикалістів діяла в профспілках друкарів і транспортників [632, арк. 338, 421, 438, 835]. У Єлизаветграді 1921 р. була знайдена підпільна друкарня анархістів, заарештована група анархістів-синдикалістів-комуністів (20 чол.) та група «молодих» анархістів, її лідер Кролевецький був вбитий під час арешту. Стосовно 1921 р. існують свідчення про розгром «махновської організації подільських анархістів», арешт та страту 21 чоловік (за анархістськими джерелами до 40 чоловік), що нібито готували «експропріації та терор». Скоріш за все, мова йде про Брацлавську організацію анархістів, що працювала «з розкладання молоді». Вона згадується у збірці документів «На защите революции» у зв'язку із арештом 110 підозрюваних у анархістській агітації. Цей розгром був пов'язаний із активізацією анархістів Вінниці, Кам'янець-Подільського, Брацлава, Жмеринки, спробою відродити «Федерацію анархістів Подільської губернії» [1093, с. 327, 344; 632, арк. 132, 273, 314, 753].

1921 р. в анархістських колах знову стає актуальною ідея створення «Анархо-комуністичного союзу молоді в Україні», фіксується поява молодіжних груп «Анархістського інтернаціонального союзу робітничої молоді «Бунтар», молодіжних груп в Києві, Харкові [841, с. 3]. Існують факти впливу анархістів на рухи скаутів, есперантистів. Керівник «Всеукраїнської організації есперантистів» (активність рух есперантистів виявляв у Києві, Харкові, Одесі) О. М. Антонович розглядався чекістами як «анархістський агітатор», вони отримали інформацію про те, що «Всесвітнє об'єднання есперантистів» було засновано 1921 р. анархістами, що ватажки «Всеросійської федерації анархічної молоді» пропагували есперанто. У 1921 р. був арештований один з засновників руху есперанто С. М. Гйдовський (Гайдаров) (наступні арешти 1923 р., 1926 р.). Репресій з боку влади зазнав анархіст Н. Я. Футерфас (член орг. комітету «Всеросійської федерації есперанто» у 1918–1924 рр.), член президії ІІІ-го Всеросійського з'їзду есперантистів (1921 р.), редактор журналу есперантистів «La Nova Epoko», голова видавничо-пропагандистського кооперативу есперантистів. 1925 р. були арештовані анархісти-есперантисти Левандовський, Б. Липовецький (колишній член «IWW»).

На ІІІ-у з'їзді Комуністичного союзу молоді України (1921 р.) лунала критика стосовно «анархістських та синдикалістських настрій», що відзначалися у частини молоді, що було визнано несумісним з членством в КСМУ. Циркулярний лист ЦК КП(б)У губкомам КП(б)У і губкомам КСМУ закликав до боротьби проти «анархістських хитань» у молодіжному середовищі, проти спроб формування «безпартійних молодіжних союзів» [1374, с. 3]. Ці факти свідчать про намагання анархістів опанувати молодіжний рух.

Б. В. Еленський, опинившись у Харкові писав «Дух опору і боротьби в значній мірі зник, і з усіх боків передбачалося посилення репресій...» [784]. В той же час звіти ЧК фіксують, що частина анархістів Києва, Миколаєва, Полтави в 1921 р. завітали до Харкова, намагаючись відновити місцеву організацію, як регіональний центр руху. Анархістське підпілля в Харкові, в якому помітну роль продовжували грати члени КАОУ «Набат», підтримувало зв'язок із махновським рухом, в харківському анархістському підпіллі деякий час перебував лідер махновського руху П. А. Аршинов (Марін). 1922 р. анархістське підпілля в Харкові почало відроджуватися, групи анархістів були створені серед робітників, студентів медичної академії, сільськогосподарського та ветеринарного інститутів, Інституту народної освіти... Якщо на поч. 1922 р. в Харкові і Харківській

губернії «на обліку» ЧК було 46 анархістів, то до жовтня 1922 р. там було виявлено вже 207 анархістів [632, арк. 110, 117, 156, 176, 202, 253, 233].

У Чернігівській губернії анархісти створили селянські трудові артілі, групи анархістів існували в Чернігові, Сосниці, Новгород-Сіверському, Конотопі, Козелеці, Ніжині, по селах. Чекісти вказували на те, що анархісти Чернігівщини мали таємний «зв'язок з Махном», із «Закордонним секретаріатом Російської конфедерації анархістів-синдикалістів». 1921 р. анархіст Г. Двигомиров був розстріляний за участь у безпартійній селянській конференції в Ново-Зибкові [632, арк. 2, 7, 30, 37, 115, 260, 798, 815, 824]. Гомельське ДПУ у 1922 р. нарахувало по Гомельській губернії 930 анархістів, вказавши, що вони ведуть агітацію серед селян, на заводах Гомеля, Глухова, Клишів [1578, с. 137].

У 1921–1922 рр. анархісти Полтавської губернії продовжували діяти в Полтаві, Ромнах, Лохвиці, Миргороді, Гадячі, Глинську, по селах Рибці, Сміле, Волошинка. Чекісти зафіксували по губернії близько 100 анархістів, зведення та звіти конкретизували, що в Полтаві діяли «анархісти-синдикалісти — інтелігенція, федералісти і анархо-комуністи — робітники», яких очолювали: «набатовець» Д. М. Поляков, М. Андрейченко, харківська анархістка Х. Шафран та ін. Звіти ДПУ свідчать, що навесні 1922 р. ліві есери, максималісти, анархісти-синдикалісти організували в Полтаві низку страйків. Анархісти Полтави, виступаючи за «свободу профспілок», вели пропаганду серед харчовиків, шевців, будівельників, металістів, печатників, створювати підпільні гуртки «Союзу анархістської молоді» в Лубенській педагогічній школі, на Педагогічних курсах Гадяча [632, арк. 110, 125, 438, 450, 835]. Анархісти-синдикалісти вчитель Г. Хоментовський та студент Б. Немерицький організували групи серед учнівської молоді (І-й Садовий технікум, Інститут народної освіти). Приїхавши з Петрограду до Полтави, анархіст О. Усов (робітник-металіст, голова заводського комітету) створив анархістську групу на чавунно-ливарному заводі Полтави і у авторемонтних майстернях, пропагував анархістські ідеї у місцевій профспілці металістів. На початку 1922 р. на засіданні Бюро Полтавського губкому КП(б)У було ухвалено рішення вилучити з «контрреволюційної» профспілки металістів осіб які її розкладають. О. Усова було звільнено з заводу, члена комітету закрийного відділення швейної майстерні анархіста Д. М. Полякова — виключено з профспілки. Наприкінці 1922 р. О. Усов відзначав наявність в полтавських повітах «багатьох неоформлених сил махновської течії» [632, арк. 135, 212; 1891, с. 207–208].

Анархісти Полтави поширювали в робітничому та молодіжному середовищі писані відозви проти влади комуністів («Комуністичний інститут проституцій»). Листівки поширювалися також на фабриках і заводах Кременчуцької губернії. Навесні 1922 р. анархісти намагалися організувати нелегальну типографію випустити листівку від імені анархістської молоді. Листівки було виявлено на залізничній ст. Полтава Південної залізниці [1891, с. 207]. Про анархістські настрої молоді Полтави кажуть події, що були пов'язані з протестами під час святкування роковин Жовтневої революції у місті. Тоді юрба комсомольців біла по місту вікна ресторанів і крамниць, вигукуючи гасла проти політики НЕПу. З цього приводу анархісти, підтримавши «ліві» погляди комсомольців, видали на шапірографі листівку «Геть НЕП і його захисників» в якій були такі слова: «...тепер у влади стоять зрадники революції вони морять по в'язницях істинних комунарів і революціонерів... усіх політичних та кримінальних ув'язнених, які змушені сидіти за вкрадений у не-нависних непманів шмат хліба» [1891, с. 207].

Після захоплення Червоною Армією Криму члени «Кримської федерації анархістів» групувалися у Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Євпаторії навколо залишків Кримської повстанської «зеленої» армії, її колишнього командувача Х. М. (О. В.) Мокроусова. Зведення ЧК вказували на те, що «найбільш небезпечними» (мали вплив у профспілці металістів та водників) та чисельними були анархіст-синдикалісти, існували групи анархістів-комуністів, анархістів-індивідуалістів. Зведення вважали Х. М. (О. В.) Мокроусова «особливо небезпечним», «активним ворогом», що «пригрів» групу анархістів в наркоземі Крима: Л. С. Луговика (секретар «Кримської федерації анархістів»), М. П. Уралова (колишній махновський лідер). Чекисти вважали, що вони, користуючись офіційним статусом, об'їжджали міста Криму, збираючи анархістське підпілля. ЧК розглядала можливість арешту Х. М. (О. В.) Мокроусова, йому згадували контакти з махновцями 1920 р. Інформатори твердили, що під час Кронштадтського повстання севастопольські матроси просили Х. М. (О. В.) Мокроусова, «щоб він повів їх проти більшовиків». Анархістів-синдикалістів з «зеленої» армії (М. П. Уралов, О. Гестрін, О. Фокін, О. Сідорін та ін.) 1921 р. чекали арешт або страта, як «махновців» і «бандитів» [632, арк. 242, 266–290].

У березні 1922 р. в постанові Політбюро ЦК РКП (б) «Про бандитизм» карним органам пропонувалося заслати анархістів «підпілля» до Архангельського концтабору [1088, с. 23]. У червні 1922 р. з'явився Циркулярний лист ОДПУ, в якому давалися вка-

зівки по боротьбі проти анархістів. В 1922 р. чекісти припускали, що існує підпільна КАОУ «Набат», в арсеналі якої є друкарня, зброя, зв'язки з Москвою, Парижем, Берліном [632, арк. 260, 824]. У зведеннях ОДПУ твердилося: «...діяльність анархістських груп протягом лютого значно посилилася порівняно з минулим січнем. Особливо сильне це поживавлення на півдні, головним чином на Україні і в Криму, де воно виражається в організації терористичних актів, експропріацій, підпалів і т. п. Групи місцями мають підпільні друкарні, підтримують зв'язок із махновськими і петлюрівськими групами» [1105].

У липні 1922 р. Циркулярний лист ОДПУ назвав анархізм «ідеологією люмпен-пролетаріату», «контрреволюцією», визнавав його винним у встановленні «нещадної диктатури куркульства», в організації «змовницьких зграй», вимагаючи від органам ДПУ вести «нещадну боротьбу» з анархістами-«підпільниками», «паралізувати роботу анархістів» з допомогою «внутрішніх інформаторів» [1754, с. 70].

Керівництвом ОДПУ почало використовувати організації анархістів для оперативної гри з метою виявлення осіб із радикальними поглядами, для контролю над «неблагонадійними» в анархістських групах, де їхню діяльність «відслідковували» секретні співробітники. З 1922 р. провокатори були майже в кожній великій групі, формувалися чекістські списки анархістів по містах і губерніях, з поділом на «активних», «пасивних», «підпільних», «ексистер-терористів». Виходячи з цих документів, чекісти відслідковували діяльність основних груп, але не мали можливості відслідковувати «дикі» або дрібні самостійні групи. У боротьбі з провокаціями, анархісти почали діяти в повній конспірації невеликими групами — п'ятірками. Чекісти вловили цю тенденцію: «Серед анархістів підпілля, особливо серед знаних його працівників, відчувається тенденція сконцентрувати як активістів, що залишилися на волі, так і розрізнені анархічні угруповання для спільної підпільної роботи... чистки рядів від чужих і ненадійних елементів», «...підпільники еднаються в невеликі, суворо законспіровані групи... в Москві виявлена невелика підпільна група «набатівців» і безвластників, яка прибула сюди з України та Петрограду, що б займатися ексами» [1105].

У серпні 1922 р. чекісти звітували: «Найбільш активні анархістські групи, групи підпільників пов'язані нині, в більшості випадків, з чисто кримінальним елементом, як і раніше вони перманентно зайняті підготовчою роботою та організацією ексів... ніяких експропріацій за звітний період ними скоєно не було» [1105].

Чекістські інформатори лякали своє керівництво гуртуванням анархістського руху в УСРР на міфічних підпільних конференціях та з'їздах. 1921 р. твердили, що подібний з'їзд стався в румунських Бендерах або в Житомирі, 1922 р. — у Дніпропетровську. З'явилася інформація про підготовку до скликання в Москві всеросійського з'їзду анархістів «угруповань всіх течій з питань організаційного і тактичного характеру» [632, арк. 113].

В середині 1922 р. країну збуджував судовий процес над ПСР, блискавки від якого попадали у всіх опозиціонерів режиму. Декретом ВЦВК була прийнята «Інструкція для органів ДПУ щодо застосування адміністративної висилки», на підставі якої анархістів стали виселяти з «стратегічних» міст країни. Літом і в листопаді — грудні 1922 р. пройшли арешти підпільних груп по всій території СРСР що мали на меті «ліквідували всі анархічні організації». Масові арешти грудня 1922 р. не оминули Харків, у якому було арештовано кілька десятків анархістів (група «анархістів-терористів» Соколовського, активісти КАОУ «Набат»), що організували у місті робітничий страйк. Кілька «набатівців» було арештовано в Катеринославі, за агітацію на заводі, поширювання листівок, організацію страйків [632, арк. 110, 430, 552]. У Полтавській губернії 1922 р. чекістами була «ліквідована анархо-бандитська група, яка проводила експропріації і скоювала вбивства відповідальних «совпарработников» (група «анархістів-терористів» П. Радченко — «Петьки-Рака»). В Полтаві були арештовані Д. М. Поляков (анархіст з 1905 р., популярний серед робітників делегат конференцій ФЗК) та О. Л. Золотарьов [632, арк. 113, 118, 450].

Один з лідерів одеських анархістів С. Меккель (каторжанин, анархіст з 1906 р.), потрапивши до концтабору, піддався побиттю, грабежу, знущанням з боку керівництва табором. Цей інцидент викликав протести анархістів всієї республіки, ревтрибунал розглядав справу коменданта концтабору, що побив К. Меккеля, але замість коменданта за ґрати попало кілька анархістів за «дискредитацію пролетарського суду» [1791, с. 80].

Анархістський рух в Україні після розгрому кінця 1920 р. на початку 1921 р. почав відновлюватися, намагаючись використати загальну кризу лютого 1921 р., але у лютому–квітні 1921 р. він зазнав нових репресій, що загнало анархістів в глибоке підпілля. В той же час в 1922 р. в УСРР відчувається певна стриманість ДПУ по відношенню до існування анархістських угруповань, що дало змогу анархістським групам відійти від постійного переслідування.

Перехід до НЕПу вимагав від анархістів корегування своєї програми по відношенню до соціально-економічних змін в країні.

Незважаючи на соціально-економічні виклики, анархістський рух вижив, хоча втратив значні важелі на робітничий клас, селянство. Анархісти намагалися використати народне незадоволення знущанням голодом та падінням рівня життя трудящих, очолити протести трудящих в Україні. Міжнародна підтримка анархістів змушувала владу відкрито заявляти тільки про боротьбу проти «анархобандитизма», хоча під цю «марку» влада намагалася знищити будь-яку анархістську структуру, в тому числі далеку від тактики експропріацій і терору.

4.2. Анархо-махновський рух в грудні 1920 — грудні 1921 рр. в Україні, вплив анархо-махновської еміграції на події в УСРР

Після перемоги над арміями УНР і генерала П. Врангеля громадянська війна, як вважали більшовики, закінчилася їхньою перемогою. Однак цей висновок виявився хибним, позаяк в Україні, Поволжі, Сибіру, Карелії, на Тамбовщині не згасала селянська війна проти більшовиків. Більшовицьке керівництво поставило за мету знищення махновського руху та РПАУ(м). Операція червоних військ проти махновців почалася 22 листопада 1920 р., коли командири Кримської групи РПАУ(м) були арештовані й розстріляні. 25 листопада Н. І. Махно і деяким його командирам вдалося не тільки вивести більшу частину РПАУ(м) з оточення, але й розгромити окремі частини РСЧА та ВЧК. 29 листопада махновська рада прийняла рішення, ухиляючись від боїв проти значних сил ворога, провести рейд, щоб зібрати до купи всі повстанські загони. 2–4 грудня загони РПАУ(м) захоплюють Гуляй-Поле, полонивши бригаду 42 стр. дивізії та Киргизьку кінну бригаду. За твердженнями В. Ф. Білаша та П. А. Аршинова (Маріна), бл. 8 тис. червоноармійців опинилися в полоні у махновців, частина з них перейшла на бік РПАУ(м) [401, арк. 32; 403, арк. 2, 404, арк. 1–5; 405, арк. 35; 1261, с. 216–220].

9 грудня на раді РПАУ(м) махновці вирішують зберегти армію до весни 1921 р., відмовляючись від боротьби за Гуляй-Поле з причини величезної кількості частин РСЧА в гуляйпільському районі. Командуючий РСЧА в УСРР та Криму М. В. Фрунзе наказав вести операції «проти Н. Махна» силами корпусів (до 80 тис. чол.), залучаючи бронепотяги та аероплани [732, арк. 30–54; 739, арк. 21; 1381]. Радянське керівництво і військово командування усвідомлювало рівень небезпеки для диктатури з боку махновського руху,

враховуючи добровільний перехід мас червоноармійців на бік РПАУ(м).

12 грудня махновці увірвалися до Бердянська, розбивши кавбригаду РСЧА, один з полків якої перейшов до лав РПАУ(м). Розраховуючи на результати своєї пропаганди, перехід частин РСЧА на свій бік та загальне селянське повстання проти більшовиків, махновці сподівалися віддрукувати у бердянській друкарні листівку «Черное предательство большевиков», згодом махновці спромоглися надрукувати листівку ««Гоните коммунистов, сейчас в Москве власть беспартийных» [736, арк. 23–24]. Радянські агенти повідомляли, що в «махновському районі» населення підтримує Н. І. Махна: «в Гуляй-Полі радянську владу організувати неможливо», «радянські установи працюють «напівпідпільно», «населення співчуває Махну... у Синельниковому залізничники симпатизують Махну... у Бердянському повіті махновське повстання». II-й Запорізький з'їзд КНС відзначив «страх і кризу» в КНС, у декількох волостях губернії тільки у вересні 1921 р. були створені КНС [405, арк. 35; 397, арк. 1–10, 74; 395, арк. 265]. Радянські газети писали: «Досі ще багато сіл із захопленням вітають і радо приймають «чорних круків» махновщини... махновська агітація має силу» [916].

Командуючий фронтом М. В. Фрунзе намагався притиснути сили РПАУ(м) до Азовського моря і, оточивши повстанців потрійним кільцем, знищити (в РСЧА перевага у живій силі сягала 1:10, в артилерії 1:15). Махновці змогли пробитися з оточення, розгромивши дві бригади 9-ї кав. дивізії, бригаду 42-ї дивізії. 16 грудня махновці (5 тис. бійців) вийшли в район зосередження обозів РСЧА, знищили штаб Петроградської бригади червоних курсантів, бригада II-го кінного корпусу розбіглася, частина бійців оголосила себе махновцями, до полону потрапило близько тисячі червоноармійців. «Андріївський конфуз» — провал операції М. В. Фрунзе став предметом розслідування Вищого військового радянського трибуналу. Слідство показало, що в армії є «сильний ворожий елемент», котрий таємно допомагає Н. І. Махнові, 42-у дивізії називали «відділом постачання Махна» (сформована з партизанських загонів Донбасу, за складом близька до махновців). На фронті восени 1920 р. ця дивізія боролася пліч-о-пліч з махновцями проти військ П. Врангеля, і часто до неї навідувалися махновські агітатори. Під Андріївкою полонені 42-ї дивізії частково перейшли на бік Н. І. Махна, але сподівання махновців на виступ проти більшовиків 30-ї дивізії та окремих частин II-ї Кінної Армії не справдилися, активних «махновців» чекісти встигли заарештувати [1311, с. 117–119].

В деяких частинах бійці відмовлялися «охороняти комуністів», воювати проти Н. І. Махна. «Червоноармійці сотнями переходять до Махна» — констатували зведення за січень 1921 р. Махновці відпускали полонених червоноармійців, завербувавши в свої прихильники та агенти їх частину, яка, потрапляючи знову до лав РСЧА, робила їх пасивними, готовими до здачі у полон. Колишні полонені розповідали, що Н. І. Махно воює тільки з командирами і комуністами, а не з рядовими, повідомляли махновцям дані про чисельність, настрої, склад частин, стосунки між командирами та рядовими. Виходячи з цих даних, Н. І. Махно на окремі частини нападав, примушуючи їх до здачі в полон, з іншими ухилявся від зустрічі. Розкладення РСЧА, перехід її частин на бік РПАУ(м) була головною ціллю і надією махновців [1189, с. 4].

На нараді штабу і ради РПАУ(м) частина командирів вимагала від Н. І. Махна закріпитися в гуляйпільському районі, організувати там круговий фронт проти червоних, розраховуючи, що червоноармійці будуть переходити до лав повстанців [1341, с. 16; 1204, с. 195]. Але Н. І. Махно вирішив перенести операції РПАУ(м) на Правобережну Україну, за маршрутом свого рейду літа 1919 р., сподіваючись, що мешканці цих районів з приходом РПАУ(м) повстануть проти «комунії» (на цих теренах були окремі загони, що боронили принципи «вільних рад», загони, створені дезертирам, повсталими червоноармійцями) [1526, с. 183–191]. За зведенням Миколаївського губкому КП(б)У тоді по Миколаївській губернії діяли анархо-махновські групи та окремі агітатори, котрі закликали червоноармійців переходити до Н. І. Махна. В кінці грудня 1920 р. загони РПАУ(м) взяли Вознесенськ, до них тимчасово приєднуються загони «Чорного крука», братів Іванових, Пугачова, Залізняка, Терпоухова. Н. І. Махно зібрав 8 полків кінноти, кілька кулеметних полків, але закріпитися в районі Помічна–Піщаний Брід махновцям не вдалося. 31 грудня РПАУ(м) дійшла до Умані, але шлях перекинула 12-а Червона армія, махновці опинилися в повному оточенні, до полону потрапили кількасот махновців, у тому числі пропагандисти з культпросвітвідділу. Повернувши армію в бік Києва, Н. І. Махно намагається залучити до своєї армії «петлюрівського» отамана Орлика, від якого прибули уповноважені для укладення союзу. До Н. І. Махна прибули отамани І. Струк, Пономаренко та ін. з 300 повстанцями, але вони не виявили бажання рейдувати по Україні у складі РПАУ(м) [1193; 1526].

На засіданні штабу РПАУ(м) 6 січня 1921 р. було вирішено прямувати на Полтавщину, але там махновці потрапили в оточення

30 тис. армії червоних. РПАУ(м) рушила на північ в район Гадяча–Зінькова, щоб з'єднатися з анархістськими загонами Л. Христового, залишками повстанців-«шубівців» [1436, с. 104–120]. На Лівобережжі України діяло близько 140 повстанських загонів (14 тис. чол.), значна частина з яких мала «махновський» характер. До РПАУ(м) на Полтавщині та Чернігівщині влилося до 2 тис. повстанців. Відірвавшись від переслідувачів, РПАУ(м) рейдувала Курською губернією. Махновська розвідка доповіла, що в південних повітах губернії влада не відчуває себе впевнено, радянські джерела повідомляли, що в цих повітах «настрій населення анархічний і є небажання підкорятися місцевій владі». Махновці навідалися до українських повітів Вороніжської та Курської губерній, де вирувало повстання, були «анархічні» настрої, «симпатії до Махна», зайняли Суджанський повіт, містечко Корчу. Там вони проголосили «вільні ради», видавши і розповсюдивши тисячу листівок про їх організацію. Реагуючи на небезпеку «махновщини», М. В. Фрунзе видав наказ про ліквідацію «політичного бандитизму» в «найближчий термін» — до 15 лютого 1921 р. [1564, с. 9–14].

Радянські дослідники П. Білий та П. Дишлівий вважали, що РПАУ(м) та місцеві махновські загони у січні–лютому 1921 р. налічували близько 20 тис. чол. [1536, с. 97, 100]. На початку лютого 1921 р. Н. І. Махно спрямував свою армію на відпочинок до базового району — в лісі біля Ізюма, йому вдається захопити Лисичанськ і Біловодськ, розгромити дві бригади РСЧА. До складу РПАУ(м) увійшли повстанці загонів М. Брови, Пархоменка, Г. Савонова, Каменюка, Марусі, Фоміна, Сімки, Колесника (до 1 тис. бійців). 8 лютого проти влади більшовиків повстала I-а бригада 4 кавдивізії I-ї Кінної Армії Г. С. Маслакова. Г. С. Маслаков закликав червоноармійців до підтримки Н. Махна, видав листівку, де були гасла: «проти диктату згори та диктаторів», «проти продрозкладки», «за вільні ради», «за справжню Радянську владу без комуністів». РПАУ(м), на певний час, об'єдналася із повсталюю бригадою Г. С. Маслакова [1548, с. 155–166]. Він сподівався перетягти на бік РПАУ(м) бійців II-ї Кінної армії. Близько півроку загін Г. С. Маслакова разом із загонами махновських командирів М. Брови та Кочубея (2 тис. бійців) вів боротьбу проти більшовицької влади на Дону, в калмицьких степах, як «Кавказька повстанська армія ім. батьки Махна» [405, арк. 35; 720, арк. 281].

Червона кіннота 1920–1921 рр. проявляла ознаки «стихійного анархізму»: біля Мелітополя загін із 200 кіннотників 1-ї Кінної «громив радянські установи», у жовтні 1920 р. в 6-й кавдивізії

1-ї Кінної Армії стався бунт під гаслом «Хай живе Махно!», бійці розігнали політичний та особливий відділи дивізії, вбили кількох комісарів, чекістів. Більшовикам вдалося ізолювати бунтівників, не дати з'єднатися із «невдоволеними» з 4-ї кавдивізії 1-ї Кінної. У грудні 1920 р. в 9-й кавдивізії фіксувалося «посилення анти-більшовицьких настроїв» [1389, с. 22], у квітні 1921 р. у Гуляй-Полі повстав 40-й полк 1-й Кінної [401, арк. 68, 76, 81].

13 лютого махновці повернулися на Запоріжжя після 50-денного рейду, під час якого було подолано 2500 км, витримано 39 боїв. В цей час в Гуляйпільському, Бердянському, Запорізькому повітах владні структури фіксували «махновське повстання». Катеринославська та Олександрівська губернії були оголошені більшовиками на становищі фронтових [395, арк. 35; 401, арк. 48–62]. У політзведеннях більшовиків містилися повідомлення про те, що ці губернії «кишать бандитизмом» — в кожному повіті оперують махновські загони від 300 до 1 тис. чол. В плавнях Дніпра, біля Олександрівська, діяв центр махновського руху, який координував дії окремих загонів. 22 лютого пройшла нарада командирів РПАУ(м) по координації повстання в Олександрівському повіті [407, арк. 19].

6 березня махновці дізналися про повстання у Кронштадті, польова радіостанція РПАУ(м) повідомляла про підтримку махновцями повстання моряків: «Наближається час з'єднання вільних козаків з кронштадтськими героями в боротьбі проти ненависного уряду тиранів» [1866, с. 77, 150]. В Олешках була створена таємна матросько-махновська група «Якір», котра друкувала прокламації із закликом створювати «вільні ради» і підтримувати повстання в Кронштадті. Н. І. Махно розраховував, що Кронштадт стане початком загального повстання у РСЧА, що ефект від інформації про це повстання змінить плин війни. У лютому–березні кілька наскоків Н. І. Махна на Гуляй-Поле не дали жодних результатів, хоча махновці змогли розбити кав. бригаду, роззброїти кавдивізіон, полонити два полки, після чого бл. тисячі червоноармійців перейшли на бік повстанців. В сер. березня махновці зазнають суттєвих втрат в боях з РСЧА [395, арк. 43].

У квітні 1921 р. Н. І. Махно підготував проект нової «Декларації», що був винесений на затвердження засідання Ради РПАУ(м) та штабу, але присутніми він був відхилений, бо в ній вбачався відхід від анархістських догм. Н. І. Махно пропанував ідею «диктатуру праці», як перехідний стан до анархістського комунізму, заявляв, що для перемоги над більшовиками треба встановити

владу «Всеукраїнського ревкому» (коаліції антибільшовицьких соціалістичних партій) з урядовими функціями, що на шляху до анархізму може бути «перехідний період» - влада «вільних рад» та профспілок під керівництвом анархічних груп. Власність на землю, засоби виробництва в цей період мала бути груповою (асоційованою) [2032, с. 75–77].

У другій половині березня 1921 р. стало очевидно, що ціль махновського керівництва, створення в Гуляй-Полі «вільного району» та його оборона, виявилася поки нездійсненою, з причин наявності 40 тис. війська РСЧА на теренах «вільного району». Нарада командирів вирішила тимчасово розпустити РПАУ(м), продовжувати діяти дрібними загонами, нищити «інститути насильства і терору», роззброювати червоні частини [1715, с. 29, 723, арк. 19]. Загони рейдували по Харківщині, Полтавщині, Катеринославщині, Чернігівщині, Херсонщині, Північній Таврії, Донецькій губернії, повстанцями на кілька днів були захоплені Слово'яносербськ, Старобільськ [1193, с. 498–501].

Мобільні загони (по 10–50 бійців) громили місцеву владу, по селах діяли підпільні групи, котрі вербували молодь, збирали відомості, набої, коней, продовольство, розповсюджували листівки. В базових районах махновського руху ці структури були своєрідною «тіньовою владою». Невидимий махновський тил часто обертася в офіційну, цілком лояльну місцеву раду, ревком, КНС, підтримуючи ілюзію радянської влади. Сховавшись за радянськими гаслами, махновці використовували владу як завісу для своєї агітації. Дрібні групи та загони замикалися на десятки територіальних загонів, що діяли в базових районах і терором перешкоджали утвердженню влади більшовиків. Створюючи обстановку паніки в повітах, вони зривали продрозкладку, перешкоджали реквізиціям.

У січні 1921 р. окремий загін махновців В. Ф. Білаша заволодів на добу Бердянськом, загін Чалого налетів на Оріхов. Базовими районами, де розташовувалися підпільні організації махновців, були великі села: Гуляй-Поле, Новоспасівка, Дібровка, Басань, Петропавлівка, Пологи, Токмачка, Успенівка, Кінські Роздори, Новогупалівка, Іванівка, Стародубівська, Андріївка, Новомихайлівка, Попівка, Новоколянтинівка, Новомиколаївка, Білоцерківка, Каракуба, Копані, Криштопівка, Прищепине, села поблизу міст Новомосковськ, Верхньодніпровськ, Павлоград, Маріуполь, Гришине, Волноваха, Ізюм, Лиман, Старобільськ, Біловодськ, Зінків, Недригайлів, Кобеляки, Костянтинівград; по лісах вздовж рік Самара, Сіверський Донець, Деркул, Айдар [395, арк. 20–34; 401 арк. 48].

10 волостей з 26 Запорізького повіту влада вважала «бандитськими», вказуючи на те, що по волостях влади немає [397, арк. 227].

Під час своїх наскоків на містечка, військові склади, цукрові заводи, винокурні, потяги, махновці захоплювали трофеї, частину відправляли до базових районів, організувавши обмін промислових товарів на провіант. Реквізуючи грошові суми, махновці розраховувалися з селянами трофейними грішми за коней, фураж, продовольство. Не маючи постійної території відпочинку, поповнення, лікування, виробництва набоїв, махновці не мали що захищати. Вони залишали базові райони, які ставали здобиччю каральних загонів. 1921 р. махновці захищали вже не «вільні райони», а існування своєї армії, що позначилося на зменшенні притоку добровольців. До серпня 1921 р. до 70% тилової інфраструктури махновців було знищено радянськими карателями. 10–18 серпня на сході України під час операції РСЧА були розгромлені махновські загони Громова, Федорова, Каменюка, Москалевського. Анархіст В. Ф. Белаш засвідчив, що цілеспрямоване знищення РСЧА базових районів махновщини, неспроможність махновців перетягнути на свій бік значні частини РСЧА, обіцянки НЕПу та амністії деморалізувало лави повстанців, РПАУ(м) залишила «батрацька група», повстанці почали сумніватися у «ідеалах анархії», нарікати на штаб армії [1193, с. 420–505].

Проведення продрозкладки викликало нову хвилю селянських протестів. У другій половині квітня–травні повстання охопило 55 волостей навколо Гуляй-Поля, Мелітополя, Маріуполя, Павлограда, Костянтинівграда, Олександрівська. На Полтавщині, Харківщині, Донбасі нараховувалося до 50 загонів повстанців (до 12 тис. чол.) [602, арк. 35; 736, арк. 3–5]. Полтавський отаман А. Левченко запропонував Н. І. Махнові об'єднатися. Під впливом нового спалаху протестів Н. І. Махно видає наказ про збір РПАУ(м) для походу на допомогу полтавським повстанцям. У наказі йшлося про необхідність почати похід проти більшовиків, захопити Харків, розігнати радянський уряд. 25 травня РПАУ(м) вирушила на Полтавщину, 2 червня махновці захоплюють Зіньків, де до них приєднуються загони повстанців. РПАУ(м) (5 тис. чол.) рейдує між Полтавою і Миргородом, намагаючись підняти селян на боротьбу. 6 липня закінчився полтавський рейд; за 77 діб рейду махновці пройшли 3750 км, витримали 69 боїв, у яких втратили артилерію, 4/5 особового складу, бої виснажили махновців і підірвали їхній бойовий дух [1322, с. 106–116].

В останні 53 дні перебування Н. І. Махна в УСРР було пройдено 2700 км, витримано 41 боїв. У липні бої за Гуляй-Поле та цей базовий район були для махновців невдалими. Махновці, прагнучи зберегти свій загін, відмовилися від спланованих тактичних дій. Махновський загін вже втратив чисельність, можливість впливати на перебіг подій, захоплювати міста або значні райони. До базових районів махновці не змогли пробитися через створену червоними ешелоновану систему загорож. З 13 липня починається час постійного переслідування загону Н. І. Махно, через це махновці починають силою захоплювати у селян змінних коней, після чого вони вже не бажали повертатися до районів, де «ображали» селян. Н. І. Махно видає наказ про рейд на Дон (з 21 липня) для об'єднання з загонами Каменюка, Г. С. Маслакова, з повсталими козаками [1445; 1446].

З літа 1921 р. на село прийшов НЕП, але одночасно Україну охоплює голодомор, що робить неможливим існування РПАУ(м) (навіть у кількотисячному складі), яку добровільно годують селяни. В Запорізькій губернії від голоду щоденно помирало 100 селян, загинули і були з'їдені близько 40 тис. коней. На останніх зборах командирів РПАУ(м) і ради Н. І. Махно пропонував похід загону у Галичину з метою підняття там повстання проти польських окупантів, створення армії із селян-галичан і повернення з нею у степову Україну, де армія відновить боротьбу проти червоних. Більшість командирів РПАУ(м) воліли продовжувати боротьбу на Батьківщині, або погодитися на амністію, яку оголосила влада. Н. І. Махно приймає рішення тимчасово припинити боротьбу і виїхати з загоном за кордон для лікування. 28 серпня 1921 р. махновці (77 чол.) переправилися через Дністер й рушили вглиб румунської території [1946, с. 40–50].

У липні 1921 р. з тюрми втекла група анархістів, у тому числі махновські командири А. Буданов і Хохотва. Вони до весни 1922 р. керували повстанським загоном на Донбасі. На початку вересня 1921 р. військові зведення повідомляли, що в Запорізькому, Мелітопольському, Бердянському, Гуляйпільському повітах діють махновські загоони (до 400 чол.). Махновських повстанців нараховували на Миколаївщині 150 чол., на Донбасі — 800 чол., біля Катеринослава — 200 чол. Боротьба махновців продовжувалася і в 1922 р., коли махновці перейшли до тактики рейдування дрібними загонами від 5 до 20 чол. Втративши свій керівний центр, ці загоони почали танути, по амністії здалося 150 махновців. В Запорізькій губернії п'ять надзвичайних «трійок» продовжували каральну ро-

боту, «вибили» з селян 4 тис. гвинтівок, 30 кулеметів, розстрілюючи при цьому по 100 заручників у кожному повіті. Гуляйпільський район залишався для чекістів «ударним», карателі вели там планомірне винищення «підозрілих», у грудні 1921 р. була страчена група колишніх махновців, що здалися по амністії [405–407].

Опинившись у Румунії, махновці не припинили боротьби, створивши «Закордонний центр» (керівник В. Данілов), з якого намагалися керувати своїми загонами і підпіллям в УСРР. Метою «центру» було створення умов для відновлення широкомасштабного спротиву більшовицькій владі, для повернення Н. І. Махна в УСРР, як «народного ватажка». «Центр» організував «вікна» на кордоні, через які до УСРР проникали махновські емісари, «похідні групи», анархістська література. Восени 1921 р. радянська розвідка твердила, що Н. І. Махно планує «бандитський напад на Київ», разом із «петлюрівським генералом» А. О. Гулий-Гуленко планують «напад на Одесу» [572, арк. 27–29].

Дружина Н. І. Махна — Г. А. Кузьменко на допиті в 1945 р. твердила: «Під час перебування в Румунії румунський уряд в прямі відносини з Махном не бажав вступати, пропонуючи всі питання вирішувати через українську місію в Румунії, на чолі якої стояв Мацієвич» (К. А. Мацієвич — голова Українського комітету допомоги і голова військової місії УНР) [609; 1881, с. 298–299]. На початку 1922 р. Н. І. Махно зустрічався з отаманом УНР А. О. Гулим-Гуленко, Л. М. Задов був делегатом від махновців на Бухарестській конференції, організованій А. О. Гулим-Гуленко і присвяченій об'єднанню всіх емігрантських українських сил в Румунії для боротьби з радянською владою. Г. А. Кузьменко згадувала, що з Румунії Н. І. Махно «тримав зв'язок з Москвою», з Гуляйпільським районом [609; 1954, с. 334–335]. На поч. 1922 р. з Румунії до УСРР пробралася група в 7 чол., незабаром, для організації повстання 15 махновців були спрямовані з Румунії до УСРР. Махновські «похідні групи» фіксувалися чекістами на Поділлі і Волині. Чекісти вважали, що після серпня 1921 р. лідери махновського руху підтримували контакти з анархістським підпіллям в Одесі та Харкові [598. арк. 56 об.].

В той же час махновці переходять до нової тактики «вростання в систему» — легалізації підпільників в УСРР на «ключових владних постах», проникнення махновців в апарат радянської влади для руйнування структур влади зсередини. З махновцями, що перебували в Румунії, підтримував зв'язки отаман Іванов — І. Тішанін (Чорна борода), що діяв у Миколаївській губернії, зібравши навколо

себе групу місцевих отаманів: Свищ, Гладченко, Федоренко (300 бійців) [1649, с. 161, 164]. 1922 р. в Миколаївській губернії продовжував діяти анархістські загони «іванівців» (130 чол.), у квітні 1922 р. ДПУ фіксується «спалах політичного бандитизму» в цій губернії [556, арк. 29]. Осінь 1922 р. стала останнім етапом ліквідації махновщини: на Запоріжжі та Миколаївщині були розгромлені загони Каленика, Кочубея, «Пашки», «Свища», «Ваньки — Махно», загін «Сини скривджених батьків» [1106, с. 610, 629].

У квітні 1922 р. ВУЦВК оголосив амністію всім, хто воював проти червоних в роки громадянської війни, під неї потрапили всі махновці, крім Н. І. Махно. Але вже в червні 1922 р. в УСРР сталися арешти деяких колишніх махновських командирів, що піддалися на амністію. Більшовицька влада вимагала від румунської видачі Н. І. Махна, як «кримінального злочинця». Румунський прем'єр вказав, що для видачі немає підстав, запропонувавши довести судовим шляхом, що Н. І. Махно є кримінальним злочинцем. Наркомат юстиції та ВЧК відкрили кримінальну справу на Н. І. Махна, Пленум Верховного Ревтрибуналу у травні 1922 р. виніс звинувачувальний вирок (Н. І. Махно розглядався як організатор «великої банди грабіжників, погромників, паліїв», «під своїм керівництвом бандами вбивав мирних мешканців... чинили грабунки... підпали»). Н. І. Махна (махновський та анархістський рухи) міцно пов'язали із «кримінальними злочинами» [298, арк. 25].

1921 р. П. А. Аршинов (Марін) нелегально перейшов кордон і через Польщу потрапив до Німеччини, де став організатором групи анархістів-емігрантів, редагував журнал «Анархический вестник» (1923–1924 рр.). У травні 1923 р. він видав у Берліні книгу «История махновского движения», що вплинула на формування образу Н. І. Махна, на його оцінку в СРСР. Вперше, на увесь світ, було заявлено не тільки про існування потужного анархо-повстанського руху — махновщини, але й про унікальний експеримент будівництва анархістського суспільства в українських степах, що проходив 1917–1921 рр. Навіть сама назва «махновщина», з цілком негативним, стараннями більшовицьких пропагандистів, змістом, перетворилася на позитивну назву масового руху трудящих за свої права. Поява цієї книги стала перемогою прихильників Н. І. Махна, інструментом пропаганди його ідей в тому числі і в УСРР, куди ця книга потрапляла нелегально.

Арешт Н. І. Махна та групи махновців, в Польщі 1922 р., стало однією з причин занепаду махновського підпілля в УСРР [1975, с. 67–77]. Існують свідчення про те, що польська розвідка пропа-

нувала Н. І. Махну співпрацю «для різних інтриг в Україні», але Н. І. Махно відмовився від цих пропозицій [799]. У липні 1924 р. у Ковелі польська поліція арештувала групу махновців (М. Черняка, В. Зайця, І. Домбровського, І. Лепетченко) [803]. Для звільнення М. Черняка з польської в'язниці були задіяні анархістські сили на чолі з О. Беркманом. Польська влада вимагала від В. М. Ейхенбаума (Воліна) та Н. І. Махно підтвердити мету поїздки М. Черняка до СРСР, вважаючи М. Черняка агентом СРСР. У Данцігу 1924 р. «більшовицькі агенти» намагалися викрасти (можливо, вбити) Н. І. Махна [804; 788, pp. 96–109].

З грудня 1924 р. чекісти одеського ДПУ вели операцію «Скрипалі» з виведення з Румунії до УСРР махновських емігрантів, з ціллю попередження використання махновців румунської розвідкою. У цій операції відзначився перебіжчик на сторону колишніх ворогів, співробітник одеського ДПУ Л. М. Задов (один з керівників контррозвідки РПАУ(м)), котрий взявся переконати махновців, що опинилися в Румунії, працювати на радянську розвідку. Л. М. Задов розробив «легенду» про те, що в Одесі формується підпільний махновський центр, що готує повстання проти радянської влади [606].

Арешт та суд над Н. І. Махно в Польщі привів до піку світової популярності Н. І. Махна (закріпленні його постаті у світовому ліворадикальному русі), «ліваки» усього світу збирали гроші на адвокатів та підтримку Н. І. Махна. Звіт пожертв за 1922–1923 рр. вказував на те, що на допомогу Н. І. Махнові було зібрано 1395 доларів, 260 швейцарських франків, 12 млн. німецьких марок, значна сума аргентинських песо, італійських лір [801]. За арешт Н. І. Махна анархісти оголосили «пролетарську блокаду» Данцігу — намагалися не пускати до «вільного міста» пароплави і потяги. 18 травня 1923 р. у Нью-Йорці пройшов митинг на якому радикальні «елементи» та місцеві робітники вимагали звільнення Н. І. Махна [798, 886].

З початку 1925 р., після втечі Н. І. Махна з в'язниці Данцігу, переїзду до Берліну, а потім до Парижу, владні структури в СРСР занепокоїлися з причини можливої активізації махновської еміграції та махновського підпілля в УРСР. Операція чекістів «по Махну» включала дискредитацію махновського руху (видання книга І. Тепера (Гордеева) «Махно», в який Н. І. Махна названо «агентом Польщі»), провокування конфліктів в середині анархістської еміграції [882; 884]. Влітку 1925 р. розпоширювалися чутки про «перехід до більшовиків Махна» [873; 882; 884; 1040].

М. Кліванський (Мрачний), ще 1923 р. розпочав критикувати Н. І. Махна, зауважуючи, що: «...щедя рух і шкодуючи Нестора Махна, я промовчав про багато гріхів, вчинках і неподобствах, про які нам, всім членам «Набат» було відомо зі слів хотя б Кубася-Тарасюка, Лії Готман, Барона, І. Чарина, А. Шляхового і багатьох інших», статті Н. І. Махно М. Мрачний називав «хуліганськими витівками». Анархісти О. Беркман та Мрачний критикували у пресі групу «Російських анархістів в Німеччині» (12 чол.), яка підтримувала Н. І. Махна [772; 878]. 1925 р. анархістські лідери О. Шапіро та М. Кліванський (Мрачний) заявили про те, що махновський рух був рухом «багнета і контррозвідки», був «близький до більшовизму», що йому був притаманний «антисемітизм». 20 серпня 1925 р. М. Кліванський (Мрачний) писав С. Флешину: «Батько прийнятий знову в групу. Цим група санкціонує його «статті» проти т. Шапіро і мене. Тому ясно, що я відмовляюся співпрацювати в «Дело труда» [772].

У лютому 1925 р. вийшов Циркуляр ДПУ УСРР, що повідомляв про існування підпільних анархічних та махновських груп, пов'язаних між собою в Дніпропетровську, Білій Церкві, Новгород-Волинську, Маріуполі, Бердянську [633]. Чекісти отримали наказ: «звернути виняткову увагу на Умань, у зв'язку з втечею Махна з Данціга». Операція «по Махну» збіглася в часі з виявленням підпільної анархістської групи в Уманському окрузі. Тоді ж повідомлялося, що недалеко від Умані в Брайлове «були розклеїні анархістські листівки» [617, арк. 20–30].

Чекісти стверджували, що в «в цілому ряді міст і головним чином у більш дрібних центрах, як по округах, організовані махновські бази, які в деяких місцях пов'язані з анархістами, а так само з за кордоном, звідки отримують директиви». Вони вважали, що «необхідно вжити термінових заходів і перевірку зазначених відомостей на місцях. 1) посилити висвітлення анархістської діяльності. 2) в тих місцях, де є колишні махновці, впровадити інформаторів і висвітлювати, як колишніх махновців, так і активних анархістів. При поїздках останніх в Харків, Москву чи закордон обов'язково супроводжувати їх... 3) завести облік всіх колишніх анархістів, і всіх колишніх махновців, які прибули недавно з-за кордону, і схилити до співпраці як інформаторів... кореспонденцію з-за кордону висилати копії в СОП УСРР, не конфісковувати кореспонденцію» (розраховуючи за допомогою люстрації листів викрити махновську конспірацію) [617, арк. 17, 148; 633].

У 1920-х рр. в УСРР махновське підпілля існувало, але не в таких широких масштабах, як це уявлялося чекістам. Окремі мах-

новські підпільники продовжували діяти в колишніх центрах махновського руху, в центрах, близьких до «вікон» на кордонах з Румунією і Польщею. Так І. Лепетченко на допитах показував, що: «...кілька разів переходив нелегально з Польщі до СРСР, то повертався назад за завданням Махна». Навесні 1925 р. чекісти прагнули перетягти Н. І. Махна до УССР, використовуючи анархіста Я. Ясинського, створивши ще одну «пастку» (на початку 1925 р. в розпалі була операція по виманюванню до СРСР Б. Савенкова) [617, арк. 148].

Таємний циркуляр ДПУ «Про махновців» (6 квітня 1926 р.) вказував на те, що Н. І. Махно пропонував махновцям, які проживають в Румунії нелегально, «пробиратися до СРСР» для підпільної роботи, намагаючись «не упускати з-під свого ідейного впливу тих махновців, хто повернувся до Росії, і через них впливати на настрої українського села... втягуючи махновців в анархістську роботу» [617, арк. 32–33]. У червні 1926 р. ДПУ УСРР розіслав циркуляр «Про махновців», у якому вказувалося, що «Махно відновлює свої спроби ідейного керівництва над кулацькими елементами села», у зв'язку з чим перед органами ДПУ ставилося завдання виявлення колишніх махновців і здійснення над ними контролю [1605]. Про особливий інтерес до махновців з боку анархістів-підпільників Харкова доповідав у ДПУ В. Ф. Белаш, який у 1926–1927 рр. об'їздив села «махновського» регіону за завданням, як від харківських анархістів, так від чекістів, прагнучи намацати махновське підпілля. Він констатував гіпотетичну діяльність подібного підпілля, яке виховувало «анархо-махновську молодь» [1958, с. 326–329].

12 серпня 1927 р. був виданий новий Циркуляр ОДПУ «Про махновців», який наказував посилити пильність по відношенню до «махновського підпілля». 1927 р., продовжуючи розробляти махновський «напрямок», чекісти рапортували, що махновці в УСРР «значно пожвавилися», серед них «поширюються чутки про концентрацію махновських військ на кордонах», такі ж чутки фіксувалися в Запоріжжі та Сталіно: «Махно відновлює свої спроби ідейного керівництва над куркульськими елементами села» [625, арк. 180 зв.]. Наслідком посилення такої пильності стали арешти селян с. Гуляй-Поле (Н. Зуйченко та ін.). Чекісти «виявили» (занесли до списків «підозрілих») до 500 чол. «колишніх махновців», у тому числі 84 махновця «з командного складу» у Запорізькому окрузі, частина з яких, на думку ДПУ, вела таємну «антирадянську роботу» [620, арк. 2].

В 1927 р. Н. І. Махно співпрацює з анархістським часописом «Liberté», приймає участь у створенні «Міжнародного анархістського

видавництва», «Міжнародного комітету анархістів-комуністів» та «Міжнародного комітету захисту Дуррути и Аско». Н. І. Махно співпрацював з польськими, болгарськими, румунськими, іспанськими анархістами — емігрантами у Парижі, «підтримував анархістів УССР». Агенти французької поліції, що спостерігали за Н. І. Махном вказували на те, що він з 1928 р. почав «мало займатися політикою», існував за рахунок допомоги в тисячу франків на рік, що збирав «Комітет друзів Махна» (існував в 1927–1934 рр., кер. К. Надо). Можливо, спад політичної активності Н. І. Махна спричинила не тільки його хвороба, але й загроза висилки з країни (влада Франції намагалася депортувати з країни його жінку Г. А. Кузменко за її співробітництво з «комуністичними колами» Парижу та «агентами Кремля») [794].

Курс на колективізацію сільського господарства, проголошений І. В. Сталіним на XV з'їзді ВКП(б), «тверді ціни» на хліб, призвели до продовольчої кризи в СРСР, зростання невдоволення населення. Для забезпечення хлібозаготівель влада повернулися до продрозкладки, карткової системи. Закордонні махновські центри, реагуючи на тиск влади на селян, готувалися до протестного вибуху, засиляли емісарів для відтворення махновського руху. У Одесі та Києві фіксувалася анархістська контрабанда — часопис «Дело труда» [619; арк. 30, 49, 134].

По селах в районі Маріуполя чекісти виявили законспіровану «повстанську групу» під керівництвом колишнього махновського командира А. Буданова. Як повідомляли зведення, А. Буданов, проживаючи в Маріуполі, вів анархічну агітацію серед робітників і селян, поширював гектографічні листівки, підтримував зв'язок з підпіллям лівих есерів. У зв'язку з початком колективізації група А. Буданова мала намір перейти від агітаційно-пропагандистської роботи до організації партизанських загонів, готувала пограбування маріупольського банку. Зведення ДПУ повідомляли, що для створення «партизанського загону» А. Буданов вербував «колишніх партизан» в с. Безіменне, Захарівка, купував зброю. Чекісти відкрили план повстання, яке повинна була почати група в 15 чоловік, що проведе рейд по «махновських селах» під Маріуполем, проводячи мобілізацію ветеранів партизанського руху. Ця група планувала видати листівку про початок повстання. На другому етапі планувалося захоплення ст. Волноваха, організація селянсько-повстанського з'їзду, на якому буде сформований «Об'єднаний Ревком повстанства України» — «Реввійськрада Повстанської армії». В середині листопада 1928 р. чекісти заарештували 15 підозрюваних, у

тому числі і А. Буданова, які дали свідчення по справі, під час обшуків було виявлено зброю. За вироком колегії ОДПУ А. Буданов і колишній махновець П. Белочуб були розстріляні [625, арк. 12–13, 33]. Розгром групи А. Буданова був пов'язаний з арештом чекістами махновського «паризького емісара» П. Ісакова, який в 1927 р. приїхав до УСРР з Парижу, де працював у друкарні «Дела труда», займався транспортуванням цього видання до СРСР [626, арк. 10, 59 зв., 220].

Відомості про арешти інших груп містяться в грудневому 1928 р. Інформаційно-циркулярному листі №34 ОДПУ «Про анархістів». Лист сповіщав про ліквідацію у 1928 р. анархо-махновських груп в Маріуполі, Одесі, Межівському районі Дніпропетровської області. Лист звертав увагу на боротьбу з «залишками анархо-махновщини», вимагаючи систематично виявляти «колишні кадри» махновців, «їх антирадянську діяльність в даний час», організовувати операції з арешту «анархо-куркульських груп» на селі [630, арк. 205; 631, арк. 3]. На виконання цих завдань, за підозрою «у створенні повстанського загону» були заарештовані: «група колишніх махновців» в Оріхівському районі (5 чол.), «група колишніх махновців» у Дніпропетровській окрузі (5 чол., Г. Куриленко та ін.), «махновські групи» с. Крива Руда (група Д. Даценко), с. Кріллово (група І. Ключка, «що був під судом за анархізм»), у Кременчуцькому окрузі [631, арк. 7 зв.].

Групу колишнього голови махновської реввійськради І. Чернокніжного в Межівському районі (арешт 7 чол., вилучено 17 бомб, 10 гвинтівок, револьвер) чекісти пов'язували з групою Г. Солода в с. Селідовка Сталінського округу, яку звинувачували в «зв'язках з Махно», вербуванні колишніх махновців (справа «Ображені»). Частина членів групи мала досвід партизанства, анархістська література надходила з видавництва «Голос труда», зброя скуповувалося по селах, на кошти від експропріацій [620, арк. 13, 34]. У чекістських звітах вказувалося, що ця група 1928 р. вчинила: вбивство голови КНС, експропріації пошти у Гришино, складу, приватних осіб [626, арк. 242]. Чекісти звинуватили затриманих у справі в підготовці повстання, створенні повстанських «осередків» (у Гришині, в Артемівському окрузі, Андріївському і В. Янісальському районах), в підготовці відозв із закликами до селян і безробітних. Під час обшуків було знайдено 10 одиниць вогнепальної зброї. Група була ліквідована в лютому–березні 1929 р., заарештовано 24 підозрюваних. До неї віднесли декількох анархістів, махновців, що втекли з політизоляторів, вказавши на зв'язок групи з підпіллям Харкова, Маріуполя [625, арк. 9 зв., 150; 630, арк. 303, 325].

У вересні 1928 р. радянсько-румунський кордон перейшли махновці Ф. Куц і К. Чуприна, які за дорученням Бухарестського махновського центру відвідали Одесу та Гуляй-Поле, встановлюючи зв'язки з колишніми махновцями і підпільними групами анархістів. 1929 р. вони знову нелегально прибули з Румунії до Одеської області для організації повстанських загонів, але на зворотному шляху були заарештовані [1603, с. 190]. Після арештів цих груп у чекістських звітах вказувалося на тенденцію «пожвавлення старих махновських кадрів», переходу їх «до партизанки», дані були вказівки місцевим ДПУ «розробити систему заходів щодо попередження та покарання всіх народжуваних махновських груп і всіх спроб відродження колишніх махновських кадрів» [614, арк. 125–126].

11 квітня 1929 р. в Гуляй-Полі близько 600 місцевих селян підняли голодний бунт, громили крамниці, мануфактурний магазин, побили міліцію, звільнили заарештованих. Незабаром чотирьох лідерів цих заворушень було арештовано, три з них виявилися «колишніми махновцями». Навесні 1929 р. комуни Гуляйпільщини були перетворені в колгоспи і радгоспи, а «колишні махновці», що входили до них, вислані за межі УСРР. У червні 1929 р. в Інформаційно-циркулярному листі ОДПУ читаємо: «особлива увага повинна бути приділена боротьбі з залишками махновщини в Україні. Потрібна систематична робота з виявлення кадрів махновської армії» [614, арк. 125–126]. Але після червня 1929 р. в архівах не виявлено згадки про махновське підпілля в УСРР, очевидно, після арештів 1928–1929 рр., розгрому анархістського підпілля в СРСР, кризи «махновської еміграції» (закриття часопису «Дело труда» в Парижі в 1929 р., припинення діяльності махновського Бухарестського центру, відходу від справ П. А. Аршинова (Маріна) махновський спротив в СРСР занепав.

Більшовицька диктатура в Україні постала у боротьбі проти українського села. Ця боротьба з боку селянства проходила під прапорами УНР та махновського руху. Головною причиною занепаду махновського руху був остаточний перехід до НЕПу, повстанці позбулися своєї економічної програми. Влада постійно шукала «махновську небезпеку», напевно, перебільшуючи її можливості. Але, безумовно, для селянства Півдня України махновський «проект» у 1920-х рр. залишався альтернативою більшовицькій диктатурі. Про махновський опір у 1920-х рр. свідчать не тільки чекістська інформація, але й емігрантські джерела, унеможливаючи припущення повної фальсифікації «махновських справ».

4.3. Анархістські структури в Україні в часи розквіту НЕПу (1923–1926 рр.)

Середина 1920-х рр. стала часом третього шансу (якщо вважати першим шансом революцію 1905 р. і другим — революції 1917 р.), який історія надала східноєвропейським анархістам. З 1923 р. як чекістам так і анархістським лідерам стала помітна певна активізація анархістського руху, пов'язана з відродженням інтересу до анархізму, насамперед, у робітничої та студентської молоді. Причин до цього було декілька: розчарування в НЕПі та більшовицьких програмах, посилення безробіття, «чистки» вузів і службовців, розширення політичної ніші у зв'язку зі зникненням колись потужних конкурентів ПСР і РСДРП, смерть лідера країни В. І. Леніна, яка призвела до послаблення центральної влади, припинення в 1923 р. голоду в Україні, який забирав сили, необхідні для боротьби. З 1923 р. загострилася боротьба за владу всередині ВКП(б), між «трійкою» (Зінов'єв–Каменєв–Сталін) і Л. Д. Троцьким, з 1925 р. — між І. В. Сталіним і його вчорашніми союзниками Г. Є. Зінов'євим і Л. Б. Каменєвим з «нової опозиції». Л. Троцький закликав «рівнятися на молодь», боротися проти «партійної бюрократії», розвивати «перманентну революцію» (гасло схоже з анархістським гаслом «третьої революції»). Ні троцькісти, ні зінов'ївці не викликали симпатій у анархістських лідерів, анархісти планували випустити листівки для роз'яснення свого «нейтралітету» у боротьбі Й. В. Сталіна з Л. Д. Троцьким [584, арк. 8]. Як і Л. Д. Троцький, анархісти були противниками НЕПу, але вони пам'ятали диктаторські замашки Л. Д. Троцького. Анархісти висловлювали симпатії до опозиційної групи в РКП(б) «сапроновців» (колишніх «децистів»), і хоча ця група була нечисленна, у неї були послідовники в Україні (Харків, Одеса, Миколаїв) [621, арк. 98].

Анархісти сер. 1920-х рр. критикували економічну систему СРСР, розглядаючи її як «державно-капіталістичну» (держава — власник засобів виробництва, що диктує економічні відносини приватно-капіталістичним структурам) та економічну політику більшовиків (заохочення приватної торгівлі та приватної власності, перетворення профспілок і кооперативів на державні структури, наступ бюрократії і буржуазії на права трудящих, зниження заробітної плати робітників, підвищення норм виробітку, введення на підприємствах системи організації праці та посилювання дисципліни, ліквідацію самоврядування на підприємствах: експлуатацію праці найманого працівника державою, безробіття). Анархісти характеризували режим як «реставраторський» (відновлення капіталістич-

них порядків), «фашистсько-диктаторський» (влада в руках партії), який порушує демократичні свободи, встановлює контроль спецслужб над суспільством, репресує соціалістів. Не маючи ілюзій стосовно рад та профспілок, анархісти оцінювали їх як «філії диктатури». Альтернативу НЕПу анархісти бачили в поваленні «державного капіталізму», у розвитку кооперативного сектора [1781, с. 43–48].

Панівним класом СРСР анархісти бачили державну, партійну, профспілкову бюрократію та інтелігенцію. Проголошений керівництвом РКП(б) курс «обличчям до села» тлумачився ними як використання заможних селян у якості інструменту контролю держави над селом, колгоспи і радгоспи оцінювалися як державні підприємства з найманою працею [838].

П. А. Аршинов (Марін), аналізуючи «післяжовтневу» історію анархізму, вважав, що репресії влади «...засмутили наші ряди ідейно та організаційно... В останні 8 років ми незмінно скорочувалися в силі, як у своїх анархістських організаціях, так і в масовому робітничому русі» [1170, с. 1]. Через три роки після цього він напише: «Там в Росії наш рух... поступово починає оговтуватися, приходить в себе і, спираючись на жорстокий досвід останнього десятиліття, прагне встати на базу революційної програми...» [1174, с. 1]. 1925 р. А. Д. Барон писав М. Кліванському (Мрачному): «Скоро нас з тобою в архів молодь здасть», натякаючи на те, що в анархістському русі сформувалося нове покоління [769, р. 81]. Якийсь «Віктор» писав анархісту С. Флешіну, що брав участь «в гуртку анархістської молоді» зауваживши, що в комсомолі багато розчарованих і відчувається ухил «до анархістів» [772, р. 2]. У листі анархіста з СРСР В. М. Ейхенбауму (Воліну) вказується, що «останнім часом у нас помічається відродження роботи» [787, р. 72]. Звертає на себе увагу «Звернення У... (української — *авт.*) групи до анархістських організацій і окремих товаришів в Росії» (1924 р.), в якому вказується, що анархісти відновлюють зв'язки між групами по містах, «вже почали справу об'єднання», «сподіваємося в недалекому майбутньому побачитися (і не тільки з нашими товаришами з інших міст) на «Всеросійському з'їзді анархістів» [879, с. 2].

На початку 1923 р. чекісти фіксували посилення діяльності анархістів-синдикалістів, що були «...пов'язані з німецькими синдикалістами, отримують від них грошові кошти на ведення роботи (грошова допомога таємно приходила від Міжнародної асоціації трудящих — *авт.*), мають свої друкарні... Це угруповання працює як легально, так і в підпіллі. На чолі стоять емігранти. Робота

проводиться переважно серед студентства. Синдикалісти, будучи краще організовані і економічно сильніше ВФА (Всероссийская федерация анархистов — *авт.*), враховують всі вигоди об'єднання анархістських угруповань і втягують ВФА в спільну роботу» [1105]. На початку 1923 р. анархісти мріяли про можливість легалізації в СРСР. Анархіст — ренегат Г. Б. Сандомирський звернувся до ЦВ Рад СРСР з такою пропозицією, харківські анархісти вимагали від ВУЦВК дозволу на відкриття анархістського книжкового магазину, анархісти Одеси вимагали дозволу видавати свій журнал, відкрити анархістську бібліотеку [1073, с. 254 1791, с. 82].

Влітку 1923 р. чекісти знайшли анархістську контрреволюцію: «...в Харкові кинутий у партер театру балон з вуглекислотою з метою, як заявив місцевий анархіст, що його кидав, вбити комуністів і спекулянтів, що сидять в партері в Подольській, Полтавській та Чернігівській губ. окремими анархістами ведеться антірадянська і протиподаткова агітація на селі... у Полтаві відзначені спроби провести екси» [1105]. 1923 р. харківським анархістам вдалося відновити загальноміську організацію анархістів на платформі «Набат». Харківські анархісти видавали гектографічні листівки, мали намір організувати підпільну друкарню, підтримували нелегальні зв'язки з закордоном (отримували з США, Німеччини, Франції літературу), зв'язки із анархічним підпіллям Москви, Петрограда, Києва, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Донбасу, з лівими есе-рами і максималістами [1105; 1958, с. 310–335].

1923 р в Одесі була створена нова підпільна група анархістів: С. І. Шахворостов, Г. М. Борзенко (Москаленко), Б. Меккель, Л. Рабинович, І. Шорник-Супорнік та ін. (18 членів), що налагодила зв'язок з моряками Чорноморсько-азовського пароплавства, з робітниками судноремонтного заводу. Помічник капітана ДЧАП Г. М. Борзенко (Москаленко) налагодив зв'язок з анархістами Німеччини через колишнього анархіста, радянського резидента в Німеччині І. Х. Улановського, що вів підпільну роботу в Гамбурзі. Анархістські агітатори були помічені в середовищі безробітних, чекістами фіксувалося три анархістських гуртка серед робітників, поява групи анархістської молоді. Одеські анархісти намагалися відтворити «Федерацію анархістів», що була розгромлена 1921 р., всі спроби видавати легальний анархістський журнал в Одесі закінчилися нічим [595, арк. 80–95]. Для арештів анархістів в Одесі були використані агентурні звіти ДПУ про проникнення до Одеси з Галичини бойової групи анархістів, що планувала «терористичні акти і вибухи на залізницях» [1791, с. 82].

Активізація анархістів в Одесі у 1923 р., зростання їх чисельності до 150 чол., призводить до посилення репресій органів ДПУ. У жовтні 1923 р. в Одесі відбувся суд над анархістом — «бандитом» М. Кальком — «Метіором» (членом КАОУ «Набат»), що сформував в с. Гладосси групу з 30 озброєних бійців, яка проводила експропріації, напади на потяги, місцеву владу. Суд над М. Кальком, за організацію «підпільних загонів з метою повалення влади», був використаний для переслідування анархістів як «анархо-бандитів» [632, арк. 748, 758]. В червні 1923 р. в Петрограді було арештовано 41 анархіста, під час обшуків чекісти знайшли іноземні видання, анархістські газети на мові ідіш з Лондона [872, с. 1].

1923 р. вийшов Циркуляр СВ ОДПУ, який пропонував, щоб члени антирадянських партій (анархісти та ін.) виселялися в адміністративному порядку з важливих промислових центрів та столиць. ДПУ у 1923 р. поставила перед собою мету: ліквідувати всі небільшовицькі партії шляхом саморозпуску опозиційних структур — «самоліквідаційних кампаній» (у лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків «саморозпустив» РСДРП). Під час цих «компаній» були «активізовані» анархісти-ренегати — М. І. Доленко (Чекерес) заявив, що після смерті В. І. Леніна необхідна максимальна згуртованість всіх революційних сил [1609]. Цей план не спрацював відносно анархістів, і хоча до кінця 1923 р. з організацій анархістів в Одесі пішло 20 осіб, робота по скликанню Губконференції колишніх анархістів для самоліквідації їх організацій не була доведена до кінця через те, що для цього не вистачило анархістів [1791, с. 80–82].

Восени 1923 р. серед анархістських угруповань «спостерігалось пожвавлення». Анархісти УСРР підтримували зв'язки із федераціями анархістів США та Аргентини. Чекістські зведення попереджували: «...виникають нові об'єднання анархістів з активними тенденціями і прагненнями (Київська, Полтавська, Харківська губ.)». Анархісти прагнули поглибити як підпільну, так і легальну роботу, залучити до групи колишніх членів РКП(б). Для організації підпільних гуртків в Україні виїхали члени анархо-синдикалістської організації з Москви та Петрограда [1105].

З середини 1923 р. по українських містах підіймається нова хвиля робітничих страйків на державних підприємствах, що мали «синдикалістський характер». В кінці 1923 р. і на початку 1924 р. харківські анархісти брали участь в організації страйків. В Одесі, Миколаєві, Херсоні страйкували заводи, матроси, портовики, робилися спроби провести загальний страйк. Восени 1923 р. «страйкував

майже поголовно весь Донбас», робітники Дніпропетровська, Первомайська, Вознесенська [557, арк. 88; 558, арк. 104–128; 1074, с. 284].

У першій половині 1923 р. стався розгром напівлегальної «Петроградської федерації анархістів», групи анархістів в Кронштадтському кріпосному батальйоні, арештовані співробітники «Чорного хреста». С. Флешин, М. Штейнер, кілька членів Петроградської федерації були засуджені до вищої міри покарання з зміною на 10 років ув'язнення. На уламках федерації було сформоване підпілля, в якому «знайшло свою нішу підростаюче покоління» [883]. Арешти анархістів пройшли Тверською, Самарською, Пензенською, Амурською, Томською губерніями, в анархістів була «виявлена зброя, шифр і листівки» [1105].

Анархіст Г. П. Максимов свідчив, що у 1923 р. політика більшовиків по відношенню до анархістів «...нарешті прийняла форму», арешти супроводжувалися вимаганням від анархістів «зречення» та «каяття» [1968, с. 161]. В Москві було заарештовано бл. 30 анархістів молодіжних груп, що діяли на заводах і в вузах. Лідер ВФАК А. А. Карелін звернувся до ЦК РКП(б) з клопотанням про звільнення анархістів. У вересні 1923 р. на вимогу західних анархосиндикалістів — делегатів конгресу Червоного Профінтерна в Москві було звільнено та вислано до Німеччини кілька ув'язнених анархістів, які працювали в «Чорному хресті» (С. Флешин, М. Штейнер, Я. і М. Абрамс і ін.). У 1922 р. анархісти В. М. Ейхенбаум (Волін), А. Горелік, Комов, щоб привернути увагу громадськості до репресій проти анархістів в СРСР, видали в Берліні книгу «Гонения на анархистов в Советской России». У червні 1923 р. в Берліні було створено «Об'єднаний комітет захисту ув'язнених революціонерів Росії», що видавав щомісячний «Бюллетень» (до комітету увійшли представники анархістських організацій, ПЛСР, максималісти) [792].

1924 р. на посилення анархістського руху вказували доповіді 1-го відділу СО ОДПУ («пожвавлення серед анархістів триває», «тенденція до поглиблення і розширення»), в УСРР чекісти фіксували анархістські групи в 28 населених пунктах (Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Запорожжя, Маріуполь, Житомир, Кременчук, Полтава, Миколаїв, Херсон, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Умань, Бахмут, Бердянськ, Чернігів, Канів, Сімферополь, Севастополь, Єлизаветград, Ялта, Юзово, Лубни, Ромни, Ніжин, Глухів, Радомисль, с. Подолки Роменського округу), але в дійсності населених пунктів, де існували анархістські групи, було більше [1105].

Навесні 1924 р. анархістські джерела повідомляли про арешт 5 студентів — групи при Музеї П. О. Кропоткіна у Москві, арешти

65 студентів у Петрограді, арешт анархіста О. Олонецького, якого звинувачено у «підпільній роботі» (одеський підпільник за часів денікінщини) [874, с. 1]. У 1924 р. за відомостями чекістів, анархісти активно займалися агітацією в сусідній з УСРР Брянській губернії: «...в губернії є значна організація, що веде підпільну діяльність», цій організації приписували організацію страйку на заводі «Профінтерн» в Брянську в 1925 р. В 1927 р. в зведеннях ДПУ знову з'являється інформація про активізацію діяльності «анархопідпілля» в Брянському промисловому районі, пропоширення анархістських листівок [2000, с. 172, 205].

1924 р. ДПУ повідомляла радянське керівництво про те, що «у Ленінградській губ. анархо-підпілля підсилює свою діяльність, центр ваги роботи переноситься на фабрики і заводи, на флот і студентство... Організація прагнула очолити весь анархістський рух в СРСР. Література і грошова допомога організації виходила від берлінських анархо-синдикалістів. Готувалася організація так званих «чорних профспілок», з'їзд анархістів Союзу... На лінійних військових кораблях Балтійського флоту були анархо-підпільні групи, які прагнули розкласти склад военморів. Більшість з них працювало в глибокому анархістському підпіллі, будучи в той же час членами РЛКСМ». У жовтні 1924 р. по Ленінграду проведено дві операції, заарештовано понад 90 осіб, на Балтфлоті — 20 моряків. По Москві та Московській губернії було заарештовано 80 анархістів [1105].

Про арешти «так чи інакше причасних до анархістської ідеї» в Ленінграді, Москві та ін. містах СРСР (арешт бл. 150 чол. по СРСР), в тому числі «матросів і комсомольців», писали емігрантські анархістські видання [886–887]. Так з листа «отриманого від Пг-х (можливо петроградських — авт.) товаришів» можна дізнатись, що у травні 1924 р. на засланні опинилися 25 анархістів з Ленінграду, переважно студенти [885]. Тоді ж була ліквідована «Робітничка група» М. І. Лазаревича — Анархо-синдикалістський «Робітничий союз» («Чорна профспілка»), що видала три листівки із закликом створити в СРСР підпільну профспілку [888]. Арешти пройшли в Гомелі, Брянську, Калининвичах, Мінську, Вітебську, на Уралі... «проведено 18 операцій і заарештовано близько 300 осіб анархістів. Обробляється по Москві близько 750 осіб». «Всесоюзні» цифри «підозрюваних у анархізмі» значні, що свідчить про «спалах» анархістських настроїв на початку 1924 року, — 4 тис. послідовників. Репресуючи анархістів, влада, крім звинувачень у бандитизмі («саратівською групою проведений екс, у артільника банку захоп-

лено 10000 руб.»), закидала їм «зв'язки з лівими есерами», шпигунство «на користь Естонії», організацію «лабораторії з виготовлення наркотиків» [1105].

У квітні 1924 р. у Харкові була: «...проведена операція по анархістах, знята активно діюча верхівка харківських анархістів, розгромлена редколегія та вилучено матеріали для випуску журналів і першотравневої листівки та ряд інших партматеріалів» (арешт І. Рейтмана, Б. Липовецького та ін.) [1105]. Арешти почалися після італійських страйків у залізничних майстернях і депо, на заводі «ВЕК», після появи інформації про те, що анархісти агітують в Технологічному інституті, серед кустарів і кооперації, службовців друкарні і трамвайників. Але й після арештів анархісти продовжували свою діяльність, організувавши «підпільний гурток з робітників... ведучи роботу серед залізничників» (група ліквідована), поширюючи відозву за підписом «Група робітників анархістів». «Федерація анархістів Харкова» готувала всесоюзний з'їзд анархістів (на літо 1924 р.), що спонукало владу до арештів бл. 70 харківських анархістів, шість з яких були відправлені на заслання [1958, с. 309–310].

На початку 1924 р. в Одесі фіксуються організовані анархісти, кількістю до 30 чоловік на чолі з Д. Хаскіним, що поширювали літературу видавництва «Голос труда» серед молоді та безробітних. Одеські анархісти підтримували зв'язок зі вцілілими в Україні анархістськими групами, а саме в Харкові, Катеринославі, в Єлизаветградському регіоні. Одеські анархісти кинули виклик владі, підтримавши (а можливо і організувавши) масові акції протесту безробітних. Про силу протесту безробітних свідчать події 15–21 травня 1924 р., коли в Одесі бл. 5 тис. безробітних пройшли містом з криками «геть владу», розігнали кінну міліцію, штурмували будівлю губервіконкому, «вимагаючи кращого життя і роботи», кількох міліціонерів було обеззброєно, у губвіконкомі вибиті шибки [879; 885]. Серед лідерів цього протесту були М. Кириченко, М. Гандлер, Савицький, Беркович, Герцензон, яких інформатори називали «анархістами-синдикалістами». Деякі з «ватажків бунту» були арештовані і засуджені на 2 роки заслання в Середню Азію. Інформаційний лист ДПУ (жовтень 1924 р.) сповіщав, що, незважаючи на арешти, анархісти ще «намагаються вести якусь роботу на деяких фабриках, у клубі швейників» [633; 1791, с. 123–124]. Про причетність одеських анархістів до травневого «бунту» кажуть масові арешти (75 чол.) в їх середовищі і формальне закриття «Одеської федерації анархістів»: «в конспіративних цілях

розпустити організацію, але таємно продовжувати участь у мітингах безробітних». Анархістська преса вказувала на те, що після цих подій в Одесі 16 чол. було арештовано за збройний спротив ДПУ під час обшуку, з арештованих 7 чол. були засуджені до розстрілу [802; 874].

У червні 1924 р. інформація чекістів про проведення київськими анархо-синдикалістами наради з питань об'єднання анархістів УСРР, на якій були «намічені кроки по агітації проти вступу робітників до лав РКП», призвела до арештів 25 місцевих анархістів (Ол. І. Таратута, А. І. Консе, Н. В. Дріккер, В. Соколов-Плінер, студенти із «Союзу анархістської молоді») [633]. Емігрантське джерело додавало, що у Києві були арештовані анархісти з профспілки будівельників «за виступи серед робітників» [802; 879: 881]. Після арештів, чекісти нарахували в Києві 18 «активних» анархістів, 21 — «пасивних», 12 — «підозрюваних», 75 — «що з'ясовуються» [633].

У лютому 1923 р. учнівська молодь яка відвідувала анархістські гуртки у Полтаві створила групу «Авангард», що розпоширила рукописну листівку адресовану молоді в Інституті народної освіти, Кооперативному технікумі, в міськкомі КСМУ. В ній анархісти закликали молодь створювати потужні організації на противагу КСМУ, яка формувалася «за рахунок кар'єристів», виступати проти компартії, яка «сіла на місце царського уряду огородила себе охранкою поліцією, обклала народ податками». Лунали заклики: «Хай живе анархія!», «геть владу», «геть КСМУ». Секретареві Полтавського губкому КСМУ було підкинута записку погрозливого характеру з вимогами «припинити всіляку НЕП-івську агітацію Комітетчиків». Анархістами Полтави були надруковані на шапірографі ще дві листівки «О налогах», «Безаботица», в Полтавському кооперативному технікумі анархісти вели відкриті дебати з членами КСМУ і комуністами. Чекісти фіксували в Полтаві групу анархістів, що складалася з робітничої молоді залізничних майстерень та місцевих заводів. Анархіст П. Фісун намагався організувати бойову групу, провести експропріації, він був арештований у серпні 1923 р. під час пограбування каси Полтавського окружного фінансового відділу [1891, с. 214].

У квітні–травні 1924 р. у Полтаві була арештована група анархістів, що призвело до тимчасової дезорганізації діяльності анархістського підпілля, але на початку 1925 р. діяльність анархістів в Полтаві відновилася: «...майже щоденно у різних місцях на околицях Полтави відбувалися збори гуртків». Анархістам вдалося надрукувати на шапірографі одне число журналу «Анархія» (46 екз.,

статті російською та українською мовами), надіслати журнал до груп анархістів в Сорочинцях та Гадячі. Чекісти вважали, що анархістів по місту близько 40 чол. [1891, с. 213].

Влітку 1924 р. у Юзівці, у жовтні — в Харкові, Радомислі, Севастополі, Ялті пройшли нові арешти активістів анархістських груп. ДПУ вказувала на небезпеку: «бунтарськи налаштованих елементів... з терористським і експропріаторським ухилом, що рішуче, швидко ліквідовуються... найбільш непримиренні... переходять у підпілля і роблять спроби увійти в блок з іншими антирадянськими партіями» [617, арк. 68–79, 109; 614, арк. 32–5; 848].

Арешти анархістів у Києві, Одесі, Харкові викликали нові протести світових анархістських організацій. Арештовані були відомі за межами СРСР: А. Консе друкував свої вірші в газ. «Американские известия», Б. Липовецький до 1918 р. був членом чиказької групи «IWW». Активізувалася міжнародна підтримка анархістів СРСР на рівні ліворадикальних організацій і профспілок. «Комітет захисту ув'язнених революціонерів в Росії» закликав «Міжнародне товариство робітників», представників пролетаріату, допомогти революціонерам СРСР, заявляючи, що більшовики «за допомогою радикального винищення хочуть абсолютно знищити всі монархічні, соціалістичні і революційні елементи в країні».

20 квітня — 1 травня 1924 р. проходила Міжнародна кампанія протесту проти політичних репресій в СРСР, організована «Об'єднаним комітетом захисту ув'язнених революціонерів Росії». По містах Франції, Німеччини, США, Норвегії, Нідерландів, в країнах Латинської Америки, проходили мітинги з вимогами амністії репресованим анархістам. Допомогою анархістам переймався анархічний «Чорний хрест» («Комітет допомоги ув'язненим і засланим анархістам і анархо-синдикалістам», кер. А. А. Карелін), що видавав в СРСР підпільний анархістський журнал. Через кореспондентів він підтримував зв'язок з ув'язненими анархістами і анархістським підпіллям [879; 881].

Розгром анархістських організацій в 1924 р. показав, що влада продовжує розглядати анархістів серйозним ворогом і буде використовувати всі доступні їй засоби для придушення руху анархістів. Тоді арешти торкнулися бл. 150 анархістів в Україні, більшість із заарештованих незабаром були випущені на свободу (бл. 20 чол. з них стали співробітничати з ДПУ), бл. 50 анархістів опинилися в концтаборах і політизоляторах. На початку 1924 р. ДПУ фіксувало в Одесі до 135 членів анархістських груп (через рік на обліку в Одесі було 50 анархістів), але були й десятки анархістів-одинаків, або

членів «диких» (самостійних, не пов'язаних з анархістськими центрами і авторитетними лідерами) груп [616, арк. 748, 758; 558, арк. 158; 564, арк. 153; 594, арк. 10–20].

Анархісти України підтримували «вікна» на кордонах з Румунією та Польщею: зв'язок анархістської конспірації із зарубіжними центрами, через які з СРСР втекли анархісти (І. М. Лазаревич (Метт), Я. Дубинський та ін.), а з Берліна, Парижа, Нью-Йорка, Буенос-Айреса прибувала до УСРР анархістська література, гроші для підпілля. В листуванні В. М. Ейхенбаума (Воліна) (кін. 1924 р.) є такі рядки: «Володимир (П. А. Аршинов — *авт.*) пише з Парижу, що він має надію незабаром знову впритул зайнятися питанням російського кордону. Він має надію добути на цю справу необхідну суму. Переїзд до нас Нестора (Н. І. Махна — *авт.*) може дуже допомогти цій справі. Крім того, в Парижі живуть тепер Сеня (Флешін) і Моллі (Стоймер), які так само працюють у цьому напрямку. Адже їм вже вдалося налагодити деякий (правда, слабкий і нерегулярний) зв'язок наш з Пітером, Москвою і Соловками. Є деякі зв'язки з Півднем (головним чином у Марка Мрачного)». У листі вказується на отримання нелюстрованою владою інформації від Ол. Таратути та харківської групи [767]. В іншому листі (1925 р.) М. Кліванський (Мрачний) вказував, що анархістські видання «проникають до Росії і поширюються» [772].

«Вікна» на кордоні, якими користувалися анархісти СРСР, згадує у показаннях В. Ф. Білаш, стверджуючи, що 1924 р. Ол. І. Таратута «...мала явку на польському кордоні, дець в районі Рівного, через яку йшов зв'язок з емігрантами», що від харківської групи анархістів за кордон пробирався «кур'єр Померанць», анархісти М. Черняк, С. та Д. Фридмани. «Через Одесу» був налагоджений зв'язок з паризькою еміграцією (за допомогою моряків торгових суден) [1958, с. 310–311, 322]. 1926 р. чекісти звернули особливу увагу на балтійських моряків: «анархісти прагнуть зв'язатися з анархо-організаціями Західної Європи через анархістів-моряків» [1105].

Непокоїло владу «поглиблення підпілля», прагнення анархістів «очолити протест робітників», страйки, їхні заклики до організації «незалежних фабзавкомів», «вільних профспілок», їх робота по «розкладу армії і на флоті», спроби анархістів «завоювати популярності» на селі, «посилення підпільної діяльності анархістів серед студентства» — «анархізм впроваджується різними шляхами і способами і в компартію, і в комсомол... значна частина підростаючого покоління зацікавлена теорією та ідеями анархізму». В лю-

тому 1925 р. чекісти заявили, що у анархістів «в значній частині випадків організації носять масовий характер» і він «заражає» «деякі верстви робітників» [1105].

Особливо наголошувалось на роботі анархістів серед молоді: «...анархістське студентство випустило на друкарській машинці журнал... Студентською групою передбачалося створити організацію виключених з вузів з метою масового протесту», ведеться робота «з розкладу РКСМ ...випущена студентською групою листівка, присвячена чищенню вузів», в Москві серед студентства «організуються гуртки та налагоджується підпільна робота». В УСРР анархісти діяли серед учнівської і робочої молоді. «Союз юних анархістів» фіксувався ДПУ у 1922 р. в провінційному Брянську [2000, с. 162].

Чекісти встановили наявність студентів-анархістів в київських вишах: Інституті народної освіти, Вищому кооперативному технікумі. Діяльність анархістів серед учнівської молоді відзначалася в Дніпропетровську. В Харкові був арештований студент Г. Дьяков; харківськими анархістами планувався випуск журналу і створення «Союза молодых анархистов подполья». В Одесі чекістами фіксувалися анархістські групи — «п'ятірки» серед студентів Інституту народної освіти, Медичного інституту [633].

У Полтаві анархісти проводили пропаганду в торговельно-промисловій і фельдшерській школах, в аграрно-кооперативному технікумі, в Лубенському окрузі — на місцевих Педагогічних курсах. Молодіжні анархістські групи були відзначені в Миргородському, Лебединському та Прилуцькому округах, по містах Гадяч і Ромни. Влітку 1925 р. відбувся арешт 28 полтавських анархістів (85 чол. по губернії) по справі «анархістів Полтавщини», під час обшуків було виявлено гвинтівку, револьвери, бомби, шапірограф, типографський шриффт, всім заарештованим було від 18 до 25 років [1891, с. 213]. Незважаючи на арешти 1925 р., в наступному році чекісти відзначали, що «особливу активність проявляють полтавські анархісти». В Нероновічанському педагогічному технікумі Лубенського округу 1926 р. тривала «анархістська робота», студенти брали участь у зборах анархістів, у технікумі поширювалися листівки «Хай живе анархізм». У Севастополі та Ялті була викрита анархістська група з членів РЛКСМ «Оса», що «готувалася до терору» [1105].

Молодь, яка у своєму юнацькому максималізмі продовжувала збиратися під чорні прапори, поповнювала політизолятори, в'язниці, заслання. Масова поява анархістських молодіжних груп стала частиною тенденції «лівацтва» в молодіжному середовищі сер. 1920-х рр. У 1925 р. по всьому СРСР проходять арешти молодіжного

опозиційного владі активу (група «Революційний авангард» (Москва), «Поволжська група революційно-соціалістичної молоді» (Н. Новгород–Казань), «Обласний секретаріат лівонародників» (Орел), лівоесерівські групи в університетах Ленінграда, Вороніжа, Томська, «Партія безпартійних студентів» (Київ). Як політичне анархістське підпілля чекістами розглядалися «дискусійний гурток», «гурток з гіпнозу» у Києві (досліди з гіпнозу проводилися анархістом Цвейфем), неотаплієрській «Орден Світла» («відділення» цього «Ордену» діяло в Харкові), вказувалось, що «підпілля з студентства маскується гуртками по вивченню містики» [1105].

У середині 1920-х рр. «анархіствуючі» елементи, переважно молодь, яка була не задоволена відродженням капіталістичних елементів, іноді переходили до практики «червоного бандитизму», «червоного хуліганства», під гаслами боротьби проти експлуататорів і зрадників трудящих. Тоді ж спостерігається тенденція «анархіствуючої молодіжної фронди» по відношенню до покоління «старих більшовиків». Частина міської молоді, народженої 1903–1910 рр., що не брала участь в революції і громадянській війні, розчарувалася в НЕПі, «політиці партії», стала шукати застосування своїх сил і «свій шлях» у анархістських, троцькістських, лівоесерівських, загально-демократичних, скаутських, націоналістичних групах. Радикалізм молоді штовхав її до анархізму. У 1926 р. ДПУ провела нові арешти студентів-анархістів в Ленінграді, по СРСР пройшли арешти скаутів, серед яких була впливова «фракція» анархістів [1105]. Колишня анархістка А. М. Гарасьова згадувала, що у 1925 р. анархістські настрої були у частини студентства, а підпільні групи анархо-синдикалістів мали зв'язки між Москвою, Петроградом, Рязанью, намагалися створити підпільну друкарню та свої «філіали» в провінції, розпоширювали анархістську літературу [1229; с. 87, 89, 148].

У 1924–1925 рр. загострився конфлікт між легальними анархістами-комуністами, анархістами-містиками «Ордена Світла», якими керував А. А. Карелін — з одного боку, і «підпільниками»-активістами — з іншого. Анархісти-«карелінці» випустили «Маніфест», в якому виступили проти експропріацій, як знаряддя поповнення каси анархістів СРСР. А. А. Карелін виступив з заявою про те, що анархісти дають високу і позитивну оцінку ролі В. І. Леніна в революції, виступають проти спроб «замінити насильницьким шляхом владу соціалістів», бо «всяка інша влада в Росії навряд буде менш деспотичною». Подібні заяви викликали конфлікт в середовищі як анархістів в СРСР, так і анархістів в

еміграції. Чекісти повідомляли, що в анархістському середовищі «спостерігається сильне невдоволення бездіяльністю А. А. Кареліна та інших керівників». Послідовник А. А. Кареліна О. О. Солонович в статті в часопису «Волна» критикував, як «набатівців», так і прихильників газети «Голос труда» [772].

На початку 1925 р. московський анархіст С. Ліпман направив листа за кордон С. Флешіну в якому були такі рядки: «Відомо, що карелінці отримали багато грошей з Америки... Карелін і його В.Ф.А. (мова йде про «Всеросійську федерацію анархістів-комуністів» — *авт.*) нічого не роблять ... американські товариші введені в оману, що єдина анархістська організація в Росії це карелінська... В Москві у нас на цей час є кілька угруповань». Він твердив, що «карелінці» надають допомогу найбільш поміркованим групам анархістів, в той час коли допомогу потребують радикальні бойові анархісти [771]. Анархісти інших груп звинувачували «карелінців» в підтримці видання «Американские известия» яке, на думку опонентів має «антисемітське» та «білогвардійське» забарвлення» [772].

Конфлікт у Секретаріаті ВФАК привів до його самоліквідації у 1925 р.: «актив молоді вимагає переходу в підпілля і переобрання секретаріату ВФА», «в секретаріаті ВФА в Москві спостерігається прагнення реорганізувати роботу, поглибивши її в підпіллі» [1088]. Навесні 1925 р. чекісти інспірували конфлікт всередині «Всеросійського громадського комітету з увічнення пам'яті П. О. Кропоткіна», голова анархічної секції А. М. Атабекян звернувся в Бюро «комітету» з вимогою передати музей П. О. Кропоткіна анархістам, у відповідь Бюро «комітету» прийняло рішення заборонити зібрання анархічної секції в приміщеннях музею. 24 квітня за звинуваченням у підпільній діяльності в Москві арештована група членів ВФАК.

Анархісти України традиційно шукали шляхи впливу на маси населення. Циркуляром від 15 грудня 1925 р. фіксувалася «посилена діяльність анархічних груп у низці районів», «повсюдна активна діяльність» анархістів, «повернення анархістів, що засинали» в групи, «активізація роботи» на селі, про те, що анархісти проявляють «особливий інтерес до суворої централізації своїх дій і створення єдиного центру для України... В Україні ми можемо стати перед фактом згрупування дрібних організацій однаків в єдину українську партію... такі спроби вже проявлені і відзначені цілою низкою агентурних донесень» [633, арк. 115]. На початку 1925 р. ДПУ фіксувало, що «пожвавлення серед анархістів триває, особливо по Москві і Центрі, Північно-Західному районі, в Україні...», в жовтні 1925 р. застереження повторюються: «Посилення підпільної

діяльності анархістів. Анархічні групи і угруповання є в багатьох районах СРСР» [1105].

У 1925 р. чекісти дізналися, що в Запоріжжі анархісти намагалися видати листівку, в Бахмуті «Комітет революційної дії» організовував страйки шахтарів [614, арк. 32–5; 617, арк. 68–79, 109; 845, с. 47; 884, с. 4]. У Полтаві анархісти проводили пропаганду серед безробітних, працівників залізничних майстерень. Чисельність полтавських анархістів оцінювалася чекістами в 80 чоловік. По селах Полтавщини існували селянські групи (с. Поділки Роменського округу), поширювалися підпільні рукописні анархістські журнали «Анархія», «Вільна думка» [620, арк. 21, 25, 89, 178].

У червні 1925 р. пройшов арешт 6 київських анархістів, після чого чекістами було заявлено, що в Києві «починаючи з середини 1925 р., анархістів як групи не існує». Але нечисленна група київських анархістів з'явилася на похороні однієї з найстаріших анархісток в СРСР А. Степанової (Галаєвої) в жовтні 1925 р., що мала постіне листування з анархістами-емігрантами, фіксувалася подальша робота анархістів серед київських вантажників [617, арк. 68–81, 92–120, 160, 183, 205].

В Одесі, крім «старої» групи анархістів, конспіративні «п'ятірки» існували в трудових колективах водників, кравців, шапочників, залізничників, пекарів, безробітних. Окремо існували групи анархістів-індивідуалістів, анархістів-синдикалістів, анархістів-позитивістів. Як показник можливостей підпілля відзначалась вдала втеча з одеської в'язниці анархіста Маслова. Чекістами зазначалося існування в Одеському окрузі 5 анархічних угруповань, у тому числі в частинах РСЧА, водного та місцевого транспорту, зв'язок анархістів з закордонними анархістами, поява «закордонних анархічних бюлетенів, журналів і газет» [633; 890, с. 1].

З 1922 р. в Одесі існувала група політемігрантів анархістів-бессарабців (емігрантів з Молдавії). У 1923–1924 рр. в Одесі опинилося кілька болгарських анархістів-політемігрантів, які прибули в місто «по лінії» МОПР, — Ж. Грозев, Д. Квачев, Г. Ніколов, С. Джанжулев [633]. Під час допиту 1936 р. Ж. Грозев показав: «Коли я прибув до СРСР, я застав в Одесі існуючу підпільну організацію, що складається виключно з болгар-політемігрантів... одеська анархістська організація була пов'язана із закордонними анархістськими об'єднаннями, а саме: з французькою, сербською та болгарською федераціями... з-за кордону отримували директивні вказівки та матеріальну допомогу для анархістів, що знаходяться на засланні в СРСР» (ці свідчення підтверджуються і західними

джерелами про грошову допомогу анархістам) [595, арк. 3–26; 597, арк. 13]. Чекісти в 1926 р. вказували на зв'язок болгарських анархістів-емігрантів в Одесі з болгарським анархістами-емігрантами у Франції [598, арк. 6–12].

Деяке поживлення в діяльність «підпільних» анархістських груп Одеси у 1923–1924 рр. внесли політемігранти-анархісти, які приїхали з Італії до Одеси: Г. Бучареллі (1933, 1938 рр. був арештований в СРСР «за пропаганду анархізму»), Р. Ковані, Г. Єванжелісті (Р. Ковані та Г. Єванжелісті в кін. 1920-х рр. нелегально виїхали з СРСР до Франції, в 1930-х брали участь у громадянській війні в Іспанії), Албані, Є. Гербовец (організував замах в Одесі на капітана італійського пароплава «Коббе», арештований у 1925 р.), Д. Серпо (лівий комуніст, в Одесі став анархістом), А. Бутики (проводив «критику радянської влади в Інтерклубі, зблизився з анархістами-італійцями», за що був виключений з РКП(б) і заарештований). Анархіст Р. Ваккі мешкав у Миколаєві та Маріуполі [1791, с. 81–82].

У 1923–1927 рр. поблизу Ялти діяла сільськогосподарська анархістська комуна (з 1926 р. мала назву «Сакко и Ванцетти»), членами якої були італійські та французькі анархісти, які емігрували до СРСР (активність в пропаганді анархізму в Криму проявляли італієць Ф. Гецці, брати О. та Т. Скарцеллі — члени «Італійського союзу анархістів», А. Петрині — член «Італійського синдикального союзу») [1602, с. 240–250].

В середині 1925 р. по всьому СРСР пройшли нові «арешти анархістів у зв'язку з їх поживленням». ДПУ повідомляла про арешти анархістів 22 червня 1925 р. в Одесі. Частина одеських анархістів була вислана в села Херсонщини. У липні 1926 р. в Одеському окрузі було відмічено нове «посилення діяльності анархістів», на початку 1927 р. — «організація нових підпільних груп», «втягування молоді» [620, арк. 13, 394 об.].

Репресії і провокації ДПУ змусили анархістів згорнути легальну роботу і перейти в «глибоке» підпілля, використовуючи досвід боротьби «царського часу». «Старі кадри» анархістів, відомі ДПУ по діяльності в 1917–1920 рр., виявлялися тільки «ширмою», на стеження за якою чекісти кинули значні сили, а законспіроване анархістське підпілля формувало «конспіративні п'ятірки» (в які важко було потрапити провокаторам із ДПУ), «дикі» автономні молодіжні групи. Для анархістської конспірації було важливим, щоб каральні органи сконцентрувалися на діяльності в УСРР 30–50 «старих» анархістів і не бачили «диких» груп, ще не інфільтрованих сек-

ретними інформаторами ДПУ. Можливо, цим планом допомагав і Фонд допомоги репресованим анархістам — «Чорний хрест», що працював тільки зі «старими» анархістами, офіційно листуючись з ними через державну пошту, таким чином, концентруючи увагу чекістів виключно на них. У середині 1920-х рр., проводячи свою роботу з підтримки анархістів, «Фонд» допомагав репресованим анархістам, вказуючи на 130–150 анархістів у тюрмах і засланнях СРСР, це була тільки 1/4–1/5 частина репресованих анархістів, більшість анархістів із зазначених «Фондом» знову ж таки були «старі анархісти з ім'ям». З цими анархістами «Фонд» працював до середини 1930-х рр., відсилаючи їм посилки і гроші, не помічаючи репресованих анархістів з «диких» і іллегалістських груп. Все листування «Фонду» з анархістами з СРСР «осідало» по звітах ДПУ [774, р. 1–27].

В СРСР у 1921–1927 рр. існували підпільні групи анархістських федерацій «Чорний прапор», «Чорний крук». Про «Чорний прапор» відомо, що 1923 р. у Владивостоці існувало підпільне видавництво «Черное знамя», а в США 1924 р. був організований Союз анархістів-комуністів «Чорний прапор», який декларував наявність своєї підпільної структури в Києві, Житомирі, Кременчуці, Полтаві, Одесі, Катеринославі, Кам'янець-Подільському [617, арк. 2, 17, 46, 68–80, 92–99; 621, арк. 15]. Чекістські зведення фіксували підпільну групу анархістів в Житомирі, що «не належить до відомих течій». Лідери групи українських анархістів на еміграції у Празі, що мала назву «Чорний прапор», звернулися з «Відозвою», в якій вказали на необхідність друку анархістської літератури українською мовою (для транспортування до СРСР), боротьби проти анархістів-провокаторів. У «Відозві» йшлося про те, що в Празі, серед емігрантів з УСРР, діяла група федерації «Вільного союзу анархістів «Безвладдя» [870, с. 7].

Підпільні групи «Чорний крук» фіксувалися в Україні і Білорусі як «кримінальні банди» (хоча складали їх, за свідченнями самих чекістів, люди, які не мали кримінального минулого, серед яких був італієць), які у 1923 р. проводили експропріації в Гомелі, Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві [1578, с. 123]. У квітні 1925 р. на Дніпрі був пограбований пароплав, а заарештовані експропріатори назвали себе «анархістами». Чекісти вказували на те, що небезпеку представляють «бунтарськи налаштовані елементи... з терористським і експропріаторським ухилом», «найбільш непримиренні», які «переходять до підпілля і роблять спроби увійти в блок з іншими антирадянськими партіями» [614, арк. 2–3; 1760].

Пам'ятаючи про значний бойовий потенціал анархістів (про численні терористичні акти 1905–1908, 1918–1919 рр.), більшовики побоювалися переходу анархістів-підпільників до тактики терору проти представників радянської влади. Можливо, цю тему актуалізувала доповідь радянського розвідника М. Спектора (1924 р.), в якій йшлося про те, що в Польщі на таємних зборах російських, польських, італійських і німецьких анархістів обговорили питання проведення терору. Італійські, німецькі, частина російських анархістів (М. Черняк, Михайлов) висловилися за проведення терору проти радянських керівників, але Н. І. Махно, В. М. Ейхенбаум (Волін), П. А. Аршинов (Марін) виступили проти терору, вважаючи за необхідне «сконцентрувати сили для організаційної та пропагандистської роботи» [1958, с. 233–234].

Маючи подібну інформацію, чекісти повідомляли в Кремль: «В Україні окремими анархістами піднімається питання про застосування терору проти видатних діячів Радянської влади і ВКП(б)», рапортували про посилення підпілля, вказуючи, що групи анархістів «нерідко налічують у своїх лавах від 25 до 60 осіб і більше», що «в Москві арештовано групу анархістів, що ставила собі завданням вибух Раднаркому та інших радянських закладів і вчинення терористичних актів над радянськими працівниками (група Еггерса, ліквідована 1925 р.)». У червні 1925 р. українські чекісти доповідали, що «проведені по Київській та Полтавській губерніях операції виявили зброю, вибухові речовини і нелегальну літературу. Заарештовано близько 100 анархістів» [1105]. Полтавських анархістів звинуватили в тому, що вони «думали про терор і ексів». Каральні органи проводили арешти анархістів України, приписуючи їм «підготовку ексів» [617, арк. 29–30. 69, 92–120]. У Політбюро ЦК РКП(б) надійшов проект комісії під головуванням глави Профінтерну С. Лозівського про примусове виселення з СРСР за кордон відомих соціалістів і анархістів, що перебували у в'язницях і концтаборах (бл. 1 500 чол.) [1754, с. 74].

Чекістські зведення твердили, що в Харкові 1926 р. діяли анархісти, які «намагаються влаштувати експропріації, беручи участь у пограбуваннях... два випадки підготовки анархістів до експропріацій». Було виявлено терористичні групи Сотніченка і Соріна-Тимченка, остання, за чекістською інформацією, готувала замах на Г. І. Петровського, мала зброю. Чекісти вважали, що анархісти планували вибухи на заводах Дніпропетровщини [1105]. Влада побоювалася експропріацій з боку анархістів, що могли дати «фінансування» підпіллю (у 1926 р. у Владивостоці і Саратові анархісти

захопили бл. 142 тис. руб.). Звинувачення в експропріаціях давали козир для продовження цькування анархістів.

1926 р. анархістське підпілля зміцніло: за відомостями ОДПУ в у Полтавському, Дніпропетровському, Київському, Черкаському, Одеському округах, в Харкові, Маріуполі, на Донбасі, в Криму посилювалася діяльність анархістів «головним чином, серед студентської молоді», «організація нових підпільних груп», фіксувалася поява «закордонних анархічних бюлетенів, журналів і газет», «у ряді районів анархісти налагоджують зв'язки з іншими містами Союзу та закордоном (Харківський)». У Ленінграді і Москві «виявлено кілька підпільних гуртків здебільшого зі студентів», «до систематичного вивчення анархізму залучалися навіть члени КСМ і кандидати ВКП», «організувався анархічний гурток, що складається головним чином з виключених комсомольців... випадки розкладу членів ВКП(б) на Донбасі», «в Кубанському окрузі ліквідована анархо-підпільна група, що мала широкі зв'язки з анархо-підпіллям України...», «у Криму організовано три групи анархістів», фіксувалося залучення в ряди анархістів моряків Чорноморського флоту [1105].

У січні та червні 1926 р. безробітні моряки і портовики Одеси намагалися організувати демонстрацію «з чорним прапором і дубинами... розігнати профспілки». На адресу одеської влади надійшов лист з погрозами терору і повстання від невідомого ДПУ «Штабу повстанського комітету демобілізованих-безробітних» [1791, с. 122]. «В Україні заарештовано анархіста Слівчікова за антирадянську агітацію серед безробітних» [1105]. Ці відомості доповнювалися інформацією про спроби анархістів «до посилення роботи серед робітників і безробітних» (у Києві, Харкові). Така діяльність була небезпечна для влади, враховуючи тотальне безробіття — в УСРР безробітних (у великих містах) налічувалося до 300 тис. чол. [1791, с. 122].

Чекісти вказували: «синдикалісти є прихильниками підпілля. Анархо-комуністи... на 50% працюють у підпіллі спільно з синдикалістами». Керівництво ДПУ розіслало циркуляр про необхідність чекістського обліку анархістського «активу» і «пасиву», «співчуваючих» і «колишніх анархістів», вказуючи, що досі проводиться «висвітлення анархістів майже виключно силами ОПК і розвідки, агентура дуже слабка» [617, арк. 178, 21, 25, 29, 89]. Провали анархістського підпілля стали наслідком нової тактики активного вербування провокаторів серед заарештованих анархістів, контролю за листуванням анархістів. Зв'язок деяких анархістів з Харкова та

Донбасу з єдиним легальним анархістським видавництвом в СРСР «Голос труда» давав чекістам певну інформацію, видавництво зберігалося до 1929 р., виконуючи функції «пастки» для анархістів-підпільників.

Активізація анархістського підпілля спровокувала нові арешти в кінці 1926 р. в Харкові, Полтаві, Дніпропетровську. Зведення повідомляли, що: «за останній час на території України ліквідовано низку організацій і анархістських груп, які намагалися вийти за межі внутрішньоорганізаційної роботи і створити взаємний зв'язок з іншими містами та щось на зразок керівних центрів... Наприкінці 1926 р. нами були розгромлені підпільні організації в Харкові і Полтаві, намагаються об'єднати всі розрізнені групи і взяти їх під своє керівництво» [617, арк. 46, 55].

У грудні 1926 р. окремі анархісти-синдикалісти намагалися провести підпільний з'їзд «південних груп» в Маріуполі (7 делегатів від Одеси, Маріуполя, Харкова, Ростова на Дону), об'єднатися з місцевими групами анархістів-комуністів, налагодити зв'язок з московським анархістським підпіллям, видавництвом «Голос труда» [619, арк. 10–11, 55 об, 158]. Звістка про Маріупольський з'їзд стала сигналом для арештів анархістських підпільників: «заарештований головний організатор і керівник анархо-підпільного з'їзду на Україні» (Я. Жук), в Маріуполі «ліквідована підпільна група анархістів, що брала участь у підпільному з'їзді», у Харкові було заарештовано 20 анархістів, в Одесі — делегат з'їзду І. Шорник-Супорнік, в Ростові-на-Дону ліквідована підпільна анархо-синдикалістська група, яка брала участь у нелегальному з'їзді. Була ліквідована невідома раніше анархістська група в Артемівському окрузі, що «засвітилася» по «з'їздівській справі» [620, арк. 55 об., 158, 178].

Ознакою активізації анархістів стало поширення в Москві та ін. містах номерів паризького анархістського журналу «Дело труда», аргентинських «Анархия» та «Голос труда», «Рассвет» та «Пробуждение» зі США, нелегальних журналів, виданих підпільно в СРСР («Призыв», «Хлеб и воля»), листівок «Рабочие-анархисты», виявлення у анархістів трьох шапірографів, гектографа, друкарні «примітивного характеру». Групою в Рибінську був «випущений 2-й номер рукописної газети «Набат», в Тулі були знайдені листівки «Группы анархистов Юга». У Севастополі та Ялті поширювалися листівки «із закликом об'єднатися для боротьби з більшовиками». Зазначалося, що: «розширюється поширення анархічної літератури в Україні, де видаються підпільні журнали та вживаються заходи до організації відділення видавництва «Голос труда». Листівки «із

закликом до повалення влади» вилучалися по фабриках і заводах Кременчуцької губернії. За чекістськими зведеннями у Харкові листівки виготовляла група Капцалова-Рашваля, харківськими анархістами планувався випуск журналу, створення «Союзу молодих анархістів підпілля» [620, арк. 21, 25, 41, 89, 103, 122, 178].

1924 р. проявляється феномен відтворення анархістського руху, його причинами були: посилення економічної кризи і соціальних протиріч, нестабільність влади. Все, що обіцяли більшовики працівнику, не виправдалось (краще життя, соціальна справедливість та рівність). Намагання влади ліквідувати анархізм не дало очікуваних результатів, анархізм зберігся, хоча влада і загнала его у підпілля. Більшовики розраховували, що анархізм «помре своєю смертю», але 1924–1926 рр. вони схаменулися, усвідомивши, що навіть «репресований анархізм» створює для влади «небезпеку зліва».

4.4. Розгром анархістського підпілля в УСРР (1927–1929 рр.)

1927 рік у СРСР пройшов під знаком «військової тривоги» (очікування нападу з боку Англії, «Малої Антанти»), знищення опозиції Л. Д. Троцького. Цього року троцькістські опозиціонери у ВКП(б) організували нелегальні робітничі сходки, таємно видали листівки... У секретних зведеннях тема анархістського підпілля продовжувала бути актуальною (хоча про підпілля есерів, меншовиків вже мови не було): «У ряді районів Союзу посилило свою діяльність анархо-підпілля... організуються нові підпільні групи, втягується молодь», «в Україні анархо-підпілля докладає всіх зусиль до розширення і поглиблення своєї діяльності». Владні структури, з допомогою ренегатів, почали готувати «ліквідаційний з'їзд» для анархістських організацій, але так і не довели цю справу до кінця [1105].

Восени 1927 р. чекісти повідомляли: «Після літнього затишшя спостерігається помітне посилення активності серед анархо-підпілля». Таке «посилення» чекісти бачили в організації нових груп і гуртків (Одеса), у поширенні «рукописів» і листівок, в усній агітацію «серед робітників і службовців», у зв'язках з-за кордону, звідки анархістам СРСР надходять журнали і газети, допомога від «Чорного хреста» (Одеса, Харків, Зінов'євськ) [619, арк. 134, 174; 620, рк. 9 зв., 68, 124 зв., 324].

1927 р. анархістська еміграція активізується, розраховуючи на наявність анархістського підпілля в СРСР, політичну нестабільність в країні, використовуючи 10-річчя революції, як привід підвести підсумок «досягнень» більшовицької влади. 1927 р. П. А. Аршинов

(Марин) і Н. І. Махно намагалися консолідувати анархістів не тільки за кордоном, але і в СРСР на основі розробленої ними «Платформи» («Організаційної платформи загального союзу анархістів»). Н. І. Махно і його соратники провели ревізію традиційного анархічного вчення з метою «очолити революційний процес». Нові розробки паризьких анархістів стали основою нової течії в анархізмі — «платформізму». Ця течія наділяла бездержавне суспільство централістськими рисами, планування, координації та регулювання. «Платформа» проголосила відмову від нав'язування комуністичної форми землекористування з боку анархістів, запропонувала нову форму анархічної організації партійного типу на принципах єдиної ідеології, програми дії, колективної відповідальності. Можливо вважати платформу ідейним витвором анархо-махновського руху, намаганням створити партійну структуру, проти якої, як символа влади, виступали всі інші анархістські течії в світі [1368, с. 4–20].

Можливими союзниками анархісти вважали прихильників «синдикалістської» течії в ВКП(б), припускаючи їх еволюцію в бік анархізму. Свої надії «платформісти» пов'язували з загостренням міжкласових протиріч між буржуазією і радянської бюрократією, з одного боку, і робочим класом та селянством, з іншого. «Платформісти» намагалися створити новий анархістський рух, пов'язавши світовий анархістський рух — великі анархістські угруповання різних країн завданням підготовки революцій в конкретних країнах (зокрема в СРСР). У 1929 р. у Парижі була проведена Міжнародна конференція прихильників «Платформи». В анархістському русі Польщі також стався розкол на підставі підтримки «платформи» [768].

1927 р. текст «Платформи», відозви та листи-анкети, за допомогою яких «платформісти» намагалися вербувати своїх прихильників, потрапляють як «політична контрабанда» (через «вікна» на кордоні, контрабанду балтійських та чорноморських моряків) з Франції до анархістського підпілля Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Мелітополя, Полтави [626, арк. 240, 628, арк. 12 зв.; 1165, 2–24]. У вересні 1927 р. на сторінках журналу «Дело труда» друкується «Відкритий лист до робітників і селян СРСР», в якому лунає заклик до початку загального повстання проти більшовицької влади [1372, с. 2].

За інформацією ДПУ у СРСР консолідацією анархістської «партії» на основі «Платформи» займається таємнича керівна «трійка», з якої чекістам була відома тільки Ол. І. Таратута. За планом «трійки» все підпільні анархістські організації (в інститутах,

по селах, в робітничих колективах) повинні були створюватися за принципом автономних «п'ятирок». Чекісти дізналися, що Ол. І. Таратута казала анархісту Н. В. Дріккеру: «...в Москві існує думка про те, що в Україні йде успішна підготовка до відновлення роботи анархістів» [621, арк. 117]. З цієї заяви чекістами робився висновок, що анархістським підпіллям керував якийсь таємний центр, що знаходився у Москві, а по Україні «створюються окремі невеликі підпільні групи, зміцнюються зв'язки між розрізненими гуртками анархістів» [1105].

Від своїх емісарів з-за кордону ДПУ отримувала інформацію про активізацію анархістів за кордоном в першій половині 1927 р. В той же час анархісти України стали відчувати брак коштів, що надходили з-за кордону (гроші західних анархістських фондів надходили анархістам Одеси, Києва, Харкова, Зінов'євська), з причини того, що гроші, збирані європейськими та американськими анархістами, йшли для захисту по «справі Сакко і Вацетті».

Наприкінці 1926 р. стався саморозпуск «Об'єднанного комітету захисту ув'язнених революціонерів Росії», на його основі був створений «Фонд допомоги засланим та ув'язненим анархістам Росії» із секціями у Берліні (секретар М. Мрачний) та Парижі (секретар О. Беркман). Фонд вислав гроші, продукти, ліки, одяг, літературу. Пожертви надходили із США, Німеччини, Великобританії, Аргентини. У 1926–1927 рр. в США діяли дві групи для збору коштів допомоги політичним в'язням, переважно анархістам, в СРСР. Комітет допомоги політичним в'язням очолювала Агнія Солоневич (секретар Чорного Хреста). У грудні 1929 р. Детройті відбулася конференція груп і організацій, що примикали до видання журналу «Пробуждение», що проголосила резолюцію протесту проти арештів і переслідувань анархістів в СРСР [1309, с. 22–25].

В 1926 р. посилилася внутрішня криза анархістських емігрантських груп в США та Аргентині, на видання газет та журналів не вистачало «грошей і людей» [771]. В листуванні М. Кліванського (Мрачного) з Німеччини мова йде про те, що: «грошей мало, а засланих і заарештованих багато», що «мріяти про об'єднання шкідливо... товариші розрізнені, мало пов'язані із робітничим середовищем, хоча вони самі, в більшості випадків, робітники». Ще у 1925 р. відомий анархіст-синдикаліст Г. П. Максимов почав критикувати групу Аршинова–Махна та групу часопису «Рассвет» [772]. Боротьба між групою Махно–Аршинова і групою Воїна, між журналами «Дело труда» та «Рассвет», «Пробуждение», яка захопила анархістську еміграцію, ускладнювала координацію допомоги анар-

хістам СРСР. П. А. Аршинов (Марін) у листі до Аргентинської Федерації анархістів твердив про створення Виконавчого бюро Російської анархістсько-комуністичної партії. А. Черняков створив групу цієї партії в Аргентині. В той же час Федерація російських робітничих організацій Південної Америки, що діяла під впливом анархістів-синдикалістів (голова виконкому П. Давидчук, М. Чоловський, А. Горелик, газ. «Голос труда»), підтримувала групу Воліна [768; 1463, с. 70]. У другій половині 1920-х рр. Федерація російських робітничих організацій Південної Америки знаходилася у кризовому стані: «грошей немає... маси відносяться хаотично, союзи не діють». Коли 1923–1925 рр. «Федерація» збирала кошти на допомогу анархістам в радянських тюрмах та на анархістську пропаганду в СРСР, то з 1926 р. така допомога припинилася [770].

Розвал серед анархістської еміграції привів до війни «всіх проти всіх», «Голос труда» відмовлявся друкувати статті Н. І. Махна проти В. М. Ейхенбаума (Воліна), вів гостру полеміку з часописом «Дело труда» [768]. В той же час «Американские известия» и «Дело труда» відмовляються друкувати статті Воліна. Наприкінці 1925 р. «Американские известия», «Рассвет» и «Пробуждение» переходять под контроль групи анархістів Гайдука–Рубежаніна–Моравського, яку підтримав Союз російських робітників у США і Канаді. Видання цієї групи гостро критикують як «Голос труда» так і «Дело труда». З 1926 р. серед анархістів-емігрантів США і Канади «пішли бродіння». Більшість російських анархістів було невдоволено напрямком «Платформи» «меншость» (12 груп, що провели 1927 р. Конференцію груп анархістів-комуністів США і Канади) підтримала «Дело труда» і «Платформу» [769]. Американський часопис «Рассвет» сповіщав, що П. А. Аршинов (Марін), як «представник махновського руху», приїхавши до Берліну, виступав проти всіх інших груп анархістів — емігрантів (груп: «Голос труда», «Освобождение профсоюзов», «Рассвет — Пробуждение», містичних анархістів «Ордена світла»), критикував Воліна, Є. Доліна — Моравського, О. Солоневича, П. Грва, Е. Малатесту [1042; 1463, с. 58].

Стурбованість влади викликала інформація про те, що частина анархістів-підпільників підтримала троцькістську опозицію, з'явилася сумнівна інформація про співпрацю анархістів Дніпропетровська з «лівою опозицією», нібито анархісти і троцькісти намагалися викликати страйки на заводах, серед залізничників. У Дніпропетровську у першій половині 1927 р. була ліквідована анархістська група Маслова (нелегала, що втік з одеської тюрми) — Удалова, пов'язана «з місцевими робітниками та інтелігенцією, що

має ціллю створення підпільних гуртків і типографії, організацію страйків» [614, арк. 9]. Виходячи з чекістських звітів, мова йшла про групу, яка «розробляла наліт на банк» та готувала до друку (або вже надрукувала) листівки «Молодой анархист». Про групу у Дніпропетровську у зведеннях ДПУ твердиться: «група досягла 30 чол., причому члени її виїжджали для зв'язку в Москву, Тулу, Харків і навіть мали намір налагодити зв'язок з Києвом, Одесою, Брянськом, Ростовом». Аналіз соціального складу групи показав, що більшість її становили студенти Гірничого інституту, Інституту народної освіти, проте були й «хуліганськи налаштовані кадри робітничої молоді», безробітні, журналіст [617, арк. 46; 633]. Частиною цієї структури була оголошена студентська група «Молодих анархістів» (керів. А. Шляховий). Чекістами було заарештовано 22 чол., 8 з яких незабаром були звільнені, решта вислані. Арешти торкнулися і другої групи анархістів, що діяла в Дніпропетровську під назвою «Хліб і воля» [614, арк. 9].

ДПУ вважало, що в Дніпропетровську є і невідомі їй групи (Б. Самохіна, Крилова — Ольшанського). У с. Гупалівка (під Дніпропетровськом) чекістами фіксувалася анархістська група з учнів інститутів Дніпропетровська, а в найближчому до Дніпропетровська місті — Кам'янську — анархістська група А. Поплавського. У серпні 1927 р. в залізничних майстернях Дніпропетровська були знайдені відозви парижської «Платформи». Підозра лягла на залізничника Ф. Демідова (жив у 1906–1918 рр. за кордоном і повернувся в Україну анархістом) і його гіпотетичну групу. Після арештів на волі в Дніпропетровську залишилося шість «молодих» анархістів на чолі з Б. Холіним, всього на обліку в ДПУ в Дніпропетровську в другій половині 1927 р. залишалося 24 анархіста [617, арк. 31, 55 зв., 80–90, 131, 178, 217; 633].

У Києві чекісти фіксували невелике число анархістів (групи Ж. Кологрива та «старих» анархістів А. Лінчевського), однак чекісти розглядали Київ як анархістський «регіональний центр», бо його часто відвідувала Ол. Таратута з метою відтворення анархістського підпілля. Київські анархісти підтримували зв'язок із московським, харківським, одеським підпіллям, намагалися організувати підпільний з'їзд анархістів, підготувати демонстрацію безробітних. Чекісти повідомляли: «у Києві організувалася незначна група анархістів, що влаштовує нелегальні збори», в Київській губернії «відзначено прагнення анархістів обладнати друкарню спільно з есерами» [617, арк. 2–19; 633].

У Харкові, після січневих 1927 р. арештів анархістів, продовжила діяти група «старих» анархістів на чолі з П. Захаровим:

проводила наради, облаштовувала сільськогосподарську артіль-комуну, збирала кошти на покриття боргу видавництва «Голос труда», на «Чорний Хрест», створила гуртки в головних електротехнічних майстернях, у кредитному товаристві, намагалася вести пропаганду серед робітників — цеглярів, залізничників, підтримувала зв'язок з анархістами Брянська, Таганрога, Ростова, Донбасу [620, арк. 69; 625, арк. 32 зв.]. На початку 1927 р. на харківських заводах було знайдено листівки із закликами до страйків, пройшли страйки протесту проти скорочень робочих місць. Робітник-анархіст Г. Марченко створив «Союз незалежно організованих пролетарів» для захисту права безробітних, агітуючи на Біржі Праці, в гуртожитку безробітних, намагався провести загальні збори безробітних Харкова, обрати депутатів від безробітних до міськради. Подібна група безробітних була створена у Харкові анархістом Г. Сорокіним. Чекісти вважали, що підпільна анархістська «п'ятірка» сформувалася на харківській фабриці «Червона нитка». У Харківському окрузі стали виявлятися «дикі групи» анархістів: група Х. Лермана, група «Ідеальна школа» С. Соловійова — Петрова в с. Дергачах, група С. Леонтьєва — в Богодухові, група в с. Песочін. Пожвавлення роботи анархістів Харкова і їх можливий зв'язок із троцькістами призвели до арештів анархістів в листопаді 1927 р. [619, арк. 174–175; 620, арк. 259, 324].

У анархістській конспірації сильним залишався «полтавський куш». У самій Полтаві чекістами фіксувалося 15 «підпільних» анархістів (кер. Ю. Хоментовський, М. Грязнов), активність «полтавців» призвела до арешту трьох анархістів в листопаді 1927 р. [619, арк. 10, 115]. В районі Ромни–Гадяч–Лубни, де нелегально поширювалася література видавництва «Голос труда», працювали сільськими вчителями колишні слухачі Педагогічних курсів Гадяча, серед яких в 1921–1925 рр. інформатори фіксували активну роботу анархістів. По селах Полтавського округу (с. Камішовка та ін.) чекісти виявили кілька «диких» анархістських груп — «п'ятірок» (кер. Чуйко, Пятько) [618, арк. 81; 619, арк. 30 зв.; 621, арк. 15, 23; 623, арк. 9 зв.].

1927–1929 рр. у зведеннях ДПУ «по анархістах» постійно фігурує Донбас. Була виявлена підпільна група анархістів, яка мала зв'язок з робітниками колективів у шахтарських селищах: Смолянка, Путилівка, Будьонівка, на «Трудовому руднику». У серпні 1927 р. пройшли арешти анархістів Донбасу по справі «Шахтарі» [619, арк. 95; 620, арк. 31, 35]. Анархістська група в Макіївці стала відома тим, що поширювала в шахтах листівки від імені «Трудового

комітету рівності». На руднику «Юний комунар» (Єнакієво) склалася група під керівництвом М. Міхенкова і О. Третякова. Про цю групу чекісти дізналися через своїх секретних інформаторів, після того, як група налагодила зв'язок з московськими анархістами, отримуючи від них літературу видавництва «Голос труда» для розповсюдження серед робітників, спробувала зв'язатися з харківськими анархістами [620, арк. 86; 633].

У Миколаєві була виявлена група на судноремонтному заводі ім. Марті (керівники І. Лісових, П. Наумов), причому серед членів групи чекісти фіксували «прагнення взяти бомбу для вибуху Виконкому». В Севастополі була виявлена група серед робітників судноремонтних заводів на Північному доці (кер. Миргород), в Зино-в'євську — група на заводі «Червона зірка» (кер. В. Іванов), у Мелітополі — група анархістів (кер. Степовий), подібні групи фіксувалися в Кам'янець-Подільському та Первомайську. У перебігу 1927–1928 рр. ці групи були розгромлені ДПУ [619, арк. 11, 31, 199; 621, арк. 88–88 зв.; 625, арк. 31 зв., 120].

В Одесі анархістські гуртки фіксувалися ДПУ на судноремонтному заводі ім. Марті, серед портових вантажників, безробітних водників. У першій половині 1927 р. в Одесі поширювалися листівки від імені ЦК невідомої партії «Свободи і волі» із закликами боротьби проти «радянської бюрократії», «паперових комуністів», проходили хвилювання на заводах, серед портових вантажників. В одеському «Палаці моряків» і «Клубі радянських службовців», на зборах безробітних лунали заклики будувати барикади під «чорним прапором», «гнати геть комуністів», в місті з'явилися рукописні листівки «Товарищи безработные» із закликами провести демонстрацію. Ці прояви «стихійного анархізму» чекісти пов'язували з групою водників на чолі з анархістом Савицьким. Водники готували альтернативну жовтневу демонстрацію під «чорним прапором». 1927 р. під час виборів до Одеської міської ради делегатом «від безробітних» висувався «колишній анархіст», що, на думку ДПУ, вказувало на зв'язки протестів безробітних з анархістами [633; 620, арк. 122; 624, арк. 98–99; 1711].

Одеські анархісти активізувалися у зв'язку з приїздом з Москви Ол. І. Таратути. За даними секретних інформаторів на початку 1927 р. на нараді семи «старих» одеських анархістів група намагалася сформулювати позиції анархістів в майбутній війні між СРСР і країнами Антанти. Думки анархістів розділилися, хоча більшість висловилося за оборону Батьківщини. У лютому 1927 р. Ол. І. Таратута виступила на перепохованні праху Л. Тарло, стра-

ченого 1906 р. Присутність на кладовищі 20 анархістів ДПУ розглядала як політичну сходку. У квітні 1927 р. в Одесі було арештовано кілька анархістів, під час арешту анархіст С. Доманівський (підозрюваний в участі в експропріації) вступив у перестрілку з чекістами, був поранений [619, арк. 31, 53 зв., 128, 164]. У травні 1927 р. в Одеських залізничних майстернях поширювався лист від групи анархістів-комуністів-залізничників, з ультимативною вимогою до адміністрації — зняти обмеження на приробіток робітникам. Лист містив погрозу проведення терору проти керівництва майстернями та залізницею [1711, с. 84].

У липні 1927 р. по містах СРСР стали поширюватися нелегальні листівки анархістів з приводу гучного судового процесу, що проходив в США, по справі анархістів Н. Сакко і Б. Ванцетті. У листівках справа порівнювалася з десятками незаконних арештів анархістів СРСР, звучав протест проти зловживання радянської влади іменем Н. Сакко і Б. Ванцетті, коли тисячі таких же «мучеників-анархістів» безпідставно запроторені до в'язниць СРСР. Листівки закликали бойкотувати американські товари, виборювати право робітників на страйк, на вільні профспілки і ради [776; 839]. Тоді поширювалися як листівки, видрукувані в СРСР, так і листівка проти репресій в СРСР, що була нелегально завезена з Парижу «Обращение» (видання «Дело труда», в листівці був заклик «платформістів» «Хай живе партія анархістів-комуністів!») [893, с. 10]. Про видання в СРСР листівки з критикою ВКП(б), про створення у Москві «Бюро анархістів по захисту Сакко і Ванцетті» сповіщала емігрантська преса [619, арк. 9–10, 30 зв., 49, 134, 150, 237 зв.].

У серпні 1927 р. в Одесу з Москви прибув анархіст Н. Варшавський, який зустрівся з Ол. І. Таратутою. Цю зустріч чекісти представили як крок до створення нелегальної одеської «Групи захисту Сакко і Ванцетті». Під час обшуку в квартирі Ол. І. Таратути було виявлено шість листівок «Сакко і Ванцетті», Н. Варшавський був заарештований як «анархістський кур'єр» [1780]. Зведена таблиця обліку роботи Одеського окружного ДПУ за 1928 р. показувала, що на обліку ще перебуває 62 анархіста (з них: «актив» — 20, «пасив» — 13, «легалісти» — 10, «у розшуку» — 13). ДПУ відзначало як «неблагонадійний елемент», близький до анархістського підпілля, «колишніх» комуністів, «вичищених» з лав ВКП(б), вказавши, що в Одесі 91 чол. з них став «опозиціонером». У жовтні 1927 р. в Одесі було виявлено листівку «Рабочие и работницы» («Долой государство!»), в якій автори закликали робітників вимагати звільнення анархістів з радянських тюрем, свободи слова та друку [1711].

Про діяльність анархістського підпілля свідчать численні повідомлення ДПУ про виявлення анархістських листівок. У Маріуполі на заводі ім. Ілліча, у 1927 р., були вилучені листівки, що зверталися до робітників від «Великого альянса Бакунина», з пропозицією «бити комуністів». Реакцією на це була чекістська перевірка десяти анархістів, що були на обліку в Маріуполі, арешт двох із них [620, арк. 86; 633]. 1928 р. в Артемівську окрузі чекістами були виявлені анархічні листівки за підписом «Анархо-повстанческий штаб Украины» (віддруковані за допомогою каучукового шрифту) [621, арк. 117 зв.]. Листівки з текстом «близькими до анархістів» були виявлені в Запорозжжі. У Києві фіксувалися листівки «Хлеб и воля» (можливо, підпільної групи «Хліб і воля»), що закликали київських безробітних до актів протесту. Анархістські листівки «місцевого виготовлення», в більшості своїй рукописні, знаходили в Одесі, Маріуполі, Глухівському окрузі, в с. Новоспасівці (колишній центр махновського руху) [620, арк. 63, 248; 1105].

У Дніпропетровську 1928 р. чекістам були відомі «стара» і «молода» (з колишніх комсомольців) анархістські групи, група Л. Лебедева (у Нижньодніпровську). Група намагалася організувати страйк на заводі ім. Петровського, «дика» група Іонцева [620, арк. 33, 123, 254, 394; 628, арк. 324 зв.]. У січні 1928 р. дніпропетровські анархісти виготовили на друкарській машинці 100 екз. листівок «Мы и они», «Воля и братство», які були розраховані на агітацію серед безробітних. Навесні 1928 р. сталися арешти анархістів в Дніпропетровську, наприкінці року арешти забрали сім анархістів, в яких була знайдена анархістська література. У Запоріжжі була викрита група анархістів на заводі «Комунар» (керівник Г. Григор'єв), місцеві анархісти намагалися випустити листівку, що привело до арешту членів групи наприкінці 1928 р. [620, арк. 203; 630, арк. 46; 1105].

У серпні 1928 р. в Одесі відбувся арешт чорнороба судноремонтного заводу, анархіста О. Степанова (раніше жив у Німеччині, де став анархістом), «за зберігання бомб і вибухівки» [624, арк. 98–99; 631, арк. 156]. Анархісту П. Захарову, з харківської групи, чекісти намагалися «пришити» підготовку терору, вказуючи на те, що він керує підпільне анархістської групою, у розпорядженні якої було п'ять браунінгів [620, арк. 228, 248; 625, арк. 32 зв.; 630, арк. 31–34; 631, арк. 5 зв.].

У листопаді 1928 р. чекістами була ліквідована група «Народна воля» — «Набат», що існувала з грудня 1927 р. в Глухівській окрузі. Місцевий вчитель М. Медведь, колишній «партизан-махновець»,

створив групу, до якої входили комсомольці (по доповіді ДПУ — «цілі осередки комсомолу»), колишні партизани з трьох сіл. Група проводила «експропріації та терор проти представників влади», їй приписували пограбування касирів, кооперативу, підпал ради, створення збройного загону (вилучено дев'ять одиниць зброї) [630, арк. 31–34; 631, арк. 5 зв.]. Ця місцева організація була частиною якоїсь невідомої (або вигаданої ДПУ) анархістської структури, яка охоплювала кілька округів, з центром у Києві, звідки на Чернігівщину було завезено 150 анархістських листівок, виготовлених на друкарських машинці «Ко всем трудящимся против большевистского самодержавия». В організації діяла учительська молодь Харкова, Києва, Чернігова, Ніжина, Глухова. По справі були арештовані студент Київського інституту народної освіти, студенти Ніжинського інституту народної освіти, студенти Глухівського педагогічного технікуму і профшколи, в районі Глухова були знайдені анархістські листівки [625, арк. 8, 14, 46].

Студентська «молодіжна фронда» фіксується у зведеннях ДПУ УСРР (1927 р.) в Дніпропетровському інституті сільського господарства (група виступає за «незалежність України», разом з тим характеризується як група «анархо-петлюрівського напрямку»). Керівники групи брати Дикі «проходили по розробці анархістів», один з братів — колишній «командир махновського загону». У Донецькому гірничому інституті (м. Сталіно) 1927 р. також «активізувалися» студенти-анархісти [619, арк. 95; 620, арк. 31, 35]. В Полтаві агітація анархістів поширювалася на місцевий агротехнікум, де «спостерігалася» співчуваюча анархістам молодь [619, арк. 10, 115]. У Лубенському педагогічному технікумі 1927 р. поширювалися анархістські відозви, фіксувалася анархістська група Г. Лінченко (19 осіб) [623, арк. 9 зв.]. Група «анархістської молоді Харкова» створила гурток студентів в Харківському сільгоспінституті, в Одесі анархістські гуртки існували в інститутах Народного господарства, Народної освіти, можливо, у Фізичному інституті (біля фізичного інституту було розкидано 12 анархістських листівок, звернених до студентства, а в гуртожитку ОІНО виявлено 5 анархістських листівок, віддрукованих на шапірографі) [628, арк. 19 зв.].

ОДПУ, «вичищаючи» студентські аудиторії від троцькізму, звертала увагу і на «анархістську заразу» в молодіжному середовищі. 1928 р. в Амстердамі відбувся I-й конгрес Інтернаціоналу анархістської молоді, на якому було заслухано доповідь про становище в СРСР і вказувалось на можливості анархістської пропаганди в молодіжному середовищі СРСР. Чекісти доповідали І. В. Сталіну

про те, що в СРСР (у тому числі і в УСРР) «зареєстровані спроби залучення учнівської молоді в анархо-гуртки» [1105].

Інформація про створення анархістських студентських груп давала підставу для початку чекістського «полювання» на студентів-анархістів в Україні. У Харкові був виявлений «близький до анархізму» (чекісти відзначали «зв'язок з анархістами») «Союз вільної федеративної маси», центр якого був створений у Харківському сільськогосподарському технікумі (зоотехнікумі). В «Союз» входили харківські та полтавські студенти (кер. — колишній анархіст, викладач Кузмін, студент Ігнатенко). В Одесі серед студентів була зафіксована пропаганда «організації анархістів-революціонерів». У педагогічному технікумі в Лубнах була «розкрита» молодіжна анархістська організація з 17 осіб, яка поширювала анархістські листівки і розгорнула пропагандистську діяльність по сусідніх з Лубнами селах: В. Сорочинці, Комишіно, Хомутець, Зуєво. Чекісти вважали, що організатор групи — студент педтехнікуму П. Соленко налагодив зв'язок зі студентами-радикалами Києва та Одеси, з «полтавської групою», що група мала намір налагодити видання листівок [628, арк. 19 зв., 370; 631, арк. 50, 97; 1105].

У серпні 1928 р. у сусідньому з Лубенським Роменському окрузі була ліквідована анархістська організація з учителів і студентів (бл. 20 чол.). Анархістська група була виявлена в Керамічному технікумі с. Глинське, де з 1918 р. існувала група анархістів (кер. «колишній партизан» С. Зінов'єв) [621, арк. 60; 624, арк. 99]. Анархістські групи були ліквідовані чекістами у Луганському педагогічному технікумі, в Уманському аграрному технікумі та в с. Красноставки Уманського округу. ДПУ продовжило «полювання» і на молодіжні анархістські групи в Донбасі, де були виявлені групи на шахтах Артем'євського округу, на Оленівському руднику, в с. Костянтинівка, у Луганську на заводі «Жовтневої революції» (бл. 40 чол.), у Краснограді [620, арк. 268; 629, арк. 168; 631, арк. 175].

У 1928–1929 рр. у зв'язку із постійними арештами та діяльністю сексотів у «старих» груп, в анархістському середовищі в УСРР домінують настрої розчарування, апатії, загальної підозри. Чекісти вказували: «У анархістів панічні настрої — скрізь провокатори» [625, арк. 180 зв.; 631, арк. 64, 205, 231]. У 1928 р. владою було прийнято рішення остаточно вичистити останні анархістські організації, на яких вже був певний «матеріал» (деякий час вони «розроблялися» — відслідковувалися зв'язки підпілля). Знову ДПУ планувало провести гучний процес над анархістами-терористами

(або «Всеросійський ліквідаційний з'їзд», організацією якого займалися ренігати — колишні анархісти-синдикалісти з «Ініціативного бюро» Ю. З. Ярчук та І. Д. Абламський), але ці плани так не були реалізовані [1229, с. 167; 1784, с. 160]. У листі Р. Кампфер С. Флешіну (1928 р.) повідомлялося, що по тюрмах СРСР знаходиться багато анархістів-комуністів, далі за чисельністю йшли анархісти-синдикалісти різних напрямків, «зовсім мало» анархістів-індивідуалістів, що «самі по собі», в той же час «часто трапляються анархісти «взагалі», що не додають до свого анархізму ніякої марки» [771].

У Києві на початку 1928 р. було заарештовано шість «старих» анархістів (Ж. Кологрив, О. Лінчевський та ін.), у лютому в Києві було заарештовано ще 30 анархістів і їм співчуваючих з групи, яка з 1926 р. проводила агітації серед робітників [614, арк. 1]. У квітні 1929 р. чекісти заарештували шістьох київських анархістів, які виготовили листівки від імені анархістської групи «Хліб і воля», проводили агітації на Біржі Праці, створили групу серед безробітних. Арешти пройшли після того, як у Києві пройшла демонстрація 250 безробітних, в організації якої брали участь анархісти [608, арк. 23].

В Одесі операція з ліквідації анархістського підпілля сталася на початку січня 1929 р., коли 18 одеських анархістів (А. Вайнштейн, А. Вулис, Л. і А. Рабинович, Я. і А. Гексельман та ін.) були заарештовані за участь у підпільній конференції, у зв'язку з випуском і поширенням в Одесі анархістських листівок «Долой диктатуру» (звернення до студентів і робітників). В Одесі були спроби нелегально поширити надрукований у Франції текст «Платформи», організувати «Союз робітників-анархістів» [630, арк. 36, 140]. У квітні 1929 р. в Одесі був заарештований С. Яворський, звинувачений в агітації серед безробітних [636].

У грудні 1928 р. відбулася ліквідація Маріупольської анархістської групи, у травні 1929 р. в Маріуполі була арештована нова група анархістів з семи робітників заводу ім. Ілліча, що «готувала випуск листівок» [620, арк. 86; 617, арк. 46].

Одними з останніх анархістських груп (в 1929 р.) в УСРР були групи (згадувані у звітах ДПУ) в Харкові, Мелітополі, Каневі, Полтаві, Дніпропетровську, Уманському окрузі [628, арк. 12 зв., 19 зв., 68, 184; 631, арк. 64, 99 зв., 156, 205, 231]. Чекісти вказували, що в українських анархістських групах можуть з'явитися грошові кошти, після того як стало відомо, що після експропріації Держбанку у Владивостоці одна з експропріаторів-анархістів привезла 15 тис.

руб. в УСРР [1105]. У 1928–1929 рр. в УСРР пройшли арешти групи «Чорний хрест», яка підтримувала зв'язок зі США. У 1927 р. в УСРР пройшли арешти 70 анархістів (більше половини — 40 чол., були заарештовані в січні 1927 р.), а за перше півріччя 1929 р. було заарештовано 62 анархістів і 40 махновців [625–631].

Останньою спробою відродження анархістського руху в СРСР стала діяльність анархістського підпілля з організації конспіративного «Союзу робітників анархістів». Наприкінці 1928 р. в Москві склалася група «старих» анархістів — прихильників «Платформи», які вирішили створювати осередки «Союзу» по УСРР та РСФСР. Досвідчений підпільник Д. Скиталець-Едткін влітку 1929 р. приїжджав до Одеси і міст Криму, де йому вдалося встановити зв'язок з моряками Чорноморського флоту. Через моряків анархісти намагалися відновити зв'язки з анархістською еміграцією, налагодити доставку в СРСР анархістської літератури [1605]. Кримська анархістка Лакшина вказувала, що: «...багато добрих анархістів приймають до теорії Петра Аршинова про створення анархічної партії». У середині 1929 р. структури «Союзу», в тому числі «чорноморські», були розгромлені чекістами [1098, Т. II, с. 223].

1928 р. в Москві були ліквідовані анархістські групи Бондаренка і Сабліна, а у травні — червні 1929 р. пройшли арешти 17 лідерів анархістів: А. М. Андреева, М. І. Музеля (Рогдаєва), Ф. Геці, В. В. Бармаша, О. О. Борового, М. С. Іловайського (Кайданова) та ін. Їх звинувачували в обговоренні ідеї створення анархістської партії в СРСР на основі «Платформи» (А. М. Андреев пропонував створити законспіровані групи експропріаторів, перейти до методів боротьби «анархістів підпілля» 1919 р.). 1929 р. в Москві, Ленінграді, Харкові почалася операція ДПУ по ліквідації анархо-містичної організації «Орден Света» [1098, Т. II, с. 4–15; 1105].

У червні 1929 р. Інформаційно-циркулярний лист СВ ОДПУ «Про анархістів» констатував: «Єдиний анархізм розвалився на численні федерації, конфедерації і дрібні підпільні бандитські зграї. Конфедерації і федерації, у свою чергу, на спілки, групи, групки». Особливу увагу чекісти звертали на молодь, яка була виключена з вузів під час «чищень», на «вичещених» з ВКП(б), на колишніх анархістів, що вступили до ВКП(б). Лист ставив хрест на існуванні анархізму в СРСР: «Всі активно діючі анархістські організації та групи підлягають ліквідації» [614, арк. 1].

Наприкінці 1920-х рр. серед анархістів почала домінувати думка, що «зараз працювати неможливо» з причини аполітичності мас, що в умовах кризи та жебрацтва вони цікавляться тільки пи-

таннями власного виживання [1098, Т. II, с. 208]. Анархісти констатували: «Голос анархіста майже не знаходить резонансу» [775].

У 1929 р. радянські анархісти, будучи прихильниками соціальних експериментів і колективного господарства, не розробили нової «селянської програми», опинилися не готові до випробувань колективізацією і повстаннями на селі 1929–1930 рр. П. А. Аршинов (Марін) заявляв: «Ми, анархісти, не тільки не противники колективного сільського господарства, але навпаки, є найбільш стійкими, закінченими і мабуть єдиними прихильниками цього гасла в революції» [1176, с. 1]. Однак, така заява вела до виправдання сталінських злочинів на селі. Згодом анархіст-синдикаліст Г. П. Максимов, критикуючи колективізацію тих років, напише: «У Росії в сільському господарстві встановилася нова форма кріпацтва» [1321, с. 3].

В 1920-х рр. анархісти втратили свою базу в українському селі, серед української інтелігенції. Анархісти Одеси та Харкова виступали проти проведення в УСРР українізації, вбачаючи в ній тільки «приховану петлюрівщину» або «владні маніпуляції» [1711, с. 170–178]. Пропагандистська діяльність анархістських груп в УСРР велася російською мовою. Така позиція не давала можливості анархістам активно та плідно працювати в середовищі української інтелігенції та українського студентства, українського селянства. В другій половині 1920-х рр. частину єврейської міської молоді Одеси, Києва, Катеринослава та ін. міст УСРР захопив сионістський рух і єврейський молодіжний рух («Гехолуц» та ін.), що відривали частину опозиційної молоді від анархістського табору.

Історія анархізму в УСРР кінця 1920-х рр. стала історією репресій з боку влади та внутрішнього занепаду. Час, відведений історією для «анархічного експерименту», був вичерпаний, ренегатство та співпраця окремих анархістських активістів з ДПУ стали руйнівним для підпільних груп.

Криза в анархістському русі в СРСР в 1927–1929 рр. мала і «закордонну» складову. В еміграції 1928 р. загострилася боротьба між анархістськими групами Воліна, П. А. Аршинова (Маріна) — Н. І. Махна, О. О. Солоновича, О. Беркмана — М. Кліванського (Мрачного). Група журналу «Дело труда» діяла проти групи газети «Голос труда», обидві ці групи боролися проти групи журналів «Рассвет» и «Пробуждение» і не тільки за «ідеологічні чесноти», а й за розподіл грошей з міжнародних фондів допомоги. Анархістка І. Лазаревич (Метт) писала, що з 1929 р. світові анархістські організації стали матеріально підтримувати іспанських анархістів

Ф. Аско і Б. Дурруті «не приділяючи уваги російським анархістам» [786; 793]. Найбільший удар завдав початок світової кризи 1929 р. в країнах Західної Європи та Америки, під час якого західні анархісти вже не мали можливості надавати допомогу анархістам СРСР.

Тоді ж французька поліція закрила журнал «Дело труда», П. А. Аршинов (Марін) був висланий з Парижу, над Н. І. Махном нависла загроза висилки з Франції [793]. До 1929 р. в СРСР була остаточно побудована «залізна завеса», «вікна» на кордоні зникли, морська політична контрабанда припинилася. Однією з причин кризи анархістського руху в СРСР стала невідповідність теорії комуністичного господарювання та практики колективізації.

Анархістський «ренесанс» в СРСР (особливо в УСРР), який проявив свій потенціал в 1923–1926 рр., мав можливість відтворити розгромлений анархістський рух. Розгром інших соціалістичних партій на початку 1920-х рр. штовхнув опозиціонерів до радикальних груп, що поділяли «загальнолюдські цінності». Анархісти розраховували «розгойдати» частину молоді, численних безробітних, радикалів з робочого класу, колишніх махновців, з метою почати підготовку нової революції в СРСР. Каральні органи вловили цю тенденцію і доклали всіх зусиль, щоб локалізувати і поступово, за допомогою «точкових» і масових репресій, знекровити підпілля. Оцінюючі діяльність анархістського підпілля та махновського руху в УСРР в 1921–1929 рр., треба вказати, що ця діяльність була складовою частиною боротьби політичної опозиції проти більшовицької диктатури, за свободу і соціальний прогрес.

Краху анархістського руху в Україні не сталося ані в 1920, ані в 1921 рр., як про це запевняла більшість істориків. Історія анархістського руху поширюється на всю епоху НЕПу. В цей час анархісти покладали надію на селянський бунт та перехід частин РСЧА на бік «третьої революції» (1920–1921 рр.), на робітничий страйковий рух (1921–1924 рр.), на залучення до своїх груп радикальної молоді (1923–1927), на формування підпільної єдиної анархістської партії на основі «Платформи» (1928–1929 рр.). Всім цим надіям не судилося статися з об'єктивних причин.

Анархістські центри залишилися старі: Одеса, Катеринослав, Харків, але робітники, що традиційно їх підтримували, були розчинені в морі нових робітників, що прийшли до заводів у другій половині 1920-х з села і нічого не хотіли знати про анархізм. Радикальні зміни пройшли на селі з 1923 і до 1929 р.: село змирилося з владою і почало збагачуватися.

Підпільний етап, що почався з грудня 1920 р., вимагав переходу на нові форми боротьби, але анархісти не змогли розробити тактику

боротьби в нових умовах і обмежувалися усною агітацією, або виготовленням листівок, поширенням західних видань. Терор та експропріації були відкинуті більшістю анархістських груп, які сподівалися відновити легальність в умовах більшовицької диктатури. Розпад анархістів посилювався по лініях відношення до терору і ексів, відношення до легальності та оцінки здобутків революції. В пошуках своєї бази вони повернулися до традиційної бази молоді та безробітних, використовували оригінальні форми залучення молоді через гуртки есперанто, містики до анархістських груп.

У той же час проблеми матеріального забезпечення не могли задовольнити закордонні гроші, яких не вистачало навіть на «професійних революціонерів», що вплинуло на неможливість розгорнути масову пропаганду.

В умовах розбудови досконалої системи репресій і провокацій ЧК–ДПУ анархісти України не змогли сформувати потужної підпільної структури з причин того, що нові арешти позбавляли анархістські групи можливості активно впливати на події, інформація про будь який виступ, будь-яка листівка, ставали початком «полювання» на місцеву групу. Відчуваючи організаційну небезпеку — прозорість перед ДПУ, анархісти перейшли до дій малими групами «п'ятірками», створення «диких» груп.

В той же час на занепад руху вплинули загальні особливості суспільних зламів — втрати надій на швидкі зміни та необхідність пристосуватися до режиму, який посилювався завдяки терору-заякуванню, втрата розрахунків на робітничий рух.

ВИСНОВКИ

Розгортання анархістського руху в Україні у 1903–1904 рр. було викликано низкою як об'єктивних (глобальні зміни у соціально-економічному і політичному житті суспільства, загострення соціальних протиріч, формування робітничого руху, відчуження влади від суспільства, невдоволення внутрішньою та зовнішньою політикою влади, військова криза), так і суб'єктивних причин.

Детальне ознайомлення з історіографічною базою показало, що хоча історія анархістського руху і має значний масив публікацій, але вивчалася поверхово та епізодично, на її вивчення впливали політичні примхи та заборони, що не дало можливості зробити загальні висновки, виробити чіткої оцінки ролі та місця анархістського руху в історії України. Загалом історіографія літератури за темою дослідження та огляд джерел дозволяють зробити висновки, що цілісної та повної картини еволюції анархізму поки не було зроблено. Значна джерельна база дає змогу провести глибокий аналіз політичної практики анархістського руху. Великий об'єм інформації був опрацьований у фондах архівів, що ще не були розглянуті українськими дослідниками: ГА СБ України, архів Інституту соціальної історії (Амстердам). Використання споминок анархістських лідерів, що були видані в США і не перекладалися на українську або російську мови, розширює можливості для аналізу анархістського руху.

Емансипація та модернізація суспільства на поч. ХХ ст. привела до пробудження особистості, до політизації мас, що шукали покращення своєї долі. Простір Східної Європи став ареною запеклої боротьби мас за «землю і волю». В цій глобальній боротьбі на радикальному лівому фланзі розгортався анархістський рух, що мав потенції стати масовим рухом впливаючи на робітничий, селянський, молодіжний рухи, на естетичні, культурні смаки, формуя нові сенси (авангардне мистецтво, футуризм, рух есперанто, анархо-окультизм, лібертарианство).

Анархістський рух на Сході Європи формувалася як частина міжнародного анархістського руху. Країни Західної Європи слугували не тільки своєрідним «тилом» руху, з Англії, Швейцарії, Франції в Україну рушили емісари, які очолили анархістські групи (за винятком махаєвських груп, які з'явилися після приїзду до Одеси та Катеринослава колишніх сибірських засланих). Протягом

1903–1929 рр. анархісти та анархо-синдикалісти Західної Європи та Америки підтримували анархістський рух в Східній Європі. Анархісти з України ховалися за кордоном у разі переслідування, формували там свої центри, готували «професійних революціонерів», друкували видання, закупали зброю. Лідери руху в еміграції збирали з'їзди та конференції, на яких вироблялася стратегія й тактика анархістського руху.

Лідери анархістського руху в Україні проходили «політичну підготовку» у лавах соціалістичних партій, були вихідцями з РСДРП, ПСР, Бунду. Перехід соціалістів до лав анархістів почався в 1903 р., і посилювався 1906 року, що пояснюється розчаруванням мас у тактиці соціалістичних партій. Становлення анархістського руху пов'язано з тактикою «залучення», яка полягала в тому, що окремі анархістські активісти, проникнувши вже створені підпільні організації РСДРП, ПСР, РУП, Бунду, зуміли відколоти від них найбільш радикальні елементи підпілля, які стали основою підпільних груп анархістів. В 1917–1918 рр. ця тактика вже не спрацювала, тому що самі більшовики спромоглися «зіграти» на радикальному тлі.

На чолі анархістських організацій після лютого 1917 р. (в 1917–1929 рр.) стали переважно учасники революції 1905–1907 рр., котрі повернулися з каторги, заслань, еміграції, люди одного покоління та одного «політичного кола» керували рухом протягом всього часу його існування. У анархістів не було лідерів в звичному для політичних партій сенсі цього слова (само поняття лідерства було зв'язано з владою), вони швидше були організаторами, координаторами, приймали участь у небезпечних актах терору та експропріаціях, вели життя звичайних анархістів-активістів.

Одеса та Катеринослав стали головними центрами анархізму Російської імперії, на цих позиціях вони залишалися і в наступні етапи існування анархістського руху в 1917–1929 рр. Тут формувалися нові течії, федерації, в цих містах анархістський рух став масовим, знайшовши підтримку серед робітників. Одеса координувала зв'язки анархістів Херсонської, Подільської, Бессарабської губерній, Катеринослав — Катеринославської, Таврійської, Полтавської губерній. З 1917 р. набирає силу новий центр руху — Харків, що з цього часу намагався стати головним для українського анархізму.

Анархістський рух не підпорядковувався логіці, властивій партійним структурам: керувався локальними завданнями, не мав формального центру, який віддавав би директиви, призначав керів-

ництво, вів бухгалтерію, реєстрацію членів. Координуючу роль в анархістському русі виконували авторитетні лідери — «професійні революціонери», за допомогою редакцій анархістських друкованих видань встановлювався зв'язок між групами. І хоча вертикальні і горизонтальні зв'язки в русі були слабкими, функції керівних центрів виконували анархістські федерації, що постали в 1906 р.: «Хліб і воля», «Земля і воля», «Чорний прапор», Федерація анархістів-синдикалістів «Новий світ», «Чорний круг», з 1918 р. КАОУ «Набат» та ін., з допомогою яких рух висував загальні стратегічні цілі, тактичні завдання. Групи підтримували зв'язок, обмінювалися кадрами та інформацією, допомагали грошима, літературою, зброєю, розробляли спільні акти «прямої дії».

Анархістський рух не можна зводити до дій «професійних революціонерів» або активістів підпільних груп (в Україні 1903–1929 рр. їх налічувалося від 0,5 до 5 тис. чол.). Цей рух мав амбіції підняти всі пригнічені класи на боротьбу і будівництво нового суспільства, вважаючи анархістів-активістів тільки рушійною силою загальних змін. Силу та масовість анархістському руху надавали симпатії з робітничих і селянських анархістських «гуртків» та будь-яких угруповань, які формально не були членами груп, але не тільки співчували анархізму, але й приймали участь у «прямих діях» (в тому числі в повстанських загонах та РПАУ(м)), організованих анархістами (число активних симпатиків руху коливалося від 10 — до 150 тис. в Україні), ще більш вагому групу, яка так чи інакше була часткою анархістського руху (хоча не мала ніякого відношення до організованих анархістських груп — легальних та підпільних), складали «стихійні» анархісти. В часи послаблення центральної влади посилювався розвиток «стихійного» анархізму у світогляді та самосвідомості, в культурно-мистецькому, повсякденному житті, у відношенні до влади, церкви, моралі, бюрократії (кількість таких «ситуативно-латентних» анархістів в Україні 1903–1929 р. важко з'ясувати, але вона була часом бл. 10% від усього населення).

В Україні склалася особлива форма анархізму в Східній Європі, так званий «південний» анархізм, в тактиці якого головну роль грав терор, експропріації, бунтарство, повстанський рух. Анархістський рух мав вагу в великих промислових центрах, але на Півночі та Правобережжі України він був слабким.

Головним завданнями діяльності анархістів було залучення широких мас до «прямих дій» (масових протестів, страйків, саботажу, акцій непокори, захоплень виробництв та товарів вжитку, повстань, масової експропріації приватної власності та її соціалі-

зації), масова робота з населенням, інформаційне протистояння з представниками інших політичних сил, агітація і пропаганда (в тому числі і з допомогою терору, коли бойова та агітаційно-пропагандистська діяльність змішувалися). Анархістами визнавалася необхідність децентралізованого аграрного і фабричного терору, як форми класової боротьби, бойкот Державної думи, Установчих зборів та ін. державних та владних установ, відмова від співробітництва і спільних дій з усіма політичними партіями.

Головною революційною силою анархісти вважали робітників, що відбилося в соціальному складі груп, «спеціалізації» гуртків, адресності пропаганди та агітації, кінцевих цілей анархістського руху. Пропаганда анархістів, починаючи з «непримиренних» (1903 р.), була спрямована на робітників та селян. Частка робітників і ремісників серед анархістів по містах Катеринославської губернії становила до 80%, по Одесі — до 60%. За професійною приналежністю найбільш численні серед анархістів виявилися слюсарі, токарі, металурги, матроси і кочегари флоту, електротехніки, друкарі, харчовики, кравці. Анархістські ідеологи виступали за організацію робітничих і селянських спілок, в яких вони бачили структури боротьби з капіталом і зародок майбутнього суспільства. Ядро «Катеринославської федерації анархістів» 1907 р. складали групи Брянського та Трубноного заводів, залізничних майстерень, анархісти відігравали важливу роль в страйковому робітничому русі. Кількісний склад анархістських структур доводить, що вони мали значний вплив на робітників, популярність їх будувалася на радикалізмі і екстремізмі. Анархістські гуртки в часи піків руху (1906–1907 рр., 1917–1918 рр.) утворювалися повсюдно, в тому числі з людей, не знайомих з теорією анархізму. Так на початку 1918 р. анархісти змогли встановити вплив на колектив чорноморських моряків торговельного флоту, шахтарів Донбасу, захопивши їх планами соціалізації виробництва, з 1920 р. вплив анархістів на робітників послаб у зв'язку із одержавленням профспілок та ФЗК, репресіями влади по відношенню до активістів незалежного робітничого руху.

Твердження істориків про те, що в анархістському русі були відсутні інтелігенти, студентство, не доречно для українських інтелектуальних і студентських центрів: Одеси, Харкова, Києва. Частина студентів не лише співчувала ідеям анархізму, але й брала участь в акціях анархістського підпілля, анархістські ідеї підтримували представники «вільних професій». У той же час в анархістському русі, у порівнянні з соціал-демократами і есерами, кількість людей з вищою освітою була меншою. По Катеринославській губернії, містечках Правобережжя, інтелігентів було одиниці. Серед

лідерів руху переважали люди з неповною вищою або середньою освітою. Особливий інтерес студентства до анархізму проявлявся в 1924–1927 рр., коли на хвилі революційного максималізму молодь шукала вихід з патової ситуації НЕПу.

В історичній науці утвердилася хибна думка про заперечення анархістами політичної боротьби, але анархісти вороже ставилися лише до боротьби за демократичні «легальні» права (до парламентської боротьби), боротьби за повноваження влади. Відносно ж політичної боротьби взагалі (як боротьби за маси), анархісти використовували її різноманітні методи, намагаючись взяти на себе роль «вождів мас».

Анархістські групи отримували левову частку матеріальних ресурсів для свого існування шляхом експропріацій. Здобуті кошти використовувалися для підтримки революційної організації і страйків, друку літератури, закупки зброї, вибухівки, підкупу поліції, діяльності «професійних» революціонерів. Відмова від експропріацій або їх неможливість після 1920 р. призвела до проблем з фінансуванням підпілля, до затухання руху. До анархістського руху треба відносити групи експропріаторів-ілегалістів («комбінаторів»), що проводили свої акції під анархістськими гаслами (подібні групи в США та Франції розглядаються істориками як анархічні).

Терор не був самоціллю анархістського руху, він проводився з метою «підштовхування» протестного руху робітників і селян, залякування політико-економічної еліти, створення паніки, паралічу влади, хаосу в державі. Пропагуючи «широку і безперервну вуличну війну», витоки якої вони бачили у стихійному бунті, анархісти вели терор для пропаганди своїх ідей та присутності на політичному тлі для того, щоб залякана терором буржуазія була вимушена надавати анархістам-здирникам кошти. Анархісти опустили «планку вибору» жертв, атакуючи купців, фабрикантів, фабричних директорів.

Міжреволюційна епоха (1907–1916 рр.) не була для анархістів України «втраченим часом», як стверджують більшість істориків, у цю епоху анархісти активно діяли в десятках міст серед робітників і селян України, у середовищі моряків Чорноморського флоту, розбудовували свої центри в еміграції.

Перемога лютневої революції (1917 р.) принесла анархістам широкі можливості легальної політичної діяльності, повернувши сотні анархістів з тюрем, заслань, еміграції, дала привабливі гасла соціалізації, прямої демократії, федералізації, закінчення війни, соціальної справедливості, розширивши сферу впливу анархістів на суспільне життя. Анархісти заручилися підтримкою частини населення, беручи участь у виборах до рад, до керівництва проф-

спілками, ФЗК, селянськими виборними структурами. Наприкінці 1917 — на поч. 1918 р. анархістський рух досяг свого піку, в нього з'явилися шанси перехопити владу, перед рухом відкрилися перспективи стати впливовим і масовим, зростаючий стихійний анархізм став його людським ресурсом. Початок 1918 р. видався часом найбільшого припливу людей до анархістських організацій в Україні, анархісти повернулися до експропріацій, що дало їм можливість для формування організаційної мережі.

У часи більшовицької революції в Україні анархісти мимоволі «підіграли» більшовикам, увійшовши до «лівого блоку» з більшовиками та лівими есерами, які взяли курс на повалення УНР. Ідеологічні розбіжності визначили тимчасовий, ситуативний характер подібного «лівого блоку». Зі зміцненням влади анархісти з союзників перетворилися в опозицію правлячої партії. Анархісти не змогли вирішити для себе коло важливих ідеологічних питань, зробити необхідні політичні висновки, базуючись на принципах «індивідуальної свободи», «безпартійності», вони були не в змозі виробити чітку стратегію руху. Під впливом більшовиків, які змогли скористатися анархічними настроями населення, анархістський рух розколовся на: «радянських» анархістів, які співпрацювали з більшовиками, анархістів, які намагалися провести глобальні перетворення «явочним» шляхом, не звертаючи уваги на вимоги влади (КАОУ «Набат», махновці та ін.), «радикальних» анархістів (групи індивідуалістів, анархістів підпілля), які почали збройну боротьбу проти ленінського режиму. В Україні, протягом усього існування руху домінували три основні течії анархізму: анархо-комунізм, анархо-синдикалізм, анархо-індивідуалізм-іллегалізм. У роки визвольних змагань в Україні з'являються нові напрямки: «радянський» анархізм, анархізм-універсалізм, анархізм «синтезу» (представлений КАОУ «Набат»).

Більшовики змогли розколоти анархістський рух з питання експропріацій, нацькувавши «ідейних» анархістів на іллегалістів. Відмова від боротьби за владу, ради та профспілки, від залучення союзників, не дали змогу анархістам провести глобальні зміни, до яких вони прагнули. Соціалізація була «похована» владою 1918 р., влада змогла зупинити рух самоорганізації та самоуправління. Гасло «третьої революції» у лютому того року втратило актуальність, тому що анархісти вирішили захищати революцію від «реакції» (німецько-австрійських військ, білогвардійців). У квітні 1918 р. анархісти були роззброєні та розпорошені в столицях більшовиками, вигнані з України австро-германським військом. Більшовики з весни 1918 р. почали жорстку цілеспрямовану боротьбу проти анар-

хистів, усвідомлюючи небезпеку зростання популярності їх ідей в умовах соціально-економічної кризи.

З весни 1918 р. анархістський рух у Східній Європі (в тому числі в Україні) став занепадати з причин того, що частина анархістів побачила в більшовицькій революції втілення своїх мрій (більшовики проголосили соціальну рівність, рівність в доступі до освіти, знищення буржуазно-дворянського устрою та експлуаторських класів). Анархісти-ренегати (в Україні таких було бл. 25%) пішли за більшовиками з причин необхідності спільного захисту революційних завоювань, з розрахунків на «поступове відмирання держави», яке проголошували більшовицькі лідери. Поява великої кількості ренегатів «від анархізму», які спокусилися обіцянками влади «блоку лівих партій» та продовженням революційних змін, стала проявом кризи руху. Анархізм у Східній Європі після 1918 р. еволюціонував, в ньому почали домінувати демократично-лібертарні цінності. Анархізм — комунізм, анархізм — синдикалізм та анархізм — індивідуалізм в постреволюційній Україні поступово втратили свої особливості розчинившись у анархістському синтезі махновського руху та КАОУ «Набат».

Анархізм з 1905 р. популяризувався в українському селянському середовищі, був «прищеплений» селянам анархістськими пропагандистами, саме анархісти очолили повстанський рух в 1918–1919 рр. (Н. І. Махно, С. Коцюр, В. Шуба, Ф. І. Щусь та ін.), махновське повстанство не було «бунтарською» стихією, а декларувалося як боротьба за нове анархістське суспільство. Історія махновського руху починається з літа 1917 р., коли місцеві анархісти проголосили завдання формування «вільного району» та анархістського експерименту. На шляху реалізації цього завдання встала не тільки протидія диктаторських режимів «червоних» та «білих», але й втома населення від революційних і військових подій, брак «інтелігентських» кадрів. Постійні військові змагання штовхали махновців до «вибору без вибору» між диктаторськими режимами.

Більшовицька влада змогла тимчасово залучати анархістів і махновців до гібридної війни проти Української держави, УНР, але навесні 1919 р. анархісти і махновці самі стали різко критикувати більшовицьку диктатуру — «комісародержавність», махновці, користуючись моментом, вирішали втілювати ідею «вільних рад» «прямою дією», захищати автономію анархістського «вільного району» за допомогою повстанської армії.

КАОУ «Набат» об'єднала приблизно половину анархістів України в відносно централізовану структуру, але так і не змогла організувати робітничий клас на створення вільних робітничих

структур та соціалізацію. КАОУ «Набат» постала як лояльна до більшовиків легальна структура, але вже з січня 1919 р. стала в відкриту опозицію до більшовицької влади, опинившись у напів-легальному стані, намагаючись провести в Україні «третю революцію» з допомогою махновського руху, котрий вона намагалася очолити влітку-восени 1919 р. та влітку 1920 р. В той же час махновський рух мав своє анархістське «ядро», що не бажало поділяти лідерство з КАОУ «Набат». Після арештів листопада 1920 р. КАОУ «Набат» не зникла, а перейшла в нелегальний, підпільний стан, що дав їй можливість існування до середини 1920-х рр.

Махновський рух зміг скористатися помилками та злочинами радянської влади та 1920 р. продовжити експеримент будівництва «вільного району». Союз РПАУ(м) та РСЧА (жовтень–листопад 1920 р.) був необхідний анархістам та махновцям в цілях активізації свого руху, відновлення анархістського експерименту, але анархісти не змогли використати можливості цього союзу з причини його швидкоплинності. Наприкінці 1920 р. більшовицька диктатура зміцніла і вже не зупинялася перед остаточною ліквідацією своїх «лівих» опонентів.

Помилковим є твердження частини істориків про те, що махновський рух, починаючи з грудня 1920 р., не мав перспектив і надій на перемогу, наприкінці 1920 — навесні 1921 р. махновці продовжували боротьбу не під страхом репресій або з безвихіддя, в них була надія на перехід значної частини РСЧА (до РПАУ(м)) перейшла бригада 1-ї Кінної армії, тисячі червоноармійців, значним був ефект Кронштадтського повстання) на їхній бік, на успіх загального селянського повстання в Україні.

Анархістський рух в Україні після розгрому кінця 1920 р. — весни 1921 р. відновився у часи НЕПу, в той же час махновський рух був ліквідований не тільки військово-каральними діями влади, але й внаслідок переходу до НЕПу та голодомору, який позбавив повстанців економічної бази. Анархісти намагалися використати народне незадоволення, викликане знуцанням голоду та падінням рівня життя, очолити протести трудящих. Підтримка анархістів з боку міжнародного профспілкового руху змушувала владу закликати тільки до боротьби проти «анархо-бандитизму», хоча під цією «маркою» влада намагалася знищити будь-яку анархістську структуру. Підпільний етап розвитку анархістського руху, що почався в УСРР з грудня 1920 р., вимагав від анархістів переходу на нові форми боротьби, але анархісти не змогли розробити тактику боротьби в нових умовах. Терор та експропріації були відкинуті,

лишалися сподівання відновити легальність в умовах більшовицької диктатури. Не справилися і надії на лібералізацію режиму після перемоги РСЧА на фронтах.

У 1923–1926 рр. проявився феномен анархістського «ренесансу» в СРСР (особливо в УСРР). Розгром соціалістичних партій штовхнув опозиціонерів до радикальних груп. Каральні органи вловили цю тенденцію і доклали всіх зусиль, щоб локалізувати і за допомогою «точкових» і масових репресій знекровити підпілля. Історія анархістського руху поширюється на всю епоху НЕПу. В 1920–1921 рр. анархісти покладали надію на селянський бунт та перехід частин РСЧА на бік «третьої революції», в 1921–1924 рр. — на страйковий рух, в 1923–1927 рр. — на рух безробітних та залучення молоді, в 1928–1929 рр. — на формування підпільної анархістської партії на основі «Платформи». У 1920-х рр. стався занепад і згортання анархістських федерацій та груп в найпростішу зародкову (початкову) форму — існування невеликих груп ідейних однодумців, що підтримували зв'язок між собою.

Криза в анархістському русі в Україні у 1927–1929 рр. була пов'язана з тим, що анархізм користувався старими ідеологічними догмами, поставив себе поза політичними союзами і блоками, відкидав «українське питання». Анархісти, критикуючи НЕП, не з своєї волі опинялися на боці або троцькістів (до 1928 р.), або завчасно підтримували гасла, до яких звернувся Й. Сталін у 1928 р. Анархісти не змогли вписатися в новий протестний селянський рух проти колективізації. Однією з причин кризи стала невідповідність теорії комуністичного господарювання та практики колективізації. В еміграції з 1927 р. загострилася боротьба між собою анархістських угруповань. Гроші від анархістів Заходу перестали надходити з початком світової економічної кризи 1929 р. У 1929 р. французька поліція закрила журнал «Дело труда», «вікна» на кордоні та морська політична контрабанда були ліквідовані владними структурами.

Анархісти України не змогли сформувати потужної підпільної структури з причин того, що арешти позбавляли анархістські групи можливості активно впливати на події, інформація про будь-який виступ, будь-яку листівку ставали початком «полювання» на місцеву групу. На занепад руху вплинули загальні особливості суспільних зламів — втрати надій на зміни та необхідність пристосуватися до режиму, який посилювався завдяки терору-заячуванню, втрата надії на відтворення незалежного робітничого руху, на самознищення владної системи.

Співпраця значної кількості анархістів з ДПУ стало тавром для підпільних анархістських груп, провокації у середовищі анархістів з

1921 р. стали розпоширеним явищем. У 1927–1929 рр. частина підпільних груп працювало під контролем ДПУ. Анархістському руху не була притаманна партійна структура, сила його була не в кількості формальних членів, а в можливості впливу на широкі маси, які мали потенцію «стихійно прийти до анархізму». Свою силу анархістський рух знаходив завдяки радикалізації мас в 1905–1907 та 1917–1920 рр. Радикалізація частини населення СРСР в середині 1920-х рр. відроджувала рух, але, анархістам так і не вдалося підняти широкі маси в умовах затвердження тоталітаризму.

Більшість істориків штучно обмежували діяльність анархістських груп другою половиною 1905 р. — серединою 1921 р. Цей міф був покликаний довести історичну випадковість анархістського «епізоду». Історія анархізму в Україні має більш широкі рамки, в яких можливо виділити сім хронологічних періодів: 1) 1903–1904 рр. — зародження і формування; 2) 1905 р. — розповсюдження; 3) 1906 — поч. 1908 р. — кількісне зростання, розвиток анархістської діяльності; 4) 1908 р. — лютий 1917 р. — ар'єргардні бої анархістського руху, загасання руху; 5) лютий 1917 — квітень 1918 рр. — відновлення та найбільшого впливу; 6) літо 1918 — грудень 1920 р. — період боротьби махновського руху та діяльність КАОУ «Набат»; 7) грудень 1921–1929 р. — епоха підпілля, спроби відродити рух, поступовий занепад руху.

Аналіз діяльності анархістів дозволяє розглядати їх не як деструктивну частину революційного процесу, але як силу, що значно вплинула на хід революційних подій. У революції 1905–1907 рр., у боротьбі проти монархії, анархісти об'єктивно опинилися на одному боці із майбутніми творцями української державності. Анархічний рух став органічною складовою революційного процесу досягнення головної мети — повалення самодержавства. В роки визвольних змагань анархістський рух опинився заручником ситуації і ідеологічних догм, був використаний більшовиками для встановлення своєї диктатури, боротьби проти української незалежності. Махновський рух виборював свій «проект» української незалежності, побудований на анархістських ідеалах, самоорганізації та федералізації, спроби реалізувати цей проект приводили махновський рух до збройного протистояння з диктатурою більшовицької влади. Після листопада 1920 р. анархісти України остаточно відмовилися від союзів з більшовиками, ставши складовою частиною антибільшовицького, антидиктаторського підпілля, в структурі якого значну роль зіграли сили українського національного спротиву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів України (Київ)

Ф. 268. Оп. 1.

1. Спр. 2
2. Спр. 25.
3. Спр. 40.
4. Спр. 54.
5. Спр. 58.
6. Спр. 79.
7. Спр. 132.
8. Спр. 165.
9. Спр. 167.
10. Спр. 178.
11. Спр. 181.
12. Спр. 241.
13. Спр. 294.
14. Спр. 341.
15. Спр. 406.
16. Спр. 453.
17. Спр. 455.
18. Спр. 524.
19. Спр. 583.
20. Спр. 588.
21. Спр. 589.
22. Спр. 590.
23. Спр. 591.
24. Спр. 592.
25. Спр. 593.

Ф. 268. Оп. 2.

26. Спр. 24.
27. Спр. 48.
28. Спр. 54.
29. Спр. 80.

Ф. 268. Оп. 3.

30. Спр. 58.

Ф. 274. Оп. 1.

31. Спр. 1172.

32. Спр. 1780.
33. Спр. 2267.
34. Спр. 2293.
35. Спр. 2341.
36. Спр. 2362.
37. Спр. 2368.
38. Спр. 2434.
39. Спр. 2440.
40. Спр. 2605.
41. Спр. 2606.
42. Спр. 2616.
43. Спр. 2680.
44. Спр. 2709.
45. Спр. 2710.
46. Спр. 2715.
47. Спр. 3180.
48. Спр. 3424.
- Ф. 274. Оп. 4.**
49. Спр. 3. Т. 5.
50. Спр. 183.
51. Спр. 195.
52. Спр. 223.
53. Спр. 497.
- Ф. 275. Оп. 1.**
54. Спр. 39.
55. Спр. 178.
56. Спр. 179.
57. Спр. 274.
58. Спр. 489.
59. Спр. 550.
60. Спр. 549.
61. Спр. 1648.
62. Спр. 1649.
63. Спр. 1698.
64. Спр. 1699.
65. Спр. 1700.
66. Спр. 1956.
67. Спр. 1973.
68. Спр. 2170.
69. Спр. 2477.
70. Спр. 2753.
- Ф. 276. Оп. 1.**
71. Спр. 51.

72. Спр. 75.

73. Спр. 190.

74. Спр. 226.

Ф. 279. Оп. 1.

75. Спр. 2218.

Ф. 286. Оп. 1.

76. Спр. 132.

Ф. 301. Оп. 1.

77. Спр. 576.

78. Спр. 1251.

79. Спр. 1421.

80. Спр. 1426.

81. Спр. 1465.

82. Спр. 1495.

83. Спр. 2818.

84. Спр. 2827.

Ф. 301. Оп. 2.

85. Спр. 443.

Ф. 304. Оп. 1.

86. Спр. 56.

Ф. 313. Оп. 1.

87. Спр. 2.

88. Спр. 1433.

89. Спр. 1438.

90. Спр. 1896.

91. Спр. 1944.

92. Спр. 2088.

93. Спр. 2090.

94. Спр. 2092.

95. Спр. 2104.

96. Спр. 2110.

97. Спр. 2114.

98. Спр. 2126.

99. Спр. 2132.

100. Спр. 2141.

101. Спр. 2150.

102. Спр. 2155.

103. Спр. 2383.

104. Спр. 2392.

105. Спр. 2393.

106. Спр. 2406.

107. Спр. 2455.

108. Спр. 2538.

Ф. 315. Оп. 2.

109. Спр. 91.

110. Спр. 146.

111. Спр. 151.

112. Спр. 342.

Ф. 316. Оп. 1.

113. Спр. 510.

114. Спр. 513.

Ф. 318. Оп. 1. Оп. 1.

115. Спр. 1026.

116. Спр. 1973.

117. Спр. 1235.

Ф. 320. Оп. 1.

118. Спр. 438-а.

119. Спр. 940.

120. Спр. 960.

Ф. 326. Оп. 1.

121. Спр. 59.

Ф. 335. Оп. 1.

122. Спр. 3.

123. Спр. 14.

124. Спр. 34

125. Спр. 36.

126. Спр. 39.

127. Спр. 41.

128. Спр. 54.

129. Спр. 131.

130. Спр. 152.

Ф. 336. Оп. 1.

131. Спр. 1891.

132. Спр. 1892.

133. Спр. 2210.

134. Спр. 2212.

135. Спр. 2213.

136. Спр. 2214.

137. Спр. 2215.

138. Спр. 2217.

139. Спр. 2393.

140. Спр. 2773.

- 141. Спр. 2786.
- 142. Спр. 2787.
- 143. Спр. 2972
- 144. Спр. 3004.
- 145. Спр. 3177
- 146. Спр. 3179.
- 147. Спр. 3352.
- 148. Спр. 3358.
- 149. Спр. 3475.
- 150. Спр. 3707.
- 151. Спр. 4003.
- 152. Спр. 4449.
- 153. Спр. 4500.
- 154. Спр. 4519.

Ф. 339. Оп. 1.

- 155. Спр. 107.
- 156. Спр. 180.

Ф. 347. Оп. 1.

- 157. Спр. 597.
- 158. Спр. 602.
- 159. Спр. 832.
- 160. Спр. 834.
- 161. Спр. 970.
- 162. Спр. 1103.
- 163. Спр. 1106.
- 164. Спр. 1111.
- 165. Спр. 1118.
- 166. Спр. 1120.
- 167. Спр. 1121.
- 168. Спр. 1218.
- 169. Спр. 1222.
- 170. Спр. 1279 .
- 171. Спр. 1373.

Ф. 348. Оп. 1.

- 172. Спр. 619.
- 173. Спр. 647.

Ф. 359. Оп. 1.

- 174. Спр. 43.

Ф. 374. Оп. 1.

- 175. Спр. 2183.

Ф. 385. Оп. 1. Т. 1-2.

- 176. Спр. 45.

177. Спр. 1426.
  178. Спр. 1917.
  179. Спр. 1724.
  180. Спр. 1875.
  181. Спр. 1923.
  182. Спр. 1925.
  183. Спр. 1927.
  184. Спр. 1928.
  185. Спр. 1929.
  186. Спр. 1978.
  187. Спр. 2089.
  188. Спр. 2110.
  189. Спр. 2114.
  190. Спр. 2122.
  191. Спр. 2124.
  192. Спр. 2126.
  193. Спр. 2131.
  194. Спр. 2133.
  195. Спр. 2258.
  196. Спр. 2259.
  197. Спр. 2262.
  198. Спр. 2265.
  199. Спр. 2268.
  200. Спр. 2271.
  201. Спр. 2272.
  202. Спр. 2273.
  203. Спр. 2274.
  204. Спр. 2276.
  205. Спр. 2281.
  206. Спр. 2345.
  207. Спр. 2388.
  208. Спр. 2402.
  209. Спр. 2545.
  210. Спр. 2989.
  211. Спр. 3022.
  212. Спр. 3085.
- Ф. 385. Оп. 2.**
213. Спр. 47.
  214. Спр. 50.
  215. Спр. 152.
  216. Спр. 180.
  217. Спр. 186.
  218. Спр. 199.

219. Спр. 214.

Ф. 386. Оп. 1.

220. Спр. 265.

221. Спр. 593.

222. Спр. 877.

223. Спр. 987.

224. Спр. 1045.

225. Спр. 1046.

226. Спр. 1047.

Ф. 386. Оп. 2.

227. Спр. 26.

Ф. 419. Оп. 1.

228. Спр. 3680.

229. Спр. 3704.

230. Спр. 4144.

231. Спр. 5048.

232. Спр. 5054.

233. Спр. 5056.

234. Спр. 5059.

235. Спр. 5064.

236. Спр. 5067.

237. Спр. 5082.

238. Спр. 5153.

239. Спр. 5154.

240. Спр. 5171.

241. Спр. 5609.

242. Спр. 5610.

243. Спр. 5614.

244. Спр. 5619.

245. Спр. 5620.

246. Спр. 5649.

247. Спр. 5654.

248. Спр. 5774.

249. Спр. 5683.

250. Спр. 5799.

251. Спр. 6008.

252. Спр. 614.

253. Спр. 6016.

254. Спр. 6017.

255. Спр. 6021.

256. Спр. 6027.

257. Спр. 6035.

258. Спр. 6044.

259. Спр. 6168.

260. Спр. 7372.

261. Спр. 7374.

Ф. 442. Оп. 1.

262. Оп. 851. Спр. 280.

263. Оп. 855. Спр. 25. ч. 1.

264. Оп. 857. Спр. 171.

265. Спр. 495-а.

Ф. 705. Оп. 1.

266. Д. 411.

267. Спр. 1109.

Оп. 2.

268. Спр. 61.

269. Спр. 62.

Ф. 708. Оп. 1.

270. Спр. 932.

Ф. 838. Оп. 2,

271. Спр. 1048.

272. Спр. 1049.

Ф. 1152. Оп. 1.

273. Спр. 304.

Ф. 1335. Оп. 1.

274. Спр. 357.

275. Спр. 604.

276. Спр. 1136.

277. Спр. 1509.

278. Спр. 2108.

Ф. 1439. Оп. 1.

279. Спр. 204.

280. Спр. 574.

281. Спр. 900.

282. Спр. 1183.

Ф. 1262. Оп. 1.

283. Спр. 19.

Ф. 1439. Оп. 1.

284. Спр. 1063.

Ф. 1597. Оп. 1.

285. Спр. 126.

286. Спр. 153.

287. Спр. 214.

288. Спр. 396.

Ф. 1598. Оп. 1.

289. Спр. 67.

Ф. 1599. Оп. 1.

290. Спр. 356.

Центральний державний архів вищих органів влади України

Ф. 2. Оп. 1.

291. Спр. 68.

292. Спр. 126.

293. Спр. 252.

294. Спр. 578.

Ф. 2. Оп. 2.

295. Спр. 324.

296. Спр. 325.

297. Спр. 341.

Ф. 4. Оп. 1.

298. Спр. 566.

Ф. 5. Оп. 1.

299. Спр. 17.

300. Спр. 20.

301. Спр. 23.

302. Спр. 289.

303. Спр. 331.

304. Спр. 351.

305. Спр. 387.

Ф. 1738. Оп. 1.

306. Спр. 32.

Ф. 1824. Оп. 1.

307. Спр. 2.

308. Спр. 3.

309. Спр. 5.

310. Спр. 6.

311. Спр. 7.

312. Спр. 8.

Ф. 2579. Оп. 1.

313. Спр. 54.

Ф. 2586. Оп. 1.

314. Спр. 23.

Ф. 2605. Оп. 1.

315. Спр. 2.

Ф. 3204. Оп. 1.

316. Спр. 1.

317. Спр. 4-б.

318. Спр. 25

Ф. 4541. Оп. 1

319. Спр. 4.

320. Спр. 5.

321. Спр. 6.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Оп. 2.

322. Спр 2535.

Ф. 1. Оп. 20.

323. Спр. 144.

324. Спр. 149.

325. Спр. 643.

326. Спр. 646.

327. Спр. 2987.

Ф. 5. Оп. 1.

328. Спр. 105.

329. Спр. 153.

330. Спр. 330.

331. Спр. 260.

332. Спр. 261.

333. Спр. 262.

334. Спр. 263.

335. Спр. 265.

336. Спр. 266.

337. Спр. 267.

338. Спр. 274.

339. Спр. 323.

340. Спр. 330.

341. Спр. 331.

342. Спр. 332.

343. Спр. 351.

344. Спр. 377.

Ф. 5. Оп. 2.

345. Спр. 396.

Ф. 57. Оп. 2.

346. Спр. 141.

Державний архів Дніпропетровської області**Ф. 11. Оп. 1.**

347. Спр. 534.

348. Спр. 664-а.

349. Спр. 1121.

Ф. 32. Оп. 1.

350. Спр. 62.

351. Спр. 165.

352. Спр. 167.

353. Спр. 175.

354. Спр. 185.

355. Спр. 189.

356. Спр. 197.

357. Спр. 214.

358. Спр. 221.

359. Спр. 228.

360. Спр. 229.

361. Спр. 235.

362. Спр. 254.

363. Спр. 292.

364. Спр. 299.

365. Спр. 371.

366. Спр. 398.

367. Спр. 404.

Ф. 177. Оп. 1.

368. Спр. 151.

Ф. 313. Оп. 1.

369. Спр. 1894.

370. Спр. 1895.

371. Спр. 1897.

372. Спр. 1901.

373. Спр. 1902.

374. Спр. 1905.

375. Спр. 1909.

376. Спр. 1952.

377. Спр. 2086.

378. Спр. 2087.

379. Спр. 2108.

380. Спр. 2112.

381. Спр. 2114.

382. Спр. 2117.

383. Спр. 2295.

384. Спр. 2314.

385. Спр. 2382.

386. Спр. 2383.

387. Спр. 2455.

388. Спр. 2459.

389. Спр. 3121.

Ф. 313. Оп. 2.

390. Спр. 3373.

Ф. Р-3493. Оп. 1.

391. Спр. 27.

392. Спр. 29.

Ф. Р-4367. Оп. 1.

393. Спр. 23.

Державний архів Запорізької області

Ф. Р-2. Оп. 1.

394. Спр. 17.

395. Спр. 21.

396. Спр. 68.

397. Спр. 89.

398. Спр. 418.

399. Спр. 443.

Ф. Р-2. Оп. 5.

400. Спр. 2.

401. Спр. 4.

402. Спр. 52.

Ф. Р-73. Оп. 1.

403. Спр. 13.

404. Спр. 93.

Ф. Р-2195. Оп. 1.

405. Спр. 5.

406. Спр. 6.

407. Спр. 10.

Державний архів Одеської області

Ф. 2. Оп. 2.

408. Спр. 3090.

Ф. 2. Оп. 4.

- 409. Спр. 8039.
- 410. Спр. 8088.
- 411. Спр. 8173.
- 412. Спр. 8270.
- 413. Спр. 8573.
- 414. Спр. 8239.
- 415. Спр. 8269.
- 416. Спр. 8269-а.
- 417. Спр. 8269-б.
- 418. Спр. 8269-в.
- 419. Спр. 8269-г.
- 420. Спр. 8269-д.
- 421. Спр. 8270.
- 422. Спр. 8282.
- 423. Спр. 8289.
- 424. Спр. 8341.
- 425. Спр. 8367.
- 426. Спр. 8415.
- 427. Спр. 8415-а.
- 428. Спр. 8415-б.
- 429. Спр. 8415-в.
- 430. Спр. 8416.
- 431. Спр. 8434.
- 432. Спр. 8442.
- 433. Спр. 8442.
- 434. Спр. 8471.
- 435. Спр. 8481.
- 436. Спр. 8453.
- 437. Спр. 8471.
- 438. Спр. 8507.
- 439. Спр. 8592.
- 440. Спр. 8710.
- 441. Спр. 8733.
- 442. Спр. 8839.
- 443. Спр. 8839-а.
- 444. Спр. 8889.
- 445. Спр. 8986.
- 446. Спр. 9007.

Ф. 13. Оп. 1.

- 447. Спр. 91.

Ф. 111. Оп. 2.

448. Спр. 5.

449. Спр. 6.

Ф. 314. Оп. 1.

450. Спр. 287.

Ф. 455. Оп. 1.

451. Спр. 1.

Ф. 633. Оп. 1.

452. Спр. 1.

453. Спр. 3.

Ф. 634. Оп. 1.

454. Спр. 103.

455. Спр. 171.

456. Спр. 237.

457. Спр. 257.

458. Спр. 266.

459. Спр. 267.

460. Спр. 302.

461. Спр. 303.

462. Спр. 437.

463. Спр. 544.

464. Спр. 556.

465. Спр. 557.

466. Спр. 558.

467. Спр. 559.

468. Спр. 560.

469. Спр. 561.

470. Спр. 562.

471. Спр. 563.

472. Спр. 572.

473. Спр. 575.

474. Спр. 580.

475. Спр. 581.

476. Спр. 582.

477. Спр. 583.

478. Спр. 584.

479. Спр. 586.

480. Спр. 587.

481. Спр. 590.

482. Спр. 591.

483. Спр. 592.

- 484. Спр. 595.
- 485. Спр. 596.
- 486. Спр. 597.
- 487. Спр. 599.
- 488. Спр. 601.
- 489. Спр. 604.
- 490. Спр. 610.
- 491. Спр. 611.
- 492. Спр. 624.
- 493. Спр. 743.
- 494. Спр. 744.
- 495. Спр. 747.
- 496. Спр. 748.
- 497. Спр. 749.
- 498. Спр. 750.
- 499. Спр. 751.
- 500. Спр. 754.
- 501. Спр. 755.
- 502. Спр. 808.
- 503. Спр. 862.

Ф. Р-99. Оп. 4.

- 504. Спр. 14.
- 505. Спр. 15.
- 506. Спр. 567.
- 507. Спр. 577.

Ф. Р-2106. Оп. 511.

- 508. Спр. 8.

Ф. Р-2636. Оп. 1.

- 509. Спр. 11.
- 510. Спр. 30.
- 511. Спр. 64.
- 512. Спр. 211.
- 513. Спр. 212.
- 514. Спр. 277.
- 515. Спр. 289.
- 516. Спр. 324.
- 517. Спр. 326.
- 518. Спр. 332.
- 519. Спр. 234.
- 520. Спр. 241.
- 521. Спр. 365.
- 522. Спр. 268.

523. Спр. 388.

524. Спр. 410.

525. Спр. 449.

526. Спр. 479.

527. Спр. 482.

528. Спр. 555.

Ф. Р-2707. Оп. 1.

529. Спр. 148.

Ф. Р-3829. Оп. 1.

530. Спр. 4.

531. Спр. 11.

532. Спр. 86.

533. Спр. 90-б.

534. Спр. 138.

535. Спр. 172.

536. Спр. 173.

Ф. П-2. Оп. 1.

537. Спр. 99.

538. Спр. 145.

539. Спр. 157.

540. Спр. 184.

541. Спр. 227.

542. Спр. 229.

543. Спр. 243.

544. Спр. 244.

545. Спр. 245.

546. Спр. 285.

547. Спр. 441.

548. Спр. 461.

549. Спр. 534.

550. Спр. 919.

551. Спр. 1037.

Ф. П-3. Оп. 1.

552. Спр. 191.

553. Спр. 198.

554. Спр. 200.

555. Спр. 393.

556. Спр. 394.

557. Спр. 583.

558. Спр. 584.

559. Спр. 591.

560. Спр. 605.

561. Спр. 884.

562. Спр. 888

563. Спр. 893.

564. Спр. 894.

Ф. П-3. Оп. 3.

565. Спр. 5.

566. Спр. 13.

567. Спр. 17.

568. Спр. 39.

569. Спр. 40.

570. Спр. 64.

571. Спр. 90.

572. Спр. 104.

573. Спр. 154.

574. Спр. 173.

575. Спр. 327.

576. Спр. 605.

577. Спр. 1309.

Ф. П-4. Оп. 1.

578. Спр. 18.

579. Спр. 25.

Ф. П-7. Оп. 1.

580. Спр. 15.

581. Спр. 78.

582. Спр. 165.

583. Спр. 390.

584. Спр. 409.

585. Спр. 780.

586. Спр. 808.

Ф. П-9. Оп. 3.

587. Спр. 57-а.

Ф. П-11. Оп. 14.

588. Спр. 290.

Ф. П-13. Оп. 2.

589. Спр. 58.

Ф. Р-13. Оп. 3.

590. Спр. 57.

591. Спр. 128.

592. Спр. 211.

593. Спр. 233.

Ф. П-8065. Оп. 2.

594. Спр. 1187.

595. Спр. 5915.

596. Спр. 6230.

597. Спр. 11704.

598. Спр. 12812.

Ф. П-8187. Оп. 1.

599. Спр. 31.

600. Спр. 80.

Державний архів Харківської області

Ф. Р-92. Оп. 1.

601. Спр. 387.

Ф. Р-203. Оп. 1.

602. Спр. 1.

603. Спр. 93.

Ф. Р-1010. Оп. 2.

604. Спр. 8.

Ф. Р-1650. Оп. 1.

605. Спр. 3.

Галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Оп. 1.

606. Спр. 23225-п. Т. 1-2.

607. Спр. 37962.

608. Спр. 67369.

609. Спр. 68112. Т. 1-2.

610. Спр. 73225-п.

Ф. 13. Оп. 1.

611. Спр. 17.

Ф. Р-92. Оп. 1.

612. Спр. 100.

613. Спр. 260.

614. Спр. 283.

615. Спр. 282.

616. Спр. 370. Т. 1.

617. Спр. 370. Т. 2.

618. Спр. 370. Т. 3.

619. Спр. 370. Т. 4.

620. Спр. 370. Т. 5.

- 621. Спр. 370. Т. 6.
- 622. Спр. 370. Т. 7.
- 623. Спр. 370. Т. 8.
- 624. Спр. 370. Т. 9.
- 625. Спр. 370. Т. 10.
- 626. Спр. 370. Т. 11.
- 627. Спр. 370. Т. 12.
- 628. Спр. 370. Т. 13.
- 629. Спр. 370. Т. 14.
- 630. Спр. 370. Т. 15.
- 631. Спр. 370. Т. 16.
- 632. Спр. 415. Т. 1.
- 633. Спр. 415. Т. 2.
- 634. Спр. 428. Т. 1.

Ф. 68.

- 635. Спр. 653.

Архів Управління служби безпеки України в Одеської області

- 636. Спр. 9430-п.

Архив Одесского историко-краеведческого музея

- 637. Спр. 1115.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. 102. Оп. 203. 7-е делопроизводство.

- 638. Д. 8. Ч. 15.

Ф. 102. Оп. 233 а. (1905) (ДП ОО).

- 639. Д. 1800. Ч. 15.
- 640. Д. 1800. Ч. 16.
- 641. Д. 1800. Ч. 17.
- 642. Д. 1800. Ч. 18.
- 643. Д. 1800. Ч. 19.
- 644. Д. 1800. Ч. 21.
- 645. Д. 1800. Ч. 21.

Ф. 102. Оп. 234 (1907).

- 646. Д. 12. Ч. 46.

Ф. 102. Оп. 235 (1906).

- 647. Д. 20. Анархисты.
- 648. Д. 20. Ч. 56.
- 649. Д. 20. Ч. 58.
- 650. Д. 20. Ч. 18.

651. Д. 20. Ч. 18-а.

652. Д. 20. Ч. 36.

653. Д. 20. Ч. 76.

654. Д. 20. Ч. 95.

Ф 102. Оп. 237 (1907).

655. Д. 12. Ч. 4.

656. Д. 12. Ч. 10. л. А.

657. Д. 12. Ч. 10. л. Н. Л.

658. Д. 12. Ч. 15.

659. Д. 12. Ч. 15. л. А.

660. Д. 12. Ч. 21. л. Н.

661. Д. 12. Ч. 45.

662. Д. 12. Ч. 45. л. А.

663. Д. 12. Ч. 45. л.

664. Д. 12. Ч. 45. л. А.

665. Д. 12. Ч. 45. л. Н.

666. Д. 12. Ч. 46.

667. Д. 12. Ч. 46. л. А.

668. Д. 12. Ч. 57.

669. Д. 12. Ч. 67.

670. Д. 12. Ч. 67. л. А.

671. Д. 12. Ч. 67. л. Н.

672. Д. 12. Ч. 68. т. 1.

673. Д. 12. Ч. 68. т. 1. продол.

674. Д. 12. Ч. 68. А.

675. Д. 12. Ч. 68. Н.

676. Д. 12. Ч. 69.

677. Д. 12. Ч. 69. л.

Ф. 102. Оп. 238 (1908).

678. Д. 12. Ч. 10.

679. Д. 12. Ч. 21.

680. Д. 12. Ч. 45. л. А.

681. Д. 12. Ч. 46.

682. Д. 12. Ч. 46-а.

683. Д. 12. Ч. 72. Ч. 2.

Ф. 102. Оп. 239 (1909).

684. Д. 12. Ч. 15. л. А.

685. Д. 12. Ч. 21.

686. Д. 12. Ч. 45.

687. Д. 12. Ч. 45. л. А.

688. Д. 12. Ч. 46. л. А.

689. Д. 12. Ч. 58.

690. Д. 12. Ч. 58. л. А.

691. Д. 12. Ч. 69.

692. Д. 12. Ч. 72.

693. Д. 12. Ч. 74-а.

Ф. 102. Оп. 241 (1911).

694. Д. 12. Т. 6.

Ф. 102. Оп. 245 (1915).

695. Д. 12.

696. Д. 51.

697. Д. 88. л. Б.

Ф. 102. Оп. 253.

698. Д. 344.

699. Д. 386.

Ф. 102. Оп. 260 (ОО).

700. Д. 30.

701. Д. 290.

702. Д. 291.

Ф.Р-393. Оп. 1.

703. Д. 17.

704. Д. 36.

Ф.Р-440. Оп. 1.

705. Д. 21.

706. Д. 92.

Ф. 6863. Оп. 1.

707. Д. 48.

708. Д. 66.

709. Д. 67.

710. Д. 69.

711. Д. 166.

Ф. 6870. Оп. 1.

712. Д. 176. л.

Ф. Р-130. Оп. 3.

713. Д. 105.

714. Д. 414.

716. Д. 415.

716. Д. 419.

717. Спр. 574.

718. Спр. 682.

Ф.Р-130. Оп. 4.

719. Д. 268.

720. Д. 395.

721. Д. 140.

Ф.Р-130. Оп. 5.

722. Д. 711.

Российский государственный военный архив

Ф. 39080. Оп. 1.

723. Д. 19. г.

Ф. 40808. Оп. 1.

724. Д. 13.

Ф. 103. Оп. 1.

725. Д. 2.

726. Д. 21.

727. Д. 23.

728. Д. 216.

729. Д. 505.

Ф. 1407. Оп. 1.

730. Д. 90.

731. Д. 222.

732. Д. 530.

Ф. 1489. Оп. 1.

733. Д. 1.

734. Д. 42.

735. Спр. 186.

Ф. 25899. Оп. 1.

736. Д. 1.

Ф. 33987. Оп. 1.

737. Д. 93.

738. Д. 216.

Ф. 38650. Оп. 1.

739. Д. 1528.

Ф. 109. Оп. 4.

740. Д. 4.

Ф. 199. Оп. 2.

741. Д. 129.

742. Д. 156.

Ф. 199. Оп. 3.

743. Д. 107.

Ф. 936. Оп. 1.

744. Д. 14.

745. Д. 15.

746. Д. 1.

Ф. 1407. Оп. 1.

747. Д. 90.

748. Д. 530.

Ф. 1489. Оп. 1.

749. Д. 1.

750. Д. 42.

751. Д. 186.

Ф. 25899. Оп. 1.

752. Д. 1.

753. Д. 35.

Ф. 33987. Оп. 1.

754. Д. 93.

Военно-морской архив Российской Федерации (С.-Петербург)

Ф. Р-5. Оп. 1.

755. Д. 29.

Ф. Р-95. Оп. 1.

756. Д. 313.

Ф. Р-181. Оп. 1.

757. Д. 8.

Ф. Р-182. Оп. 1.

758. Д. 1.

759. Д. 2.

Ф. Р. 183. Оп. 1.

760. Д. 14795.

761. Д. 1.

762. Д. 2.

763. Д. 6.

764. Д. 13.

765. Д. 18.

Фонд Р-342. Оп. 1.

766. Д. 201.

Archives International Institute of Social History (IISS)
– Архів Международного інституту соціальної історії (Амстердам, Голландія)

Senya Fléchine Papers.

- 767. F. 5.
- 768. F. 12.
- 769. F. 13.
- 770. F. 16.
- 771. F. 23.
- 772. F. 24.
- 773. F. 42.
- 774. F. 63.
- 775. F. 85.
- 776. F. 86.
- 777. F. 89.

Boris Yelensky Papers

- 778. F. 8.
- 779. F. 61.
- 780. F. 62.
- 781. F. 63.
- 782. F. 96–99.
- 783. F. 100–101.
- 784. F. 102.
- 785. F. 103.
- 786. **Archives Ida Lazarevič.** F. 1.
- 787. **Volin Papers.** F. 80.
- 788. **Alexander Berkman Papers.** F. 17.
- 789. **Emma Goldman Papers.** F. 22.
- 790. **G. Maksimov Papers.** F. 4–6.

Archives Nationales (France)

- 791. F. 7. Car. 12894.
- 792. F. 7. Car. 13491.
- 793. F. 7. Car. BA 1487.
- 794. F. 7. Car. 1W 2176–4894.

Опубліковані джерела

Періодичні видання

- 795. Александровский телеграф. — Александровск. — 1919. — 29 сентября.
- 796. Американские известия. Орган русских рабочих США и Канады / Орган русских профессиональных союзов. — Нью-Йорк. — 1921. — 7 апреля.

-
797. Американские известия. — 1922. — 15 февраля.
798. Американские известия. — 1923. — 30 мая.
799. Американские известия. — 1923. — 4 июля.
800. Американские известия. — 1924. — 2 января.
801. Американские известия. — 1924. — 12 марта.
802. Американские известия. — 1924. — 17 сентября.
803. Американские известия. — 1924. — 22 октября.
804. Американские известия. — 1924. — 12 ноября.
805. Анархист. Орган русских анархистов — коммунистов. — Париж. — 1907. — 10 октября (№ 1).
806. Анархист. — 1908. — апрель (№ 2).
807. Анархист. — 1909. — май (№ 3).
808. Анархист-повстанец. Орган губернской федерации анархистов — повстанцев Полтавщины. — Полтава. — 1919. — 27 декабря.
809. Анархический вестник. Орган объединенных анархистских организаций. — Берлин. — 1923. — № 1.
810. Анархический вестник. — 1923. — № 2.
811. Анархия. Орган Московской федерации анархистских групп. — Москва. — 1918. — 11 февраля.
812. Анархия. — 1918. — 8 марта.
813. Анархия. — 1918. — 26 марта.
814. Анархия. — 1918. — 28 марта.
815. Анархия. — 1918. — 5 апреля.
816. Анархия. — 1918. — 31 мая.
817. Анархия. Рабоче-крестьянская газета. — Буэнос-Айрес. — 1930. — № 1.
818. Безвластие. Орган Ассоциации анархистов. — Харьков. — 1918. — № 1.
819. Безначалие. Листок группы анархистов — коммунистов. — Париж. — 1905. — № 1
820. Безначалие. — 1905. — № 2–3.
821. Биокосмист. Креаторий российских и московских биокосмистов. — Москва. — 1922. — № 1.
822. Бунтарь. Листок русских анархистов — коммунистов. — Париж. — 1906. — № 1.
823. Бунтарь. — 1907. — № 2.
824. Бунтарь. — 1909. — № 4.
825. Бунтовщик. — Орган пропаганды идей анархизма. — Томск. — 1918. — 1 мая (№ 4).
826. Буревестник. Орган синдикального анархизма / Орган группы анархистов — коммунистов «Буревестник». — Женева–Париж. — 1907. — № 5.
827. Буревестник. Приложение к «Буревестнику». — 1907. — № 6–7.

828. Буревестник. — 1907. — № 8.
829. Буревестник. — 1908. — № 9.
830. Буревестник. — 1908. — № 10–11.
831. Буревестник. — 1908. — № 12.
832. Буревестник. — 1908. — № 13.
833. Буревестник. — 1909. — № 17.
834. Буревестник. — 1910. — № 19.
835. Буревестник. Орган Федерации анархистских групп. — Петроград. — 1917. — 20 декабря.
836. Буревестник. — 1918. — 10 марта.
837. Буревестник. Орган группы анархистов — коммунистов. — Чикаго. — 1921. — № 3–4.
838. Бюллетень объединенного комитета защиты заключенных революционеров в России. — Берлин. — 1924. — № 7.
839. Бюллетень объединенного комитета защиты заключенных революционеров в России. — 1925. — № 8.
840. Ведомости Одесского градоначальства. — Одесса. — 1906.
841. Вестник агитации и пропаганды. — Москва. — 1921. — № 11–12.
842. Вечерние одесские новости. — Одесса. — 1920.
843. Волна. Орган Федерации русских анархо-коммунистических групп в США и Канаде. — Чикаго–Детройт–Кливленд–Нью-Йорк–Филадельфия. — 1920. — № 8.
844. Волна. — 1923. — № 48.
845. Волна. — 1924. — № 57.
846. Вольная коммуна. — Москва. — 1918 — 20 апреля.
847. Вольная коммуна. — 1918. — 21 апреля.
848. Вольная жизнь. Орган Всероссийской федерации анархистов — коммунистов. — Москва. — 1919. — № 2.
849. Вольная жизнь. — 1920. — № 6.
850. Вольная жизнь. — 1921. — № 7.
851. Вольный голос труда. Орган анархистов-синдикалистов. — Москва. — 1918. — 26 августа.
852. Вольный голос труда. — 1918 — 2 сентября.
853. Вольный голос труда. — 1918. — 9 сентября.
854. Вольный голос труда. — 1918. — 16 сентября.
855. В пути. Известия поезда Предреволюционного Л. Троцкого. — 1919. — 11 января.
856. Газета футуристов. — Москва. — 1918. — 15 марта.
857. Голос анархиста. — Петроград. — 1917. — 21 ноября.
858. Голос махновца. Орган революционных повстанцев Украины (махновцев). — Харьков. — 1920. — 21 ноября.
859. Голос народа. Орган Совета рабочих и солдатских депутатов Екатеринослава. — Екатеринослав. — 1918. — 14 марта.

-
860. Голос труда. Орган Союза русских рабочих в США и Канаде. — Нью-Йорк. — 1917. — 11 мая.
861. Голос труда. Орган Союза анархо-синдикалистской пропаганды. — Петроград–Москва. — 1917. — 20 октября.
862. Голос труда. — 1917. — 25 ноября.
863. Голос труда. — 1917. — 2 декабря.
864. Голос труда. — 1917. — 20 декабря.
865. Голос труда. — 1918. — 9 января.
866. Голос труда. — 1918. — 25 января.
867. Голос труда. — 1918. — 20 февраля.
868. Голос труда. — 1918. — 3 марта.
869. Голос труда. Орган Федерации Русских рабочих Южной Америки. Буэнос-Айрес. — 1922. — 20 сентября.
870. Голос труда. — 1924. — 1 октября.
871. Голос труда. — 1924. — 3 марта.
872. Голос труда. — 1924. — 31 мая.
873. Голос труда. — 1924. — 19 июля.
874. Голос труда. — 1924. — 26 июля.
875. Голос труда. — 1924. — 2 августа.
876. Голос труда. — 1924. — 9 августа.
877. Голос труда. — 1924. — 11 августа.
878. Голос труда. — 1924. — 16 августа.
879. Голос труда. — 1924. — 23 августа.
880. Голос труда. — 1924. — 30 августа.
881. Голос труда. — 1924. — 11 октября.
882. Голос труда. — 1925. — 4 апреля.
883. Голос труда. — 1925. — 10 апреля.
884. Голос труда. — 1925. — 14 апреля.
885. Голос труда. — 1925. — 25 апреля.
886. Голос труда. — 1925. — 16 мая.
887. Голос труда. — 1925. — 15 августа.
888. Голос труда. — 1925. — 22 августа.
889. Голос Труженика. Орган Индустриальных рабочих мира. — Чикаго. — 1925. — № 12.
890. Голос труженика. — 1927. — № 23.
891. Голос революции. — Одесса. — 1917. — 22 декабря.
892. Гуляйпольский Набат. Орган Гуляй-польской группы анархистов «Набат». — Гуляй-Поле. — 1919. — 13 апреля.
893. Дело труда. Орган рабочих безвластников / Орган русских анархистов-коммунистов. — Париж. — 1928. — № 32.
894. Дело труда. — 1929. — № 46–47.
895. Дело труда. — 1930. — № 56–57.
896. Дело труда. — 1935. — № 87.

897. Дело труда. — 1935. — № 88.
898. Дело труда — Пробуждение. Орган Объединенной федерации русских рабочих федераций США и Канады. — Нью-Йорк—Детройт. — 1940. — № 2.
899. Донецкий пролетарий. Орган Областного комитета Донкривбаса — Харьковского комитета РСДРП. — Харьков. — 1917. — 12 ноября.
900. Донецкий пролетарий. — 1918. — 23 февраля.
901. Екатеринославский Набат. — Екатеринослав. — 1919. — 6 ноября.
902. Елизаветградский Набат. Орган Елизаветградской федерации Конфедерации анархистов Украины. — Елизаветград. — 1919.
903. Жизнь и творчество русской молодежи. Орган Всероссийской федерации анархистской молодежи. — 1919. — 6 июня (№ 30–31).
904. Звезда. Орган Екатеринославского губкома и губисполкома. — Екатеринослав. — 1918. — 16 февраля.
905. Звезда. — 1918. — 18 февраля.
906. Звезда. — 1918. — 19 февраля.
907. Звезда. — 1918. — 5 марта.
908. Звезда. — 1918. — 15 марта.
909. Звезда. — 1918. — 16 марта.
910. Звезда. — 1918. — 29 марта.
911. Звезда. — 1919. — 6 декабря.
912. Знамя борьбы. Орган Одесского колектива организации левых эсеров. — Одесса. — 1919. — 28 апреля.
913. Известия Александровского комитета КП(б)У и уездного ВРК. — Александровск. — 1920.
914. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. — Харьков. — 1919. — 22 февраля.
915. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. — 1919. — 16 марта.
916. Известия Гуляйпольского уревкома и упарткома КП(б)У. — 1921. — 6 июня.
917. Известия. Орган Екатеринославского совета рабочих и солдатских депутатов. — Екатеринослав. — 1918. — 6 марта.
918. Известия Екатеринославского Совета. — Екатеринослав. 1919. — 9 июня.
919. Известия Екатеринославского исполкома и Екатеринославского губкома КП(б)У. — Екатеринослав. — 1920.
920. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. — Одесса. — 1917. — 31 декабря.
921. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов Известия Одесского сонета. — 1918. — 11 января.
922. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов — 1918. — 12 января.

-
923. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов. — 1918. — 24 января
924. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов — 1918. — 6 февраля.
925. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов — 1918. — 13 февраля;
926. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов — 1918. — 17 февраля.
927. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов — 1918. — 1 марта
928. Известия Одесского совета рабочих и солдатских депутатов — 1918. — 24 марта.
929. Известия Одесского губернского революционного комитета. — Одесса. — 1920. — 9 апреля
930. Известия Одесского губернского революционного комитета. — Одесса. 1920. — 10 апреля;
931. Известия Одесского губкома КП(б)У, губисполкома и губпросвета. — Одесса. — 1923
932. Известия. Орган ЦИК, Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов. — Петроград. — 1918. — 27 февраля
933. Известия Полтавского совета рабочих депутатов. — Полтава. — 1919.
934. Известия Симферопольского Совета рабочих и солдатских депутатов. — 1918. — 17 февраля.
935. Известия Юга. Орган Харьковского совета рабочих и солдатских депутатов и областного комитета Донецкого и Криворожского бассейнов. — Харьков. — 1917. — 12 ноября.
936. Известия Юга. — 1918. — 1 марта.
937. Известия Юга. — 1918. — 18–21 март.
938. Известия Харьковского совета рабочих и солдатских депутатов — 1918. — 15 апреля.
939. Клич. Орган Федерации союзов работников умственного труда. — Москва. — 1917.
940. Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. — Харьков, — 1920. — 15 января,
941. Коммунист. — 1920. — 18 декабря.
942. Коммунист. — Одесса. — 1920. — № 1.
943. Коммунист. — Одесса. — 1921. — № 1.
944. Коммунист. — Одесса. — 1921. — № 12.
945. Коммунист. — Одесса. — 1921. — № 13.
946. Красное знамя. Орган РВС 14-й армии. — 1920.
947. К свету. Орган Ассоциации анархистов Харькова. — Харьков. — № 1. — 1919. — 2 февраля.

948. Листки Хлеб и воля. Орган русских анархистов-коммунистов. — Женева — Лондон. — 1906. — № 1.
949. Листки Хлеб и воля. — Женева—Лондон. — 1907. — № 7
950. Листки Хлеб и воля. — Женева—Лондон. — 1907. — № 14
951. Моряк. Орган Черноморских судовых команд. — Вена. — 1912. — 20 января.
952. Моряк. Орган районного комитета Всероссийского союза рабочих водного транспорта / Краевая газета Черного, Азовского и Каспийского морей. — Одесса. — 1920. — 30 августа.
953. Моряк. — 1921. — 26 апреля.
954. Моряк. — 1921. — 25 мая.
955. Моряк. — 1921. — 23 июня.
956. Моряк. — 1922. — 7 ноябрь.
957. Московские ведомости. — Москва. — 1911.
958. Набат. Орган анархистов-коммунистов. — Париж—Женева, 1914. — июль № 1.
959. Набат. — 1915. — август № 4.
960. Набат. Орган Секретариата Конфедерации анархистских организаций Украины «Набат». — 1918. — 9 сентября.
961. Набат. — 1918. — 1 ноября.
962. Набат. — 1919. — 23 февраля.
963. Набат. — 1919. — 1 мая.
964. Набат. — 1919. — 2 июня.
965. Набат. — 1919. — 9 июня.
966. Набат. — 1919. — 30 июня.
967. Набат. — 1919. — 7 июль.
968. Набат. — 1919. — 8 июля.
969. Набат. — 1919. — 15 июля.
970. Набат. — 1919. — 21 июля.
971. Набат. — 1919. — Экстренный номер.
972. Набат. — 1919. — 1 декабря.
973. Набат — 1919. — 6 декабря.
974. Набат. — 1920. — 4 ноября.
975. Набат. — 1920. — 13 ноября.
976. Набат. — 1920. — 15 ноября.
977. Наш голос. Орган Харьковского и Криворожского районного комитета РСДРП (об.). — 1918. — 18 января.
978. Наш голос. — 1918. — 19 февраля.
979. Наш голос. — 1918. — 21 марта.
980. Наш голос. — 1919. — 5 января.
981. Наш голос. — 1919. — 26 февраля.
982. Наш голос. — 1919. — 23 марта.
983. Наш голос. — 1919. — 3 мая.

984. Наш Юг. Орган Харьковского и Обласного комитета Донецко-кириворожского района РСДРП (об.). — 1918. — 18 января.
985. Наш Юг. — 1918. — 1 ноября.
986. Наш Юг. — 1918. — 15 ноября.
987. Новое время. — С.-Петербург. — 1906. — 15 января.
988. Новое время. — 1906. — 28 ноября.
989. Новое время. — 1906. — 30 ноября.
990. Новое время. — 1907. — 2 сентября.
991. Новое время. — 1908. — 26 февраля.
992. Новый мир. — Париж (?). — 1905. — № 1.
993. Одесская почта. — Одесса. — 1910. — 16 сентября.
994. Одесская почта. — Одесса. — 1912. — 6 июня.
995. Одесская почта. — Одесса. — 1918. — 1 февраля.
996. Одесская почта. — Одесса. — 1918. — 2 февраля.
997. Одесские известия. — Одесса. — 1917. — 30 декабря.
998. Одесские известия. — 1922. — 13 апреля.
999. Одесский коммунист. Орган горкома КП(б)У. — Одесса. — 1920. — 6 марта.
1000. Одесский коммунист. — Одесса. — 1920. — 9 марта.
1001. Одесский коммунист. — Одесса. — 1920. — 6 апреля.
1002. Одесский коммунист. — Одесса. — 1920. — 9 апреля.
1003. Одесский коммунист. — Одесса. — 1920. — 30 мая.
1004. Одесский листок. — Одесса. — 1906. — 14 сентября.
1005. Одесский листок. — Одесса. — 1906. — 23 сентября.
1006. Одесский листок. — Одесса. — 1918. — 9 января.
1007. Одесский листок. — Одесса. — 1918. — 12 января.
1008. Одесский листок. — Одесса. — 1918. — 24 января.
1009. Одесский листок. — Одесса. — 1918. — 26 января.
1010. Одесский листок. — Одесса. — 1918. — 22 февраля.
1011. Одесский листок. — Одесса. — 1918. — 28 февраля.
1012. Одесский Набат. Орган Одесской федерации анархистов / Орган Объединенных анархистов. — Одесса. — 1919. — 3 июня.
1013. Одесский Набат. — Одесса. — 1919. — 16 июня.
1014. Одесский Набат. — Одесса. — 1920. — 16 февраля.
1015. Одесские новости. — Одесса. — 1918. — 3 января.
1016. Одесские новости. — Одесса. — 1918. — 4 января.
1017. Одесские новости. — Одесса. — 1918. — 5 января.
1018. Одесские новости. — Одесса. — 1918. — 11 января.
1019. Одесские новости. — Одесса. — 1918. — 22 января.
1020. Повстанец. Орган революционных повстанцев Украины махновцев. — 1920.
1021. Правда. — Петроград. — 1917. — 27 июня.
1022. Приднепровский край. — Екатеринослав. — 1918. — 25 января / 7 февраля.

1023. Придніпровський край. — 1918. — 26 января / 8 февраля.
1024. Придніпровський край. — 1918. — 27 января / 9 февраля.
1025. Придніпровський край. — 1918. — 31 января / 13 февраля.
1026. Пробуждение. — Детройт. — 1927. — № 1.
1027. Профессиональная жизнь. — Одесса. — 1920. — 31 мая.
1028. Путь к свободе. Орган революционных повстанцев Украины (махновцев) — Орган революционных повстанцев и войск им. батьки Махно. — Гуляй-Поле—Александровск—Екатеринослав—Зеньков—Изюм. — 1919. — 17 мая.
1029. Путь к свободе. — 1919. — 6 декабря.
1030. Путь к свободе. — 1920. — 5 июля.
1031. Путь к свободе. — 1920. — 20 ноября.
1032. Рабочий голос. — Одесса. — 1918. — 10 марта
1033. Рабочее знамя. Орган русских анархистов-коммунистов. — Лозанна. — 1917. — 18 марта.
1034. Рабочее знамя. Орган Петроградских анархистов-коммунистов. — Петроград. — 1918.
1035. Рабочий мир. Орган группы анархистов-коммунистов «Рабочий мир» — Федерации заграничных групп русских анархистов-коммунистов. — Цюрих. — 1913. — № 5.
1036. Рабочий мир. — 1914. серия 2. — № 1 (февраль)
1037. Рабочий мир. — 1914. серия 2. — № 3 (апрель).
1038. Рабочая мысль. Орган Харьковской группы анархистов-синдикалистов-коммунистов. — Харьков. — 1918. — 14 января.
1039. Рабочее слово. Орган Одесской организации РСДРП. — Одесса. — 1918. — 6 апреля.
1040. Рассвет. Орган Российских рабочих организаций США и Канады. — Нью-Йорк—Чикаго—Детройт. — 1925. — 4 июня.
1041. Рассвет. — 1925. — 25 июня.
1042. Рассвет. — 1929. — 3 января.
1043. Рассвет. — 1929. — 10 января.
1044. Революционное творчество. Ежемесячник общего анархизма. — Москва. — 1918. — № 1–2.
1045. Русский голос. — Москва. — 1906. — 29 августа.
1046. Русское слово. — Москва. — 1906. — 11 января.
1047. Русское слово. — 1906. — 10 февраля.
1048. Русское слово. — 1907. — 4 января.
1049. Русское слово. — 1907. — 8 августа.
1050. Русское слово. — 1907. — 7 сентября.
1051. Русское слово. — 1907. — 11 сентября.
1052. Санкт-Петербургские ведомости. — С.-Петербург. — 1907.
1053. Свобода внутри нас. Орган Киевской ассоциации свободных анархистов. — Киев, 1917. — 8 мая (№ 1).

1054. Свобода внутри нас. — 1917. — 17 декабря (№ 3).
1055. Свободная коммуна. Орган Всероссийской федерации анархистов-коммунистов. — Петроград. — 1918. — 6 апреля.
1056. Свободная коммуна. — 1918. — 11 апреля.
1057. Свободная коммуна. — 1918. — 21 апреля.
1058. Свободная коммуна. — 1918. — 27 апреля.
1059. Труд и воля. — Петроград. — 1917. — 4 декабря.
1060. Труд и Воля. Орган Союза анархо-синдикалистов-коммунистов. — Москва. — 1919. — 11 февраля.
1061. Универсал. Орган Московской секции анархистов-универсалистов. — 1921. — № 3–4.
1062. Харьковский Набат. Орган Харьковской группы «Набат». — Харьков. — 1919. — 23 февраля.
1063. Хлеб и воля. Орган русских анархистов-коммунистов. — Женева. — 1905. — № 20.
1064. Хлеб и воля. Орган Федерации анархистов г. Харькова. — Харьков. — 1917. — 14 (1) августа.
1065. Хлеб и воля. — 1917. — 29 (16) августа.
1066. Хлеб и воля. — 1917. — 30 (17) августа.
1067. Черное знамя. Орган группы «Черное знамя». — Женева (?). — 1905. — № 1.
1068. Шлях до воли. Орган Революційних повстанців України (махновців). — Катеринослав. — 1919. — 26 листопада
1069. Шлях до волі. — 1919. — 27 листопада.
1070. Шлях до волі. — 1919. — 30 листопада.
1071. Freedom. — London. — 1922. — January.

Збірники документів і матеріалів

1072. Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг.: В 2 т. / Шелохаев В. В. (отв. ред.); сост., автор предисл., введения и комм. В. В. Кривенький. — М.: РОССПЭН, 1998. — Т. 1: 1883–1916 гг. — 703 с.
1073. Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг.: В 2 т. / Шелохаев В. В. (отв. ред.); сост., автор предисл., введения и комм. В. В. Кривенький. — М.: РОССПЭН, Т. 2: 1917–1935. — 1999. — 592 с.
1074. Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927 / Составители: А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк и др. — М.: РОССПЭН. 1996. — 423 с.
1075. Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. — Сталино: Обл издат, 1957. — 406 с.
1076. В борьбе за Октябрь. Сборник документов и материалов. — Одесса: Облизд, 1957. — 402 с.

1077. В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. — Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. — 503 с.
1078. Восстание на броненосце «Князь Потёмкин-Таврический». Воспоминания, материалы, документы. — М.-Пг: ГИЗ, 1923. — 360 с.
1079. ВЧК/ГПУ: Документы и материалы. — М.: Изд. гуманитарной литературы, 1995. — 272 с.
1080. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Документи / Ред.: Р. М. Коваль. — К.: «Поліфаст», 1996. — 316 с.
1081. Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. — Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. — 196 с.
1082. «Голос труда»: Каталог книгоиздательства Союза анархистов-синдикалистов. — М.: «Голос труда», 1924. — 8 с.
1083. Гражданская война на Екатеринославщине. Документы и материалы. — Днепропетровск: «Промінь», 1968. — 360 с.
1084. Гражданская война на Украине (1918–1920). Сб. документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1967. Том 1. Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / Под ред. И. К. Рыбалки. — 874 с.; Том 1. Кн. 2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкинцев. Ноябрь 1918 — апрель 1919 / Под ред. Н. И. Супруненко, М. А. Рубача. — 490 с.
1085. Гражданская война на Украине (1918–1920). Сб. документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1967. Том 2. Борьба против денкинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. — февраль 1920 г. / под ред. С. М. Короливского. — 918 с.
1087. Красная книга ВЧК. 2 е изд. — М.: Политиздат, 1989 (по изданию 1920–1922 гг.) Т. 1. — 416 с.; Т. 2. — 541 с.
1086. Жовтень на Миколаївщині. Нарис з історії класової боротьби 1917–1920 рр. — Миколаїв: Істпарт, 1927. — 78 с.
1088. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. январь 1922 — декабрь 1936 г. — М.: «Материк-Альфа», 2003. — 912 с.
1089. Материалы для биографического словаря социал-демократов, вступивших в российское рабочее движение за период от 1880 до 1905 г. — М.-Пг.: Госизд. Вып. 1. 1923. — 283 с.
1090. Махно Н. И. На чужбине: Записки и статьи. 1923–1934 / Подборка и предисл. А. Скирда. — Париж: «Громада», 2004. — 226 с.
1091. М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сб. документов. — М.: Воениздат. 1941. — 620 с.
1092. Моряки в борьбе за власть советов на Украине (ноябрь 1917–1920 гг.). Сборник документов. — К., 1963. — 687 с.

1093. На защите революции. Из истории Всеукраинской ЧК 1917–1922. Сб. документов и материалов. — К.: Политиздат Украины, 1971. — 392 с.
1094. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. — М.: РОССПЭН, 2006. — 1000 с.
1095. Нестор Иванович Махно: Воспоминания и документы / Авт. вступ. ст. и сост. В. Ф. Верстюк. — К.: Дзвг, 1991. — 192 с.
1096. Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сборник документов и материалов / [Д. Ю. Борисов (сост.)]; ГАДО. — Днепропетровск: АО «DAES», 1993. — 79 с.
1097. Октябрь на Одешине. 1917–1927: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. — Одесса: Одесская окружная октябрьская комиссия и истпарт отдел окркома КПБУ, 1927. — 228 с.
1098. Орден российских тамплиеров. Документы. 1930 — 1944 гг. — М.: «Минувшее», 2003. Т. 1. — 419 с., Т. II. — 336 с.
1099. Победа Советской власти на Херсонщине. Сб. документов и материалов / Ред. коллегия: Н. А. Даниленко (отв. ред.), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. — Херсон: Херсонское обл. изд. «Наддніпрянська правда», 1957. — 348 с.
1100. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. — М., Издательство политкаторжан и ссыльнопоселенцев. 1929. — 389 с.
1101. Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX — начало XX вв.). Сб. документов и материалов. — М., АИРО-XX, 2001. — 528 с.
1102. Политические процессы 1901–1917 гг. Ч. 1. 1901–1905 гг. / общ. ред. Л. И. Гольдмана. — М.: Изд ВОПСИ. 1932. — 248 с.
1103. Пять лет. Сборник Агитпропа Харьковского губкома КП(б)У. — Харьков, 1922. — 384 с.
1104. Революционное движение в Черноморском флоте в 1905–1907 гг. Воспоминания и письма / Под. ред. П.М. Богачева. — М.: Политиздат, 1956. — 313 с.
1105. «Совершенно секретно». Лубянка — Сталину о положении в стране. 1922–1934 гг. В 8-и т. и 12 книгах. — М., 2001–2011. [Электронный ресурс] — Режим доступа до ресурсу: <http://library.sakharov-center.ru/.../sovershenno-sekretno-lubyank>.
1106. Советское село глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. Документы и материалы. — М.: РОССПЭН, Т. 1. (1918–1922). 1998. — 670 с.
1107. Страницы борьбы. Сб. материалов по истории революционного движения в Николаеве. — Николаев 1923. — 246 ст.
1108. Судебный процесс над социалистами-революционерами (июнь–август 1922). Подготовка. Проведение. Итоги. Сборник докумен-

- тов / Сост. Красильников С. А. и др. — М.: РОССПЭН, 2002. — 1007 с.
1109. Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УССР 1927–1929 рр. / упорядник В. М. Даниленко — К., «Темпора», 2012. — 756 с.
1110. *Филипп Миронов*. Тихий Дон в 1917–1921 гг. Документы и материалы // Под ред. Данилова, Т. Шанина. — М.: «Демократия», 1997. — 792 с.
1111. *Фельштинский Ю. Г.* ВЧК/ГПУ: документы и материалы. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <https://www.marxists.org/chinese/reference-books/russian/112607.pdf>
1112. Харьков в 1917 году: Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции / Ред. коллегия: Н. К. Калюжная, Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др.]. — Харьков: Обл. издательство, 1957. — 181 с.

Мемуари та теоретичні праці

1113. А. А. О пропаганде среди крестьян: (Заметки пропагандиста) / А. А. // Буревестник. — Париж, 1909. — № 18, ноябрь. — С. 6–9; 1910. — № 19, февр. — С. 8–12.
1114. А-ъ. Анархизм и революционный синдикализм / А-ъ. // Буревестник. — Париж, 1907. — № 6/7, сентябрь–октябрь. — С. 2–6.
1115. *Адамович М.* На Черном море. (Очерки прошлой борьбы) / М. Адамович. — М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1928. — 101 с.
1116. *Адамович М.* Черноморская регистрация / М. Адамович. — М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1929. — 112 с.
1117. *Адамович М.* Чорноморці в революції / М. Адамович. — Харків, «Шляхи революції», 1931. — 94 с.
1118. *Адамович М.* «Моряк» и моряки перед судом / М. Адамович // Материалы по истории профессионального движения в России. — М.: ВЦСПС, 1924. — Сб. 2. — С. 191–210.
1119. *Адамович М.* На пути к «регистрации» / М. Адамович // Материалы по истории профессионального движения в России. — М.: ВЦСПС, 1925. — Сб. 3. — С. 198–220.
1120. *Адамович М.* Летняя забастовка на Черном море (1906 г.) / М. Адамович // Материалы по истории профессионального движения в России. — М.: ВЦСПС, 1925. — Сб. 4. — С. 25–38.
1121. *Адамович М.* Черноморская «Регистрация» и «Заграничный центр» / М. Адамович // Царский флот под красным стягом: Документы и воспоминания об участии матросов в рев. движении. — М., 1931. — С. 30–59.

1122. Александр Васильевич Хворостин. Сборник памяти. — Одесса, 1932. — 68 с.
1123. Александров О. Бойовий загін / О. Александров. — Миколаїв, 1931. — 42 с.
1124. Алексеев И. Из воспоминаний левого эсера: подрольная работа на Украине / И. Алексеев. — М.: ГИЗ, 1922. — 52 с.
1125. Алешин А. К истории борьбы за Октябрь на Николаевщине / А. Алешин // Летопись революції. — Харків. — 1928. — № 3. — С. 107–129.
1126. Алгасов В. З боротьби за Жовтень на Сталінщині / В. Алгасов // Літопис революції. — Харків. — 1930. — № 5. — С. 220–227.
1127. Амосов. Октябрьские дни на Екатеринославщине / Амосов // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. воспоминаний. — Днепропетровск: изд. Днепропетровского истпарта, 1927. — С. 108–120.
1128. Амурской И. Е. Анархия работает. Примеры из истории России. — М.: «Common Plase», 2014. — 190 с.
1129. Анархизм и социал-демократия. — М.: Рабочая мысль, 1906. — 8 с.
1130. Анархизм и революционный синдикализм // Буревестник. — Париж, — 1907. — № 6–7. — С. 3–6.
1131. Анархизм и тактика пассивного сопротивления // Буревестник. — Париж, 1906. — № 3. — С. 6–7.
1132. Анархизм и хулиганство. — СПб.: Свобода, 1906. — 28 с.
1133. Анархистская конференция Литвы и Польши / Из России // Буревестник. — Париж, — 1907. — № 6/7. — С. 27–29.
1134. Анархистское движение // Листки «Хлеб и воля». — Лондон, — 1907. — № 14. — С. 6–7.
1135. Анархисты в Октябрьской революции / Публ. подгот. Зайченко И. — М.: Сборник научных трудов // Центр, музей революции СССР. — М., 1992. — Вып. 23. — Кн. 2. — С. 91–95.
1136. Анархисты и социалисты-революционеры // Хлеб и воля. — Женева, — 1904. — № 9. — С. 1–4 .
1137. Анархисты коммунисты и коммунисты большевики. — Харьков: Поукрсовтрударм, 1921. — 22 с.
1138. Анархистское движение // Листки «Хлеб и воля». — Лондон. — 1907. — № 14. — С. 6.
1139. Анархистское движение в Одессе // Листки «Хлеб и воля». — Лондон, — 1907. — № 14. — С. 8.
1140. Анархическое движение в России // Листки «Хлеб и Воля». — Лондон, — 1906. — № 1. — С. 9–10.
1141. Анархическое движение в России: [Киев; Погребище (Киев. губ.); Ромны (Полтав. губ.); Одесса; Екатиринослав; Голта; Варшава] // Анархист. — Париж, 1908. — № 2. — С. 28–30.

1142. Анархическое движение на Украине // Жизнь и творчество русской молодежи. — М., — 1918. — № 14. — С. 2.
1143. Анархо-махновщина и советская власть. — Запорожье: Поконкор, 1921. — 20 с.
1144. А. Н. Из прошлого // Буревестник. — Париж, — 1908. — № 12. — С. 7–8; 1909. — № 14. — С. 11–13.
1145. А. Н. Революционная организация / А. Н. // Буревестник. — Париж, 1906. — № 2. — С. 14–16. — № 3. — С. 2–3.
1146. Андреев А. Ко всем / А. Андреев // Безвластие. — Харьков, — № 1. — 1918. — С. 1–2.
1147. Андреев А. Неонигилизм / А. Андреев. — М.: «Китеж», 1922. — 104 с.
1148. Андреев А. «Свобода внутри нас». К истории анархического движения в Севастополе после революции 1905 г. / А. Андреев // Михаилу Бакунину. 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. Сборник статей под ред. А. Борового. — М.: «Голос труда». 1926. — С. 307–317.
1149. Анисимов С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге / С. Анисимов С. — М.-Л.: Истпрофтап, 1926. — 205 с.
1150. Анисимов С. Суд и расправа над анархистами-коммунистами / С. Анисимов // Каторга и ссылка. — М., 1932. — № 10(95). — С. 129–176.
1151. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. Т. 1. — М.: Высший военный редакционный совет, 1924. — 271 с.
1152. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. Т. 2. — М.-Л.: Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. — 298 с.
1153. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. Т. 3. — М.-Л.: Госвоениздат, 1932. — 350 с.
1154. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсеенко. Т. 4. — М.-Л. Госвоениздат, 1933. — 343 с.
1155. Антонов-Овиеенко В. О. В боротьбі за Радянську Україну / В. Антонов-Овиеенко // Літопис революції. — Харків, — 1932. — № 1–2. — С. 118–152.
1156. Анулов Ф. Союзный десант на Украине / Ф. Анулов // Черная книга: Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. / Под ред. А. Г. Шлихтера. — Екатеринослав: ГИЗ Украины, 1925. — С. 51–209.
1157. Анулов Ф., Верхотурский А. Прорыв. — М.: «Красная звезда» 1929. — 118 с.
1158. А. С. Чернознаменцы и безначальцы // Михаилу Бакунину (1876–1926). Очерки истории анархического движения в России. — М.: «Голос труда» 1926. — С. 279–297.

1159. *Арбатов З. Ю.* Екатеринослав 1917–1922 гг.: Воспоминания / З. Ю. Арбатов // Архив русской революции. — Берлин: Слово, 1923. Т. XII. — С. 83–148.
1160. *Арендаренко И.* Отряд анархиста Библика, П. Арендаренко // Дело труда — Пробуждение. — Нью-Йорк–Детройт. — 1951. — № 37 (ноябрь–декабрь). — С. 17–19.
1161. *Аресты* // Рассвет. — Чикаго. — 1925. — № 13. — С. 16.
1162. *Арминиус.* Светлой памяти Покотилова / Арминиус // Листки «Хлеб и воля». — Женева–Лондон, — 1907. — № 7. — С. 6.
1163. *Артемьев М.* Преследования анархистов в советской России / М. Артемьев // Рассвет. — Чикаго, — 1930. — № 240. — С. 2.
1164. *Аршинов П.* Два побега. Из воспоминаний анархиста. 1906–1909 гг. / П. Аршинов. — Париж: «Дело труда», 1925. — 22 с.
1165. *Аршинов П.* Новое в анархизме: К чему призывает организационная платформа / П. Аршинов. — Париж: Загранич. организация русских анархистов-коммунистов «Дело труда», 1929. — 24 с.
1166. *Аршинов П.* Анархизм и махновщина / П. Аршинов // Анархический вестник. — Берлин. — 1923. — № 2. — С. 26–37.
1167. *Аршинов П.* Главная задача момента / П. Аршинов // Анархический вестник. — Берлин. — 1924. — № 7. — С. 1.
1168. *Аршинов П.* Современная эпоха и задачи трудящихся / П. Аршинов // Дело труда. — Париж. — 1925. — № 1. — С. 1–2.
1169. *Аршинов П.* Крестьянство в России / П. Аршинов // Дело труда. — Париж. — 1925. — № 2. — С. 1.
1170. *Аршинов П.* Организационная проблема / П. Аршинов // Дело труда. — Париж. — 1925. — № 3. — С. 1.
1171. *Аршинов П.* Тупик большевизма / П. Аршинов // Дело труда. — Париж. — 1925–1926. — № 7–8. — С. 2
1172. *Аршинов П.* Последовательно-большевистская ложь / П. Аршинов // Дело труда. — Париж. — 1926. — № 10. — С. 3.
1173. *Аршинов П.* Критика синтеза / П. Аршинов // Дело труда. — 1927. — № 26–27. — С. 11–14.
1174. *Аршинов П.* Трехлетие «Дело труда» / П. Аршинов // Дело труда. — Париж. — 1928. — № 37–38. — С. 1–2.
1175. *Аршинов П.* Без перспективы / П. Аршинов // Дело труда. — Париж. — 1928. — № 43. — С. 2.
1176. *Аршинов П.* Коллективизация сельского хозяйства в СССР / П. Аршинов // Дело труда. — 1930. — № 56–57. — С. 1–2.
1177. *Аршинов П.* На полдороге / П. Аршинов // Дело труда. — Чикаго. — 1932. — № 67. — С. 4.
1178. *Аршинов П. А.* Анархо-большевизм и его роль в русской революции / П. Аршинов // Анархизм. pro contra / Сост., вступ статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 860–865.

1179. *Аршинов П. А.* К вопросу об анархо-большевизме и его роли в революции / П. Аршинов // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 866–871.
1180. *Аршинов П. А.* Анархизм и диктатура пролетариата (Доклад Конференции анархо-комм. Групп Сев. Америки и Канады) / П. А. Аршинов // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 872–882.
1181. *Аскарлов Г.* Вопросы анархизма-универсализма // Г. Аскарлов. — М.: Всероссийская секция анархистов-универсалистов, 1921. — 32 с.
1182. *Атабекян А.* Перелом в анархистском учении / А. Атабекян // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 536–543.
1183. *Атлас М. А.* Борьба за Советы. Очерк по истории Советов в Крыму (1917–18) / М. А. Атлас. — Симферополь: Госиздат Крым АССР, 1933. — 143 с.
1184. *Ачканов Г.* Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе / Г. Ачканов. — Одесса: Испартотдел Одесского окружного комитета КП(б)У, 1927. — 70 с.
1185. А-ъ. Есть ли у нас союзники? / А-ъ // Буревестник. — Париж, 1906. — № 2. — С. 3–5.
1186. А-ъ. Наш синдикализм / А-ъ // Буревестник. — Париж, 1906. — № 4. — С. 2–4.
1187. Arminius. В борьбе за анархию. Памяти Азриеля Покотилова / Arminiu // Набат. — 1915 (август). — № 4. — С. 8.
1188. *Ауссем В. К.* К истории повстанчества на Украине / В. К. Ауссем // Летопись революции. — Харьков. — 1926. — № 5. — С. 7–21.
1189. *Ашахманов П.* Махно и его тактика: (К годовщине гибели штаба Петроградской бригады) / П. Ашахманов // Красный командир. — М., — 1921. — № 24–25. — С. 4–5.
1190. *Бабахан Н.(С).* Из истории крымского подполья / Н. Бабахан // Революция в Крыму. — Симферополь, — 1924. — № 1(3). — С. 30–35.
1191. *Бабахан С.* Партизанское движение в тылу Врангеля / С. Бабахан // Разгром Врангеля. Сборник статей. — М.: Госвоенизд, 1930. — С. 157–167.
1192. *Бакунин М. А.* Избранные философские сочинения и письма / М. А. Бакуни. — М.: «Мысль», 1987. — 573 с.
1193. *Белаш А. В.* Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. — К.: РВИ, «Проза», 1993. — 592 с.
1194. *Белокриницкий С.* На верном пути // Юношеское движение. — М., — 1923. — № 1. — С. 8.

1195. Ближайшая задача // Буревестник. — Париж. — 1908. — № 10–11. — С. 2.
1196. Боевые предприятия социалистов — революционеров в освещении охранки. — М., Революционный социализм, 1918. — 112 с.
1197. Большевистская реакция против анархистов и анархистов — синдикалистов в России // Волна. — Чикаго, — 1921. — № 18. — С. 20–22.
1198. Б. С. <Б. Стоянов> Открытое письмо И. Гроссману-Рощину / Б. С. <Б. Стоянов> // Анархизм. pro contro / Сост., вступ статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 604–618.
1199. Бредіс Є. Парти́йне підпілля в Одесі за денікінщини / Є. Бредіс // Літопис революції. — Харків, 1930. — № 3. — С. 77–102.
1200. Бунегин М. Годы борьбы за Советскую власть / М. Бунегин / Революция в Крыму. — Симферополь, — 1927. — № 1(7). — С. 5–35.
1201. Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму 1917–1920 / М. Бунегин. — Симферополь: Крымизд. 1927. — 332 с.
1202. Бухарин Н. И. Анархизм и научный коммунизм / Н. И. Бухарин // Коммунист. — М., — 1918. — № 2. — С. 11–13.
1203. Васильев В. Век ожидания. Сб. статей. — М.: Зеленый луг, 1907. — 145 с.
1204. Венус Г. Война и люди / Г. Венус. — М.-Л.: ГИХЛ. 1931. — 236 с.
1205. Верхівський-Варакута О. Що його Україна / О. Верхівський-Варакута // Україна. — 1952. — № 7, ч. 5. — С. 345.
1206. Викторов. Николаевский Совет рабочих и солдатских депутатов / Викторов // Летопись революции. — Харьков, — 1927. — № 4. — С. 51–59.
1207. Вишняков И. К борьбе за диктатуру пролетариата в Донбассе // Летопись революции. — Харьков, — 1928. — № 2. — С. 220–233.
1208. Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. Т. 11 (июль–ноябрь 1921). — М: Политиздат, 1980. — 783 с.
1209. Вместо программы. Резолюции 1 и 2 Конференции анархистов — синдикалистов. — Берлин: Изд. Заграничного бюро анархистов-синдикалистов, 1922. — 28 с.
1210. Волин. Революция и анархизм: Сб. ст. / Волин. — Б. м.: изд. «Набат», 1919. — 128 с.
1211. Волин. Конфедерация анархистских организаций Украины «Набат» / Волин. — Б. м., 1919. — 20 с.
1212. Волин. Разъяснение (По поводу ответа Н. Махно на книжку М. Кубанина «Махновщина») / Волин // Н. И. Махно. На чужбине. Записки и статьи. 1923–1934. — Париж, 2004. — С. 208–211.
1213. Волин. Дело «Набата» / Волин // Дело труда. — Париж. — 1925. — № 7–8. — С. 4.

1214. *Волин*. В дополнение к «Открытому письму т-щу Максимову» от т-ща Н. Махно / Волин // Дело Труда. — Париж. — 1926. — № 16. — С. 15.
1215. *Волин*. Нестор Махно / Волин // Дело труда. — Чикаго, 1934. — № 82. — С. 2–5.
1216. *Волкац С.* К борьбе за Октябрь в Зиновьевске (Елисаветграде) / С. Волкац // Летопись революции. — Харьков, 1928. — № 1 (28). — С. 213–225.
1217. *Волков Е. З.* Среди моряков и речников торгового и военного флота (1906–1914 гг.) / Волков Е. З. — М.-Пг.: Госиздат. 1923. — 264 с.
1218. *Волковинський В. М.* Документи слідчої справи про вбивство П.А. Столипіна / В. М. Волковинський // Архіви України. — 1990. — № 2. — С. 35–49; — № 3. — С. 41–53; — № 4. — С. 10–27.
1219. *Вольский А.* Умственный рабочий. Ч. 1: Эволюция социал-демократии / А. Вольский. — СПб.: В. Яковенко, 1906. — 128 с.
1220. *Волынец С.* К борьбе за Октябрь в Елисаветграде С. Волынец // Летопись революции. — Харьков, — 1928. — № 1. — С. 213–234.
1221. *В. С.* Экспедиция Л.Б. Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция. — М., — 1925. — № 6 (41). — С. 116–154.
1222. Всеобщая стачка в России // Хлеб и воля. — Женева, 1905. — № 15. — С. 3–6.
1223. Всероссийский съезд анархистов-коммунистов. Протоколы Первого Всероссийского съезда анархистов-коммунистов 25–28 декабря 1918 г. — М.: Всероссийская федерация анархистов-коммунистов, 1919. — 48 с.
1224. Второй съезд КП(б)У. Протоколы. Издание второе, дополненное и исправленное / Под общей ред. В. П. Замонского. — Харьков. 1927. — 209 с.
1225. *Г.* Анархическое движение / Г. // Листки «Хлеб и воля». — Женева—Лондон, — 1907. — № 14, — С. 6–7.
1226. *Гавен Ю. П.* Революция в Крыму / Ю. П. Гавен // Революция в Крыму. — Симферополь, — 1922. — № 1. — С. 3–26.
1227. *Гавен Ю. П.* Борьба большевистского подполья за Советский Крым / Ю. П. Гавен // Революция в Крыму. — Симферополь, 1930. — № 9. — С. 1–53.
1228. *Галкин К.* Анархистские и террористические группы в Харькове (по данным охранки) / К. Галкин // Пути революции. — Харьков, — 1925. — № 1. — С. 50–61; — № 2. — С. 68–70; — № 3. — С. 142–151.
1229. *Гарасева А. М.* Я жила в самой бесчеловечной стране... Воспоминания анархистки / А. М. Гарасева. — М.: «Интер Сервис», 1997. — 336 с.

1230. *Генкин И. И.* Анархисты: Из воспоминаний полит. каторжанина / И. И. Генкин // *Былое*. — М., — 1918. — № 3 (31). — С. 163–183.
1231. *Генкин И. И.* Группа Безначалие в 1905–08 гг.: Очерки из героической эпохи в жизни русского анархизма / И. И. Генкин. — Минск, Б.В., 1919. — 24 с.
1232. *Генкин И. И.* По тюрьмам и этапам / И. И. Генкин — Пг.: Госиздат, 1922. — 487 с.
1233. *Генкин И. И.* Среди преемников Бакунина: Записки по истории российского анархизма / И. И. Генкин // *Красная летопись*. — М., — 1927. — № 1 (22). — С. 170–185.
1234. *Гейне Н.* Политические в Лукьяновке / Н. Гейне // *Каторга и ссылка*. — М., 1926. — № 4. — С. 202–207.
1235. *Годлевский.* Кишинев–Одесса–Николаев / Годлевский // *Летопись революции*. — Харьков, — 1924. — № 4 (9). — С. 107–110.
1236. Гонения на анархизм // *Анархический вестник*. — Берлин, 1923. — № 1. — С. 73–76.
1237. *Гонтарь З.* Воспоминания о Красной гвардии / З. Гонтарь // *Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. воспоминаний*. — Екатеринослав: изд. Истпарта. 1927. — С. 177–179.
1238. *Гордины А. Л. и В. Л.* Долой анархию! / А. Л. и В. Л. Гордины *Анархизм. pro contro* / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА. 2015. — С. 740–754.
1239. *Гржасковский В.* Каменская организация в борьбе за Советы / В. Гржасковский // *Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. Воспоминаний*. — Днепропетровск, Истпарт. 1927. — С. 155–157.
1240. *Горліс-Горський Ю.* Холодный Яр / Ю. Горліс-Горський // *Літопис Червоної Калини*. — 1932. — № 10. — С. 6–10.
1241. *Грозин Э.* На пути к биокосмизму / Э. Грозин // *Анархизм. pro contro* / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА. 2015. — С. 772–774.
1242. *Гроссман И. С.* Думы о былом: Из истории белостоцкого анархического «чернознаменного» движения / И. С Гроссман // *Былое*. — 1924. — № 27–28. — С. 172–182.
1243. *Гроссман-Роцин И. С.* Октябрьская революция и тактика анархо-синдикалистов // *Анархизм. pro contro* / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА. 2015. — С. 592–603.
1244. Гуляйпольский анархист. Село Гуляй-Поле // *Буревестник*. — Париж, 1908 (октябрь). — № 13. — С. 16.
1245. *Гутман М.* Под властью анархистов: Екатеринослав в 1919 г. // *Русское прошлое*. — Пг., 1923. — № 5. — С. 61–68.
1246. Декларация групп русских анархистов содействия «Делу труда»: практические задачи анархистов в современную эпоху. — Буенос-Айрес: Изд. групп русских анархистов содействия «Делу труда», 1930. — 15 с.

1247. Декларация Московского союза идейной пропаганды анархизма. — М.: Б.и., 1918. — 12 с.
1248. Декларация Московской организации анархо-универсалистов: (К 8-му съезду Советов) / Сост. Гординым. — М., 1921. — 11 с.
1249. *Деникин А. И.* Очерки русской смуты / А. И. Деникин. — Минск: Харвест, 2002. Т. 4. — 248 с.; Т. 5. — 367 с.
1250. *Дрикер Н.* Анархизм и синдикализм: (Доклад, предназначенный для Всероссийского съезда анархистов) / Н. Дрикер. — К.: Киевская ассоциация свободных анархистов, 1918. — 34 с.
1251. *Дрикер Н.* Ко всем... / Н. Дрикер // Безвластие. — Харьков, 1918. — № 1. — С. 1–2.
1252. *Дрикер Н.* Мысли вслух / Н. Дрикер // Безвластие. — Харьков, 1918. — № 1. — С. 4–5.
1253. *Дрикер.* Анархизм в опасности / Н. Дрикер // Безвластие. — Харьков, — 1918. — № 1. — С. 6–7.
1254. *Дрикер.* Павел Арсентьев (некролог) / Н. Дрикер // Безвластие. — Харьков, 1918. — № 1. — С. 8–9.
1255. *Дрикер Н.* Материалы к истории анархистского движения в годы реакции (По документам Киевского историко-революционного архива) / Н. Дрикер // Пути революции. — Харьков, 1926. — № 4 (7). — С. 72–83.
1256. *Другов Ф.* Анархисты в русской революции / Ф. Другов // Пробуждение. — Детройт, 1932. — № 23–24. — С. 71–74; № 28–29. — С. 19–22.
1257. *Дубинский М.* Наши задачи / М. Дубинский // Буревестник. — Париж, — 1906. — № 1. — С. 3.
1258. *Дубинский М.* К характеристике нашей деятельности / М. Дубинский // Буревестник. — Париж, 1906. — № 2. — С. 1–2.
1259. *Еленский.* Отклики по поводу литературных перлов «батьки» Махно / Еленский // Голос труженика. — Чикаго, 1925. — № 12 (октябрь). — С. 31.
1260. *Есаулов.* Налет Махно на Бердянск / Есаулов // Летопись революции. — Харьков, 1924. — № 3/4. — С. 82–86.
1261. *Ефимов Н. А.* Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. / Н. А. Ефимов Н. А. // Сб. трудов Воен.-науч. о-ва при Военной академии — М., 1921. Кн. 1. — С. 192–223.
1262. «Жду визы, какой-либо визы, с нетерпением!» Письма Нестора Махно. 1924–1925 гг. / подготовил Д. Рублев // Исторический архив. — М., 2016. — № 4. — 51–66.
1263. *Жуков Г. М.* Спогади рядовика — терориста / Г. М. Жуков. — Харків: «Шляхи революції», 1928. — 24 с.
1264. *Жуковский Л.* (Мирон Трубный) Подготовка Октября на Екатеринославщине / Л. Жуковский // Летопись революции. — Харьков, 1926. — № 1 (10). — С. 7–40.

1265. *Забрежнев В. И.* Проповедники индивидуалистического анархизма в России (Доклад Амстердамскому конгрессу анархистов-коммунистов, состоявшемуся 24–31 августа 1907 года) / В. И. Забрежнев // Анархизм. pro contra / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 662–675.
1266. *Зайцев Ф.* Как мы творили Октябрь / Ф. Зайцев // Летопись революции. — Харьков, — 1925. — № 4 (13). — С. 147–154.
1267. *Зайцев.* Октябрь в Юзовке / Ф. Зайцев // Октябрьская революция. Первое пятилетие. — Харьков: Госиздат, 1922. — С. 625–630.
1268. *Зак Л. М.* Большевицкое подполье Одессы во времена интервенции Антанты / Л. М. Зак // Из истории рабочего класса и революционного движения / Ред.-сост.: В. В. Альтман. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 462–477.
1269. *Залежский В. Н.* Воспоминания профессионала / В. Н. Залежский // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904–1905–1906 гг. / Под ред. М. Рубача. — Екатеринослав, 1924. — С. 490–494.
1270. *Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / Упорядник В. Чоп // Старожитності Південної України. Вип. 15. — Запоріжжя; «Тандем-У», 2006. — 136 с.*
1271. *Затишье // Буревестник. — Париж. — 1907. — № 5 (апрель). — С. 1.*
1272. *Затонский В. П.* Что Махно обещает крестьянству / В. П. Затонский. — ст. Панютино: Агит-поезд Большевик, 1920. — 4 с.
1273. *Затонский В.* З прошлого / В. Затонский. — Харків, Держвидав, 1926. — 56 с.
1274. *Затонский В. П.* Водоворот: Отступление южной группы / В. Затонский // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. — М.: Воениздат, 1963. — С. 154–182.
1275. *Захарова-Цедербаум К.* В годы реакции / К. Захарова-Цедербаум // Каторга и ссылка. — М., 1929. — № 11. — С. 69–75.
1276. *Зецкер А.* 1905 рік на Поділлі / А. Зецкер. — Вінниця: Б. в., 1925. — 46 с.
1277. *Зильберблат И.* Первый арест / И. Зильберблат // Каторга и ссылка. — М., 1929. — № 2. — С. 118–133.
1278. *Зильберштейн Я.* Мародер революции (провокатор Василий Остроумов) / Я. Зильберштейн // Пути революции. — Харьков, — 1927. — № 5–6. — С. 134–137.
1279. *Знаменский М.* Тюремные впечатления / М. Знаменский // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. — Париж. — М.: «УМСА PRESS», 1985. — С. 411–412.

1280. *Зубатов С. В.* Зубатовщина / С. В. Зубатов // Былое. — М., 1917. — № 4. — С. 156–178.
1281. Иван Николаевич Толмачев и Ферапонта Митральеза. История дружбы генерал-губернатора с анархистом-налетчиком // Общее дело. — Париж, 1909. — № 2. — С. 7.
1282. *Игреньев Г.* Екатеринославские воспоминания (август 1918 — июнь 1919 г.) / Г. Игреньев // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова (репринт. изд. 1930 г.). — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 186–195.
1283. Из докладной записки, составленной департаментом полиции по анархистским группам и движениям в 1909 год. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: org/chz9-02.htm
1284. Из Одессы (Из хроники групповой жизни) // Буревестник. — Париж, 1908. — № 10–11. — С. 23.
1285. *Ильвес В. Я.* Обзор боевых действий курсантов школы против Врангеля и Махно за время с 14 октября 1920 г. по 25 января 1921 г. в составе 2 курсантской бригады / В. Я. Ильвес // 10 лет Ленинградской Военно-инженерной школы. — Л., 1928. — С. 73–77.
1286. *Иоселевич В. П.* Кишиневское сидение / В. П. Иоселевич // Кандальный звон. — Одесса, 1925. — № 1. — С. 95–99.
1287. Итоги и практика летней деятельности Одесского губернского ЧК. — Одесса, изд. Одес. Губчека, 1921. — 138 с.
1288. *Йолтуховський Р.* Діяльність Кам'янець-Подільського осередку Подільсько-Бессарабського союзу анархістів-комуністів (1907–1909 рр.) / Р. Йолтуховський // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». — Хмельницький, 2012. — С. 203–206.
1289. *Казимирчук П.* Революционное движение в Горловско-Щербатовском районе Донбасса // Летопись революции. — Харьков, 1925. — № 4. — С. 55–65.
1290. *Карелин А.* Приспособляемость кооперации / А. Карелин // Почин. — М., 1919. — № 1. — С. 3.
1291. *Карелин А.* Что такое анархия / А. Карелин. — М.: Всероссийская федерация анархистов-коммунистов, 1923. — 62 с.
1292. *Книжник И.* Воспоминания о П. А. Кропоткине и об одной анархистской эмигрантской группе / И. Книжник // Красная летопись. — М., 1922. — № 4. — С. 28–51.
1293. *Книжник-Ветров И. С.* Воспоминания о Богрове, убийце Столыпина / И. Книжник // Красная летопись. — М., 1922, — № 5. — С. 287–294.
1294. *Кок.* Из хроники групповой жизни / Кок // Буревестник. — Париж, 1908. — № 10–11. — С. 22.

1295. *Колос Г. А.* Заметки о подполье и вооруженной борьбе. 1918–1919 / Колос Г. А. — Днепропетровск: «Звезда», 1927. — 47 с.
1296. *Коневец (Гришута).* 1919 год в Екатеринославе и Александровске / Коневец // Летопись революции. — Харьков, 1925. — № 4. — С. 74–90.
1297. *Константин Г. П.* В. Лебедев. Никролог / Г. П. Константин // Пути революции. — Харьков, 1925. — № 2. — С. 219.
1298. *Кропоткин П.* Революция в России / П. Кропоткин. — Спб.: «Эхо», 1906. — 32 с.
1299. *Кропоткин П. А.* Хлеб и воля: Современная наука и анархия / П. А. Кропоткин. — М.: «Правда», 1990. — 638 с.
1300. *Кузменко Г.* Воспоминания / Г. Кузменко // Пробуждение. — Детройт, 1937. — № 80–81. — С. 14–24.
1301. *Левензон Ф. Я.* Проти Махна на денінінському фронті / Ф. Я. Левензон // Літопис революції. — Харьков, 1929. — № 4 (34). — С. 264–281.
1302. *Левко (Четолін).* Коммунисты среди партизан / Левко (Чертولين) // Летопись революции. — Харьков, 1925. — № 4. — С. 89–98.
1303. *Лелевич Г.* Анархо-максималистская революция в Самаре в мае 1918 г. // Пролетарская революция. — М., 1922. — № 7. — С. 141–151.
1304. *Ленин В. И.* Анархизм и социализм / Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — М.: Изд. политической литературы, 1970. — Т. 5. — С. 377–378.
1305. *Ленин В. И.* Социализм и анархизм / Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — М.: Изд. политической литературы, 1970. — Т. 12. — С. 129–132.
1306. *Ленин В. И.* Государство и революция / В. И. Ленин // В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. — М.: Изд. политической литературы, 1969. — Т. 33. — С. 4–120.
1307. *Ленин В. И.* Детская боязнь «левизнь» в коммунизме / В. И. Ленин // В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. — М.: Изд. политической литературы, 1970. — Т. 41. — С. 129–132.
1308. *Липоткин Л.* Анархизм в России до революции 1917 / Л. Липоткин // Пробуждение. — Детройт, 1934. — № 47–49. — С. 22–24.
1309. *Липоткин Л.* Русское анархическое движение в Детройте / Л. Липоткин // Дело Труда — Пробуждение. — Чикаго–Детройт, 1963. — № 67. — С. 22–25.
1310. *Липшиц В.* Херсонщина в 1917 г. / В. Липшиц // Летопись революции. — Харьков, 1926. — № 2. — С. 26–38.
1311. *Лихаревский Е.* «Андреевский конфуз»: (Бой с Махно 14 дек. 1920 г. в дер. Андреевка Бердян. уезда) / Е. Лихаревский // Армия и революция. — М., 1921. — № 4/5. — С. 114–120.

1312. *Локерман Л. С.* По царским тюрьмам: в Екатеринославе / А. С. Локерман // Каторга и ссылка. — М., 1925. — № 4. — С. 185–189.
1313. *Локерман А.* 74 дня Советской власти / А. Локерман. — Б.м., 1918. — 62 с.
1314. *Луначарский А. В.* О настоящих анархистах. Заметки философа / А. В. Луначарский // Анархизм. pro contra / Сост., вступ статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 351–363.
1315. *Макаров П. В.* Адъютант генерала Май-Маевского / П. В. Макаров. — Л.: «Прибой», 1929. — 42 с.
1316. *Макаров П. В.* Крутой дорогой (Записки партизана) / П. В. Макаров. — Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1940. — 150 с.
1317. *Максименко.* Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918–1919 гг. / Максименко // Летопись революции. — Харьков, 1925. — № 4. — С. 155–164.
1318. *Максимов Г. П.* (Гр. Лапоть). За что и как большевики изгнали анархистов из России (К освещению положения анархистов в России) / Г. П. Максимов [Штеттин]: изд. анархо-коммунистической группы, 1922. — 32 с.
1319. *Максимов Г.* Позиции анархистов в русской революции / Г. Максимов // Голос труженика. — Чикаго, 1925. — № 12. — С. 18–20; № 13. — С. 14–18.
1320. *Максимов Г.* Анархистское движение в России до 1917 г. / Г. Максимов // Голос труженика. — Чикаго, 1926. — № 20. — С. 8–11.
1321. *Максимов Г.* Революция или контрреволюция в России? / Г. Максимов // Дело труда. — 1935. — № 87. — С. 3.
1322. *Макушенко Н.* Операция против банды Махно с 9-го по 16-е июня 1921 г. / Н. Макушенко // Армия и революция. — М., 1922. — № 3/4. — С. 106–116.
1323. *Мандельштам М. Л.* 1905 год в политических процессах. Записки защитника / М. Л. Мандельштам. — М.: Изд. политкаторжан, 1931. — 392 с.
1324. Манифест анархистов-коммунистов (А. Карелин) // Волна. — Чикаго, 1924. — № 49. — С. 24.
1325. Манифест анархофутуристов // К свету. — Харьков, 1918. — 14 февраля.
1326. *Мануилский Д.* О нашей политике в деревне / Д. Мануилский // Коммунист. — Харьков, 1920. — № 2. — С. 7.
1327. *Марков Н.* К организации анархистских групп молодежи / Н. Марков // Жизнь и творчество русской молодежи. — М., 1919. — № 1. — С. 2.

1328. Материалы Зафронтбюро // Летопись революции. — Харьков, 1929. — № 5–6. — С. 31–34.
1329. Материалы по истории анархистского движения из архивов Охранного отделения // Дело труда. — Париж, 1929. — № 46–47. — С. 28–33.
1330. *Матюшенко А.* Своим бывшим учителям / А. Матюшенко // Буревестник. — Париж, 1907. — № 5 (апрель). — С. 6.
1331. *Махно Н. И.* Воспоминания. Русская революция на Украине (От марта 1917 по апрель 1918 г.) (Репринт. изд. 1929 г.) / Н. И. Махно. — Париж–К.: Украина, 1991. — Кн. 1. — 160 с.
1332. *Махно Н. И.* Воспоминания. Под ударами контрреволюции (апрель–июнь 1918 г.). Кн. 2; Украинская революция (июль–декабрь 1918 г.). Кн. 3. (Репринт. изд. 1929 г.) / Н. И. Махно. — Париж; Киев: Украина, 1991. — 184 с.
1333. *Махно Н.* Махновщина и её вчерашние союзники-большевики (Ответ на книгу М. Кубанина «Махновщина») / Н. Махно. — Париж: Библиотека махновцев, 1926. — 34 с.
1334. *Махно Н. И.* По поводу «разъяснения Волина» / Н. Махно // Махно Н. И. На чужбине. Записки и статьи 1923–1934. — Париж, 2004. — С. 216–226.
1335. *Махно Н.* Записки / Н. Махно // Анархический вестник. — Берлин, 1923. — № 1–6.
1336. *Махно Н.* Ленин, его партия и недомыслие вокруг них / Н. Махно // Рассвет. — Нью-Йорк, 1925. — 8 июля. — С. 2.
1337. *Махно Н.* Махновское движение и люди из стана анархо-синдикалистов / Н. Махно // Рассвет. — Нью-Йорк, 1925. — 25 июня. — С. 3.
1338. *Махно Н.* Как лгут большевики (Правда о Железнякове) / Н. Махно // Дело труда. — Париж, 1927. — № 22. — С. 12.
1339. *Махно Н.* Открытое письмо к тов. Максимову / Н. Махно // Дело труда. — Париж, 1926. — № 15. — С. 8–10.
1340. *Махно Н.* Великий Октябрь на Украине / Н. Махно // Дело труда. — Париж, 1927. — № 29. — С. 9–11.
1341. *Махно Н.* Махновщина и антисемитизм / Н. Махно // Дело труда. — Париж, 1927. — № 30–31. — С. 15–18.
1342. *Махно Н.* Крестьянство и большевики / Н. Махно // Дело труда. — Париж, 1928. — № 33–34. — С. 7–9.
1343. *Махно Н.* Открытое письмо партии ВКП и ее ЦК от Н. Махно / Н. Махно // Дело труда. — Париж, 1929. — № 37–38. — С. 10–11.
1344. *Махно Н.* Печальные страницы русской революции / Н. Махно // Рассвет. — Чикаго, 1932. — С. 23.
1345. *Махно Н.* Чикагский Прогрессивный Клуб и Аршинов / Н. Махно // Пробуждение. — Детройт, 1932. — № 23/27. — С. 57–58.

1346. *Махно Н.* Над свежей могилой Н. Рогдаева / Н. Махно // Пробуждение. — Детройт, 1934. — № 52–53. — С. 21–24.
1347. *Махно Н. И.* Анархизм и наше время / Н. И. Махно // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 619–621.
1348. *Махно Н. И.* Советская власть, ее настоящее и будущее / Н. И. Махно // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: Изд. РХГА, 2015. — С. 622–623.
1349. *Мелешко Ф.* Нестор Махно та його анархія / Ф. Мелешко // Літопис червоної калини. — Львів, 1935. — № 1–4. — С. 10–12.
1350. *М. С. Махно та його військо* // Літопис червоної калини. — Львів, 1935. — № 6. — Т. 8. — С. 16–17.
1351. *Менде Э.* Октябрьская революция в Донбассе / Э. Менде // Летопись революции. — 1922. — № 1. — С. 50–58.
1352. *Менсфрид.* Зальман (никролог) / Менсфрид // Буревестник. — Чикаго, 1921. — № 2. — С. 20–22.
1353. *Михайлов (Кром) М. И.* Бойня в Екатеринославской тюрьме в 1908 г. / М. И. Михайлов (Кром) // Каторга и ссылка. — 1935. — № 1. — С. 91–113.
1354. *Мирошевский Вл.* «Вольный Екатеринослав» / В. Мирошевский // Пролетарская революция. — М., 1922. — № 9. — С. 197–208.
1355. *Мокроусов А.* 90 дней в горах Крыма / А. Мокроусов // Революция в Крыму. — Симферополь, 1924. — № 4. — С. 12–35.
1356. *Мрачный М.* Записки тюремные / М. Мрачный // Волна. — Нью-Йорк, 1924. — № 53. — С. 42–44; № 55. — С. 39–44.
1357. *Назаренко Н.* Путь Махно через Елисаветградский уезд // Годы борьбы. 1917–1927. — Зиновьевск, 1927. — С. 165–166.
1358. *Несвіцький О. О.* Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр.: Щоденник / О. О. Несвіцький. — Полтава, 1995. — 280 с.
1359. *Николаенко И.* Гражданская война в Луганске / И. Николаенко // Летопись революции. — Харьков, 1928. — № 1. — С. 203–212.
1360. *Никифорова Мария Григорьевна* // Жизнь и творчество русской молодежи. — М., 1919. — № 21. — С. 8.
1361. *Новомирский Д.* Манифест анархистов-коммунистов / Д. Новомирский. — Б.м.: группа «Новый мир», 1905. — 34 с.
1362. *Новомирский Д. И.* Анархическое движение в Одессе // Михаилу Бакунину 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. — М.: «Голос труда», 1926. — С. 246–278.
1363. *Новомирский Д.* Из программы синдикального анархизма // Образ будущего в русской социально-экономической мысли конца XIX — начала XX века: Избр. произв. /сост. и вступ. ст. Я. И. Кузьмина. — М.: Республика, 1994. — С. 351–358.

1364. *Новополин Г.* Дело об убийстве генерал-губернатора Желтоновского. (Из практики военной юстиции) / Г. Новополин // Каторга и ссылка. — М., 1927. — № 2. — С. 26–39.
1365. *Н. Ш.* Наше отношение к большевикам / Н. Ш. // Волна. — Нью-Йорк, 1920. — № 2. — С. 23–27.
1366. Одесская федерация // Революционное творчество. — М., 1918. — № 1–2. — С. 108–109.
1367. Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917–1921 рр. / під ред. С. Л. Рубінштейн // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. — Одеса: ОЦНБ. 1929. — 152 с.
1368. Организационная платформа всеобщего союза анархистов (проект) Группа русских анархистов за границей. — Париж: «Дело труда», 1926. — 22 с.
1369. Организация «Набат» и партия // Дело труда. — Париж, 1928. — № 32. — С. 12–15.
1370. *Отверженный Н.* Главные течения в анархистской литературе XX века / Н. Отверженный // Михаилу Бакунину 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. — М., Голос труда, 1926. — С. 323–339.
1371. Ответ нескольких российских анархистов на «Платформу» (Соболь, Флешин, Шварц, Штеймер, Волин, Лия, Роман, Эрвантян). По поводу проекта «Организационной платформь». — Париж: Группа русских анархистов в изгнании, 1927. — 39 с.
1372. Открытое письмо к рабочим и крестьянам СССР // Дело труда. — Париж, 1927. — № 28. — С. 1–2.
1373. *Отоцкий В.* Анархический крестьянский союз / В. Отоцкий // Анархист. — Париж, 1907. — № 1. — С. 12.
1374. Отчет о 3-м съезде КСМУ // Коммунист. — Харьков, 1921. — № 2. — С. 3.
1375. Отчеты одесского губкома // Коммунист. — Одесса, 1921. — №12. — С. 35; № 13. — С. 21.
1376. Очерки анархического движения в Екатеринославе // Листки «Хлеб и воля». — Женева–Лондон, 1906. — № 1. — С. 11.
1377. Очерк анархического движения в Екатеринославе за полтора года (июль 1905 — декабрь 1906 гг.) // Приложение к «Буревестнику». — Париж, 1907. — № 6. — С. 3–9.
1378. Очерк (Краткий очерк) анархического движения в Житомире // Буревестник. — Париж, 1908. — № 10–11 (март–апрель). — С. 27.
1379. *Ордженикидзе З.* Путь большевика / З. Ордженикидзе. — М., Госполитиздат, 1956. — 320 с.
1380. *Орлинский А.* Бандитизм и борьба с ним // Армия и революция. — М., 1921. — № 2–3. — С. 3–16.
1381. *Павлов П. А.* Выводы из опыта борьбы с Махно сводной дивизии курсантов в ноябре–декабре 1920 г. и в январе 1921 г. /

- П. А. Павлов // Армия и революция. — М., 1921. — № 2/3. — С. 97–110.
1382. Павлов П. А. Особенности тактики Махно: (По опыту операций Сводной дивизии курсантов) // Военное знание. — М., 1921. — № 8. — С. 21–23.
1383. Памяти Василия Доценко (Николая) // Буревестник. — Париж, 1907. — № 4. — С. 4.
1384. Памяти Сергея Борисова // Буревестник. — Париж, 1910. — № 19. — С. 1.
1385. Первая конференция анархистских организаций Украины «Набат»: Декларация и резолюции. — Б.м., изд. «Набат», 1918. — 32 с.
1386. Первый Всероссийский съезд профсоюзов. Стенографический отчет. — М.: ВСП, 1918. — 382 с.
1387. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 1918 г. Протоколы. — К.: Политизат Украины, 1988. — 286 с.
1388. Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными организациями (1917 г.). — М.: Госполитиздат, 1957. В 3-х т. Т. 1. — 292 с.
1389. Петрович И. Бунт конармии / И. Петрович // Дело труда — Пробуждение. — Детройт, 1951. — № 35. — С. 22–25.
1390. Письма Медникова Спиридовичу // Красный архив. — М., 1926. Т. 4 (17). — С. 192–219.
1391. Плеханов Г. Анархизм и социализм / Г. В. Плеханов. — М.: Изд. В. Д. Карчагина, 1906. — 136 с.
1392. Поликарпов Б. Бурям навстречу / Б. Поликарпов. — Симферополь; Крымиздат. 1961. — 164 с.
1393. По страницам «Альманаха» // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. — Париж–М.: «УМСА press», 1995. — С. 409–451.
1394. Преображенский Е. А. Анархизм и коммунизм / Е. А. Преображенский. — М.–Пг.: Коммунист, 1918. — 111 с.
1395. Придеснянский Л. Первые шаги анархизма на Украине / Л. Придеснянский // Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Т. 1. — Париж: б.и., 1909. — С. 117–123.
1396. Присяжнюк М. Речь Матрены Присяжнюк [в Киевском военно-окружном суде 19 июля 1908 г.] / М. Присяжнюк — Х.: изд. Харьковской федерации анархистов-коммунистов, 1919. — 14 с.
1397. Программа // Жизнь и творчество русской молодежи. — М., 1919. — № 32–33. — С. 1.
1398. Проект декларации Повстанческой Армии Украины (махновцев). — Б.м.: изд. Култпросвет ПАУМ, 1919. — 20 с.
1399. Против синдикалистов // Свобода внутри нас. — К., 1918. — № 2. — С. 2.
1400. Протокол заседаний II Гуляйпольского районного съезда фронтовиков, Советов и подотделов, состоявшегося 12 февраля 1919 г.

- в Гуляй-Поле. — Харьков: Гуляйпольской группа анархистов «Набат», 1919. — 32 с.
1401. Протокол съезда Военного революционного Совета Гуляйпольского района 7 марта 1919 г. — Харьков: Группа «Набат», 1919. — 16 с.
1402. Протоколы I Всероссийского съезда анархистов-коммунистов. 25–28 декабря 1918 г. — М.: Изд. Всероссийской Федерации анархистов-коммунистов, 1919. — 48 с.
1403. Профсоюзы после Октября на Украине. — Харьков: Изд. Укр. Бюро ВЦСПС, 1923. — 34 с.
1404. *П-ский*. Об экспроприациях / П-ский // Буревестник. — Париж, 1906. — № 1 (июль). — С. 9–11.
1405. *Пятаков Г.* Автобиография / Г. Пятаков // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. — М., Советская энциклопедия. 1989. — С. 591.
1406. *Радек К.* Анархизм и Советская власть / К. Радек. — Пг.: Госиздат, 1918. — 8 с.
1407. *Равич-Черкасский М.* Мои воспоминания о 1905 годе / М. Равич-Черкасский // Летопись революции. — Харьков, 1925. — № 5–6. — С. 313–321.
1408. *Раевский М.* Ответ Виктору Чернову / М. Раевский // Буревестник. — Париж, 1907. — № 5. — С. 5–6.
1409. *Раевский М.* Наши антисиндикалисты и массовая организация / М. Раевский // Буревестник. — Париж, 1908. — № 9. — С. 1–3.
1410. *Раевский М.* Большевики о судьбах анархизма / М. Раевский // Буревестник. — Париж, 1908. — № 10/11. — С. 10–11.
1411. *Раевский М.* Ещё к вопросу о формах массовой организации: (По поводу статьи т. Иванова) / М. Раевский // Буревестник. — Париж, 1909. — № 16. — С. 10–13.
1412. *Ракитов Г.* Письма о махновцах / Г. Ракитов. — Екатеринослав: изд. Агитпросвет Екатеринославского губвонкома, 1920. — 23 с.
1413. *Раковский Х.* Красная армия и борьба с бандитизмом / Х. Раковский. — Харьков: Всеукр. изд-во, 1921. — 10 с.
1414. Революция началась // Хлеб и воля. — Женева, 1905. — № 15 (февраль). — С. 2–3.
1415. Революция — неизбежна // Хлеб и воля. — Женева, 1903. — № 4 (ноябрь). — С. 5–6.
1416. Редакционная статья // Буревестник. — Париж, 1907. — № 5. — С. 1.
1417. Резолюции Первого съезда Конфедерации «Набат». — б.м., 1919. — 20 с.
1418. Резолюции. Северный обласной съезд анархистов. — М.: Изд. Малый Секретариат Северного областного съезда анархистов, 1918. — 10 с.

1419. Резолюции I и II Всероссийских конференций анархо-синдикалистов. — Берлин: Заграничное Бюро анархо-синдикалистов, 1922. — 46 с.
1420. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків: Пролетариат, 1932. — 408 с.
1421. *Ремпель Л. И.* К истории Крымской «зеленой» Советской повстанческой армии / Л. И. Ремпель // Революция в Крыму. — Симферополь, 1927. — № 1. — С. 125–184.
1422. *Ремпель Л. И.* Как организовывался крымский десант / Л. И. Ремпель // Революция в Крыму. — Симферополь, 1928. — № 8. — С. 52–59.
1423. Речи анархистов перед судом государственников. — К.: Киевская ассоциация свободных анархистов, 1919. — 90 с.
1424. Речь Моисея Меца // Буревестник. — Париж, 1907. — № 5. — С. 4.
1425. *Р-в Н.* Очерк анархического движения на Кавказе. Анархическое движение в России / Н. Р-в // Анархист. — Женева, 1907. — № 1. — С. 36–37.
1426. *Р. Н.* «Банкротство террора» и дело Азефа / Р. Н. // Буревестник. — Париж, 1909. — № 15. — С. 12–14.
1427. *Рогдаев Н.* Прошлое и настоящее: Очерк I / Н. Рогдаев // Анархист. — Женева, 1907. — № 1. — С. 18–20.
1428. *Рогдаев Н.* Памяти Владимира Ушакова: (некролог) / Н. Рогдаев // Буревестник. — Париж, 1907. — № 6–7. — С. 29–30.
1429. *Рогдаев Н.* Различные течения в русском анархизме (Доклад рабочему интернациональному анархистскому конгрессу в Амстердаме) / Н. Рогдаев // Буревестник. — Париж, 1907. — № 8. — С. 9–12.
1430. *Рогдаев Н.* Краткий очерк анархического движения в Польше, Литве и Лифляндии / Н. Рогдаев // Буревестник. — Париж, 1907. — № 8. — С. 27–30.
1431. *Рогдаев Н.* Парфирий Салимовский / Н. Рогдаев // Буревестник. — Париж, 1908. — № 10–11. — С. 18–19.
1432. *Романченко Ю.* Эпизоди з боротьби проти махновщини (червень–грудень 1920 г.) / Ю. Романченко // Літопис революції. — Харків, 1930. — № 4 (49). — С. 124–132.
1433. *Руденко П.* На Украине: Повстанчество и анархическое движение / П. Руденко. — Буэнос-Айрес: Изд. Рабочей группы в Республике Аргентине, 1922. — 30 с.
1434. Русская революция и анархизм: Доклады, читанные на съезде коммунистов-анархистов, в октябре 1906 г. / под ред. П. Кропоткина. — Лондон: тип. Листков «Хлеб и воля», 1907. — 86 с.
1435. *Рыбаков М.* Махновские операции в 1920 году / М. Рыбаков // Красная армия. — М., 1922. — № 12. — С. 11–27.

1436. *Рыбаков М.* Действия летучего корпуса тов. Нестеровича / М. Рыбаков // Сборник трудов ВНО при Военной академии. — М., 1923. — № 4. — С. 104–134.
1437. *Ряппо Я.* Борьба сил в Октябрьской революции в Николаеве / Я. Ряппо // Летопись революции. — Харьков, 1922. — № 1. — С. 81–103.
1438. *Самсонов Т. П.* Вне закона / Т. П. Самсонов. — М.: Московское товарищество писателей, 1933. — 213 с.
1439. *Сандомирский Г. Б.* Кропоткин и Франция / Г. Б. Сандомирский // Сб. статей, посвященный памяти Петра Кропоткина / под ред. А. Борового, Н. Лебедева. — М.: «Голос Труда», 1922. — С. 170–172.
1440. *Сандомирский Г. Б.* Торжество антимилитаризма: (К истории анархистского движения) / Г. Б. Сандомирский. — М.: 12-я тип. М.Г.С.Н.Х., 1920. — 64 с.
1441. *Сандомирский Г.* Матрос Матюшенко / Г. Сандомирский // Каторга и ссылка. — М., 1925. — № 4. — С. 46–50.
1442. *Сандомирский Г. Б.* По поводу старого спора: (К вопросу о Дм. Богрове) / Г. Б. Сандомирский // Каторга и ссылка. — М., 1926. — № 2 (23). — С. 11–34.
1443. *Сандомирский Г. В* неволе: Очерки и воспоминания / Г. Сандомирский. — М.: Изд-во Всесоюз. о-ва политкат. и ссыльнопоселен., 1929. — 222 с.
1444. *Саша-Петр. Лев Черный.* Биографический очерк / Саша-Петр // Черный Л. Ассоциационный анархизм. — М., 1922. — С. 11.
1445. *Сергеев П.* Операции против Махно с 26 июня по 6 июля 1921 г. / П. Сергеев // Армия и революция. — М., 1922. — № 1 (8). — С. 56–64.
1446. *Сергеев П.* Полтавская операция против Махно / П. Сергеев // Война и революция. — 1927. — № 9. — С. 122–134.
1447. *Сеф С.* Партийные организации Крыма в борьбе с Деникиным и Врангелем / С. Сеф // Пролетарская революция. — М., 1926, — № 10. — С. 115–121.
1448. *Сибиряков С.* Памяти Петра Шеффера / С. Сибиряков // Каторга и ссылка. — М., 1926. — № 1. — С. 239–248.
1449. *Сибиряков С.* Борис Берков / С. Сибиряков // Каторга и ссылка. — М., 1927. — № 31. — С. 247–254.
1450. *Сидоров П. А.* В борьбе с анархистами / П. А. Сидоров // Особое задание. Сб. воспоминаний. — М.: Московский рабочий, 1977. — С. 120–126.
1451. *Симанович В.* Воспоминания пролетария / В. Симанович // Каторга и ссылка. — М., 1931. — № 6. — С. 70–124.
1452. *Слащев Я. А.* Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы / Я. А. Слащев. — М.: Наука, 1990. — 272 с.

1453. *Слащов Я.* Материалы по истории гражданской войны в России (Операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) / Я. Слащов // Военный вестник. — М., 1922. — № 9–10. — С. 38–43; № 11. — С. 32–37; № 12. — С. 41–44; № 13. — С. 49–51.
1454. Сорок дней в Гуляй-Поле: Воспоминания матушки Галины — жены батьки Махно. — М.: «Альзар» — «Источник», 1990. — 16 с.
1455. *Спектор М. В.* В логове Махно / М. В. Спектор // Сельская молодежь, 1969. — № 5. — Прил. — С. 379–380.
1456. *Старр Л.* Полина Иосифовна Шакерман / Л. Старр // Каторга и ссылка. — М., 1934. — № 4. — С. 140–142.
1457. *Сталин И. В.* Анархизм или социализм? / И. В. Сталин // Сочинения. — М.: ОГИЗ, 1946. Т. 1: 1901–1907. — С. 294–373.
1458. *Струве П.* Идеология махновщины / П. Струве // Русская мысль — София, 1921. — С. 226–231.
1459. *Суханов Л.* Заднепровье / Л. Суханов // Леторись революции. — Харьков, 1923. — № 4. — С. 103–120.
1460. *Сухов А.* Одесский порт в 1906 году. Воспоминания агитатора / А. Сухов // Кандальный звон. — Одесса, 1926. — № 5. — С. 8–16.
1461. *Сухогорская Н.* Воспоминания о махновщине / Н. Сухогорская // Кандальный звон. — Одесса, 1927. — Вып. 6. — С. 36–62.
1462. Суд над Махно // Волна. — Нью-Йорк, 1923. — № 45 (сентябрь). — С. 45–46.
1463. *Сук М. И.* Критика организационной платформы / М. И. Сук // Пробуждение. — Детройт, 1929. — № 8. — С. 57–77.
1464. *Таратута А. Г.* Кропоткин (воспоминания) / А. Г. Таратута // Сб. статей, посвященный памяти Петра Кропоткина / под ред. А. Борового, Н. Лебедева. — М.: «Голос Труда», 1922. — С. 164–167.
1465. *Таратута А. Г.* В России и за границей 1903–1907 гг. / А. Г. Таратута // Михаилу Бакунину 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. — М., «Голос труда», 1926. — С. 298–306.
1466. *Тарковская М.* Осколки дзеркал / М. Тарковская. — М.: «Вагриус», 2006. — 418 с.
1467. *Тесленко Н.* Бой за Екатеринослав в 1918 году / Н. Тесленко // Летопись революции. — Харьков, 1926. — № 6 (21). — С. 76–85.
1468. *Тимков О. А.* Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези / Тимков О. А. — Нововоронцовка, 1995. — 55 с.
1469. То что пережили // Волна. — Нью-Йорк, 1920. — № 8. — С. 20–21.

1470. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р. Протоколи / Редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — 255 с.
1471. *Троцкий Л.* Как вооружалась революция / Л. Д. Троцкий. Т. 2, кн. 1. — М.: ВВРС, 1920. — 398 с.
1472. *Троцкий Л.* Как вооружалась революция / Л. Д. Троцкий. Т. 2, кн. 2. — М.: ВВРС, 1920. — 470 с.
1473. *Троцкий Л.* Что означает переход Махно на сторону Советской власти / Л. Д. Троцкий. — М.: Узд. ПУР ВСР, 1920. — 8 с.
1474. *Трилисский А.* Организация Советской власти на Одещине (по материалам Одесского Совета рабочих депутатов за 1917–1918 гг.) / А. Трилисский // Октябрь на Одещине. 1917–1927. — Одесса: Б.и., 1927. — С. 156–177.
1475. *Улановская Н.* История одной семьи / Улановские Н. и М. — М., «Инапрес», 2003. — 464 с.
1476. *Ушерович С.* Смертные казни в царской России. К истории казней по политическим процессам с 1824 по 1917 год / С. Ушерович. 2-е испр. и доп. изд. — Харьков: Изд. Всеукраинского Совета политкаторжан, 1933. — 504 с.
1477. Федерации анархистских групп // Революционное творчество. — М., 1918. — № 1–2. — С. 138.
1478. Федерация работников умственного труда // Клич. — М., 1917. — № 1. — С. 12.
1479. Феодосий Зубарь. — б / м.: изд. гр. Буревестник, 1908. — 18 с.
1480. *Фомин Ф.* Записки старого чекиста / Ф. Фомин. — М.: Политиздат, 1964. — 255 с.
1481. *Хархардин И. В.* Очерки по истории анархизма в России / И. В. Хархардин // Дело труда. — Париж, 1929. — № 44/45. — С. 59–70.
1482. *Хархардин И. В.* Русская анархическая пресса (1917–1918 гг.) / И. В. Хархардин // Вестник литературы. — Пг., 1921. — № 10 (34). — С. 12.
1483. *Херсонцев.* В поисках пути в 1905 год / Херсонцев // Пути революции. — Харьков, 1925. Кн. 3. — С. 86–94.
1484. Хлеб и Воля. Статьи П. Кропоткина, В. Черкезова, Э. Реклю, Л. Бертони и др. — СПб.: «Священный огонь», 1906. — 296 с.
1485. Хроника анархического движения // Листки «Хлеба и воли». — 1907. — № 4. — С. 8.
1486. Хроника революционных событий на Одещине в годы первой русской революции (1905–1907 гг.). — Одесса: «Маяк», 1976. — 207 с.
1487. *Худолей В.* Воспоминания анархиста / В. Худолей // Волна. — Детройт, 1923. — № 46. — С. 32–37.

1488. *Худолей В.* О наших разногласиях / В. Худолей // Волна. — Детройт, 1923. — № 48. — С. 31–33.
1489. *Худолей В.* «История махновського движения» П. Аршинова / В. Худолей // Волна. — Детройт, 1923. — № 51. — С. 15–16.
1490. *Худолей В.* Анархические течения накануне 1917 года / В. Худолей // Михаилу Бакунину. 1876–1926: Очерки истории анархического движения в России. — М.: «Голос труда», 1926. — С. 314–322.
1491. *Худолей В.* К вопросу о составлении программы анархистов — коммунистов / В. Худолей // Пробуждение. — 1927. — № 2. — С. 9.
1492. *Цитович К.* Побег из Севастопольской тюрьмы в 1907 г. / К. Цитович // Каторга и ссылка. — М., 1927. — № 4 (33). — С. 136–137.
1493. Чего добиваются повстанцы-махновцы. — Гуляй-Поле: Изд. «Набат», 1919. — 16 с.
1494. *Ченцов В.* Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охранка [документальні матеріали] / В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2001. — № 2 (17). — С. 5–280.
1495. Четвертый (объединительный) съезд РСДРП, апрель–май 1906 года: Протоколы. — М.: Госполитиздат, 1959. — 714 с.
1496. *Чуднов М. Н.* Под черным знаменем: Записки анархиста / М. Н. Чуднов. — М.: «Молодая гвардия», 1930. — 218 с.
1497. *Шевченко И.* О революции 1905 г. / Ф. О. Шевченко // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904–1905–1906 гг. / Ред. М. Рубача. — Екатеринослав, 1924. — С. 130–147.
1498. *Шлосберг Д.* Всеобщая забастовка в Одессе в 1903 г. и «независимцы» / Д. Шлосберг, Б. Шульман // Летопись революции. — Харьков, 1929. — № 1 (34). — С. 102–144.
1499. *Щап З.* «Анархо-махновщина» в Екатеринославе / З. Щап // Вестник профсоюзного движения Украины. — Харьков, 1923. — № 14. — С. 74–82.
1500. *Эйдеман, Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом / Р. Эйдеман. — Харьков: Политупр. всех вооружённых сил Украины и Крыма, 1921. — 62 с.
1501. *Эйдеман Р.* Очаги атаманщины и бандитизма / Р. Эйдеман. — Харьков: УкрПУР, 1921. — 32 с.
1502. *Эйдеман Р. П.* Итоги борьбы с бандитизмом / Р. Эйдеман // Путь политработника. — Харьков, 1921. — № 12. — С. 40–42.
1503. *Эйдеман Р. П.* К вопросу о борьбе с бандитизмом / Р. Эйдеман // Армия и революция. — Харьков, 1922. — № 2 (9). — С. 62–67.

1504. *Эйдеман, Р. П.* Махно / Р. Эйдеман // Армия и революция. — Харьков, 1923. — № 1/2. — С. 27–38.
1505. *Эйдеман Р. П.* Пятая годовщина одного урока / Р. Эйдеман // Война и революция. — М., 1926. — № 12. — С. 32–39.
1506. *Эрде Д.* Годы борьбы и натиска. Т. 1. 1917 год на Левобережье / Д. Эрде. — Харьков: Госиздат Украины, 1923. — 117 с.
1507. *Эрде Д.* Революция на Украине: От керенщины до немецкой оккупации / Д. Эрде. — Харьков: Пролетарий, 1927. — 274 с.
1508. *Юрьев-Бык В.* 1905 год в Житомире / В. Юрьев-Бык // Пути революции. — Харьков. Книга III. — С. 80–95.
1509. *Яковлев А. Д.* Борьба за «Регистрацию». Забастовка черноморских моряков зимою 1906–1907 гг. / А. Д. Яковлев. — М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан, 1929. — 73 с.
1510. *Яковлев Я.* Отношение к другим партиям. Доклад на Всеукраинской партийной конференции / Я. Яковлев // Коммунист. — Харьков, 1920. — № 3. — С. 49–51.
1511. *Якимів Е.* Гостини Махна в Умані / Е. Якимів // Историчний календар-альманах «Червоної калини». — Львів, 1933. — С. 115–116.
1512. *Ярчук Е.* Кронштадт в русской революции / Е. Ярчук. — Нью-Йорк: Изд Исполкома профсоюзов, 1923. — 78 с.
1513. *Р.* Дело Кирилла Кохана / Р. // Набат. — 1914 — № 1 (июль) — С. 25.
1514. *Berkman A.* The Bolshevik Myth / A. Berkman. — New York: Boni and Liveright, 1925. — 288 p.
1515. *Goldman E.* My Disillusionment In Russia / E. Goldman. — New-York. Doubleday, Page & Company, 1923 [Электронный ресурс]. — Режим доступ: [/https://www.marxists.org/.../goldman/.../disillusi...](https://www.marxists.org/.../goldman/.../disillusi...)

Наукові видання, монографії і статті

1516. *Аврч П. В.* М. Эйхенбаум (Волин): человек и его книга // Волин. Незвестная революция. 1917–1921. — М.: МПЦ «Праксис», 2005. — С. 3–12.
1517. *Аладышкин И. В.* На «окраине» общественно-политической жизни Российской империи (к истории становления анархо-индивидуализма в первое десятилетие XX века) / И. В. Аладышкин // Анархизм. pro contro / Сост., вступ статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 693–704.
1518. *Аладышкин И. В.* О пристрастии и порядках репрезентации русского анархизма / И. В. Аладышкин // Анархизм. pro contro / Сост., вступ статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 945–957.

1519. *Алексеев И.* Южная группа / И. Алексеев. — М.: ГИЗ, 1925. — 68 с.
1520. *Алешкин П. Ф.* Крестьянские восстания в России в 1918–1922 году: от махновщины до антоновщины / П. Ф. Алешкин, Ю. А. Васильев. — М.: «Вече», 2012. — 400 с.
1521. *Амурский И. Е.* Матрос Железняков / И. Е. Амурский. — М.: «Московский рабочий», 1968. — 224 с.
1522. Анархизм. Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: eleven.co.il/article/10219
1523. Анархистская пресса в России 1900–1917 // Пробуждение. — Чикаго, 1937. — № 80–81. — С. 25–28.
1524. *Анисимов Н. Л., Оттоков В. Г.* Слуга анархии и порядка / Н. Л. Анисимов, В. Г. Оттоков // Военно-исторический журнал. — М., 1990. — № 2. — С. 87–94; № 4. — С. 82–83; № 10. — С. 56–63; — 1991. — № 1. — С. 69–76.
1525. *Антошин А. В.* Российские анархисты в эмиграции. 1920–1960-е гг. (по документам Международного института социальной истории) / А. В. Антошин // Отечественные архивы. — М., 2006. — № 5. — С. 66–72.
1526. *Аршинов П. А.* История махновского движения (1917–1920) / П. А. Аршинов. — Запорожье: «Дикое поле», 1995. — 248 с.
1527. *Архирейський Д.* В Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. / Д. Архирейський. — К.: «Темпора», 2015. — 294 с.
1528. *Атоян О. М.* Махновщина як відображення ідеології селянського повстанського руху в Україні: історіографічне узагальнення / О. М. Атоян, Т. Ю. Горбань // Гілея. — К., 2011. — Вип. 50 (№ 8). — С. 258–264.
1529. *Ацаркин А. Н.* Жизнь и борьба рабочей молодежи в России (1900 — октябрь 1917 гг.) / А. Н. Ацаркин. — М.: «Мысль», 1976. — 415 с. с ил.
1530. *Бабічева О. С.* Анархізм в Центральній та Південно-східній Україні (перша чверть ХХ ст.) // О. С. Бабічева. — Дніпро-дзержинськ: Изд. ДДТУ, 2013. — 205 с.
1531. *Бабічева О. С.* Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття / О. С. Бабічева // Інтелігенція і влада, 2007. — Вип. 9. — С. 9–20.
1532. *Барбашин Н.* Обретение истины / Н. Барбашин. — Одесса, «Скайбук», 2003. — 384 с.
1533. *Бегей І.* Теоретики і практики українського анархізму: про і contra / І. Бегей // Освіта регіону. Вип. 1–2. — К., 2014. — С. 26–39.
1534. *Беленкин, Б. И.* «Чёрная тень революции»: (Атаманша Маруся Никифорова) / Б. И. Беленкин, Я. В. Леонтьев // Отечественная история. — М., 2002. — № 4. — С. 169–178.

1535. *Беленко С.* Махно и Полонский: (из истории союза «левых» сил на Украине в 1919 г.). К истории крестьянских движений / С. Беленко // *Минувшее: исторический альманах.* — Париж: Atheneum, 1987. — Т. 4. — С. 274–297.
1536. *Белый П. Ф.* Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920–1922 гг.) / П. Ф. Белый, П. С. Дышлевой. — К.: Вища школа, 1988. — 155 с.
1537. *Березин Н. Г.* Что такое анархизм и чего хотят анархисты / Н. Г. Березин. — Одесса: изд. М. С. Козман, 1917. — 47 с.
1538. *Білий П. Х.* Розгром махновщини / П. Х. Білий // *Український історичний журнал.* — К., 1971. — № 5. — С. 10–20.
1539. *Бирюков Н.* Политическое обеспечение разгрома Врангеля / Н. Бирюков // *Разгром Врангеля 1920 г. / Сб. статей под ред. А. Гуковского.* — М.: Воениздат, 1930. — С. 136–144.
1540. *Бобков А. А.* Разворот солнца над Аквилоном вручную. Феодосия и феодосийцы в Русской смуте. Год 1918. / А. А. Бобков. — Феодосия-Симферополь: «Оригинал-М», 2008. — 384 с.
1541. *Боровик М. А.* Анархістський рух в Україні 1917–1921 рр. / М. А. Боровик // *Український історичний журнал.* — 1999. — № 1. — С. 3–17.
1542. *Боровик М. А.* Історія Конфедерації анархістських організацій України «Набат» / М. А. Боровик // *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка.* Вип. 38. — К., 1998. — С. 66–71.
1543. *Боровик М. А.* Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста / М. А. Боровик // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* — Харків, 2011. — № 2 (37). — С. 184–236.
1544. *Босько В.* Наші земляки: більшовик Віктор Таратута та анархіст Олександр Таратута / В. Босько // *Народне слово.* — 2014. — 26 червня.
1545. *Будницкий О. В.* Терроризм в Российском освободительном движении / О. В. Будницкий. — М.: РОССПЭН, 2000. — 399 с.
1546. *Будницкий О. В.* П. А. Кропоткин и проблема революционного терроризма / О. В. Будницкий // *Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П.А. Кропоткина.* Вип. 3. — М., 1995. — С. 6–25.
1547. *Булдаков В. П.* Пролетариат в трёх российских революциях / В. П. Булдаков, А. П. Корелин, А. И. Уткин. — М.: «Ozon», 1987. — 208 с.
1548. *Васильев В.* «Освободить народ от ига и палача»: повстанческое движения Григория Маслакова / В. Васильев // *От «германской»*

- к Гражданской. Становление корпуса народных вожаків русской смуты. Сб. статей и материалов. — М.: «Аиро-XXI», 2014. — С. 155–166.
1549. *Васильева Т.* ВЧК и «Маленький Христос» / Т. Васильева, В. Кривенький // Родина. — М., 1994. — № 8. — С. 45–48.
1550. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Т. 2. — К.: Политвидав України, 1982. — 952 с.
1551. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні / відп. ред.: М. І. Супруненко. — К.: Наукова думка, 1973. — 255 с.
1552. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні (енциклопедичний довідник) / Відп. ред. І. Ф. Курас. — К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. — 631 с.
1553. *Верстюк В. Ф.* Комбриг Нестор Махно: из истории первого союза махновцев с сов. властью / В. Ф. Верстюк. — К.: Вид Ін-т истории АНУ, 1990. — 36 с.
1554. *Верстюк В. Ф.* Перший союз Н. Махна з радянською владою // Минуле України: відновлені сторінки / В. Ф. Верстюк. — К.: Наукова думка, 1991. — 280 с.
1555. *Верстюк В. Ф.* Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории: Сб. научн. трудов / В. Ф. Верстюк. — К.: Наукова думка, 1991. — 56 с.
1556. *Верстюк В. Ф.* Махновщина: штрихи к истории движения // Нестор Иванович Махно: воспоминания, материалы и документы / В. Ф. Верстюк. — К.: РИФ «Дзвін», 1991. — 192 с.
1557. *Верстюк В. Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. — К.: Наукова думка, 1992. — 368 с.
1558. *Ветров Р. І.* Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. — Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ: «Поліграфіст», 2001. — 245 с.
1559. *Виленский С. С.* Памяти Зоры Борисовны Гандлевского и Андрея Никифоровича Андреева / С. С. Виленский // Сопротивление в ГУЛАГе. — М., «Возвращение». 1992. — С. 236.
1560. *Вишнякова Н. В.* История русской книги в США (конец XVIII в. — 1917 г.) / Н. В. Вишнякова. — Новосибирск; Гос. публ. науч-техн. б-ка, 2004. — 340 с.
1561. *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. В двенадцати томах. Т. 11. — М.: Политиздат, 1980. — 784 с.
1562. *Владимирский М.* Советы, исполкомы и съезды советов / Владимирский М. — М.: Госиздат. 1921, Вып. 2. — 64 с.
1563. *Волин.* Неизвестная революция. 1917–1921 / Волин. — М.: МПЦ «Праксис», 2005. — 606 с.

1564. *Волков С. Е.* Банда Махно в Курской губернии / С. Е. Волков. — Курск: Курск. окр. арх. бюро, 1929. — 15 с.
1565. *Волковинский В. Н.* Махно и его крах / В. Н. Волковинский. — М.: ВЗПИ, 1991. — 247 с.
1566. *Волковинський В. Н.* Батько Махно / В. Н. Волковинський. — К.: Знання, 1992. — 48 с.
1567. *Волковинський В. М.* Батько Махно / В. М. Волковинський. — К.: «Перліт продакшн», ЛТД, 1992. — 256 с.
1568. *Волковинський В. Н.* Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста / В. Н. Волковинський // Український історичний журнал. — К., 1989. — № 7. — С. 112–123; № 9. — С. 122–136; № 10. — С. 130–136; № 11. — С. 91–99; 1990. — № 2. — С. 108–120; № 4. — С. 108–120; № 5. — С. 116–126; № 6. — С. 119–131; № 7. — С. 121–134; № 8. — С. 104–113; № 9. — С. 85–93; № 12. — С. 132–142.
1569. *Волковинский В. Н.* Нестор Иванович Махно / В. М. Волковинський // Вопросы истории. — М., 1991. — № 9/10. — С. 38–58.
1570. *Воронцова Е. Е.* М. Бакунин, П. Кропоткин и печать анархистов / Е. Е. Воронцова // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. — Ростов-на-Дону, 2007. — № 1–2. — С. 285–299.
1571. *Врадій Є. А.* Н. І. Махно в Гуляйполі: формування особистості (1888–1909) / Є. А. Владій, О. Ф. Нікілев // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. — Дніпропетровськ, 2005. — Вип. 2. — С. 150–167.
1572. *Врадій Є.* Єврейський чинник в анархо-комуністичному русі Катеринославщини (1905–1908 рр.) / Є. А. Владій, О. Ф. Нікілев // Проблеми політичної історії України. — Дніпропетровськ, 2006. — Вип. 1. — С. 175–184.
1573. *Врадій Є. А.* Жінки в анархо-комуністичному русі (на прикладі Катеринославської губернії) / Є. А. Владій // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. — Дніпропетровськ, 2007. — Вип. 4. — С. 162–167.
1574. *Врадій Є. А.* Політична конфронтація чи співробітництво: до питання про взаємини анархістів із соціалістичними організаціями на півдні України / Є. А. Владій. // Проблеми політичної історії України. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010. — Вип. 5. — С. 107–116.
1575. *Гейфман А.* Революционный террор в России. 1894–1917 / А. Гейфман. — М.: «КРОН-ПРЕСС», 1997. — 448 с.
1576. *Герен Д.* Анархизм. От теории к практики / Д. Герен. — М.: Революционная теория и практика, 2013. — 217 с.
1577. *Гетьманчук М. П.* Шлях Нестора Махна в еміграції: через Румунію і Польщу в 1921–1925 рр. / М. П. Гетьманчук // Вісник

- Національного університету «Львівська політехніка», 2008. — № 612. — С. 107–113.
1578. *Глушаков Ю.* «Революция умерла! Да здравствует революция!» Анархизм в Белоруссии (1902–1927) / Ю. Глушаков. — СПб., «ИИСС». 2015. — 176 ст.
1579. *Глушаков Ю. Э.* Повстанческое движение на Гомельщине в 1918 — январе 1919 г. и ее вожди / Ю. Э. Глушаков // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры / под ред. А. В. Посадского. — М.: «Аиро-XXI», 2015. — С. 777–780.
1580. *Голованов В. Я.* Тачанки с юга. Художественное исследование махновского движения / В. Я. Голованов. — М.: МАРТ; Запорожье: «Дикое Поле», 1997. — 453 с.
1581. *Гончар М.* Історіографія проблеми та джерельна база дослідження. Селянський повстанський рух на півдні України (1918–1921 роки) / Гончар М. — К.; Херсон: «Просвіта», 2007. — 67 с.
1582. *Горак В. С.* Про соціально-класову суть анархо-махновщини / В. С. Горак // До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1918 роки. — К.: АН УРСР 1988. — С. 24–31.
1583. *Голинков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.) / Д. Л. Голинков. — М.: Политиздат, 1980. Кн. 1. — 335 с.; Кн. 2. — 399 с.
1584. *Горелик А.* Анархисты в российской революции / А. Горелик. — Буэнос-Айрес: Рабочая изд. группа в Респ. Аргентина, 1922. — 63 с.
1585. *Горелик А.* Анархисты в русской революции / А. Горелик // Волна. — Детройт, 1922. — № 31. — С. 5–14.
1586. *Горелик А.* Гонения на анархизм в Советской России / А. Горелик, А. Комов, Волин. — Берлин; изд. Группы русских анархистов в Германии, 1922. — 60 с.
1587. *Гончарок М.* Век воли: Русский анархизм и евреи (XIX–XX вв.) / М. Гончарок. — Иерусалим: Мишмерет Шалом, 1996. — 123 с.
1588. *Гончарок М.* Пепел наших костров: Очерки истории еврейского анархистского движения (идиш-анархизм) / М. Гончарок. — Иерусалим: Проблемен, 2002. — 316 с.
1589. *Гончарок М.* Из истории прессы еврейского анархистского движения / М. Гончарок // Вестник еврейского ун-та в Москве. — М. — Иерусалим, 1998. — № 2 (18). — С. 135–156.
1590. *Горев Б. И.* Аполитические и антипарламентские группы. Анархисты. Максималисты. Махаевцы // Общественное движение в России в начале XX века / Б. И. Горев / Под ред. Л. Мартова и др. — СПб.: Обществ. польза, 1914. Т. 3. Кн. 5. — С. 477–536.

1591. *Горев Б. И.* Анархисты, максималисты и махаевцы. Анархическое течение в первой русской революции / Б. И. Горев. — Пг.: «Книга». 1917. — 72 с.
1592. *Горев Б. И.* Анархизм в России: От Бакунина до Махно / Б. И. Горев. — М.: «Молодая гвардия», 1930. — 144 с.
1593. *Грациози А.* Большевики и крестьянство на Украине, 1918–1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализма и крестьянских восстаниях / А. Грациози. — М.: «АИРО-XX», 1997. — 198 с.
1594. *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне, 1917–1933. / А. Грациози. — М.: РОССПЭН, 2001. — 96 с.
1595. *Губенко Г. П.* Революционное движение в Таврической губернии в 1905–1907 гг. / Г. П. Губенко. — Симферополь: Крымиздат, 1955. — 110 с.
1596. *Гуковский А. И.* Французская интервенция на Юге России 1918–19 / А. И. Гуковский. — М.–Л., Госиздат, 1928. — 267 с.
1597. *Дамье В. В.* Анархо-синдикализм в XX веке / В. В. Дамье. — М.: ИВИ РАН, 2001. — 83 с.
1598. *Дамье В. В.* Забытый Интернационал; международное анархо-синдикалистское движение между двумя мировыми войнами. Т. 1 / В. В. Дамье. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 904 с.
1599. *Дамье В. В.* Берлинский центр российской анархистской эмиграции (1920-е годы) / В. В. Дамье // Прямухинские чтения 2009 года. — М.: «Футурис», 2011. — С. 100–124.
1600. *Дамье В. В.* Всеволод Волин: жизнь ради революции / В. В. Дамье // Прямухинские чтения 2015 года. — М.: «Регтайм», 2016. — С. 114–134.
1601. *Джервис М.* Транспортные союзы и национализация тогового флота / М. Джервис // Профессиональная жизнь. — Одесса. — 1924. — № 55. — С. 56–58.
1602. *Должанская Л. А.* «Я был и остался анархистом...» (по материалам следственного дела Франческо Гецци) / Л. А. Должанская // Пётр Алексеевич Кропоткин и проблемы моделирования историко-культурного развития цивилизации: материалы Международной научной конференции. — СПб., 2005. — С. 238–256.
1603. *Дубовик А. В.* К истории анархического движения в Украине (1922–1938) / А. В. Дубовик // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2011. Вип. 12. — С. 182–198.
1604. *Дубовик А. В.* Махаевцы в Екатеринославе: «Партия борьбы с мелкой собственностью и всякой властью» (1904 г.) / А. В. Дубовик // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2013. Вип. 16. — С. 76–86.

1605. *Дубовик А. В.* Анархическое подполье в Украине в 1920–1930-х гг. Контуры истории / А. В. Дубовик [Электронный ресурс]. — Режим доступа: socialist.memo.ru/books/html/dubovik3.
1606. *Дубовик А. В.* Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1900–1916 / А. В. Дубовик [Электронный ресурс]. — Режим доступа: socialist.memo.ru/periodika_do_1917.htm
1607. *Дубовик А. В.* Российские анархисты в рабочем и профсоюзном движении начала 20-го века / А. В. Дубовик // Доклад на Международной научно-практической конференции «Рабочее движение и левые против авторитаризма и тоталитаризма: история, современность, перспективы». — М., 2011. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://socialist.memo.ru/forum/index...howtopic>
1608. *Дубовик А. В.* Анархический хронограф / А. В. Дубовик. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.s-a-u.org/.../1014-anarchist-chronograph
1609. *Дубовик А. В.* Доленко Николай Ильич. Хронос / А. В. Дубовик [Электронный ресурс]. — Режим доступа: hrono.ru/biograf/bio_d/dolenko.htm.
1610. *Дубовик А.* Деятельность «Группы Екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов» в 1905–1906 гг. / Анатолий и Анна. Дубовик [Электронный ресурс]. — Режим доступа: ru.php?article=186.
1611. *Жуков А. Ф.* Индивидуальный террор в тактике мелкобуржуазных партий в первой русской революции / А. Ф. Жуков // Непролетарские партии в трех революциях / Ответств. ред. К. В. Гусев. — М.: «Наука», 1989. — С. 138–143.
1612. *Залежский В. Н.* Анархисты в России / В. Н. Залежский. — М.: «Молодая гвардия», 1930. — 80 с.
1613. *Зарубин А. Г.* Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. — Симферополь: «Антиква», 2008. — 728 с.
1614. *Зеленцова С. М.* Источники по истории анархизма в Украине 1903–1914 гг. / С. М. Зеленцова // Грани. Днепропетровск, 2007. — № 5 (55). — С. 16–19.
1615. *Зеленцова С. М.* Циркуляры Департамента полиции, как источник по истории анархистского движения в Украине (1903–1914 гг.) / С. М. Зеленцова // Исторические записки. Сб. трудов. — Луганск, 2008. Вып. 18. — С. 59–61.
1616. *Зинько Ф.* Одесситами не рождаются. Кн. 2. / Ф. Зинько. — Одеса, «Печатный дом», 2007. — 406 с.
1617. *Зорик А. С.* Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 — февраль 1917) / А. С. Зорик. — Х.: «Основа», 2002. — 256 с.

1618. *Евтушенко Е.* Сопредседатель земшара / Е. Евтушенко // Новые известия. — 2008. — 4 апреля.
1619. *Ермаков В. Д.* Российский анархизм и анархисты (вторая половина XIX века — конец XX веков) / В. Д. Ермаков. — СПб.: «Нестор», 1996. — 380 с.
1620. *Ермаков В. Д.* Анархизм в истории России: От истоков к современности. Библиографический словарь-справочник / В. Д. Ермаков, П. И. Талеров. — М. «Соларт», 2007. — 724 с
1621. *Ермаков В. Д.* О количестве и размещении анархистских групп и организаций в России в период между двумя буржуазно-демократическими революциями / В. Д. Ермаков // XXVII съезд КПСС и актуальные вопросы истории партии: Сб. ст. / Отв. ред. В. А. Динес. — Саратов: Изд. Саратов. ун-та, 1986. — С. 44–46.
1622. *Ермаков В. Д.* Махновщина: Некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины / В. Д. Ермаков // Социологические исследования. — М., 1991. — № 3. — С. 76–91.
1623. *Ермаков В. Д.* Маруся: портрет анархистки / В. Д. Ермаков // Социологические исследования. — М., 1991. — № 3. — С. 91–96.
1624. *Ермаков В. Д.* Портрет российского анархиста начала века / В. Д. Ермаков // Социологические исследования. — М., 1992. — № 3. — С. 97–99.
1625. *Ермаков В. Д.* Российский флот и анархисты в 1917 году / В. Д. Ермаков // Революция 1917 года в России: Сб. науч. ст. — СПб: Третья Россия, 1995. — С. 49–56.
1626. *Ермаков В. Д.* Российские анархисты в политических событиях 1917 г. / В. Д. Ермаков // Россия в 1917 году: новые подходы и взгляды; Сб. науч. ст. / редкол.: И. Л. Афанасьев и др. — СПб.: Третья Россия, 1994. — Вып. 3. — С. 38–42.
1627. *Иванущенко Г.* Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини XX ст. — Суми: «Собор», 2001. — 190 с.
1628. *Исаев В. И.* Военизация молодежи и молодежный экстремизм в Сибири (1920-е — начало 1930-х гг.) / В. И. Исаев // Вестник НГУ. Серия: История, филология. Т. 1. Вып. 3: История. — Новосибирск, 2002. — С. 63–70.
1629. История гражданской войны. Т. 5. Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции (Февраль 1920 г. — октябрь 1922 г.) / Ред. комиссия тома: Будённый С. М. и др. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. — 420 с.

1630. История 45-ой Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии. Т. 1. — К.: Политотдел 45-й дивизии. 1929. — 372 с.
1631. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; під ред. В. А. Смолія. — К: «Альтернативи», 2000. — 464 с.
1632. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: навчальний посібник / За ред. В. М. Литвина та ін. — К.: Вища школа, 2002. — 620 с.
1633. *Кабанец Е.* За что убили митрополита Владимира / Е. Кабанец // 2000. Еженедельник. — К., 2013. — 14 февраля.
1634. *Казаков А.* Первый съезд профсоюзов / А. Казаков. — М.: Профиздат, 1933. — 64 с.
1635. *Калинов В. И.* «Черный террор» анархистов и его история / В. И. Калинов // Международная научная конференция «Происхождение и начальный этап гражданской войны, 1918 год». — М., 1993. Ч. 1. — С. 123–125.
1636. *Каминьски А.* Идеи Петра Кропоткин в Польше / А. Каминьски // Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. — М., 1995. Вып. 3. — С. 35–43.
1637. *Кандидов Д.* Деникинцы о состоянии своего тыла / Д. Кандидов // Красный архив. — М., 1935. — № 5 (72). — С. 190–199.
1638. *Канев С. Н.* Октябрьская революция и крах анархизма: (Борьба партии большевиков против анархизма 1917–1922 гг.) / С. Н. Канев. — М.: Наука, 1974. — 415 с.
1639. *Канев С. Н.* Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.) / С. Н. Канев. — М.: Мысль, 1987. — 328 с.
1640. *Канев С. Н.* Создание ВСНХ и борьба Коммунистической партии против анархо-синдикализма (ноябрь–май 1918 г.) / С. Н. Канев // Некоторые вопросы истории КПСС: Сб. статей. — М., 1961. Вып. 3. — С. 3–18.
1641. *Канев С. Н.* Борьба большевистской печати против анархизма (ноябрь 1917–1919) / С. Н. Канев // О советской и зарубежной печати. — Л., 1964. — С. 114–133.
1642. *Канев С. Н.* Крах русского анархизма / С. Н. Канев // Вопросы истории. — М., 1968. — № 9. — С. 50–75.
1643. *Канев С. Н.* Современная советская историографическая литература об анархизме в России / С. Н. Канев // История СССР. — 1973. — № 6. — С. 149–161.
1644. *Канев С. Н.* Влияние политики большевиков и советского государства на расслоение среди анархистов / С. Н. Канев // Банк-

- ротство мелкобуржуазных партий России 1917–1922 гг.: Сб. науч. трудов / Ред. И. И. Минц. — М., [б. и.], 1977. Ч. 2. — С. 37–54.
1645. *Канев С. Н.* Анархизм и его крах в России / С. Н. Канев // Исторические записки. — М., 1979. Т. 103. — С. 142–194.
1646. *Капчинский О. И.* «Окаянные дни» Ивана Бунина / О. И. Капчинский. — М. «Вече», 2014. — 404 с.
1647. *Каратаев Я.* Партизанство. Начальный опыт тактического исследования / Я. Каратаев. — Харьков: «Червона зброя», 1924. — 46 с.
1648. *Кирьянов Ю.* Стачки и иные трудовые конфликты в Советской России в 20-е годы / Ю. Кирьянов // Россия XXI. — М., 1997. — № 9–10. — С. 80–104.
1649. *Коваль Р.* Операція «Заповіт». Чекістська праворуч № 206 / Р. Коваль. — К.–Вінниця: «Холодний Яр», 2007. — 228 с.
1650. *Коваль Р.* Отаман Зелений / Р. Коваль. — К.–Вінниця: «Діокор», 2008. — 200 с.
1651. *Ковальчук М.* Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. — лютий 1920 р.) / М. Ковальчук. — К.: «Стилос», 2012. — 352 с.
1652. *Ковальчук М.* Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією 1917–1918 рр. Т. 1 / М. Ковальчук. — К.: «Стилос», 2015. — 608 с.
1653. *Коган С.* Другий період радянської влади на Одещині (квітень–серпень 1919 р.) / С. Коган, Н. Межберг. — Одеса: Істпартвідділ Одеського міського парткомітету КП(б)У, 1931. — 92 с.
1654. *Колесников Б.* Профессиональное движение и контрреволюция / Б. Колесников. — Харьков: Госиздат Украины, 1923. — 410 с.
1655. *Коломієць С. М.* Діяльність есерів-максималістів на Харківщині та Полтавщині (1906–1907 рр.) / С. М. Коломієць // Література та культура Полісся: Зб. наукових праць. Вип. 56. Проблеми філології, історії та культури ХІХ–ХХ ст. в сучасному науковому контексті. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2009. — С. 226–231.
1656. *Комин В. В.* Анархизм в России: Спец. курс лекций / В. В. Комин. — Калинин: Калинин. гос. пед. ин-т им. М. И. Калинина, 1969. — 244 с.
1657. *Комин В. В.* Нестор Махно: мифы и реальность / В. В. Комин. — М.: «Московский рабочий», 1990. — 82 с.
1658. *Комин В. В.* Махновщина в гражданской войне в России / В. В. Комин // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны: Материалы конференции. — М., 1982. — С. 170–176.

1659. *Кондрашин В. В.* Повстанческая армия Махно: мифы и реальность / В. В. Кондрашин // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры / Сост. А. В. Посадский. — М.: «Аиро–ХХІ». 2015. — С. 367–378.
1660. *Коновалов Ю.* Иностранная коллегия / Ю. Коновалов. — Одесса: «Маяк», 1958. — 188 с.
1661. *Коновалов Ю.* Схватка у Черного моря / Ю. Коновалов. — Одесса: «Маяк», 1965. — 265 с.
1662. *Коновалов Ю.* Елена / Ю. Коновалов. — Одесса: «Маяк», 1969. — 164 с.
1663. *Корноухов Н. М.* Борьба партии большевиков против анархизма в России / Н. М. Корноухов. — М.: Политиздат, 1981. — 192 с.
1664. *Коротецкий А. А.* Летопись Херсона (учебное пособие) / А. А. Коротецкий. — Херсон: «Штрих», 2004. — 283 с.
1665. *Косичев А. Д.* Марксизм и анархизм / А. Д. Косичев. — М.: «Прогресс», 1971. — 350 с.
1666. *Костенко Д. Г.* Оборончество Кропоткина в годы I мировой войны и полемика в анархистской среде / Д. Г. Костенко // Труды межд. науч. конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. Вып. 3. — М., 1995. — С. 44–55.
1667. *Котляр Ю. В.* Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. В. Котляр. — Миколаїв–Одеса: ТОВ «ВіД», 2003. — 196 с.
1668. *Котляр Ю. В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр. — Одеса: ТОВ «ВіД», 2004. — 354 с.
1669. *Котляр Ю. В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931) / Ю. В. Котляр. — Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2008. — 156 с.
1670. *Котляр Ю. В.* Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.) / Ю. В. Котляр. — Миколаїв: ПП «Спрінт–прінт», 1999. — 117 с.
1671. *Котляр Ю. В.* Висунська і Баштанська республіки (До 90-ої річниці проголошення) / Ю. В. Котляр. — Миколаїв: Вид-во І. Гудим, 2010. — 48 с.
1672. *Кравец А.* Мишка Япончик — король Молдаванки / А. Кравец, О. Капчинский. — М. «Детектив-Пресс», 2007. — 208 с.
1673. *Кравец Ю. П.* Михаил Полонский и «заговор» против Махно / Ю. П. Кравец // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сб. статей и мат. // Сост. А. В. Посадский. — М.: «Аиро–ХХІ», 2015. — С. 393–419.
1674. *Кравец Ю. П.* Форум «Махно» / Ю. П. Кравец [Електронний ресурс]. — Режим доступу: / makhno.ru/forum

1675. *Кривенький В. В.* О численности и размещении анархистских организаций накануне и в период российской революции 1905–1907 гг. / В. В. Кривенький // Деп. ИНИОН. № 36936 — М., 1988. — 48 с.
1676. *Кривенький В. В.* Анархизм и анархисты в России / В. В. Кривенький // Политические исследования. — М., 1993. — № 2. — С. 150–156.
1677. *Кривенький В. В.* Анархисты — «подносчики снарядов» / В. В. Кривенький // Политические исследования. — 1993. — № 2. — С. 150–156.
1678. *Кривенький В. В.* Анархисты / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 32–35.
1679. *Кривенький В. В.* Анархисты-индивидуалисты / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 35–36.
1680. *Кривенький В. В.* Анархисты-коммунисты / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 36–38.
1681. *Кривенький В. В.* Анархисты-синдикалисты / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 38–39.
1682. *Кривенький В. В.* Аршинов П. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996 — С. 50.
1683. *Кривенький В. В.* «Бунтарь» / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 94.
1684. *Кривенький В. В.* «Буревестник» / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 94.
1685. *Кривенький В. В.* Борисов С. М. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 84.
1686. *Кривенький В. В.* Волин В. М. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 121–122.
1687. *Кривенький В. В.* Гроссман И. С. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 166.
1688. *Кривенький В. В.* Дайнов М. Э. Р. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 175.

1689. *Кривенький В. В.* Каганович Ш. Х. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 235.
1690. *Кривенький В. В.* Карелин А. А. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 242–243.
1691. *Кривенький В. В.* Махайский Я. П. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 349–350.
1692. *Кривенький В. В.* Махаевщина. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 349.
1693. *Кривенький В. В.* Музиль Н. И. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 374–375.
1694. *Кривенький В. В.* Новомирский Д. И. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 402.
1695. *Кривенький В. В.* Романов С. М. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 515.
1696. *Кривенький В. В.* Сандомирский Г. Б. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 515.
1697. *Кривенький В. В.* Таратута А. Г. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 547.
1698. *Кривенький В. В.* Таратута О. И. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 604.
1699. *Кривенький В. В.* Энгельсон Б. Я. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 715.
1700. *Кривенький В. В.* Эрдалевский К. М. / В. В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 715.
1701. *Кривенький В. В.* Предисловие / В. В. Кривенький // Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935. В 2 тт. — М.: РОССПЭН, 1998, т. 1. 1883–1916 гг. — С. 11.
1702. *Кривобок О. П.* Анархісти на Північному Лівобережжі України на початку XX століття / О. П. Кривобок // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2008. Вип. 41. — С. 226–235.

1703. *Кубанин М.* Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны / М. Кубанин. — Л.: «Прибой», 1927. — 227 с.
1704. *Кубанин М.* К истории кулацкой контрреволюции (Махновщина) / М. Кубанин // На аграрном фронте. — М., 1925. — № 7–8. — С. 98–129; № 9. — С. 83–96.
1705. *Кубанин М.* Антисоветское крестьянское движение в годы гражданской войны (военного коммунизма) / М. Кубанин // На аграрном фронте. — 1926. — № 1. — С. 84–94; № 2. — С. 36–44.
1706. *Кудінов Д. В.* Анархісти й українське селянство в 1900-х роках: проблема взаємовідносин у радянській та пострадянській історіографії / Д. Кудінов // Матеріали III Міжнарод. наук.-практ. інтер.-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації». Зб. наук. праць. — Переяслав-Хмельницький, 2015. — Вип. 3. — С. 94–98
1707. *Кудінов Д. В.* Бездержавники й українське селянство в 1900-х роках: до історіографії проблеми / Д. В. Кудінов // Сумський істрико-архівний журнал. — Суми, 2015. — № XXV. — С. 5–18.
1708. *Кузина Л. А.* Из истории борьбы большевиков против анархистов в период подготовки Октябрьской революции / Л. А. Кузина / Ленин. Партия. Октябрь. — Л.: Изд. ЛГУ, 1967. — С. 118–145.
1709. *Кульчицкий Л.* Современный анархизм / Л. Кульчицкий. — СПб.: Тип. «Север», 1907. — 284 с.
1710. *Курган Р.* Страница гражданской войны / Р. Курган. — Харьков: Гос. изд-во Украины, 1925. — 204 с.
1711. *Куреньшев А. А.* Нестор Махно за вольные советы / А. А. Куреньшев // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры / Сост. А. В. Посадский. — М.: «Аиро XXI», 2015. — С. 379–392.
1712. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. / Г. Куромія. — К.: «Основи», 2002. — 510 с.
1713. *Кучер О. О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. / О. О. Кучер. — Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. — 171 с.
1714. *Кушніренко І.* Нестор Махно і «Союз бідних хліборобів» / І. Кушніренко, В. Жулінський. — Запоріжжя: «Дніпровський металург», 2010. — 172 с.
1715. *Лебедь Д.* Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины / Д. Лебедь. — Харьков: Всеукр. гос. изд-во, 1921. — 55 с.
1716. *Лебедь Д.* Первое наступление Махно / Д. Лебедь // Пятая годовщина Октябрьской революции: 1917 октябрь — 1922. — Екатеринослав: Екатериносл. губком КП(б)У, 1922. — С. 186–189.

1717. *Лебедь Д.* Махновщина в тылу у деникинцев / Д. Лебедь // Пятая годовщина Октябрьской революции : 1917 октябрь — 1922. — Екатеринослав: Екатериносл. губком КП(б)У, 1922. — С. 226–229.
1718. *Лебедь Д.* Махновское партизанчество: Жизнь и «подвиги» махновской вольницы / Д. Лебедь // Пятая годовщина Октябрьской революции: 1917 октябрь — 1922. — Екатеринослав: Екатериносл. губком КП(б)У, 1922. — С. 256–259.
1719. *Лисенко А. А.* Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918–1919 рр. / А. А. Лисенко. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — 262 с.
1720. *Лебеденко А. М.* Анархизм в Украине (конец XIX — начало XX ст.) / А. М. Лебеденко. — К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1995. — 192 с.
1721. *Лебеденко О. М.* Анархисти на Україні в 1903–1908 рр. / О. М. Лебеденко // Український історичний журнал. — 1991. — № 11. — С. 36–43.
1722. *Лебеденко О. М.* К истории возникновения анархизма на Украине / О. М. Лебеденко // Проблемы викладання історії народів України в технічному вузі. Тези доповідей респ. наук.-метод. кон-ї. 1991. — Одеса–К., 1991. — С. 38–39.
1723. *Лебеденко О. М.* Тероризм в Україні під час революції 1905–1907 рр. / О. М. Лебеденко // Проблеми історії України XIX початку — XX ст. — Вип. 15. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 73–79.
1724. *Леонов М. И.* Террор и Смута в Российской империи / М. И. Леонов // Исторический вестник. Терроризм в Российской империи в начале XX в. Т. 2 / Под ред. С. В. Девятова. — М.: «Икар», 2012. — С. 6–23.
1725. *Леонтьев Я. В.* Самоуправляющиеся артели в хлебобулочном производстве в 1920-е годы / Я. В. Леонтьев, Д. И. Рублев // Международная научно-практическая конференция «Рабочее движение и левые силы против авторитаризма и тоталитаризма: история, современность, перспективы». — М. 2013. — С. 62–74.
1726. *Леонтьев Я. В.* Последние дни «Донского штаба: к характеристике деятелей донской советской республики» / Я. В. Леонтьев, Д. И. Рублев // От «германской» к Гражданской. Становление корпуса народных вожаков Русской Смуты. Сборник статей и материалов. — М.: «АИРО–XXI», 2014. — С. 407–431.
1727. *Леонтьев Я. В.* Маруся Никифорова перед Ревтрибуналом: история одного показательного процесса / Я. В. Леонтьев, Д. И. Рублев // «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры / Сост. А. В. Посадский. — М.: «Аиро–XXI», 2015. — С. 40–60.

1728. *Лейкин А.* Против ложных друзей молодежи / А. Лейкин. — М.: «Молодая гвардия». 1980. — 224 с.
1729. *Лейкин А. Я.* Из истории борьбы РКП(б) и РКСМ против влияния анархизма на молодежи / А. Я. Лейкин // Актуальные проблемы истории ВЛКСМ. — Саратов: Изд. Саратовского университета. 1982. — С. 63–80.
1730. *Литвин В.* Україна: ХХ століття: у 2 кн. / В. М. Литвин, В. А. Смолій, М. І. Шпаковатий. — К.: Альтернативи, 2002. — Кн. 1. — 1880 с.
1731. *Максимов Г.* Анархо-синдикалисты в российской революции / Г. Максимов // Прямое действие. — М., 1997. — № 9/10. — С. 6–8.
1732. *Малахов В. П.* Одесса 1900-1920. Люди... события... факты / В. П. Малахов, Б. А. Степаненко. — Одесса: «Оптимум», 2004. — 483 с.
1733. *Малая энциклопедия по международному профдвижению.* — М.: Профинтерн. 1927. — 1134 с.
1734. *Мамулия Г.* Как самурай стал союзником Прометея: японо-кавказская смычка в годы Русско-японской войны / Г. Мамулия // Исторический вестник. Терроризм в Российской империи в начале ХХ в. Т. 2 / Под ред. С. В. Девятова. — М.: «Икар», 2012. — С. 90–135.
1735. *Маркин В. А.* Неизвестный Кропоткин / В. А. Маркин. — М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. — 446 с.
1736. *Мартынов М. Ю.* Русский художественный авангард и языковые анархические практики / М. Ю. Мартынов // Прямухинские чтения 2015 года. — М.: «Регтайм», 2016. — С. 92–113.
1737. *Менделеев А. Г.* Печать русских анархистов / А. Г. Менделеев. — М.: Политическая энциклопедия. 2015. — 247 с.
1738. *Могильнер М.* Мифология «подпольного человека»: радикальный микрокосм России начала ХХ века как предмет семиотического анализа / М. Могильнер. — М.: «Новое литературное обозрение», 1999. — 208 с.
1739. *Моисеев В. В.* Внутренние войска в борьбе с махновщиной / В. В. Моисеев // ИНИОН. Деп № 1331. — М., 1977. — 56 с.
1740. *Мороко В. М.* Спроби вижити: закордонні організації російських анархістів у 1907–1910 рр. / В. М. Мороко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Зароріжжя, 2002. Вип. XV. — С. 231–238.
1741. *Мороко В. М.* Діяльність російських анархістів-емігрантів напередодні Першої світової війни (1911–1914) / В. М. Мороко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя, 2003. Випуск XVI. — С. 257–259.
1742. *Мороко В. М.* Російська соціалістична немарксистська еміграція напередодні і під час революції 1905–1907 рр. / В. М. Мороко //

- Проблеми політичної історії України. Зб. наукових праць. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 155–168.
1743. *Моршанская М. М.* Иустин Жук: Очерк его жизни и деятельности / М. М. Моршанская. — Л.: «Прибой», 1927. — 58 с.
1744. *Налимов В. В.* Об истории мистического анархизма в России (По личному опыту и материалам Центрального архива) / В. В. Налимов // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: Изд. РХГА, 2015. — С. 806–820.
1745. *Нестеренко В. А.* Участь євреїв Поділля у революційних подіях 1905–1907 рр. / В. А. Нестеренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. — 2003. — Вип. 6. — С. 138–145.
1746. *Никитин А. Л.* К событиям 20-х гг. вокруг Кропоткинського музею / А. Л. Никитин // Труды Комиссии по научному наследию П. А. Кропоткина. Вып. 2. — М., 1992. С. 82–123.
1747. *Никулин Л.* Гибель махновщины / Л. Никулин // Знамя. — М., 1941. — № 3. — С. 169–197.
1748. *Новополин Г.* Махно и гуляй-польская группа анархистов: (По официальным данным) / Г. Новополин // Каторга и ссылка. — М., 1927. — № 5 (34). — С. 70–77.
1749. *Новополин Г.* Очерки развития профсоюзного движения на Днепропетровщине / Г. Новополин, И. Бронштейн. — Днепропетровск: Изд. ОСПС. 1927. — 40 с.
1750. *Носков М. А.* Анархистский терроризм в России начала XX века / М. А. Носков // Этносоциум и межнациональная культура. — М.: «Этносоциум», 2010. — № 6: — С. 164–168.
1751. *Обатнина Е.* Художник и История, или Как сделан «Памятник погибшим анархистам» / Е. Обатнина // Новое литературное обозрение. — М., 2013. — № 122.
1752. *Омельянчук И. В.* Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельянчук. — К.: МАУП, 2007. — 744 с.
1753. *Павко А. І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX — на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень / А. І. Павко. — К.: «Знання», 2001. — 112 с.
1754. *Павлов Д. В.* Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов. 1917 — середна 1950-х годов / Д. В. Павлов. — М., РОССРЭН, 1999. — 232 с.
1755. *Павлов Д.* Японские деньги и русская революция. Русская разведка и контрразведка в войне 1904–1905 гг. / Д. Павлов, С. Петров. — М.: «Прогресс-Академия», 1993. — 328 с.
1756. *Панкратова А. М.* Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику / А. М. Панкратова. — М.: «Красная новь», 1923. — 426 с.

1757. *Панкратова А. М.* Политическая борьба в российском профдвижении 1917–1918 гг. / А. М. Панкратова. — [Л.], Ленингр. губпрофсовет, 1927. — 146 с.
1758. *Пашков М.* Анархия — мать террора / М. Пашков 2003 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: gazeta.zn.ua/SOCIETY/anarhiya__.
1759. *Петришина Л. В.* Анархисти в Одесі в період першої революції в Росії / Л. В. Петришина, А. К. Юрій // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1992. — Вип. 172. — С. 61–64.
1760. Пиратские эпизоды: бандитские нападения 1921–1927 гг. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: / krimea.info/piraty-chernogo.
1761. Політичний терор в тероризм в Україні (XIX–XX ст.). Історичний нарис. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.
1762. *Полянский Ф. Я.* Социализм и современный анархизм / Ф. Я. Полянский. — М.: «Экономика», 1973. — 199 с.
1763. *Попова С. С.* «Я левый из левых, демократ, социалист...». Архивная справка на В. Л. Бурцева / С. С. Попова // Исторический архив. — М., 2002. — № 1. — С. 116–144; № 2. — С. 42–80.
1764. *Посадский А. В.* Белый Юг и махновщина: к проблеме взаимоотношений. Крым. Врангель. 1920 год. / Посадский А. В. — М.: Социально-политическая мысль, 2006. — 216 с.
1765. *Петушкова И. В.* Петр Алексеевич Кропоткин и мировая война / И. В. Петушкова // Труды Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. Вып. 2. — М., 1997. — С. 88–98.
1766. *Премыслер И.* Разгром бандитизма на Украине (1921) / И. Премыслер // Военно-исторический журнал. — М., 1940. — № 9. — С. 34–44.
1767. *Прилуцький В. І.* Небольшевистські молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті рр. / В. І. Прилуцький. Історичні зошити АН України. — К., АНУ, 1993. — 58 с.
1768. *Прилуцький В. І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.) / В. І. Прилуцький. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. — 249 с.
1769. *Пушкарева И. М.* Рабочее движение в России в период реакции 1907–1910 гг. / И. М. Пушкарева. — М.: «Наука», 1989. — 272 с.
1770. *Равич-Черкасский М.* Махно и махновщина / М. Равич-Черкасский. — Екатеринослав: Всеукр. изд-во, 1920. — 20 с.
1771. *Равич-Черкасский М.* Анархисты. 2-е изд / М. Равич-Черкасский. — Харьков: «Пролетарий», 1930. — 68 с.
1772. *Райский Б.* «Просвещенные европейцы» и Махно / Б. Райский // Новое время. — М., — 1969. — № 13. — С. 15–16.

1773. *Ратьковский И. С.* Разоружение анархистов в Москве в апреле 1918 г. / И. С. Ратьковский // Вестник С.-Петербургского государственного университета культуры и искусств. Вып. № 2(23). — СПб., 2015. — С. 24–31.
1774. *Ревчук В.* У боротьбі за волю і незалежність. Повстання А. Левченка / В. Ревчук // Український засів. Ч. 1–3 (44–46). — Харків, 1991. — С. 64–70.
1775. *Реєнт О. П.* Історія України XIX — початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 218–232.
1776. *Реєнт О. П.* Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр.: Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів / О. П. Реєнт / Інститут історії України. — К.: Вид-во НАН України, 1994. — 38 с.
1777. *Росс Н.* Врангель в Крыму / Н. Росс. — Франфуркт: «Посев». 1982. — 310 с.
1778. *Рублев Д. И.* Проблема «интеллигенция и революция» в анархистской публицистике начала XX века / Д. И. Рублев // Отечественная история. — М., 2006. — № 3. — С. 166–173.
1779. *Рублёв Д. И.* Анархисты начала XX века в СССР 1950–1960-х гг. (на примере А. Н. Андреева и З. Б. Гандлевской) / Д. И. Рублев // Прямухинские чтения 2007 года. — Тверь, 2008. — С. 135–145.
1780. *Рублёв Д. И.* История одной листовки и судьба анархиста Варшавского / Д. И. Рублев // 30 октября, 2006. — № 66. — С. 8–9.
1781. *Рублёв Д. И.* Годы становления СССР и НЭП: взгляд анархистов / Д. И. Рублев // IX Плехановских чтения. «Союз Советских Социалистических Республик, 1922–1991 гг.: исторический тупик или перспектива исторического развития?». — СПб., 2010. — С. 43–48.
1782. *Рублёв Д. И.* «Маруся кричала: Да здравствует анархия! Да здравствует свобода!». Воспоминания З. Б. Гандлевской о деятельности анархистского подполья в Крыму летом–осенью 1919 г. / Д. И. Рублев // Исторический архив. — М., 2015. — № 4. — С. 48–54.
1783. *Рублев Д. И.* Анархисты в Советской России: 1922–1953 гг. Стратегии борьбы и выживания в условиях диктатуры / Д. И. Рублев // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 903–918.
1784. *Рублев Д. И.* Из истории леворадикального сопротивления коммунистической диктатуре: анархисты Московского региона в середине 1920–1930-х гг. / Д. И. Рублев // Российская история. — М., 2011. — № 4. — С. 155–162.
1785. *Руднев В. В.* Махновщина / В. В. Руднев. — Харьков: «Книгоспилка», 1928. — 103 с.

1786. *Сабенникова И. В.* Российская эмиграция (1917–1939): сравнительно-типологическое исследование / И. В. Сабенникова. — Тверь: Федеральная архивная служба России; ВНИИДАД, 2002. — 431 с.
1787. *Савицький К. І.* Ради Півдня України в соціалістичних перетвореннях періоду громадянської війни (січень 1918 — березень 1921 рр.) / К. І. Савицький // Український історичний журнал. — К., 1971. — № 6. — С. 106–110.
1788. *Савченко В. А.* Махно / В. А. Савченко. — К.: «Фоліо». 2005. — 416 стр.
1789. *Савченко В. А.* Анархисты-террористы в Одессе 1903–1913 / В. А. Савченко. — Одесса: «Оптимум», 2006. — 169 с.
1790. *Савченко В. А.* 100 знаменитых революционера и анархиста / В. А. Савченко. — Харьков: «Фоліо», 2010. — 416 с.
1791. *Савченко В. А.* Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 — сентябрь 1929) / В. А. Савченко. — М.: РОССПЭН, 2012. — 287 с.
1792. *Савченко В. А.* Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.) / В. А. Савченко. — Одеса: «Печатный дом», 2014. — 308 с.
1793. *Савченко В. А.* Анархистское движение в Одессе в годы первой российской революции 1905–1907 гг. / В. А. Савченко // «Воспитание историей». I-я обл. ист. — краевед. науч. — прак. конференция. — Одесса, 1989. — С. 47–48.
1794. *Савченко В. А.* Причины и следствия махновского мятежа / В. А. Савченко // ИНИОН АН СССР. № 38479. — М., 1989. — 28 с.
1795. *Савченко В. А.* Измена батьки Махно и «железная метла» Л. Д. Троцкого / В. А. Савченко // История СССР. — М., 1990. — № 2. — С. 75–90.
1796. *Савченко В. А.* «Черная» эмиграция: К истории российской анархистской эмиграции 20–30-х годов XX века / В. А. Савченко // ИНИОН АН СССР. — № 41256 — М., 1990. — 24 с.
1797. *Савченко В. А.* Эволюция анархистского движения в первые годы советской власти на Украине / В. А. Савченко // «Повышение эффективности подготовки учителей истории без отрыва от производства». Всесоюз. науч.-метод. конференция. — М.–Одесса, 1990. — С. 54–55.
1798. *Савченко В. А.* Анархістський рух на Україні у 1905–1907 рр. / В. А. Савченко // Наукові праці з питань політичної історії. Більшовики та непролетарські партії на етапі буржуазно-демократичної революції. — К., 1991. — Вип. 169. — С. 137–148.
1799. *Савченко В. А.* Проблема «третьей силы» в гражданской войне / В. А. Савченко // Материалы укр.-рос. науч.-метод. симпозиума «Историко-культурное наследие человечества». — Одеса, ОДУ, 1992. — С. 40–41.

1800. Савченко В. А. Єдиний анархізм» конфедерації «Набат» / В. А. Савченко, О. О. Фесік // Всеукраїнськ. історич. наук.-метод. конференція «Україна: становлення незалежності». — Одеса, ОГУ. 1993. Ч. 1. — С. 52–53.
1801. Савченко В. А. Махновська південноукраїнська федерація / В. А. Савченко // Матеріали IV-ї Всеукр. конференції «Розвиток історичного краєзнавства». — Луцьк, 1993. — С. 29–30.
1802. Савченко В. А. Анархістські організації України / В. А. Савченко // Енциклопедія сучасної України. Т. 1. — К.: АН України, 2001. — С. 120–121.
1803. Савченко В. А. «Жертвоприношення революції» (Маргінальні терористи — анархісти України у 1905–1909 рр.) / В. А. Савченко // Незалежний культурологічний часопис «Ї». — Львів, 2002. — № 25. — С. 119–135.
1804. Савченко В. А. Політичний проект махновського руху у 1919 р. / В. А. Савченко // I-а міжнародна наук. конференція «Революції в Україні у XX–XXI ст.: співзвуччя епох». — Одеса, ХНУВС, 2005. — С. 152–156.
1805. Савченко В. А. Терористична практика анархістського руху в Україні поч. XX ст. / В. А. Савченко // Матеріали між. наук. конференції «Сучасний тероризм: філософія, ідеологія і форми прояву». — Житомир, 2006. — С. 32–34.
1806. Савченко В. А. Уничтожение оппозиционных партий и политических организаций на Одессине в 1921–1929 гг. / В. А. Савченко // Одесский мартиролог. Т. 3. — Одеса, МФІ. 2005. — С. 29–82.
1807. Савченко В. А. Анархістський терор в Україні: особливості та практика / В. А. Савченко // Матеріали III-ї звіт. конференції ОЮІ ХНУВС. — Одеса, ОЮІ, 2006. — С. 27–29.
1808. Савченко В. А. Анархисты Одессы в эпоху революции и гражданской войны (1917–1920 гг.) / В. А. Савченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2007. — Вип. 3. — С. 71–99.
1809. Савченко В. А. Анархистская эмиграция первых десятилетий XX века (1903–1939 гг.) / В. А. Савченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2007. — Вип. 4. — С. 57–89; 2008. Вип. 5. — С. 52–74.
1810. Савченко В. А. Соціальні конфлікти в Одесі часів НЕПу (1921–1928) / В. А. Савченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2008. — Вип. 6. — С. 54–67.
1811. Савченко В. А. Способи анархістського тероризму у Одесі 1907–1912 рр. / В. А. Савченко // Матеріали наук.-практ. конференції «Сторіччя розшуку: історія, сучасність та перспективи». — Одеса, ХНУВС, 2008. — С. 184–186.

1812. *Савченко В. А.* Евреи в анархистском движении на Юге Украины (1904–1908) / В. А. Савченко // VI-е Запорожские еврейские чтения. — Запорожье. 2008. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: / jr.zp.ua/download/file/120.html
1813. *Савченко В. А.* Анархисти України і інтелігенція (пер. чверть XX ст.) / В. А. Савченко // Інтелігенція і влада. Матеріали V-ї Всеукр. наук. конференції. Ч. 2. — Одеса, 2009. — С. 155–161.
1814. *Савченко В. А.* Анархистское подполье в Одессе в 20–30-х гг. XX века / В. А. Савченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2009. — Вип. 7. — С. 108–135.
1815. *Савченко В. А.* Південноукраїнська трудова федерація 1919 р. — забута форма української державності / В. А. Савченко // Життя і пам'ять. Наукова збірка присвячена пам'яті В. І. Шамко. — Одеса, 2009. — С. 127–139.
1816. *Савченко В. А.* Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) / В. А. Савченко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — К., 2009. — № 1. — С. 120–137.
1817. *Савченко В. А.* Анархистское движение в Одессе в 1908–1916 гг. / В. А. Савченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2010. — Вип. 9. — С. 32–48.
1818. *Савченко В. А.* Анархисти Півдня України 1910–1914 рр.: від економічного терору до таємних профспілок / В. А. Савченко // Інтелігенція і влада. Історія. — Одеса, 2011. — № 22. — С. 48–56.
1819. *Савченко В. А.* З історії політичних репресій на Одещині за часів радянської влади: вступна стаття / В. А. Савченко // Реабілітовані історією. Одеська область. — Одеса, 2011. Розділи 1–3. — С. 5–71.
1820. *Савченко В. А.* Українська складова махновського руху / В. А. Савченко // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. — Одеса, 2011. — № 21. — С. 55–62.
1821. *Савченко В. А.* Анархізм в Україні (1903–1905): до причин розповсюдження руху / В. А. Савченко // Південноукраїнський правничий часопис. — Одеса, 2012. — № 1. — С. 224–226.
1822. *Савченко В. А.* До причин кризи анархістського руху в Україні 1908–1909 рр. / В. А. Савченко // Інтелігенція і влада. Історія. — Одеса, 2012. — № 27. — С. 54–64.
1823. *Савченко В. А.* «Йти окремо, бити разом!»: анархисти — борці за встановлення більшовицької диктатури в Одесі (1917–1918 рр.) / В. А. Савченко // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. — Одеса, 2012. — № 9 (161). — С. 22–31.
1824. *Савченко В. А.* Махаевский «Союз непримиримых» и создание первой анархистской группы в Одессе (1903–1904) / В. А. Сав-

- ченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2013. — Вип. 15. — С. 43–65.
1825. Савченко В. А. Іллегалізм в анархістському русі України (1904–1908) / В. А. Савченко // V-а міжнарод. нук.-практ. конференція «Роль та місце ОВС у разбудові демакратичної правової держави». — Одеса, ОДУВС, 2013. — С. 191–193.
1826. Савченко В. А. 1913 рік в історії анархістського руху в Україні: до питання про «зникнення анархістської загрози» / В. А. Савченко // Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри. Матеріали IV-ї між. наук.-практ. конференції. — Одеса, 2013. — С. 305–309.
1827. Савченко В. А. Одесская анархистская группа «Молодая воля» (новое о «Мишке Япончике» и его юношеском окружении) / В. А. Савченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2013. — Вип. 16. — С. 47–75.
1828. Савченко В. А. Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) / В. А. Савченко // Краєзнавство. — К., 2013. — № 2. — С. 174–183.
1829. Савченко В. А. Одесские анархисты в революции 1905–1907 гг. Между «кровавым воскресеньем» и «либмановским» взрывом / В. А. Савченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2014. — Вип. 17. — С. 186–200.
1830. Савченко В. А. Ар'єргардні бої революції: анархістська герілья в Одесі (грудень 1906 — грудень 1907) / В. А. Савченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Вип. 3 (35). Іст. науки. — Миколаїв, 2013. — С. 106–111.
1831. Савченко В. А. «Махновщина после Махно»: махновское движение после вынужденной эмиграции Нестора Махно из Украины / В. А. Савченко // Крестьянский фронт 1918–1922 гг. Сборник статей и материалов. — М., 2013. — С. 237–253
1832. Савченко В. А. Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 — березень 1919) / В. А. Савченко // Проблема історії України XIX — початку XX ст. — К., 2013. — Вип. 21. — С. 384–401.
1833. Савченко В. А. Паризька шпигунка із «Чорного хреста» (справа одеського анархістського підпілля 1933 р.) / В. А. Савченко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — К., 2013. — № 1–2. — С. 31–51.
1834. Савченко В. А. Міжнародні аспекти формування анархістського руху в Російській імперії 1900–1906 рр. / В. А. Савченко // «Актуальні питання зовнішньої політики України». Міжнарод. наук.-практ. конференція. — Одеса, 2014. — С. 48–50.

1835. *Савченко В. А.* До питання про винищення анархістського підпілля в Україні у 1920-х рр. / В. А. Савченко // *Матеріали 6-ї Всеукр. наук. конференції «Інтелігенція і влада».* — Одеса, 2014. — С. 224–227.
1836. *Савченко В. А.* Анархістська організаційна структура і анархістські комунікації в епоху революції 1905–1907 рр. / В. А. Савченко // *Інтелігенція і влада. Серія: Історія.* — Одеса, 2014. — № 30. — С. 107–119.
1837. *Савченко В. А.* «Дети Мировой» и «батьки Гражданской»: феномен анархо-повстанческих атаманов Украины (1917–1921 гг.) / В. А. Савченко // «От «германской» к Гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты. Сб. статей и материалов. — М.: АИРО-XXI, 2014. — С 363–378.
1838. *Савченко В.* Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.) / В. А. Савченко // *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Зб. статей. Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.).* — К., 2014. — С. 400–409.
1839. *Савченко В.* Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр. / В. А. Савченко // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* — К., 2014. — № 2 (43). — С. 176–197.
1840. *Савченко В. А.* Судьбы одесских анархистов (1930 гг) / В. А. Савченко // *Південний захід. Одесика.* — Одеса, 2015. — Вип. 19. — С. 176–212.
1841. *Савченко В. А.* Пропаганда терором; терористична практика анархістів Російської імперії / В. А. Савченко // VII-а міжнарод. наук.-практ. конференція «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави». — Одеса, ОДУВС, 2015. — С. 65–68.
1842. *Савченко В. А.* Анархісти та робітничий рух першої чверті ХХ ст.: до постановки проблеми / В. А. Савченко // *Матеріали V-ї міжнарод. наук.-практ. конференції. «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри».* — Одеса, вид. МНУ, 2015. — С. 293–297.
1843. *Савченко В. А.* Конфедерація анархістських організацій України «Набат» і радянська влада: початок боротьби (червень–липень 1919 р.) / В. А. Савченко // «Кочубіїв — Хаджибей — Одеса». Матеріали I-ї Всеукр. наук. конференції. — Одеса, 2015. — С. 119–122.
1844. *Савченко В. А.* Одеські анархісти і соціалізація виробництва в 1917–1919 рр. / В. А. Савченко // *Краєзнавство.* — К., 2015. — № 1/2 (90). — С. 69–78.
1845. *Савченко В. А.* Архівні джерела з історії анархістського руху в Україні першої чверті ХХ ст. / В. А. Савченко // II-а Міжнарод. наук.-практ. конференція Державного архіву Одеської області «Архів — Історія — Сучасність». — Одеса, 2015. — С. 263–266.

1846. Савченко В. А. Батька Савон / В. А. Савченко, А. В. Дубовик // Альманах Асоціації дослідників громадянської війни в Росії. Вип. 2. — Архангельск: САФУ, 2015. — С. 163–165.
1847. Савченко В. А. Анархисти Молдови на переломі епох (1900–1911 гг.) / В. А. Савченко // *Studia Universitatis Moldaviae. Istorie.* (Кишинев, Молдова). — 2015. — № 4 (84). — Р. 124–129.
1848. Савченко В. А. Анархо-махновські атамани мятежного Донбасу в 1920–1922 гг. / В. А. Савченко // «Атаманщина» і «партизанщина» в Громадянській війні: ідеологія, воєнне учасня, кадри. Збірник статей і матеріалів. — М.: «АИРО-XXI», 2015. — С. 420–439.
1849. Савченко В. А. Ідея козацької волі в пропагандистській і організаційній діяльності анархістів в українському селі / В. А. Савченко // Чорноморська минувшина. Вип. 10. — Одеса, 2015. — С. 35–45.
1850. Савченко В. А. До питання виникнення анархістського руху в Україні / В. А. Савченко // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Вип. 24. — К., 2015. — С. 113–122.
1851. Савченко В. А. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» у «денікінському підпіллі» та повстанському русі на Півдні та Сході України (серпень 1919 р. — січень 1920 р.) / В. А. Савченко // Південний захід. Одесика. — Одеса, 2016. — Вип. 20. — С. 157–179.
1852. Савченко В. А. Іноземні анархісти — члени одеських анархістських груп (1917–1926 рр.) / В. А. Савченко // IX Всеукраїнська наук. конференція присвячена 25-річчю Незалежності України «Народний Рух України: місце в історії і політиці». — Одеса, 2016. — С. 63–64.
1853. Савченко В. А. Студенти в анархістському русі в Україні (1905–1928 рр.) / В. А. Савченко // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. — Одеса, 2015. — № 33. — С. 90–106.
1854. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 90–98.
1855. Самойлов Ф. На початку XX століття / Ф. Самойлов, М. Скрипник, О. Ярещенко // Історія Одеси. — Одеса, 2000. — С. 195–272.
1856. Сапон В. П. Терновый венец свободы. Либертаризм в идеологии и революционной практике российских левых радикалов (1917–1918 гг.) / В. П. Сапон. — Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 2008. — 232 с.
1857. Сапон В. П. Либертарный социалист Аполлон Карелин / В. П. Сапон. — North Carolina, USA, 2015. — 216 с.
1858. Сапон В. П. О соотношении между понятиями «левый либертаризм / либертарный социализм» и «анархизм» / В. П. Сапон //

- Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. — Н.-Новгород, 2008. — № 3. — С. 220–224.
1859. Сапон В. П. «Так умирали цветы анархизма...» (о секретной поездке Николая Доскаля-Эссирного в Нижегородскую губернию в 1926 г.) / В. П. Сапон // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. Вып. 3. — М., 2009. — С. 49–53.
1860. Сапон В. П. Русские анархисты в 1917–1918 гг.: опыт участия во власти / В. П. Сапон // Падение империи, революция и гражданская война в России / Сост. С. М. Исхаков. — М.: «Соц.-политическая мысль», 2010. — С. 112–133.
1861. Сапон В. П. «Огонь по своим»: Критика кропоткианской доктрины российскими анархо-теоретиками начала XX в. / В. П. Сапон // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 493–499.
1862. Сапон В. П. Был ли Аполлон Карелин провокатором? / В. П. Сапон, В. В. Зверев // Родина. — 2016. — № 1. — С. 106–111.
1863. Світленко С. І. Зародження анархістського руху в Катеринославі / С. І. Світленко // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та Археологія. Вип. 11. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. — С. 49–52.
1864. Світленко С. І. Катеринослав у демократичній революції 1905–1907 років: Початки революційної загрози / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. — Вип. 3. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. — С. 19–37.
1865. Світленко С. І. Катеринослав у демократичній революції 1905–1907 років: Революційний апогей / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. — Вип. 4. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. — С. 26–47.
1866. Семанов С. Н. 18 марта 1921 / Семанов С. Н. — М., «Молодая гвардия», 1977. — 207 с.
1867. Семанов С. Н. Махно как он есть / Семанов С. Н. — М.: Т-во советских писателей, 1991. Вып. 1. — 64 с.; Вып. 2. — 48 с.
1868. Семанов С. Н. Махно: подлинная история / С. М. Семанов. — М.: «АСТ-ПРЕСС», 2001. — 320 с.
1869. Семанов С. Н. Махно. Судьба атамана / Семанов С. Н. — М.: «АСТ-Пресс», 2004. — 320 с.
1870. Семанов С. Н. Нестор Махно вожак анархистов. Новое прочтение по новым материалам / Семанов С. Н. — М.: «Вече», 2005. — 384 с.
1871. Семанов С. Н. Махновщина и ее крах / Семанов С. Н. // Вопросы истории. — М., 1966. — № 9. — С. 37–60.
1872. Семен Радовицкий: «Да здравствует анархия!» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: / avtonom.org/people/semen

1873. *Сиротенко С. М.* Листівки як історичне джерело вивчення історії анархістського руху в Україні (1903–1914 рр.) / С. М. Сиротенко // Спеціальні історичні дисципліни питання теорії та методики. — К., 2006. — № 13. Ч. 2. — С. 86–96.
1874. *Сирченко И. Т.* Выполнил приказ В. И. Ленина / И. Т. Сирченко. — М.: «Мысль», 1979. — 278 с.
1875. *Ситник О.* Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років / О. Ситник // Схід. — 2009. — № 5 (96). — С. 78–80.
1876. *Скирда А.* Нестор Махно, казак свободы (1888–1934). Гражданская война и борьба за вольные советы в Украине 1917–1921 гг. / А. Скирда. — Париж: «Громада», 2001. — 350 с.
1877. *Скирда А.* Вольная Русь: От веча до советов 1917 года / А. Скирда. — Париж: «Громада», 2003. — 157 с.
1878. *Скирда А.* Индивидуальная автономия и коллективная сила: Обзор либертарных идей и практик от Прудона до 1939 г. / А. Скирда. — Париж: «Громада», 2002. — 225 с.
1879. *Скирда А.* Борьба за вольные советы в Украине: 1917–1921 / А. Скирда. — Париж: «Громада», 2001. — 350 с.
1880. *Скирда, А.* Социализм интеллектуалов: Ян Вацлав Махайский, разоблачитель социализма, марксизма и самого Маркса / А. Скирда. — Париж: «Громада», 2003. — 131 с.
1881. *Скрипник О. В.* За золотом Нестора Махна / О. В. Скрипник. — К.: «Ярославів вал», 2011. — 312 с.
1882. *Смирнов В.* Реквием XX века. / В. Смирнов. — Одесса: «Астропринт», 2005. — Ч. III. — 880 с.
1883. *Смирнов А. П.* Командарм Иван Федько. — Симферополь: Крымиздат, 1959. — 122 с.
1884. *Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны / под. ред. А. М. Андреева.* — М.: «Наука», 1967. — 424 с.
1885. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. — К.: «Либідь», 1999. — 979 с.
1886. *Солдатенко В. Ф.* Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі / В. Ф. Солдатенко. — К.: «Світогляд», 2004. — 331 с.
1887. *Солженицын А. И.* Двести лет вместе / А. И. Солженицын. — М.: «Русский путь», 2001. — Т. 1. — 512 с.
1888. *Солодар О.* Звивисті шляхи Свирида Коцура / О. Солодар // Історичні сторінки «Нової доби». — Черкаси, 2002. — 6 серпня (№ 61).
1889. *Спирин Л. М.* Классы и партии в гражданской войне в России, 1917–1920 гг. / Л. М. Спирин. — М.: «Мысль», 1968. — 438 с.
1890. *Спирин Л. М.* Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. — 1920 г.) / Л. М. Спирин. — М.: «Мысль», 1977. — 364 с.

1891. *Стаценко Д. В.* Діяльність анархістів Полтави в умовах становлення більшовицької диктатури (перша половина 1920-років) / Д. В. Стаценко // III-і Череванівські читання. Всеукр. конференція. — Полтава. ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2016. — С. 203–217.
1892. *Степаненко Б. А.* Одесса 1900–1920. Люди... события... факты / В. П. Малахов, Б. А. Степаненко. — Одесса, «Оптимум», 2004. — 483 с.
1893. *Степанов С.* Черная сотня / С. Степанов. — М.: «Эксмо-Яуза», 2005. — 544 с.
1894. *Суворов Л. И.* Политический терроризм в России XIX — начала XX веков. Истоки, структура, особенности / Л. И. Суворов // Социологические исследования. — 2002. — № 7. — С. 54–61.
1895. *Сухова О. А.* Революционный терроризм в России конца XIX — начала XX века: историография, методология, факты / О. А. Сухова // Исторический вестник. Терроризм в Российской империи а начале XX в. Т. 2 / Под ред. С. В. Девятова. — М.: «Икар», 2012. — С. 136–173.
1896. *Сыркин Л. Н.* Махаевщина / Л. Н. Сыркин. — М. — Л.: «Соцэкиздат», 1931. — 80 с.
1897. *Сыркин Л. Н.* Махаевщина / Л. Н. Сыркин // Красная летопись. — М., 1929. — № 6 (33). — С. 184–212; 1930. — № 1 (34). — С. 117–145.
1898. *Талеров П. И.* Анархизм: развенчание мифов и стереотипов / П. И. Талеров // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: Изд. РХГА, 2015. — С. 11–19.
1899. *Талеров П. И.* Распространение идей анархо-коммунизма в России в первые годы XX в. / П. И. Талеров // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 500–510.
1900. *Талеров П. И.* Коминтерн и анархисты в 1920–1930-х гг. / П. И. Талеров // Выступление на Международной конференции в Щецине (Польша) в 2016 г. (рукопись).
1901. *Тепер И. (Гордеев).* Махно: От «единого» анархизма к стопам румынского короля / И. Тепер. — К.: «Молодой рабочий», 1924. — 121 с.
1902. *Теплицын В. Л.* Махно Нестор: историческая хроника / В. Теплицын. — М.: «Олимп», 1998. — 442 с.
1903. *Теплицын В. Л.* «Бесмысленный и беспощадный». Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 гг. / В. Теплицын. — М.: РГГУ, 2003. — 338 с.
1904. *Тихомиров Б.* Батько Махно и рабочий вопрос / Б. Тихомиров // Рабочий класс под игом белогвардейщины. 1918–1920 гг. — М.–Л.: «Московский рабочий», 1928. — С. 82–84.

1905. *Тимащук А. В.* Анархо-коммунистическое формирования Н. Махно (сентябрь 1917 — август 1921 г.) / А. В. Тимащук. — Симферополь: «Таврия», 1996. — 190 с.
1906. *Тинченко Я. Ю.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918) / Я. Ю. Тинченко. — К.—Львів: «ІV». — 372 с.
1907. *Ткач С. А.* Діяльність анархістських організацій у Подільській губернії на початку ХХ ст. / С. А. Ткач // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2015. Вип 8. — С. 222–228.
1908. *Ткаченко-Плахтий О. П.* Индивидуальный политический террор начала ХХ века в южноукраинских губерниях Российской империи (на примере теракта против Г. Чухнина и А. Каульбарса) / О. П. Ткаченко-Плахтий // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — Тамбов, 2013. — № 5. Ч. 1. — С. 181–183.
1909. *Трифонов И. Я.* Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923). Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией / И. Я. Трифонов. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. — 311 с.
1910. *Трубичев И.* Анархистские экспроприации: революционная борьба или уголовщина (на примере Первой русской революции) / И. Трубичев // Наше отечество: страницы истории. — М., 2005. Вып. 4. — С. 81–89.
1911. *Ударцев С. Ф.* Эволюция теории анархизма в России в XIX–XX вв. (классический и постклассический периоды) / С. Ф. Ударцев // Анархизм. pro contra / Сост., вступ. статья, коммент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 20–27.
1912. *Федоров К. Г.* ВЦИК в первые годы Советской власти / К. Г. Федоров. — М.: Госюриздат, 1957. — 170 с.
1913. *Філонов О. В.* Місце і роль ліворадикальних організацій у політичному житті Російської імперії (друга половина XIX — початок ХХ ст.) / О. В. Філонов // Часопис Київського університету права. — 2013. — № 1. — С. 30–33.
1914. *Френкин М.* Трагедия крестьянских восстаний. 1918–1921 / Френкин М. — Тель-Авив, «Лексикон», 1987. — 250 с.
1915. *Хамфри К.* Одесса: погромы в городе-космополите / К. Хамфри // Антропологический форум. — Л., 2010. — № 12. — С. 213–246.
1916. Хроника революционных событий в Крыму за 1917–1918 гг. // Революция в Крыму. — Симферополь, 1927. — № 1 (7). — С. 249–280.

1917. *Худайкулов М.* Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма / М. Худайкулов. — Ташкент: Узбекистан, 1979. — 327 с.
1918. *Цвілюк С. А.* Народжена в підпіллі / С. А. Цвілюк. — Одеса: «Моряк», 1968. — 204 с.
1919. *Чорномаз І. Ш.* Борьба робітничого класу України за контроль над виробництвом 1917–1918 / І. Ш. Чорномаз. — Харків: вид. ХДУ, 1958. — 280 с.
1920. *Черномордик С. И.* Махно и махновщина (Анархисты за «работой») / С. И. Черномордик. — М.: Изд. политкаторжан, 1933. — 56 с.
1921. *Чоп В.* «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. Чоп, І. Лиман. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. — 478 с.
1922. *Чоп В. М.* Організаційна структура збройних сил махновського руху / В. М. Чоп // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. — Т. 7. — К., 2001. — С. 502–511.
1923. *Чоп В. М.* Джерела до історії єврейського питання в політичній практиці махновського руху (1917–1921 рр.) / В. М. Чоп // Шості запорізькі єврейські читання. — Запоріжжя: «Диво», 2002. — С. 97–103.
1924. *Чоп В. М.* Політична практика махновського руху / В. М. Чоп // Студії з історії Степової України. Вип. 1. — Запоріжжя, 2003. — С. 102–114.
1924. *Чоп В. Н.* Маруся Никифорова / В. М. Чоп. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. — 68 с.
1925. *Чоп В. Н.* Нестор Іванович Махно / В. М. Чоп. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. — 84 с.
1926. *Чоп В. М.* Газети махновського руху / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2004. — Випуск XVII. — С. 239–258.
1927. *Чоп В. Н.* Всеволод Волин — глава махновського культпросвета / В. М. Чоп // Избр. труды Запорожских еврейских чтений. — Запоріжжя: «Диво», 2005. — С. 369–382.
1928. *Чоп В. Н.* Атаман Ф. Зубко / В. М. Чоп [Електронний ресурс]. — Режим доступу: / makhno.ru/forum/showthread.php
1929. *Шило С.* Борьба Й. В. Сталіна проти реакційних суспільних політичних поглядів анархістів в 1906–1907 рр / С. Шило. — К.: В-во АН УРСР, 1952. — 100 с.
1930. *Шлосберг Д.* Всеобщая забастовка в Одессе в 1903 г. и «независимцы» / Д. Шлосберг, Б. Шульман / Летопись революции. — Харьков, — 1929. — № 1 (34). — С. 102–144.

1931. *Шляхов А. Б.* Моряки и политика (Деятельность политических партий среди моряков гражданского флота Азово-Черноморского бассейна. 90-е годы XIX века — февраль 1917 г.) / А. Б. Шляхов. — Дніпропетровськ: Изд-во ДГУ, 1993. — 128 с.
1932. *Шляхов О. Б.* Революційний терор у торговельному флоті Азовсько-чорноморського басейну на поч. XX ст. / А. Б. Шляхов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Дніпропетровськ, 1998. — Вип. 3. — С. 133–140.
1933. *Шляхов О. Б.* Адміністративно-поліцейський апарат царизму і спілка Чорноморських моряків / А. Б. Шляхов // Грані. — Дніпропетровськ, 2002. — № 4 (24). — С. 19–23.
1934. *Шляхов О.* Тероризм в Україні на початку XX ст. (на матеріалах торгового флоту Азовсько-Чорноморського басейну) / А. Б. Шляхов // Борисфен. — Дніпропетровськ, 2002. — № 3 (129). — С. 26–27.
1935. *Шляхов О. Б.* Діяльність політичних партій серед моряків торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну на поч. XX ст. / А. Б. Шляхов // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя, 2003. — Вип. XVI. — С. 125–130.
1936. *Штырбул А. А.* Анархистское движение в период кризиса российской цивилизации / А. А. Штырбул. — Омск: ОмГПУ, 1998. — 87 с.
1937. *Шубин А.* Махно и махновское движение / А. Шубин. — М., «МИК», 1998. — 176 ст.
1938. *Шубин А.* Анархия мать порядка. Между красными и белыми / А. Шубин. — М.: «Эксмо — Яуза», 2005. — 416 с.
1939. *Шубин А.* К безвластию через самоорганизацию трудящихся — лозунг русских анархистов / А. Шубин // Наука и жизнь. — М., 1991. — № 5. — С. 34–43.
1940. *Шувалов Р. А.* Преданы вечному забвенью (Поименный календарь смертных казней, убийств при задержаниях и попытках к бегству, кончин и самоубийств в тюрьмах Одессы 1878–1911) / Р. А. Шувалов. — Одесса: ОКФА, 1998. — 95 с.
1941. *Шуструйский А. В.* Борьба партии большевиков против анархизма в 1905–1910 гг. // Некоторые вопросы истории Коммунистической партии Советского Союза / Под ред. В. М. Злобиной и др. / А. В. Шуструйский. — [М.]: Изд. МГУ, 1978. — С. 56–69.
1942. *Щербатюк В. М.* Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній вітчизняній історіографії / В. М. Щербатюк // Наука. Релігія. Суспільство. — К., 2010. — № 2. — С. 49–65.
1943. *Эврич П.* Русские анархисты. 1905–1917 / П. Эврич. — М.: «Центрполиграф», 2006. — 272 с.

1944. *Эйдеман Э.* Гражданская война на Украине / Э. Эйдеман, Н. Какурин. — Харьков: Гос. изд-во Украины, 1928. — 70 с.
1945. *Эльцин Б.* Рецензия на «Русский анархизм в Великой русской революции» / Б. Эльцин // Печать и революция. — М., 1922. Кн. 1. — С. 185–187.
1946. *Эсбах Э.* Последние дни махновщины на Украине / Э. Эсбах // Война и революция. — М., 1926. — № 12. — С. 40–50.
1947. *Ерде Д.* Політична програма анархо — махновщини / Д. Ерде // Літопис революції. — Харків, 1930. — № 1 (40). — С. 41–63; № 2 (41). — С. 29–49.
1948. *Юр. А.* [Аникст]. Трубадур мистического анархизма (А. А. Солонович) / Юр. А. // Анархизм. pro contro / Сост., вступ. статья, комент. П. И. Талеров. — СПб.: РХГА, 2015. — С. 798–800.
1949. *Ягов В.* Современный анархо-синдикализм / В. Ягов. — М.; Л.: Госиздат, 1928. — 168 с.
1950. *Яковенко Н. М.* Вступ до історії / Н. М. Яковенко. — К.: «Критика», 2007. — 376 с.
1951. *Яковлев Я.* Советская власть на Украине и махновщина / Я. Яковлев. — Харьков, 1920. — 13 с.
1952. *Яковлев Я.* Русский анархизм в великой русской революции / Я. Яковлев. — Харьков: Госиздат, 1921. — 87 с.
1953. *Яковлев Я.* Махновщина и анархизм: (К итогам махновщины) / Я. Яковлев // Красная новь. — М., 1921. — № 2. — С. 243–257.
1954. *Яланський В.* Нестор і Галина. Розповідають фотокартки / В. Яланський, Л. Верьовка. — К.–Гуляй-Поле: Видав. журналу «Ярмарок», 1999. — 544 с.
1955. *Ямбаев М.* Четы Внутренней македонской революционной организации на начальном этапе своей деятельности / М. Ямбаев // Славяноведение. — М., 2006. — № 1. — С. 22–25.
1956. *Ярославский Б. М.* Анархизм в России: Как история разрешила спор между анархистами и коммунистами в русской революции / Б. М. Ярославский. — М.: Госполитиздат, 1939. — 120 с.
1957. *Ярославский Б. М.* История борьбы против антипартийных группировок. Анархо-синдикалистская «рабочая оппозиция» в ВКП(б) / Б. М. Ярославский // Историк-марксист. — М., 1935. — № 7 (047). — С. 73–85.
1958. *Яруцкий Л. Д.* Махно и махновцы / Л. Д. Яруцкий. — Мариуполь: Б. и., 1995. — 366 с.
1959. *Avrich P.* Anarchist Voices: An Oral History Of Anarchism in America / P. Avrich. — Princeton: University, 1996. — 237 p.
1960. *Archibald Malcolm.* Atamansha: the Story of Maria Nikiforova, the Anarchist Joan of Arc / Archibald Malcolm. — Dublin: Black Cat Press, 2007. — 52 p.

1961. *Archibald Malcolm*. The Many Lives of Max Chernyak / Archibald Malcolm. — Bulletin of the Kate Sharpley Library. — № 66 (April 2011). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: / gulaganarchists.wordpress.com/.
1962. *Dubovik A. V., Rublyov D. I.* After Makhno. Hidden Histories of Anarchism in the Ukraine / A. Dubovik, D. Rublyov. — London: Kate Sharpley Library, 2009. — 22 p.
1963. *Dulschi I.* Câteva considerații noi privind apariția și activitatea anarhiștilor în Basarabia / I. Dulschi // Revista Militară, 2009. Nr. 1–2. — Pp. 40–44.
1964. *Goslar W.* Maurycy D. Jeger (1871–1922) — między Lwowem a East Endem / W. Goslar // III. Konferencja Naukowa «Z dziejów anarchizmu. W 80-lecie wybuchu Wojny Domowej w Hiszpanii».
1965. *Hermia O.* The International Anarchist Movement in Late Victorian / O. Hermia. — London: Croom Helm, 1983. — 176 p.
1966. *Humphry St.* Hooligans or Rebels? An oral History of Working-Class Childhood and Youth, 1889–1939 / St. Humphry. — Oxford: Basil Blackwell, 1981. — 279 p.
1967. *Łaniewski A.* Recenzje / A. Łaniewski // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. 51, z. 1 (2016). — S. 224–231.
1968. *Maximov G.* The Guillotine at work / G. Maximov. — Chicago: Berkman fund, 1940. — 624 p.
1969. *Maximov G.* Syndicalists in the Russian Revolution [Електронний ресурс]. — Режим доступу: / libcom.org/history/guillotine.
1970. *Malet M.* Nestor Makhno in the Russian Civil War / M. Malet. — London: The London School of Economics and Political science, 1982. — 232 p.
1971. *Najdus W.* Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska: 1890–1919 / W. Najdus. — Warszawa, 1983. — 720 s.
1972. *Paliy M.* The anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921: An aspect of the Ukrainian Revolution / M. Paliy. — Seattle and London, 1976. — 428 p.
1973. *Pente T.* Odessa 1917. Revolution an der Peripherie / T. Pente. — Köln: Böhlau Verlag, 2000. — 460 p.
1974. *Peters V.* Nestor Makhno: The life of an anarchist / V. Peters. — Winnipeg: Echo Books, 1970. — 389 p.
1975. *Przyborowski M., Wierzchoś D.* Machno w Polsce / M. Przyborowski, D. Wierzchoś. — Poznan: Trojka, 2012. — 274 s.
1976. *Revehuk V.* Insurgency in the Poltava region: Nestor Makhno in Poltava / V. Revehuk [Електронний ресурс]. — Режим доступу: / <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/levko.htm>
1977. *Sekura A.* Rewolucyjni Msciciele / A. Sekura. — Poznan: Trojka, 2010. — 110 s.

-
1978. *Shatz M. S.* Jan Waclaw Machajski: A radical critic of the Russian intelligensia and socialism / M. S. Shatz. — Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 1989. — 252 p.
1979. *Shtakser I.* Book Review of Viktor Savchenko's Neofitsial'naia Odessa epokhi NEPa: 1921–1929 / I. Shtakser // The NEP Era: Soviet Russia 1921–1928. — California. — Vol. 8(2014). — Pp. 105–108.
1980. *Skirda A.* Autonomie individuelle et force collective: les anarchistes et l'organisation de Proudhon à nos jours / A. Skirda. — Paris: Publico, Spartacus, 1987. — 365 p.
1981. *Skirda A.* Nestor Makhno: le cosaque libertaire, 1888–1934; La Guerre civile en Ukraine, 1917–1921 / A. Skirda. — Paris: Éd. de Paris, 1999. — 491 p.
1982. *Skirda A.* Les Anarchistes russes, les soviets et la révolution de 1917 / A. Skirda. — Paris: Éd. de Paris, 2000. — 348 p.
1983. *Sysyn F.* Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution / F. Sysyn // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. — Cembridge: Massachusets, 1977. — Pp. 271–304.
1984. *Szum E.* Anarquistas de Bialystok. 1903–1908 / E. Szum. — Barcelona — Manresa: Furia Apatrida, 2009. — 218 p.
1985. *Szum E.* Anarchiści na Białostoczczyźnie w okresie rewolucji 1905-1907. Przyczynek do dziejów ideologii anarchizmu i działalności organizacji anarchistycznych na Podlasiu / E. Szum // Studia Podlaskie. — Białystok, 2012. — T. XX. — S. 193–210.
1986. *Van der Walt L.* The Kurdish Question: Through the lens of Anarchist Resistance in the Heart of the Ottoman Empire 1880–1923. Bulgaria colonialism history Kurds Macedonia Middle East national liberation Turkey / L. Van der Walt, M. Schmidt // Retrieved, 2010. — 1 february.
1987. *Wojna R.* Nestor Machno i «anarchizm czynu» / R. Wojna // Z Pola Walki, 1975. — № 2. — S. 45–76.
1988. *Wynn C.* Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905. / C. Wynn. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992. — 289 p.
1989. *Yong Gl.* Power and Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village / Gl.Yong. — University Park, Pennsylvania State University Press, 1997. — 307 p.
1990. *Zhuk S.* Russia's Lost Reformation. Peasants, Millenianism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917 / Zhuk S. — Washington: Woodrow Wilson Center Press-Baltimore and Lnd.: J. Hopkins University Press, 2004. — 457 p.

Автореферати дисертацій і дисертації

1991. *Боровик М. А.* Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук / М. А. Боровик. — К., 2002. — 228 с.
1992. *Алайкіна В. И.* Комсомол Одессы — верный помощник партии в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны: дис. ... кандидата ист. наук / В. И. Алайкіна. — Одеса, 1967. — 188 с.
1993. *Аролович А. В.* Анархизм-универсализм в контексте русской «космической парадигмы» начала XX века: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. культуролог. наук / А. В. Аролович. — М., 2005. — 26 с.
1994. *Верстюк В. Ф.* Махновщина — селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918–1921): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / В. Ф. Верстюк. — К., 1992. — 28 с.
1995. *Волковинський В. М.* Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / В. М. Волковинський. — К., 1996. — 29 с.
1996. *Горбачёва И. М.* Индивидуальный политический террор лево-радикальных партий и борьба с ним Московского охранного отделения (конец XIX в. — 1917 год): автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук / И. М. Горбачёва. — М., 2006. — 19 с.
1997. *Врадій Є. А.* Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр.: дис. ... канд. істор. наук / Є. А. Владій. — Дніпропетровськ, 2011. — 252 с.
1998. *Ермаков В. Д.* Борьба большевистской партии против анархистского влияния в армии, на флоте и в партизанском движении в период гражданской войны (1918–1920 гг.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / В. Д. Ермаков. — Л., 1988. — 14 с.
1999. *Канев С. Н.* Борьба Коммунистической партии против анархизма (1917–1922 гг.): автореф. дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук / С. Н. Канев. — Л., 1970. — 35 с.
2000. *Кляченков Е. А.* Оппозиционная деятельность социалистов и анархистов на территории Орловской и Брянской губерний (октябрь 1917 — вторая половина 1920-х гг.). дис. ... канд. ист. наук / Е. А. Кляченков. — Брянск, 2014. — 200 с.
2001. *Корноухов Е. М.* Борьба партии большевиков против мелкобуржуазной революционности и авантюризма анархистов в период подготовки и победы Октябрьской революции (март–октябрь 1917 года): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Е. М. Корноухов. — М., 1966. — 17 с.

2002. *Королев В. И.* Деятельность политических партий в Крыму и Северной Таврии. 1899–1918 гг.: дис. ... доктора ист. наук / В. И. Королев. — К., 1996. — 390 с.
2003. *Коротич П. О.* Российские анархисты в годы первой мировой войны: идеология, организация, тактика (1914–1918 гг.). дис. ... канд. ист. наук / П. О. Коротич. — М., 2000. — 198 с.
2004. *Кривенький В. В.* Анархисты в революции 1905–1907 гг.: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / В. В. Кривенький. — М., 1990. — 18 с.
2005. *Косичев А. Д.* Разгром Лениным и Сталиным идеологии и тактики анархизма в России: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / А. Д. Косичев. — М., 1950. — 14 с.
2006. *Кузина Л. А.* Борьба большевиков против анархизма в период первой русской революции: автореф. дис. на соискание ученой степени. канд. ист. наук / Л. А. Кузина. — Л., 1950. — 12 с.
2007. *Лебеденко А. М.* Анархизм в Украине (конец XIX — начало XX ст.): дис. ... доктора ист. наук / А. М. Лебеденко. — К., 1996. — 428 с.
2008. *Маринова А. М.* Анархизм в российской культуре XIX — начала XX века: дис. ... кандидата философ. наук / А. М. Маринова. — Ростов-на-Дону, 2003. — 137 с.
2009. *Мармазова Т. І.* Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н. І. Махна (1918–1921 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 / Т. І. Мармазова. — Донецьк, 2003. — 19 с.
2010. *Милевич С. В.* Деятельность фабзавкомов и профсоюзов Юга Украины в период триумфального шествия Советской власти (октябрь 1917 — март 1918 гг.): дис. ... канд. ист. наук / С. В. Милевич. — Одесса, 1985. — 198 с.
2011. *Митрофаненко Ю. С.* Отаманщина як суспільний феномен Української революції перилду Директорії 1918–1919 рр. автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / Ю. С. Митрофаненко. — Дніпропетровськ, 2011. — 19 с.
2012. *Назаров И. Ю.* Идеология и политическая практика махновского движения. Автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата ист. наук / И. Ю. Назаров. — М., 2006. — 18 с.
2013. *Орчакова Л. Г.* Анархисты в политической жизни (1903–1928 гг.) дис. ... доктора ист. наук / Л. Г. Орчакова. — М., 2008. — 420 с.
2014. *Пейч Д. И.* Анархистский террор в России 1905–1907 гг.: дис. ... канд. ист. наук / Д. И. Пейч. — М., 2013. — 200 с.
2015. *Прилуцький В. І.* Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920–1927 рр.). автореф. дис. на

- здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / В. І. Прилуцький. — К., 1994. — 18 с.
2016. *Резніков В. В.* Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.). Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / В. В. Резніков. — Харків, 2016. — 22 с.
2017. *Рублев Д. И.* Проблема «интеллигенция и революция» в российской анархистской публицистике конца XIX — начала XX века: дис. ... кандидата ист. наук / Д. И. Рублев. — М., 2007. — 340 с.
2018. *Ручкина Е. В.* Трансформация теории П. А. Кропоткина видеологии анархистов-практиков в России после революции 1917 г.: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Е. В. Ручкина. — Рязань, 2003. — 20 с.
2219. *Савицкий К. И.* Советы юга Украины в социалистических преобразованиях периода гражданской войны: дис. ... кандидат 441а ист. наук / К. И. Савицкий. — Одесса, 1970. — 206 с.
2220. *Савченко В. А.* Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг.: дис. ... канд. ист. наук / В. А. Савченко. — Одесса, 1990. — 19 с.
2021. *Смирнова В. К.* Анархисты на Дону: 1905–1921 гг.: дис. ... канд. ист. наук / В. К. Смирнова. — Ростов-на-Дону, 2003. — 188 с.
2022. *Тимощук А. В.* Анархо-коммунистические формирования Н. Махно, сентябрь 1917 — серпень 1921: дис. ... канд. ист. наук / А. В. Тимощук. — Симферополь, 1996. — 249 с.
2023. *Ткач С. А.* Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку XX ст.: дис. ... канд. істор. наук / С. А. Ткач. — Кам'янець-Подільський, 2015. — 316 с.
2024. *Федоровський Ю. Р.* Повстанський рух в Донбасі та Махно: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук / Ю. Р. Федоровський. — Донецьк, 2000. — 20 с.
2025. *Ширков В. А.* Большевики Черноморского флота в борьбе за власть Советов. дис. ... канд. ист. наук / В. А. Ширков. — Симферополь, 1977. — 189 с.
2026. *Шляхов О. Б.* Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX — початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора іст. наук / О. Б. Шляхов. — Дніпропетровськ, 2004. — 40 с.
2027. *Шубин А. В.* Проблемы социальной революции в идеологии российской анархистской эмиграции 20–30-х гг.: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / А. В. Шубин. — М., 1990. — 16 с.
2028. *Шубин А. В.* Анархистский социальный опыт. Украина и Испания 1917–1939 гг.: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора ист. наук / А. В. Шубин. — М., 1999. — 39 с.

2029. *Шуструйский А. В.* Борьба партии большевиков против анархизма в период первой русской революции в годы реакции (1905–1910 гг.): автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. ист. наук / А. В. Шуструйский. — М., 1979. — 19 с.
2030. *Ченцов В. В.* Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1926 годах (на материалах Екатеринославской губернии): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / В. В. Ченцов. — Днепропетровск, 1992. — 20 с.
2031. *Чепурко О. О.* Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.: автореф. дис. на здобут. наук. ступеню канд. іст. наук / О. О. Чепурко. — Дніпропетровськ, 2009. — 20 с.
2032. *Чоп В. М.* Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, успільного та військового устрою: дис. ... кандидата іст. наук / В. М. Чоп. — Запоріжжя, 2002. — 276 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(Б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВРНГ — Вища Рада народного господарства
ВРР — Військова Революційна рада
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Рад
ВФА — Всеросійська федерація анархістів
ВФАК — Всеросійська федерація анархістів-комуністів.
ГЖУ — Головне жандармське управління
ГГАК — Гуляйпільська група анархістів-комуністів
ГСА — Гуляйпільський союз анархістів
ДПУ — Державне політичне управління
ДЧАП — Державне Чорноморсько-Азовське пароплавство
КАОУ — «Набат» — Конфедерація анархістських організацій України «Набат»
МОПР — Міжнародна організація допомоги борцям революції
ОО — Особий відділ.
ППС — Польська партія соціалістична
ПСР — Партія соціалістів-революціонерів
РА — Русская армия
РКП/б/ — Російська комуністична партія /більшовиків/
РНГ — Рада народного господарства
РОПиТ — Російське товариство пароплавства і торгівлі
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РПАУ/м/ — Революційна повстанська армія України /махновців/
РРПУ/м/ — Революційна рада повстанців України /махновців/
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
СРСР — Союз радянських соціалістичних республік
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УНР — Українська народна республіка
УСРР — Українська соціалістична радянська республіка
ЦК — Центральний комітет
ЧК — Надзвичайна комісія
ЧФ — Чорноморський флот

Наукове видання

В. А. Савченко

Діяльність анархістських організацій
в Україні у 1903–1929 рр.:
історичний аспект та політична практика

Монографія

Комп'ютерна верстка *Зубь Л. А.*

Підписано до друку 24.01.2017 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 36,07. Обл. вид. арк. 34,96.
Тираж 300. Зам. 47. 2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.